

849.
АБЕРВА
Ниж
БІБЛІОТЕКА
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ВІКТОР ГЮГО

**СОБОР ПАРИЗЬКОЇ
БОГОМАТЕРІ**

ЛІМ

*Дешева бібліотека
художньої літератури*

ВІКТОР ГЮГО

С О Б О Р
ПАРИЗЬКОЇ
БОГОМАТЕРІ

ПЕРЕКЛАД З ФРАНЦУЗЬКОЇ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ З. ЙОФФЕ

*Література
і мистецтво*

Харків 1935

Бібліографічний опис цього
видання вищено в „Літописі
Укр. Друку”, „Картковому ре-
пертуарі” та інших показчиках
Української Книжкової Палати

Редактор Я. Олесіч
Літредактор З. Йоффе
Художник П. Дейнека
Ілюстрація на обкладинці
з старої французької гравюри
Техкер С. Блокінь
Коректор В. Вороніна

ВІДАВТОРА

Декілька років тому, відвідуючи або, краще сказати нишпорячи якось у соборі паризької богоматері, автор цієї книги надивав у темному закутку одної з башт такий вирізьблений рукою на стіні напис:

'ANÁГКН'

Ці великі грецькі літери, зачорнілі від старості і досить глибоко викарбовані в камені, ці не знані, властиві готичному письму риси, відбиті у формі та поставі літер, ніби щоб позначити на них руку середньовіччя, а надто оте лиховісне, фатальне значення, скрите в них, гостро вразили автора.

Він питав себе, він намагався розгадати, що воно за турботна душа, яка не схотіла покинути цей світ, не поклавши тавра злочину або нещастя на чолі старої церкви.

Згодом зафарбовано або затерто стіну (я вже і не доберу, яку саме) — і напис ізник. Так бо роблять протягом мало не двохсот років з чудовими середньовічними церквами. Іх нівечать в усіх боків — і зовні, і зсередини. Піп розмальовує їх, архідіакон скребе; а потім приходить народ і руйнує їх.

¹ По-грецькому — (Ананіє) доля, фатум.

Отже, від таємничого слова, вирізьбленого в хмурій башті собору богоматері, не лишається більше нічого, крім скороминутої згадки, яку оце присвячує йому автор цієї книги, нічого від тої невідомої долі, про яку воно так сумно нагадувало. Людина, що написала це слово на стіні, стерлася перед поколінь уже кілька віків тому, слово теж стерлося з церковної стіни, незабаром, мабуть, зітреться з землі і сама церква.

Про це слово й написано цю книгу.

Березень, 1831 рік

К Н И Г А П Е Р Ш А

I. ВЕЛИКА ЗАЛА

Триста сорок вісім років, шість місяців і дев'ятнадцять днів тому парижани прокинулися під гудіння давонів, що шалено вигравали за потрійними мурами Старого Міста, Університету та нових кварталів.

Проте день цей, 6 січня 1482 року, не був тим днем, що лишив би по собі загадку в історії. Подія, що зворушила вранку давонів й городян у Паризі, не визначалася анічим. Не було ні нападу пікардійців або бургундців, ні процесії з мощами, ні заколоту лааських школлярів, ні в'їзду нашого претріаного сеньйора пана короля, ні навіть уроочистої страти алодіїв та алодійок на шибениці перед паризьким судом. Не було й несподіваного приїзду, як це частенько в п'ятнадцятому сторіччі траплялося, якогось посольства з пір'ями на капелюхах і в гіптонівих шатах. Одея якихось два дні тому до Паризжа в'їхали останні з таких верхівців — фланандські посланці, що ім припоручено одружити дофіна з Маргарітою Фландрською, і кардинал Бурбон, на превелику досаду свою, мусив догоджати королю, удавати, що він радий цій зграї мужикуватих бургомістрів фланандських, і частувати їх у своєму бурбонському палаці прегарними високоморальними виставами, буфонадами та фарсами, тоді як влива заливалася одвір його роакішні килими.

Розворошило, як каже Жеан із Труа, шостого січня всю паризьку людність подвійне, споконвіку сполучене святкування дня королів і блазнівського свята.

Цього дня мали ілюмінувати Гревський майдан, посадити травневе дерево при Бракській каплиці й виставити містерію в Палаці правосуддя. Про це напередодні ще проголосила сурмами на перехрестях варта прево¹, гарно вдягнена в убрани я фіолетового камлоту з величими білими хрестами на грудях.

Оточ, замкнувши житла свої та крамниці, городяни й городянки з самого ранку плавом попливли звідусіль до трьох призначених місць. Кожне—собі довподоби: хто—на ілюмінацію, хто—на травневе дерево, хто—на містерію. Треба віддати належне старосвітській розважності парижької юрби — більшість її пішла дивитися на ілюмінацію, що цілком пасувало до пори року, або на містерію, яка мала відбутися в щільно зачиненій, добре захищений великий залі Палацу, і покинули ледве розквітле травневе деревце тремтіти на самоті під січневим небом на цвінтари Бракської каплиці.

А надто стікався народ вулицями, що вели до Палацу правосуддя, бо відомо було, що фланандські посланці, які приїхали два дні тому, побажали відвідати містерію й обрання папи блазнів, що мало відбутися в тій самій залі.

Не легко було дістатися того дня до цієї великої зали, хоч тоді і вважали її за щонайбільше у світі закрите приміщення (щоправда, Соваль ще не вимірив на той час великої зали в замку Монтаржі). Дивлячися з вікон на захряслий народом палацовий майдан, здавалося, ніби там море, в яке п'ять або шість вулиць, наче ті гирла річні, вливали щораз нові хвили голів. Ці живі хвили, невпинно більшаючи, билися о виступи будинків, що висувалися там і тут, мов ті роги в море, в неправильну водойму майдану. Посередині високого готичного² фасаду Палацу безупинно

¹ Середньовічна адміністративна та поліцейська посада з дуже різноманітними функціями.— Прим. ред.

² Слово готичний у звичайному його розумінні є цілком неточне і разом цілком уживане. Ми приймаємо та застосовуємо його, як усі, щоб характеризувати будівельний стиль другої половини се-

здіймався й спускався величими сходами подвійний потік людей і, розбившися під середнім ганком, широкими хвилями тік по двох бічних східцях — аж великі сходи, сказати б, безперестанку клекотіли на майдані, наче якийсь водоспад на овері. Викрики, регіт, тупотіння тисяч ніг вливались у страшений шум і галас. Від часу до часу галас і шум цей дужчали, течія, що несла весь цей натовп до великих сходів, подавалася назад, мішалася, кружляла. То раптом опереаував когось стрілець або сержант превоства збивав на людей коня, щоб поновити порушеній лад; дивний звичай, який прево заповіли конетаблем, конетаблі — маршалам², а маршали — сучасній парижькій жандармерії.

На дверях, у вікнах, на горищах, на дахах манячили тисячі добродушних облич, спокійних та чесних обивателів, що роздивлялися на палац, на юрбу і нічого більш не бажали; бо багатьом з парижан досить бачити самих глядачів якогобудь видовища, досить дивитися хоч би на мур, за яким відбувається щось цікаве.

Коли б нам, людям 1830 року, можна було б уявити себе поміж цих парижан п'ятнадцятого сторіччя і, тиснучи, штовхаючи й перекидаючи одне одного, ввійти з ними в цю величезну палацову залу, таку тісну б січня 1482 року, — видовище це не могло б не зацікавити й не зачарувати нас, бо все, що ми побачили б довкола, було б таке стародавнє, аж видалося б нам цілком новим.

Якщо читач згодиться на це, ми спробуємо уявно відновити те враження, яке справила б на нього і нас ця велика зала, коли б ми переступили її поріг разом з цим гомінливим натовпом у різноманітних середньовічних убраних.

Перш за все загуло б в ушах, засліпило б очі. Над головами — подвійне стрільчасте склепіння, оздоблене дерев'я-

редньовіччя, за підвальну якого правило стрільчасте склепіння замість правильної дуги, що панувала раніше в будівництві першої доби.—
П р и м. а втора.

* У середньовіччі конетаблі й маршали мали свою кінну поліцію.—
П р и м. р е д.

ною різьбою, пофарбоване блакиттю, розмальоване золотими ліліями; під ногами — то білі, то чорні мармурові тафлі. Трохи останньої — величезна колона, далі — ще одна, далі — ще; разом уadowж звали сім колон, що підтримують запліччя подвійного склепіння. Навколо перших чотирьох колон — крамнички, що аж вилискують склом і сухозліткою; навколо трьох останніх — дубові лавки, повитирані й вилощені штанами позовників і мантіями прокурорів. Круг звали, уadowж високої стіни, між дверима, вікнами та колонами — нескінченна низка статуй королів французьких, від самого Фарамона починаючи — королів то млявих, руки яких ависають, а очі дивляться додолу, то відважних та воїовничих, що сміливо адімають до неба голови й руки. У високих стрільчастих вікнах — багатобарвні шибки; на широких виходах із залі — пишні, тонко вирізблені двері; і все чисто — склепіння, колони, стіни, лиштва, панелі, двері, статуї — геть усе розмальовано яскравими блакитними й золотими фарбами, що, трохи ablакнувшись вже під ту пору, цілком зникли під пилом та павутинням 1549 року, коли дю-Брель захоплювався ними тільки за старим звичаєм.

Уявімо собі тепер цю величезну довгасту залу, осянену тьмяним світлом січневого дня, захряслу барвистою голінливовою юрбою, що посувався уadowж стін і кружляє навколо сімох колон, і перед нами невиразно повстяне загальна картина, цікаві подробиці якої ми і спробуємо оде віданачити.

Певна річ, коли б Равальяк не вбив Генріха IV, не було б і документів у справі Равальяка, переховуваних в канцелярії Палацу правосуддя; не було б і спільніків, зацікавлених у тому, щоб документи ці зникли; отож ніяких паліїв, примушених, не добираючи країного способу, спалити канцелярію, щоб спалити документи, і спалити Палац правосуддя, щоб спалити канцелярію; отже й не стала би пожежа 1618 року. Старий Палац стояв би ще й досі з свою старою великою залою, і я міг би сказати читачеві: «підійті, подивітесь на неї!» — де звільнило б обох нас від обов'язку:

мене — описувати Й, читача ж — читати мій абиякій таки опис. Це доводить ту нову істину, що визначні події мають непередбачені наслідки.

Можливо, авісно, що Равальяк не мав спільників, а коли й мав їх, то вони могли бути непричетні до пожежі 1618 року. Є два інші, дуже вірогідні тлумачення. Поперше, як усім відомо, 7 березня по півночі на Палац упала з неба велика, полум'ям обхоплена летюча зірка, завиширтки у фут і в лікоть заввишки. Подруге, є такі чотири рядки Теофіла:

Так, це була сумна забава,
Коли богиня суду й прика,
У смак наїнися коріння,
Цілком спалила піднебіння ¹.

Проте, як не ставитися до трьох тлумачень цих — політичного, фізичного і поетичного, пожежа в Палаці правосуддя 1618 року лишається, на жаль, фактом безперечним. Через цю катастрофу, а надто через уснікі оті пізніші реставрації, які вкрай знівечили й те, що вона була помилувала, тепер від Палацу не залишилося майже нічого, майже нічого не залишилося від цієї першої оселі французьких королів, від цього старішого за Лувр палацу, що його вже за Філіппа Красивого вважали за такий старовинний, що вишукували в нім сліди розкішних будівель, збудованих королем Робертом і описаніх Гельгальдусом. Зникло майже все. Що сталося з кімнатою канцелярії, де Людовик Святий стверджував «любл свій? Ісадом, де він судив підданців своїх, «лежачи на килимах із Жуанвілем, у камлотовому до колін убраниі, безрукавій купині з грубої тканини і з плащем із чорного сандаля поверх неї»? Де дівся покій імператора Сігізмуна? Карла IV? Іоанна Безземельного? Де сходи, з яких Карл VI проголосив свій едикт про амністію? Тафля, на якій Марсель забив перед дофіновими очима Роберта Клермонтського й маршала

¹ Гра слів: французьке слово «érisse» означає коріння (пряноті), а також давньою мовою означало приносини, що їх даровано суддям від повноважників; «palais» — піднебіння й палац.

Шампані? Фіртка, де розверто булли антипапи Бенедікта і звідки пішли геть його посланці, яких на глум зодягнено в єпископські митри та мантії і які мусили прилюдно перед цілим Парижем каютися? А велика зала з її позолотою та блакиттю, з її стрільчастими арками, статуями, колонами, а її велетенськими, геть повирізбленим склепінням? а позолочена кімната? а камінний лев, що покірливо стояв коло дверей, спустивши голову й підібгавши хвоста між лапи, мов ті леви біля трону Соломонового, в скромній позі, яка личить силі перед правосуддям? а пишні двері? а розкішні шибки? а різьблені ручки в дверях, що доводили до розпацу Біскорнета? А витончені столярні вироби дю - Гансі?.. Що зробив час, що зробили люди з цими дивами? Що дано нам замість усього цього, замість усієї цієї історії галльської, замість усього цього мистецтва готичного? Важкі приплющені склепіння де - Бросса, що збудував неаграбний портал Сен - Жерве — це в царині мистецтва; щождо історії — балакливі спогади про велику колону, яка ще звучить говорами добродіїв Парю. Це небагато.

Повернімося ж до справжньої великої зали справжнього старого Палацу.

В одному кінці цього велетенського паралелограма стояв славнозвісний мармуровий стіл, довшого, ширшого та грубшого від якого, або більшої скиби мармуру — як висловлюються стародавні рукописи, ніби щоб заохотити до нього Гаргантюа — ніхто ніколи не бачив. На другому кінці стояла каплиця, де з наказу Людовіка XI поставлено статую, яка зображала його самого навколошках перед богоматір'ю і куди він же наказав перенести (не журячись тим, що серед статуй королів лишилося дві порожні ніші) статуї Карла Великого та Людовіка Святого, що на них, як королів французьких, на його думку, дуже звірялись на небі. Ця зовсім ще нова каплиця, якіхось шість років тому збудована, була цілком в дусі тої чарівної, вишуканої архітектури, тої чудової скульптури, тої витонченої та глибокої різьби, що позначають у нас

кінець готичної ери і живуть до середини шістнадцятого сторіччя в химерних фантазіях Ренесансу. Як неперевершений зразок майстерності й вишуканості, надто вирізнялася вправлена над порталом маленька ажурна розетка, схожа на вірку з мережева.

Посеред зали, проти головних дверей, здіймався споруджений для фламандських посланців і інших почесних гостей, укритий золотою парчею поміст, а в стіні, в яку він упирається, зроблено окремий хід з вікна, що виходило в коридор коло золоченої кімнати.

Зavedеним звичаєм містерію малося виставляти на мармуровій плиті. Її було прилагоджено до цього ще з самого ранку. На її розкішній мармуровій поверхні, геть пошкрябаній закаблучками судових писарів, поставлено досить високу клітку, верхній бік якої, що бувувесь на видноті, мав правити за сцену, а запнута килимами середина — за вбиральню для акторів. Щоб сполучити сцену з убиральнею, до клітки наївно приставлено було драбину, крутими щаблями якої й мусили підійматися й сходити вниз дісві особи. Хоч і як раптово треба було б з'явитися ім на сцені, хоч і як несподівано малося розвинути або завершити дію, — актор не міг обйтися без цієї драбини. Невинне і почесне дитинство мистецтва та техніки!

Четверо палацових сержантів, незмінних наглядачів на всіх народних видовищах — в дні свят, як і в дні смертних кар, стояли по чотирьох кутах мармурової плити.

Виставу мали розпочати саме опівдні, ледве великий годинник палацовий виб'є дванадцять годину. Звісно, це було занізно для театральної вистави, та треба ж було вважати на те, коли можуть прибути посланці.

Проте весь отой величезний натовп чекав іще зранку. А чимало поважніх глядачів тримтіли в холоду перед великим палацовим ганком аж з самого світанку; деякі запевняли навіть, що ночували перед вхідними дверима, щоб напевне ввійти перш за всіх. Юрба невпинно більшала і, наче та повінь, починала вдійматись на стіни, розбухати навколо колон, заливати карнізи, підвіконня, всі виступи

вали, всі окружності її скульптурних оздоб. Тиск, нетерплячка, нудота, одноденна вільність цинізму й шаленства, сварки, що адіймалися з будькою причини — через чийсь гострий лікоть або пілкований чобіт, нарешті втома від довгого чекання — все це задовго ще перед тим, як посланці приїхали, зробило якимсь прикrim і роздратованим гомінів цієї замкненої, збитої, стиснутої, пом'ятої, задиханої юрби. Тільки й чути було, як реметнували, як кляли і фланандців, і купецького прево, і кардинала Бурбона, і палацового балы¹, і Маргаріту австрійську, і сержантів з жеазлами, і холод, і спеку, і негоду, і єпископа паризького, і папу блазнів, і колони, і статуї, і ці зачинені двері, і те відчинене вікно. Все це дуже розважало розсіяних у натовпі школлярів і слуг, що домішували до цього невдоволення свої дошкульні дотепи і, сказати б, ще шпигали шпильками загальний поганий настрій.

Впадав в око один гурток таких шпбайголів, що, вибивши у вікні шибки, любісінько вмостилися собі на підвіконні, звідкіль по черзі й метали очима й ущіплівими слівцями то всередину, то за вікна, то в юрбу в залі, то в юрбу на майдані. Судячи з того, як вони передражнювали мімікою інших, як голосно реготали, як жартівливо перегукувались із своїми товаришами через усю залу, легко було звогадатися, що ці молоді клерки не відчувають язгального вуду та втоми, і що вони добре вміли тішити себе й тим видовищем, що мають перед очима, а тому й терпеливо чекати на дальше.

— Клянусь, це ви, Joannes Frollo - de - Molendino! — вигукнув один з них до маленького білявого пустуна з гарним, лукавим обличчям, який чіпляється до акантів капітелі. — Недурно ж зовуть вас Женом дю - Мулен², бо ваші руки й ноги справді скідаються на оті чотири крила на вітряку... Давно вже ви тут?

— З ласки діавольської оце вже більш як чотири

¹ Середньовічна судова та поліцейська посада. — Прим. ред.

² «Moulin» означає по - французькому «млин», «вітряк».

години,— відказав Жеан Фролло,— і сподіваюся, вони полічаться мені в чистилищі. Я чув ще, як о сьомій годині вісім півчих короля сіцлійського проспівали в святій каплиці перший спів великої служби.

— Чудові півці! — відповів перший.— Голоси в них ще гостріші за ковпаки їхні! Та перш як правити службу святому Іоаннові, королю треба було б дізнатися, чи любить той святий Іоанн латинські псалми в провансальською вимовою.

— I все це для того, аби ці кляті півчі короля сіцлійського з цього зиск мали,— гостро вигукнула якась стара жінка, що стояла в юрбі коло вікна.— Здумайте тільки собі — тисячу паризьких ліврів за одну відправу! Та ще з податку на морську рибу, продавану на паризьких базарах!

— Цить, стара! — відказав якийсь статечний товстун, що затикав носа, стоячи поруч із торговкою рибою.— Де ж воно можна було божої служби не відправити? Чи ви хочете, щоб король захворів знову?

— Оце до діла сказано, добродію Жіль Лекорню, двірський кушніре! — гукнув маленький школляр, що причепився до капітелі.

Почувши злощасне ім'я двірського кушніра, всі школярі роалияглися сміхом.

— Лекорню! Жіль Лекорню!¹ — вигукували одні.

— Cognatus et hirsutus,— і собі докидав хтось до решти.

— Авжеж,— вів далі мову хлопчина на капітелі.— Чого це вони сміються? Авжеж, поважна людина Жіль Лекорню, брат метра Жеана Лекорню, наглядача королівського палацу, син метра Матьє Лекорню, старшого вартівника у Венсенському лісі; всі вони парижани, всі чисто жонаті.

Навколо зareготали ще дужче. Гладкий кушнір, не прохоплюючись ані словом, намагався сковатися від устромлених в нього поглядів і марно сопів і вирівав. Наче клин той, що дедалі глибше вганяється в дерево, від його зу-

¹ «Лекорню» (*Le cornu*) французькою мовою означає «рогатий».—

силь тільки щільніше застряжало поміж пліч сусідів його широке, апоплексичне обличчя, геть збагряніле з досади та гніву.

Нарешті хтось із сусідів, такий самий гладкий, низенький та статечний, прийшов йому до помочі:

— Ганьба! Щоб школярі розмовляли отак з городянином! Та за моїх часів іх би висікли за це різками, а потім спалили б іще на вогнищі з цих самих різок.

Юрба школярів аж скіпіла.

— Гей - гей! Хто це там заспівав такої? Хто це там крякає?

— Страйвай, я пізнав його,— сказав один з них,— це метр Андрі Мюньє.

— Це ж один з чотирьох присяжних університетських книгарів,— додав другий.

— У цій крамничці всього по чотири,— вигукнув третій,— чотири земляцтва, чотири факультети, чотири свята, чотири прокуратори, чотири виборці¹, чотири книгарі.

— Отже,— промовив знову Жеан Фролло,— треба ще дати їм тільки чотирьох чортів².

— Мюньє, ми спалимо твої книжки!

— Мюньє, ми поб'ємо твого слугу!

— Мюньє, ми полатаємо боки твоїй жінці!

— Яка ж вона хороша жінка, ота товстуля Ударда!

— І така свіжа й весела, наче вдовув оце.

— Хай вас чорти візьмуть,— буркнув книгар Андрі Мюньє.

А Жеан знов до нього з своєї капітелі:

— Мовчи, добродію Андрі, бо інакше я впаду тобі на голову.

Книгар Андрі авів очі до нього, нібито вимірив височінь колонія й вагу пустуна, помножив на думці цю вагу на квадрат швидкості і замовк.

¹ Прокуратори — голови студентсько - професорських земляцтв, виборці — члени комісій, що обирали ректора університету.— Прим. ред.

² Неперекладна гра слів (Le diable à quatre.— Прим. ред.

Жеан, почуваючи свій тріумф, не вгавав:

— Так і зробив би,— кинув він переможно,— хоч я й архідіаконів брат!

— Ну ї хороше ж наше начальство університетське! Щоб нічим не вшанувати наших привілеїв такого дня! У Новому Місті—травневе дерево й ілюмінація, у Старому—містерія, папа блазнів і посланці фланандські, а в Університеті — анічогісінько!

— А проте майдан Мобер досить таки великий! — сказав один із клерків, що скучилися на підвіконні.

— Геть ректора, виборців і прокураторів! — крикнув Жеан.

— Треба буде влаштувати на Веселому Полі ілюмінацію з книжок добродія Андрі.

— І з плюпітров писарів! — додав сусіда.

— І з жеалів наглядачів!

— І з плювальниць деканів!

— І з буфетів прокураторів!

— І з скриньок виборців!

— І з ослонів ректора!

— Геть! — протяжливо вигукнув знову Жеан.— Геть книгаря Андрі, наглядачів і писарів, теологів, лікарів і правників, прокураторів, виборців і ректора!

— Та це ж кінець світу,— пробубонів книгар Андрі, затуляючи вуха.

— А ось до речі й ректор! Ось він якраз на майдані! — крикнув один з тих, що були на вікні.

Всі обернулися до вікон.

— Чи справді це наш шановний ректор метр Тібо? — спитав Жеан Фролло дю-Мулен, який, висячи на колоні всередині зали, не міг бачити, що діялося на вулиці.

— Так, так,— відповіли йому інші,— він самий, ректор Тібо.

Справді, ректор з усіма університетськими урядовцями якраз рушіли через палацовий майдан назустріч посолству. Школярі, що тислися на вікні, стріли їх уциплівими слівцями й іронічними оплесками. Перший випал влучив

у ректора, що був на чолі свого товариства. Випал був дошкульний.

— Здорові були, добродію ректор! Гей - гей! Здорові були, чусте?

— Та як же потрапив сюди цей старий грач? Невже він кинув свої кості?

— А як шпарко мчить він своїм ослюком! Та в ослюка жуха коротші, як у нього!

— Гей - гей! Добриден, добродію ректор Тібо! Ту-balde aleator! Старий дурень! Старий грач!

— Помагай вам бог! Скільки разів у цю ніч викинули ви дванадцять вічок?

— Яка мізерна пика, бліда, стоптана, пом'ята, через оту пристрасть до костей!

— Куди це ви тюпасте отак, Тібо? Tu balde ad dados, повернувшись спиною до Університету, а обличчям до міста?

— Він напевне іде шукати собі квартири на вулиці Тіботоде¹, — крикнув Жеан дю - Мулен.

Зграя несамовито заплескала в долоні й grimkimi викриками вдруге переказала дотеп.

— Ви ідете шукати квартири на вулиці Тіботоде, чи не так, добродію ректор, бісів костяр?

А тоді ваялися до інших урядових осіб.

— Геть наглядачів! Геть жеалонаш!

— Скажи но, Робен Пуспен, а що воно за отой?

— Це Жильбер де - Сюйлі, Gilbertus de Soliaco, канцлер Отенської колегії.

— Ану - бо, ось мій черевик; тобі зручніше, штурни но йому в обличчя.

— Saturnalitas mittimus ecce pices.

— Геть шістьох теологів з іхніми білимі стихарями!

— Так це теологи? А я гадав був, що це шестеро білих гусей, подарованих святою Женев'євою місту для маєтку Роони.

— Геть лікарів!

¹ Гра слів: «Тіботоде» — назва паризької вулиці, але так само вимовляється по - французькому і «Тібо - костяр».

— Геть шкільні диспути!

— Ось тобі мій капелюх, канцлере святої Женев'єви!
Ти скривдив мене... Слово честі! Він отдав мое місце в земляцтві нормандському маленькому Асканіо Фальцаспада в Буралької провінції, бо він — італієць.

— Це несправедливо,—загукали всі школярі.—Геть канцлера святої Женев'єви!

— Га! Добродій Йоахім де - Ладегор! Га! Людовік Да-гюль! Га! Ламбер Гоктман!

— Хай діавол задавить прокуратора німецького земляцтва!

— І капеланів святої каплиці з їхніми сірими уборами хутряними, сим *tunicis grisis*!

— *Seu de pellibus grisis foufratis!*

— Га! Магістри красніх мистецтв! Усі в чудових чорних мантіях! Усі в чудових червоних мантіях!

— Ловкий хвіст у ректора!

— Неначе венеціанський дож якийсь, що йде на весілля до моря.

— Дивись, Жеан! Каноніки святої Женев'єви!

— К бісу каноніків!

— Абате Клод Шоар! Докторе Клод Шоар! Кого це ви там шукаєте — Марію Жіфар?

— Вона на вулиці Глатіні.

— Вона стеле постіль королю злодіїв.

— Вона платить свої чотири деньє, *quatuor denarios*.

— *Aut unum bombum.*

— Чи не хочете ви, щоб вона заплатила вам по носу?

— Товариші! Сімон Санген, виборець пікардійського земляцтва, а взаду жінка його.

— *Post equitem sedet atra cura.*

— Сміліш, добродію Сімон!

— Здорові були, добродію, виборчий!

— Надобраніч, добродійко виборниця!

— Які ж вони щасливі, що можуть усе це бачити,— вітхнув Йоаннес де - Молендіно на своїй капітелі.

Тим часом присяжний університетський книгар Андрі Мюнє схилявся до двірського кушніра Жіля Лекорню:

— Чисто кінець світу прийшов, добродію. Чи хто бачив колись таку розащеність школярів! А всьому причина оті прокляті новітні винаходи, через які все гине; оті артилерія, серпентини, бомбарди, а найпаче друкарство, ця друга чума з Німеччини. Ані тобі рукописів, ані тобі книжок! Через це друкарство хоч кидай книгарювати. Так, прийшла на нас остання година.

— Авже,— сказав кушнір,— воно й мені дається в знаки хоч би й тим, як хутко розповсюджується оксамит.

Під ту хвилю вибило південь.

— Га! — скрикнули всі як один.

Школярі замовкли. Всі почали пересуватися, гучно тупотіти ногами, гучно кашлати й сякатися; всі випростувалися, примошувалися, спиналися навшпиньки, забивались докути; потім усе геть принишкло; шій застигли витягненими, роти — роззявленими, погляди — затопленими в мармурову плиту. Але ніхто не виходив на неї. Тільки четверо сержантів судових, як перше, стояли на ній, непорушні й скам'янілі, мов чотири розмальовані статуй. Всі звели очі на поміст, призначений для фландрських посланців. Двері були зачинені, а поміст порожній. З самого ранку чекали вони на три речі: на південь, на посланців Фландрії і на містерію. Сам південь і прийшов тільки у свій час.

Це вже допекло всім до серця.

Почекали хвилину, дві, три, п'ять хвилин, чверть години — анічогісінько. Поміст лишався порожнім, сцена — пімою. Коли досі глядачі нетерпеливались, то тепер почали закипати гнівом. Стало вже чути роздратовані вигуки — щоправда, покищо тільки півголосом.— «Містерію, містерію!» — гуло навкруги. Туманіли всім голови. Приглушенна покищо буря носилася над людським морем. Першу іскру пустив Жеан дю - Мулен.

— Містерію, і к бісу фландрійців! — чимдуж загаласував він, звиваючись, мов той змій, навкруг свого капітелью.

Юрба заплескала в долоні.

— Містерію,— і собі загаласувала вона,— і під всі чорти Фландрію!

— Зараз же нам містерію! — не вгавав школяр,— а ні, то я пропоную відшкодувати себе, повісивши палацового балті замість комедії та моральної драми.

— Оце до пуття сказано,— загукала юрба,— і почнемо з його сержантів!

Зчинився страшнений галас. Бідолахи сержанти зблідли й почали перезиратися поміж себе. Натовп сунув на них так, що вони вже бачили, як гнутться й випираються легенські бильця, що відокремлювали їх від юрби.

Становище було дуже небезпечне.

— Повісити! Повісити! — галасували з усіх боків.

Але під цю саме хвилю трохи піднявся загаданий уже вище килим на вбиральні, і спід нього вийшла якась людина, що самим виглядом своїм раптом спинила натовп і немов чарами змінила йому гнів на цікавість.

— Цитьте! Цитьте! — загукали в юрбі.

Людина дуже непевно посунулась до краю мармурової плити, тремтячи всім тілом і дедалі нижче, мало не до землі, вклонючися.

Усе знову потроху принишкло. Тільки й чути було тே тихеньке гудіння, що завжди вибивається споміж замовкі юрби.

— Товариство городяни і городянки,— сказала людина,— ми матимемо оце за честь рекламиувати й виставляти перед його високопреосвященством паном кардиналом прекрасну повчальну п'есу, що звється «Велемудрий суд пречистої діви Марії». Я граю Юпітера. Пого високопреосвященство супроводжує тепер вельмишановне посольство пана герцога австрійського, що забарилося, слухаючи вітальну промову пана ректора Університету коло воріт Боде. Тільки но прибуде його високопреосвященство, ми зараз же розпочнемо виставу.

Певна річ, тільки втручання Юпітера й урятувало нещасних сержантів дворцового судді. Коли б ми самі ви-

гадали цю вельми правдоподібну історію, а тому й почували себе відповідальними перед панею Критикою, нам не можна було б заскита, що ми додержуємо класичного правила: *nec deus intersit*¹. Проте вбрання Юпітера було прегарне і, привернувши до себе загальну увагу, чимало сприяло тому, що юрба заспокоїлася. На Юпітері був кільчастий панцер, обтягнений чорним оксамитом із золоченими гвіздками, а на голові — корона, сажжена срібними золоченими шишечками; і коли б лице Йому не вкривали рум'яна й густа борода, коли б у руці не було згортка золоченого й оздобленого сухоаліткою картону із золотосяйними ремінцями, в якому досвідчене око легко розпізнало б близкавицю, а ноги не були б однакові з тілом на колір і оповиті на грецький аразок стрічками, то, дивлячись на його сувору постать, його можна було б зрівняти з якимсь бретонським лучником із вагону герцога Берлійського.

ІІ. П'ЄР ГРЕНГУАР

Проте що далі він промовляв, то більше розвіювались те одностайнє задоволення й захват, що він збудив був своїм увранням; а як тільки він проголосив на останку свої аlopovісні слова: «тільки но прибуде його високопреосвященство, ми зараз же розпочнемо виставу» — голос його загубився в страшенному галасі:

— Починайте зараз же! Містерію! Зараз же містерію! — викала юрба. І всі голоси повершав голос Йоаннеса де - Молендіно, що вирізнявся з загального гамору, наче флейта в якомусь безладному оркестрі.

— Зараз же починайте, — верещав школляр.

— Геть Юпітера з кардиналом Бурбоном! — горлав Робен Пуспен з рештою клерків, що мостилися на вікні.

— Зараз же виставляйте моральну драму! — і собі не вгавала юрба. — Негайно ж! Зараз же! На шибеницю і комедіантів, і кардинала!

¹ Не втручай в свої справи богів. —

Бідолапний Юпітер, застраханий, зблідлий під рум'янами, упусшив з рук свою близкавицю і зняв з голови корону; а тоді, вклоняючись і весь тримячи, почав белькотати:

— Його преосвященство... посланці... Шановна Маргарита Фландрська...

Він не давав собі ради. Жах морозив його при думці, що його можуть повісити. Народ — якщо чекати й далі, кардинал — якщо не чекати більш; з обох боків він бачив безодину, бачив шибеницю.

На щастя, його врятував якийсь чоловік, взявши на себе відповідальність.

Чоловік цей, що досі непомітно стояв по цей бік балюстра-ди у порожній промежці, круг мармурової плити, притулившися до колони, — довгий та сухорлявий, блідий та білявий, молодий іше, дарма що вже з аморшками на лобі й щоках, зодягнений у чорну саржеву одеждину, принесену й потерту, сяючи очима й посміхаючись, підійшов до мармурової плити і подав бідоласі знак. Та той був як не свій і не побачив його.

Невідомий аробив один крок наперед.

— Юпітер, — озвавсь він до нього, — дорогий Юпітер! Та той нічого нечув.

Нарешті білявий довгань нетерпляче тукнув на нього трохи не в саме вухо:

— Мішель Жібірн!

— Хто це кличе мене? — спітав Юпітер, нібито раптом прокинувшися.

— Це я, — відповів чорно одягнений чоловік.

— Га! — промовив Юпітер.

— Розпочинайте зараз же, — провадив далі довгань. — Задовольніть народ. Я переймаю на себе умилостивити балы, а він вже умилостивить кардинала.

Юпітер полегшено зітхнув.

— Шановне товариство городяни, — викрикнув він на повен голос до юрби, що все ще обурливо галасувала, — ми зараз розпочинаємо!

— Evoe, Jupiter! Plaudite, cives! — кричали піколярі.

— Слава, слава!¹ — кричав і народ.

Довкола розлягалися оглушливі оплески, і коли Юпітер зник уже за килимом, — зала все ще радісно гула.

Тим часом невідомий чоловік, що наче чарами обернув «бурю на безвітря», як сказав би наш старий любий Корнель, скромно відійшов у сутінок за свою колону, де залишився б напевне як перш непорушно й мовчки і заховався б від поглядів, коли б його не витягли звідти дві молоді жінки, які, бувши в першому ряді глядачів, чули його розмову з Мішелем Жіборном — Юпітером.

— Метр, — гукнув одна з них, подаючи знак, щоб він підійшов.

. — Цить, дорога Ліенарда, — сказала її гарна, свіжка й по-святковому причепурена сусідка, — це ж не клерк, а світська особа; треба казати не «метр», а «мессір».

— Мессір! — промовила тоді Ліенарда.

Незнайомець підійшов до перегорожі.

— Чим можу вам у пригоді стати, панни? — услужно спітав він.

— Та ні, — змішавшися відповіла Ліенарда, — це моя сусідка Жіскетта ла-Жансіен хоче вам щось сказати.

— Нічого я не хотіла, — зашарівшися, відказала Жіскетта. — Це Ліенарда назвала вас «метром», а я сказала й, що вас треба «мессіром» звати.

Обидві молоді жінки спустили погляди. Незнайомець, якому, очевидно, хотілося зайти з ними в розмову, посміхаючись, дивився на них.

— Виходить, ви не маєте нічого мені сказати?

— Ні, ні, нічого, — відповіла Жіскетта.

— Нічого, — підтакнула їй Ліенарда.

Високий білявий юнак подався назад. Та зацікавлені дівчата не хотіли таку нагоду пропустити.

¹ Noëll! Noëll (Різдво!) — радісний святковий поклик, відповідний по «слава». — Прим. ред.

— Мессір,— раптом жваво промовила Жікетта, а тоді навально, як бувас, коли вода прорве греблю або жінка зважиться на щось рішуче,— отже ви знайомі з цим солдатом, що гратиме роль святої діви в містерії?

— Ви хочете сказати — роль Юпітера? — перепитав незнайомець.

— Ну, звісно,— сказала Ліенарда,— яка ж вона дурна! Значить, ви знайомі з Юпітером?

— З Мішелем Жіборном? — сказав незнайомець.— Авжеж, добродійко.

— А ловка ж у нього борода,— вела далі Ліенарда.

— Чи гарне буде те, що вони там виставлятимуть?

— Прегарне, панно,— не вагаючись, відповів незнайомець.

— А що ж воно таке буде? — спітала Ліенарда.

— Моральна п'еса «Велемудрий суд панни — діви Марії», панно.

— Он як! — промовила Ліенарда.

Трохи помовчали.

— Це цілком нова п'еса,— перебив мовчанку незнайомець, — її ще не виставляли.

— Отже це не та сама, — сказала Жікетта, — що її виставляли два роки тому, коли приїздив папський легат, де ще було троє гарненьких дівчат, що грали...

— Сирен, — доказала Ліенарда.

— І зовсім голих, — докинув юнак.

Ліенарда соромливо спустила очі. Жікетта, зиркнувші на неї, — і собі.

— То була прецікава вистава, — всміхаючись, провадив далі незнайомець. — Щождо сьогоднішньої п'еси, то її написано умисне на честь принцеси Фландрської.

— А чи співатимуть на сцені пастушки?

— Пробачте, — промовив незнайомець, — у моральній п'есі! Не треба плутати різних жанрів. Коли б це була якась жартівлива п'еса — ну, тоді зробіть собі ласку.

— А шкода, — сказала Жікетта. — Тоді у виставі коло фонтана Понсо були якісь дикунки, що від-

важко билися, співаючи всяких церковних та пастуших пісень.

— Що личить для легата,— досить стримано відказав незнайомець,— не личить для принцеси.

— І коло них,— додала Ліенарда,— вигравали всяких мелодій музики.

— А щоб глядачі могли відсвіжитися,— і собі прикинула слівце Жіскетта,— з фонтану трьома цівками били вино, молоко та мед — що кому довгодоби.

— А трохи нижче від Понсо,— не вгавала Ліенарда,— коло Троїцької церкви, виставляли страсти Христові, з акторами, тільки без слів.

— Пам'ятаю, пам'ятаю,— скрикнула Жіскетта,— Христос на хресті, а праворуч і ліворуч — два розбійники.

І обидві цокотіли, захопивши спогадами про зустріч легата, заторохтили разом.

— А вище, коло воріт Малярів,— які ж гарні там були вбрання!

— А пам'ятаєш, як коло фонтана святого Інокентія якийсь мисливець гнався за ланею, а роги стрілецькі аж розлягалися, а собачні яж роятиналася...

— А коло міських різниць було споруджено поміст, що вображав Дієпську фортецю!

— І щойно під'їхав легат — пам'ятаєш, Жіскетта? — кинулися на приступ і постинали англійцям голови.

— А в яких пишних шатах були ті, що коло воріт Шатле...

— Та й на Мості Мінайл, геть укритому тоді тканинами!

— А коли під'їхав легат, на мості випущено більш як двісті дюжин усяких птахів... Як це гарно було, Ліенарда!

— Сьогодні буде ще краще,— промовив нарешті їхній бесідник, що, здавалося, нетерпеливився, слухаючи лівчат.

— Ви обіцяєте нам, що містерія буде гарна? — спиталя в нього Жіскетта.

— Безперечно,— відповів він, а тоді додав нібито велично: — Панни, я ж автор цієї п'єси.

— Невже? — здивовано вигукнули дівчата.

— Так,— відказав трохи бундючно поет,— певніше, нас двоє: Жан Маршан, що напиляв дошок і спорудив поміст і всю взагалі сцену, і я, що написав п'есу. Я звуся П'єр Гренгуар.

Сам автор Сіда так згорда не вимовив би: «П'єр Корнель».

Читачі наші напевно завважили вже, що минуло чимало часу, відколи Юпітер подався за свій килим, до тої хвилини, як автор нової п'еси так раптово викрив себе перед наївно зачарованими Жіскеттою та Ліенаардою. Дивна річ, уся ця юрба, допіру ще така буйна, тепер покірливо чекала, цілком здавшися на заяву комедіанта; це доводить ту вічну істину, яку стверджує і щоденний досвід наших театрів, що найлегше заспокоїти нетерплячу глядачів, запевнивши їх, що вистава має оце розпочатися.

Однаке школляр Жеан не вгавав.

— Гей! — скрикнув він раптом серед мирної тиші, що змінила в залі бучу,— Юпітер, діво Марія, чортові комедіанти! Чи ви глузуете з нас? П'есу! П'есу! Починайте, а ні — то розпочнемо ми!

Цього було досить.

З середини сцени почулися звуки оркестра; килим трохи піднявся, і спід нього вийшло четверо розмальованіх і нарум'янених акторів; видряпавшись крутою драбиною на верх клітки, вони вишикувались перед глядачами і низько вклонились їм; оркестр замовк. Почалася містерія.

Діставши за поклони свої гучні оплески, четверо акторів почали серед побожної тиші читати пролог, від якого ми радо відзволяємо нашого читача. Проте — що бував ще й тепер — глядачі цікавилися більш убранням дієвих осіб, ніж тим, що вони говорили; та й справді, вони мали на те рацію. Усі четверо акторів були вдягнені в напівжовті, напівбілі одіння, що відрізнялися одне від одного тільки гатунком тканини: одне було з золотої та срібної парчі, друге — з шовку, третє — з шерсті і четверте — з полотна. Перша з дієвих осіб мала в правиці шпагу, друга — два золоті ключі, третя — терези, четверта — заступ; а щоб

зарадити тим лінівим розумам, які б не змогла збегнути виразних натяків цих принадлежностей, на подолах кожного одіння чорними грубими літерами вишито: на парчевому одінні—мене звати Дворянством, на шовковому—мене звати Духівництвом, на шерстяному—мене звати Купецтвом, на полотняному—мене звати Селянством. Кожний розсудливий глядач міг сразу ж здогадатися про стать цих алегоричних постатей, бо в обох чоловіків убрання було коротше, ніж у жінок, а на головах замість капюшонів були капелюхи.

Тільки вперто не бажаючи цього, можна було б не зрозуміти з поетичного прологу й того, що Селянство було одружено з Купецтвом, а Духівництво—з Дворянством, і що обидва щасливі подружжя спільно володіли чудовим золотим дельфіном¹, якого вони вирішили віддати тільки найкращій на вроду жінці. Отож, пішовши в світ красуні цієї шукати і одну по одній відкинувши королеву голкондську, принцесу трапезондську, дочку великого хана татарського і ще багатьох інших, Селянство, Духівництво, Дворянство та Купецтво прийшли перепочити на мармуровій плиті в Палаці правосуддя, де й давай частувати шановну аудиторію такою силою всяких сентенцій, правил, софізмів, тез і реторичних фігур, що могло здатися, ніби десь на факультеті мистецтва магістри одержують своє наукове звання.

Усе це справді було прегарне.

Тим часом ніхто поміж усіх цих людей, на яких чотири алегоричні постаті навпereбивки виливали потоки метафор, не насторожував так уші, ніхто не натужував так очі, ніхто не простягав так шию, нікому не кидалося так серце, як то насторожував уші, натужував очі, простягав шию сам автор, як то кидалося серце в поета П'єра Гренгуара, що оце допіру не встояв перед спокусою виказати ім'я своє перед двома кралями. Повернувшись від них, він стояв

¹ Гра слів: по—французькому *dauphin*—дельфін, а також *дофін*, наступник на престолі.

трохи осторонь за свою коленою і тепер слухав, лившися і раював. В ухах його ще лунали похвальні оплески, якими вішанували початок його прологу, а весь він поринав у те надпоривне споглядання, в яке вдається автор, чуючи, як його ж власні думки одна по одній падають з акторових уст у величезну притихлу юрбу слухачів. Шана тобі, П'єр Гренгуар!

Хоч і як важко це нам, а мусимо проте сказати, що цей перший надпорив незабаром був сполоханий. Ледве Гренгуар підніс до губів п'янкий келіх утіхи й тріумфу, як туди вже впала крапля гіркоти.

Якийсь обідраний жебрак, не маючи змоги просити милостині в такій тісноті і, видимо, не задовольнившись тим, що міг від сусідів дістати, вигадав видертися десь на видноту, щоб притягти до себе як погляди, так і подання. Отож ще на початку прологу він видряпався по стовпах, що підтримували поміст, аж на карніз під бильцями і там умостився собі, викликаючи жаль своїм лахміттям і злючною гидкою раною на правиці. Проте він не промовляв жодного слова.

Отже жебрак ніяк не заважав читати пролог, і загальний лад ніколи не був би помітно порушений, коли б на лихо школляр Жеан не побачив із своєї колони старця з його гримасами. Молодий пустун розлігся несамовитим сміхом і, ані трохи не турбуючися, що він перебиває виставу й заважає глядачам слухати, весело скрикнув:

— Дивіться! Цей каліка просить милостині!

Той, кому траплялося кинути в жаб'яче болото каменюку або випалити з рушниці у зграю птиць, може уявити собі враження, що справив цей недоречний вигук на цілком захоплених виставою глядачів. Гренгуар здригнувся, мов від електричного удару. Пролог урвався, і всі голови сполохано обернулися на жебрака, що, ані трохи не забентеживши, вирішив використати таку добру нагоду і, напівзаплющивши очі, жалісливо ватяг:

— Подайте що ласка ваша!

— Стривайте,— гукнув знову Жеан,— слово честі, це

Клопен Труйльфу! Гей - гей, друже, очевидячки, рана
трудила тобі ногу, що ти переніс її на руку?

І по тім слову він, наче мавпа якась, метко кинув срібну
монетку якраз у заяложений повстяний капелюх, що його
трямав жебрак у своїй простягненій хворій руці. А той
любісінько прийняв собі і милостиню і глум, а тоді знов
заходинся плачливо:

— Подайте що ласка ваша!

Випадок цей привернув до себе майже загальну увагу,
і чимало глядачів, а Робеном Пуспеном і всіма клерками
на чолі, весело заплескали в долоні незвичайному дуетові,
що його несподівано виконали під час прологу верескливий
голос школяра і байдуже до всього, журливе приспівування старця.

Гренгуар розсердився. Отямившись з першого подиву,
він уявився кричти до акторів на сцену:

— Кажіть далі! К бісу! Далі! — не зволяючися начіть пре-
вирливим поглядом метнути на двох причинців цієї перерви.

Під цю хвилю почув він, як хтось смикнув його за куртку. Він трохи досадливо обернувся і через силу примусив
себе всміхнутися. Інакше бо він не міг учинити. То притягала його увагу до себе Жіскетта Жансіен, простягши
гарненьку ручку свою через бильця.

— Добродію, — спитала молода дівчина, — чи гратимуть
вони ще?

— Авежж, — відповів Гренгуар, трохи дійнятій таким
питанням.

— Тоді, мессір, — провадила вона далі, — чи не пояс-
ните ви мені, коли ласка ваша...

— Про що вони тепер казатимуть? — урвав їй мову Грен-
гуар. — Гаразд, слухайте!

— Ні, не те, — сказала Жіскетта, — а те, про що досі
вони говорили?

Гренгуар поточився, нібіто хтось торкнувся йому до роз-
верненої рани.

— Ет, чума на тебе, дурне, беаглуазде дівчисько! — про-
цідив він крізь зуби.

І відтоді Жіскетта загинула перед його думкою.

Тим часом актори увібрали його волю, а глядачі, чуючи, що вони знов почали говорити, взялися і собі слухати, хоч і чимало втратили на враженні через оту несподівану перерву в виставі. Так принаймні гірко міркував собі Гренгуар. Усе знову звільна принишкло: школяр мовчав, же-брак підраховував гроші в своїм капелюсі, вистава, як перш, привернула до себе загальну увагу.

Власне кажучи, це був дуже гарний твір, що, на нашу думку, цілком здався б хоч і тепер, коли б дещо в ньому переробити. Трохи довга ї беззмістовна тодішнім звичасм п'еса була дуже проста, і Гренгуар у тайнику душі своєї широко захоплювався її ясністю.

Звісно, чотири алегоричні постаті трохи втомилися, вибігавши три частини світу і все ж не спроміглися гідно позбутись свого золотого дельфіна. Тоді взялися вони вихвалити цю чудову рибину і розводитись в обережних натяках на молодого нареченого Маргаріти Фландрської, що під ту пору нудився на самоті в Амбуазькому замку, і на думці навіть не маючи, що Рільництво й Духівництво, Шляхетство й Торгівля заради нього допіру оббігали цілий світ. Виходило, що вищезгаданий дельфін був молодий, гарний, дужий, а надто (чудове походження всіх високих прикмет королівських!) був син французького лева. Я признаю в метафорі цій смілість і чарівну красу і вважаю, що театральне природознавство аніяк не може зректися народженого від лева дельфіна в алегорії й епіталамі на честь королевича. Оци вишукана й піндарична плутаница саме і доводить натхнення поетове. Однаке, піддаючи п'есу всебічній критиці, слід сказати ї те, що поет міг би висловити свою прегарну думку, не витрачаючи на це аж двох сот віршів. Щоправда, з наказу прево містерія мала тривати від півдня до четвертої години, отже актори конче мусили щось таке говорити. Проте глядачі слухали їх терпляче.

Рантом у розпалі суперечки між Торгівлею і Шляхетством, коли Рільництво казало цього дивного вірша:

Не було ніде в лісах пішного такого звіря! —

двері помосту, що досі цілком не до речі лишалися зачиненими, ще більш не до речі роачинилися, і придверник гучно ознайомив:

— Його високопреосвященство кардинал Бурбон!

ІІІ. ПАН КАРДИНАЛ

Бідний Гренгуар! Гуркіт великих подвійних петард, випал в двадцятьох мушкетів, постріл з тої славетної гармати на башті Бійльї, що в неділю 29 вересня 1465 року, під час облоги Парижа, одразу забила сімох бургундців, нарешті вибух порохівні коло Воріт Тамплю — нищо так не приголомшило б його під цю вроочисту й драматичну хвилину, як оці декілька слів, що вилетіли з уст придверникових:

— Його високопреосвященство кардинал Бурбон!

І це не через те, що П'єр Гренгуар боявся пана кардинала або ставився до нього з презирством. Він не був ні такий slabodухий, ні такий зарозумілій. Справжній еклектик, як то назвали б його тепер, Гренгуар мав шляхетний і твердий розум і належав до тих поміркованих, урівноважених людей, що вміють додержуватися золотої середини, *stare in dimidio regum, i.e.*, відзначаючися здоровими й вільними думками філософічними, разом з тим шанують і кардиналів. Гідна, невмироща порода філософів, яким мудрість, ніби друга Аriadна, дала клубок ниток, що вони його й розплутують, іduчи від початку світу по лабіринту справ людських! Вони подибаються за всіх часів, завжди одинакові, тобто завжди пристосовані до свого часу. Поминувши вже нашого П'єра Гренгуара, що заступав іх собою в п'ятнадцятому сторіччі — коли нам пощастило правдиво змалювати його — напевне це іхній дух натхнув у шістнадцятому віці панотця дю-Бреля написати ці наївно величні, всіх століть гідні слова: «Я парижанин родом, а говорю як паризіанин, бо *raghisia* грецькою мовою значить вільне слово, якого я й держався, розмовляючи з монсеньйорами

кардиналами, дядьком і братом монсеньйора принца де-Конті, хоч і в належноу повагою до високого сану і не ображаючи почету іхнього, що вже важить чимало».

Отже, в неприємному враженні, що його справила на П'єра Гренгуара поява кардинала, не було ані ненависті до нього, ані будької зневаги. Якраз навпаки — наш поет був надто розсудливий, а вбрания на ньому надто ношене, щоб він не міг оцінити особливу вагу того, що його високо-преосвященство слухатиме всі оті натяки в його прологі, а зокрема вславлення народженого від французького лева дельфіна. Проте особистий інтерес ніколи не веде перед у шляхетній душі поета. На мій погляд, коли б цілу істоту поета взяти за десять, то перший - лішній хемік, проаналізувавши її, визначив би, що вона складається тільки з одної частини особистого інтересу і аж з дев'ятьох частин самолюбства. Отож, скоро розчинилися перед кардиналом двері, як дев'ять частин самолюбства в Гренгуарі, що вже й без того надулися й випнулися під подувом загального зачарування, почали так страшенно аростати, що цілком приглушили ту мізерну часточку особистого інтересу, що ми допіру оде віданачили в душах поетів; часточку дуже коштовну проте, бо вона являє в них той баласт людської натури і справжнього життя, без якого вони ніколи не торкнулися б ногою землі. Гренгуар раював, чуючи, ба-чачи, сказати б, обмацуєчи велику юрбу глядачів, хай невисокого гатунку, але причарованих, скам'янілих, наче завмерлих від незмірних тирад, що раз - у - раз вихвачувалися з його ешталами. Так, запевняю, Гренгуар раював разом з усіма і, всупереч Лафонтенові, який на виставі своєї комедії «Флорентинець» спітав: «Що це за йолоп написав ці нікчемні віршики?», — радо спітав би свого сусіду: «Чий цей чудовий твір?» Тепер можна уявити собі, яке враження справила на нього несподівана й невчасна поява кардинала.

Те, чого він боявся, цілком справдилося. Прибуття його високопреосвященства переполохало всіх глядачів. Голови повернулися до помосту. Усе помішалося.

— Кардинал! Кардинал! — тільки й чути було в залі.
Нешасний пролог перервано вдруге.

Кардинал спинився був на якусь хвилину на порозі помосту. І поки він досить байдуже оглядав залу, вона сполохалася ще більше. Кожне хотіло й собі якнайкраще його роздивитися. Кожне витикало голову на плече сусідові.

Справді, він являв собою видатну постать, ще цікавішу, мабуть, від якогось іншого видовища. Карл, кардинал Бурбон, архієпископ і граф ліонський, примас Галлії, доводився воднораз своїком і Людовіку XI, із старшою дочкою якого був одружений брат кардинала, П'єр сеньйор де - Боже, і через матір свою, Агнесу бургундську, з Карлом Смілим. Тим то найголовніша прикмета у вдачі примаса Галлії були його двірська влесливість і побожне плавування перед владою. Можна ж уявити собі ті неалічені труднощі, що поставали перед ним через це подвійне споріднення, і всі двірські світські підводні камені, поміж якими мусив він лавірувати своїм духовним човном, щоб не роabitися ні об Людовіка, ні об Карла, цих Сціллу і Харібду, що поглинули і герцога немурського, і коннетабля де - Сенполя. Та, лякувати небу, він переїхав між них досить щасливо і без перепон добувся до Рима. І хоча він і прибув уже до пристані, або, певніше, саме через те, він ніколи не міг спокійно згадувати всілякі перипетії свого так довго тривожного й тяжкого політичного життя. Він мав звичку казати, що 1476 рік був для нього чорним і білим, розуміючи під цим те, що того року він втратив матір свою, герцогиню бурбонську, і свого кузена, герцога бургундського, і що друга втрата втішила його після першої.

А втім це була непогана людина. Він розкошував собі по-кардинальському, кохався в місцевому королівському вині Шалюю, не цурався товариства Рішарди Гармуз та Томаси Сайлльяд, радше давав подачки гарним дівчатам, аніж старим жінкам, і завдяки всьому цьому був дуже популярний серед паризької «громади». Він завжди ходив в оточенні цілого почту родовитих епіскопів та абатів,

галантних, веселих, радих принагідно гульнути; і не раз доброочесні парафіанки церкви Сен - Жермен - д'Оксер, проходячи ввечері пова освітлені вікна бурбонського палацу, дуже ніяковіли, чуючи, як ті самі голоси, що співали още на вечірні, тепер протяжливо наспінювали під дзенькіт келіхів *Bibamus papaliter* — вакхічну пісеньку папи Бенедикта XII, що додав до тіари третю корону.

Безперечно, тільки через оту заслужену популярність кардинала, юрба не зустріла його вороже, дарма що допіру була така незадоволена в нього, і не дуже охоча була шанувати будьякого кардинала того самого дня, як мала обрати свого власного папу. Та парижанні люди не влопам'ятливі; до того ж виставу роапочато було на вимогу іх, звичайних городян паризьких, що, виходить, взяли гору над кардиналом — і ця перемога тішила іх. Як на те пан кардинал Бурбон був з себе чоловік хоч куди, та ще мав на собі прегарну червону мантію, що так личила йому; отже все чисто жіноцтво, тобто краща половина глядачів, ставало за ним. Звісно, було б несправедливо й нетактовно шикати кардиналові за те, що він примусив чекати на себе, коли він такий гарний чоловік і так ловко носить свою червону мантію.

Увійшовши, він уклонився присутнім з тим спадковим усміхом, з яким вельможні особи вітають звичайно народ, і повільно, ніби замисливши, підійшов до свого вкритого яскравочервоним оксамитом крісла. За ним юрбою сунув на поміст його почет, або, сказавши по - теперішньому, його генеральний штаб, з єпископів та абатів, ще більше зворушуючи глядачів і збуджуючи їхню цікавість. Хто тільки зновував когось із них, показував на нього, називав його на ім'я: чи то єпископа марсельського — Алоде, коли не враджує мене пам'ять, чи то приміціакарія церкви Сен-Дені, чи то Робера де - Леспінаса, абата Сен - Жермен - де - Пре, цього розваженого брата коханки Людовіка XI — раз - у - раз плутаючи й перебріхуючи ймення. Школярі ж знай собі лаялись. Це був їхній день, їхнє свято очайдушної гульні, їхні сатуриалії, щорічна оргія клерків та школия-

рів. Не було тоді безсоромної вихватки, що її не можна було цього дня безкарно утнути. Знов же між ними були й відомі урвительки Сімона Катрлівр, Агнеса Гадін, Робіна П'єдебу. Невже ж можна було не полихословити досхочу, не побогохулити трохи такого чудового дня й у такій чесній компанії, як оці попи й повії? Отож вони й порозперізувалися: і серед загального гарнідеру безладним хором так і залинуали звідусіль богохульні й безсоромні вигуки всіх цих ошалілих школярів і клерків, таких стриманих звичайно, а остраху перед розпеченим залізом святого Людовіка. Бідолапний Людовік Святий, як вони зневажали його в його ж власному Палаці правосуддя! Кожен з них брав на глум усякого, хто входив був на поміст — чи хто якусь чорну мантію, чи сіру, чи білу, чи фіолетову. Щождо Іоаннеса Фролло де - Молендіно, то, як брат архідіакона, він наважився напасті на червону і, вstromивши в кардинала зухвалий погляд, зіпав на все горло:

— Carrap repleta mego!

Проте загальний гомін так приглушував усі ті окремі голоси, які ми викривасмо перед читачем, що вони завмирали, не доходячи до помосту. Та й кардинал мало журився ними, така бо звичайна для цього дня була загальна розбешеність. Інша гадка муляла його — аж обличчя йому було ваклопотане — мало не відтоді якраз, як він уступив на поміст. То була гадка про фландрське посольство.

Не те, щоб з нього був такий запобігливий політик і щоб він так брав до серця можливі наслідки шлюбу між свою кузиною Маргарітою бургундською і своїм кузеном Карлом, дофіном віенським; мало побиваючись і тим, як довго триватиме нещира згода між герцогом австрійським і французьким королем, і тим, як поставиться англійський король до такої зневаги своєї дочки, він щовечора любенько хилив собі королівське винце, навіть і гадки не маючи, що декілька пляшок цього самого вина (щоправда, побувавши трохи в руках доктора Куактьє), якими Людовік XI від широго серця почастує Едуарда IV, відзволить одного прегарного ранку Людовіка XI від Едуарда IV. Отож

вельмиповажне посольство пана герцога австрійського не завдавало йому з цього погляду ніякого клопоту, зате дошикуляло воно йому іншим. Справді, як це віданачено вже на початку книжки, нелегко було йому, Карлові бурбонському, силувати себе, щоб урочисто шанувати й мило вітати якихось мішан; йому кардиналові — якусь звичайну міську старшину; йому, французові, веселому бесідникові — оцих фланандських пиворізів; та ще прилюдно. Беаперечно, це була одна з найнудніших комедій, що йому доводилося будь - коли грати на втіху своєму королю.

Проте, коли придверник гучно сповістив: «Панове посланці пана герцога австрійського» — він, що так майстерно вмів собою владати, обернувся до дверей, надавичайно привітно всміхаючися. Зайва річ говорiti, що погляди всіх у залі теж устроилися в двері.

Парами, поважно, явлюючи собою цілковиту протилежність жвавому духовному почетові Карла Бурбона,увійшло сорок вісім посланців Максіміліана австрійського на чолі з преподобним отцем Жеганом, абатом Сен - Бертенським і канцлером ордену Золотого Руна, і з Жаком де - Гуа съєром Добі, головним суддею міста Гента. У мертвій тиші, що обходила залу, тільки й чути було приглушений сміх, коли придверник, до того ж плутаючи й перекручуючи, проголошував усі ті сміховинні ймення та титули, що іх статечно називали йому посланці. Були тут метр Лоіс Релоф, старшина міста Лувена, мессір Клайс д'Етоельд, старшина брюссельський, мессір Поль де - Баест, съєр Вуармізель, президент Фландрії, метр Жеан Колегенс, бургомістр міста Антверпена, метр Жорж де ла - Мер і метр Гельдольф Вандергаге, старшина міста Генту, та ще якийсь съєр де - Б'єрбек, та Жеан Піннок, та Жеан Дімерзель і т. і., і т. і., і т. і. — судді, старшини, бургомістри — бургомістри, старшини, судді, всі якісь виструнчені, статечні, пихаті, припоряджені в оксамитові та шовкові вбрання, в чорних оксамитових капелюхах, прикрашених великими золотими сultanами. А втім це

були добрі фландрські обличчя, гідні й суворі, в дусі тих, що так мужньо й поважно дивляться на нас з чорного тла рембрандтового «Нічного дозору», обличчя, на яких нібито написано, що Максіміліан австрійський мав рацію цілком здатися, як казав він у маніфесті, «на іхній здоровий розум, чуйність, досвідченість і чесність».

Один з них становив проте виняток. Мав він вид розумний та хитрий, трохи скидаючись на мавпу і дипломата, і кардинал на три кроки посунувся йому назустріч і низько вклонився, дарма що звався він тільки «Гільйом Рім, радник і пенсіонер міста Генту».

Тоді мало хто знати цього Гільйома Ріма. Надзвичайно талановита людина, що під час революції могла б сяйнути, як близнака, над історичними подіями, він за обставин п'ятнадцятого сторіччя мусив обмежитися потайними інтригами і жити «тихою сапою», як казав герцог Сен-Сімон. Проте його як слід оцінив перший сапер у тогочасній Европі Людовіка XI, у дружній згоді з яким Рім і орудував, часто беручись і до собистих, таємничих справ короля. Та все це невідомо було глядачам, що тільки дивувалися з такої членності в боку кардинала до якогось непоказного фландрського радника.

IV. ЖАК КОППЕНОЛЬ

Поки гентський пенсіонер і його високопреосвященство низько вклонялися один одному, стиха перекидаючись привітними словами, поруч з Гільйомом Рімом, немов дог поруч з лисом, з'явився якийсь високий на зріст, широковидий та неймовірно плечистий чоловік. Його повстяний капелюх і шкуряна куртка здавалися плямою на загальному тлі оксамитових та шовкових убраний. Придверник, гадаючи, що то випадково забрів якийсь візник, спинив його:

— Гей - гей, друже! Сюди не можна!

Чоловік у шкуратянці відіпхнув його плечем.

— Чого цьому йолопові треба від мене? — гукнув він

так голосно, що аж уся зала насторошила вуха на цю незвичайну розмову.— Хіба ж ти не бачиш, хто я такий?

— Ваше ім'я? — спитав придверник.

— Жак Коппеноль.

— Ваш титул?

— Панчішник під вивіскою «Три ланцюжки» в Генті.

Придверник оступився. Доповідати про старшин та бургомістрів — ще нехай так, але про якогось панчішка — це вже занадто. Кардинал сидів як на колючках. Уесь бо народ дивився та слухав. Ось уже два дні, як його високо-преосвященство намагався обтесати цих двох ведмедюватих фланандців, щоб легше було ставити їх перед очі людські — і отепер масш собі такий вибрік! Тим часом Гільйом Рім, хитро всміхаючися, підійшов до придверника і тихенько пропушкував:

— Доповіжте: «метр Жак Коппеноль, клерк при старшинах міста Генту».

— Придвернику, — на повен голос переказав за ним кардинал, — доповіжте: «метр Жак Коппеноль, клерк при старшинах славного міста Генту».

Це була помилка. Гільйом Рім сам би врятував був становище, а тепер Коппеноль почув кардинала.

— Анізашо, крий боже, — гукнув він на ввесь свій гримкий голос. — Жак Коппеноль, панчішник». Чубш, придвернику? Ні більш, ні менш. Крий боже! Панчішник — це звучить непогано. Сам пан ерцгерцог не раз шукав своєї рукавички в моїх панчохах¹.

Роалігся сміх і оплески. Парижани відразу ж розуміють, а тоді й вітають перший - ліпший дотеп.

До того ж Коппеноль походив з народу, як походили з нього й усі глядачі. Отже вони ав'язалися між собою хутко, прудко, раптово, щільно. Зарозуміла, зухвала вихватка фланандського панчішника, образивши двірських вельмож, пробуркала в цих плебейських душах почуття якоїсь

¹ Каламбур, побудований на омонімії слів Gants — руничини і Gand — Гент.— Прим. ред.

самоповаги, ще такої приглушеної і невиразної в п'ятацьому столітті. Він же рівня ім, оцей панчішник, що допіру не оступився перед самим кардиналом! — так утішно міркували собі ці бідолахи, які звикли виявляти повагу свою та покору навіть до слуг сержантів балті з абатства Сен - Жермен, що був прихвоснем кардинала.

Копченоль згорда вклонився кардиналові, що й собі віддав поклін всемогутньому городянинові, який нагонив страх на самого Людовіка XI. А тоді, під насмішкуватим, повним почуття переваги, поглядом Гільйома Ріма, «цього розумника і лукавця», як казав Філіпп де - Комін, кожен з них пішов до свого місця, кардинал — збентежений і заклопотаний, Копченоль — спокійний і гордий, напевне гадаючи, що, кінець - кінцем, його титул вартий якогобудь іншого, і що Марія бургундська, мати тої самої Маргаріти, яку Копченоль мав оде одружувати, боялась би його менше, коли б він був кардиналом, а не панчішником. Адже ж кардинал не збурив би жителів Генту проти фаворитів дочки Карла Смілого; адже ж кардинал одним своїм словом не додав би ім духу встояти проти сліз і просьб герцогині фландрської, коли вона прийшла до ешафоту благати народ свій зглянутися на її улюблениців; і це тоді, як панчішникові треба було тільки звести свою вдягнену в шкуряний рукав руку, щоб упали ваші голови, вельможні панове Гі д'Емберкур і канцлер Гільйом Гюгоне!

Однак це не був ще край злигодням бідолашного кардинала, якому довелося ще добру повну випити, бувши серед такого поганого товариства.

Чтіч не забув, мабуть, того нахабного жебрака, що ще на початку прологу видерся й причепився до самого балдахину на кардинальськім помості. Поява значних гостей не примусила його податися звідти геть, і поки прелати та посланці сідали і, наче фландрські оселедці в бочці, тислися на лавках, він любісінько підібгав собі ноги на карниза. Зухвалство було нечуване, але ніхто спершу не помітив цього, бо інше забирало увагу всіх глядачів. А жебрак

і сам не зважав на те, що робиться в залі; мов безтурботний якийсь неаполітанець, він знай хитав собі головою, ніби в інерції правлячи від часу до часу своє: «Подайте що ласка ваша»! Напевне, сам тільки він на цілу залу не зволив обернутися, щоб послухати суперечки між Коппенолем і придверником. Отож трапилося, що гентський панчішник, який так щиро пришав довгодоби юрбі і тепер привертав до себе загальну увагу, сів на помості в першому ряді і якраз над тим жебраком; і як же всі здивувалися, коли фланандський посланець, глянувши пильно на старця, поприятельському ляснув його по вкритому лахміттям плечу. Жебрак обернувся, він здивувався, розпізнав, обличчя обом засніли; а тоді, ані трохи не зважаючи на те, що на них всіх дивилися, панчішник і каліка побралися за руки і почали стиха про щось розмовляти, при чому лахміття Клопена Труйльфу, звісивши на золоте покриття на помості, видавалося гусеницею на помаранчі.

Ця несподівана сцена викликала такий вибух радісних вигуків у залі, що це не могло не датися навзнаки кардиналові; він трохи нахилився вперед, а що зного місця ледве - ледве міг тільки бачити мізерне манаття Клопена, то досить природно й вирішив, що жебрак просить милостині і, обуривши в такоого зухвалиства, гукинув:

— Пане палацовий балы, киньте мені цього негідника в річку!

— Хай бог милув, монсеньйор кардинал,— сказав Коппеноль, не пускаючи руки Клопена,— це ж один з моїх приятелів!

— Слава, слава! — загаласував патови.

Відтепер метр Коппеноль важив собі цілковитої довіри в Парижі, не меншої, як і в Генті, бо, мовляв словами Філіппа де - Коміна, «люди такого гатунку тішаться народною прихильністю, коли вони такі розбещені».

Кардинал прикусив язика. Потім схилився до сусіди свого, абата з Сен - Женев'єви, і стиха сказав йому:

— Цікавих же посланців послав до нас пан ерцгерцог, щоб ознайомити про прибуття принцеси Маргаріти!

— Ваше високопреосвященство,— відказав абат,— надто звичайні з цими фланандськими свинячими рилями Margaritas ante porcos¹.

— Радше сказати,— посміхнувшись, відповів кардинал,— porcos ante Margaritam².

Весь маленький духовний двір був захоплений цією грою слів. Кардиналові полегшало на душі,— він поквітувався з Коппенолем, бо його каламбур теж мав успіх.

Тепер нехай ті читачі наші, що вміють, висловлюючись по - сучасному, узагальнювати образи та ідеї, дозволять нам спітати їх, чи цілком виразно уявляють вони собі, що на той час являв собою просторий паралелограм великої зали Палацу. Усередині, притуливши до західної стіни,— широкий, розкішний, золотою парчею вкритий поміст, куди один по одному невеличкими стрільчастими дверима входять поважні особи, що ймення їхні давінко викрикує призерник. На перших лавках уже посадили чимало найпочесніших з гостей, пишно прибрані в горностай, оксамит та червоно - гарячий повк. На помостітиша й добра пристойність, а обабіч, спереду, скрізь — величезний патовп і гамір. Беаліч поглядів устромлюється в кожну постать, що з'являється на помості, безліч уст шепчути щось з приводу кожного імені. Справді, видовище втішне і цілком варте такої уваги глядачів. Але що ж це там, геть край зали, наче поміст який, де видно вгорі чотирьох кольористо вдягнених кривляк, і ще чотири постаті внизу? Що це, поруч із помостом, за людина така — блідолиця, в чорнім убраниі? Та ба, любий мій читачу, це ж П'єр Гренгуар, а то — пролог його.

Ми ж зовсім були й забули про нього.

А саме цього він найбільше боявся.

Відколи ввійшов кардинал, Гренгуар не переставав клюпотатися, щоб урятувати пролог. Перш за все, коли актори були завагалися, він звелів ім грати далі й говорити голос-

¹ Не кидайте перлів перед свиньми.

² Свиней перед Маргарітою.

ніш; потім, бачачи, що ніхто іх не слухає, спинив їх і щось із чверть години, поки тривала перерва, тупотів ногами, метушився, звертався до Жіскетти та Ліенарди, заохочував сусідів слухати далі; та все це пішло на марне. Всі не відводили очей з кардинала, посольства, естради, що стали зоровим фокусом для цілої зали. До того ж, хоч і школа нам визнати це — коли прибув кардинал і так раптово повернув тим виставу на інше, пролог ніби почав уже глядачам докучати. Та й кінець - кінцем на помості, так само як і на мармуровій плиті, амагалися ті самі селянство і духівництво, шляхетство і купецтво. Отже більшість глядачів воліла бачити їх безпосередньо, живих, у плоть і кров свою вбраних, бачити, як вони дишуть, рухаються, штовхаються, бачити їх у цьому посольстві фланандському, у цьому пості епископському, під мантією кардинала, під шкуратянкою Коппеноля, аніж в оцих нарум'ячених, причепурених постатях, що розмовляють віршами і в волі Гренгуара наче набиті соломою під якимись животими та білими туніками.

Однаке, як тільки поет наш побачив, що зала трохи притихла, він спробував узятися на такі хитроці, що могли б врятувати становище.

— Добродію,— звернувся він до сусіда, якогось терпеливого з вигляду товстуна,— чи не почати б спочатку?

— Що саме? — спитав сусід.

— Та містерію ж,— відповів Гренгуар.

— Як собі знаєте,— промовив сусід.

Задоволившися і цією півухвалою, Гренгуар вирішив діяти самостійно і почав втискатися в натовп, вигукуючи:

— Грайте містерію спочатку! Грайте спочатку!

— Казна - що! — промовив Йоаннес де - Молендіно,— чого це вони репетують отам, в кінці зали? (Гренгуар, справді, галасував за чотирьох) Та хіба ж, товариші, містерію не скінчено? Чого ж вони хочуть знов її розпочати? Так не годиться.

— Не треба, не треба,— загукали всі школярі.— Геть містерію! Геть!

Але Гренгуар не вгамовувався і ще дужче кричав:

— Грайте спочатку! Грайте спочатку!

Цей галас притяг до себе увагу його високопреосвященства.

— Пане палацовий балыї,— звернувся він до високого, чорно одягненого чоловіка, що стояв трохи останньою під'їзда, — що це вони порозперізувалися там, наче чорти в пеклі?

Палацовий суддя був із тих урядовців, що гнуться на всі боки, щось як судовий кажан, щось схоже разом і на щура і на птаха, на суддю й на вояка.

Він наблизився до кардинала і, аж заікуючися з остраху розгнівити його, почав виясняти таку непристойну поведінку юрби: коли било, мовляв, південь, його високопреосвященства ще не було, і глядачі примусили акторів розпочати виставу, не вичікуючи на його високопреосвященство.

Кардинал голосно розсміявся.

— Слово честі, пан ректор Університету дуже б нам прислужився, коли б зробив так само. Чи не так, метр Гільйом Рім?

— Монсеньйор, — відповів Гільйом Рім, — вдовольнімось і тим, що ми спекалися цілої половини вистави. Адже це варто чогось.

— Чи не можуть комедіанти грati далі? — спитав суддя.

— Грайте, грайте, — відповів кардинал, — це мене не обходить. Я почитаю тим часом свій требник.

Суддя підійшов до балюстради помосту, махнув рукою, щоб усі замовчали, а тоді гукнув:

— Городяни, селяни та поселенці! Щоб задоволити і тих, хто хоче слухати містерію спочатку, і тих, хто не хоче слухати її зовсім, його високопреосвященство наказує грati далі.

Обом сторонам довелося скоритися. А проте і автор, і глядачі довго зlostилися за це на кардинала.

Дісві особи на сцені знову заходилися були читати навчальних віршів, а Гренгуар почав сподіватися, що принаймні

кінець його твору пощастило довести до краю. Та сподіванкам цим, як і всім іншим ілюзіям його, не судилося справдитися. Щоправда, в залі більш - менш запанувала тиша, але Гренгуар не примітив того, що на помості було ще зовсім не повно, коли кардинал звелів грати далі, і що після фланандських послів туди раптом почали входити нові, палежні до почту особи, а придверник знов уявився викрикувати їхні імення та титули, що мішалися в діалогами дієвих осіб, повертаючи їх нанівець. Уявімо собі справді, що під час театральної вистави між двома віршами, ба навіть під віршами, вдираються ввесь час отакі різкі вигуки придверника:

— Метр Жак Шармолю, королівський прокурор при духовнім суді!

— Жean de - Гарлей, збрососець королівський, начальник нічної сторожі міста Парижа!

— Мессір Галіо де - Женойляк, рицар, сенйор де - Брюссак, начальник королівської артилерії!

— Метр Дре - Раг'є, головний доглядач вод і лісів його королівської величності, на землях Франції, Шампані та Брі!

— Мессір Людовік де - Гравіль, рицар, радник і камергер королівський, адмірал Франції, доглядач Венсенського лісу!

— Метр Деніс ле - Мерсьє, наглядач дому сліпих у Парижі!

І таке інше, і таке інше, і таке інше. Аж вже й терпець почав уриватися.

Цей недоречний акомпанімент, що так заважав стежити за виставою, тим паче обурював Гренгуара, що, як він не міг того не визнати, глядачі дедалі більше зацікавлювалися були його п'есою, і що її бракувало тільки таких обставин, в яких можна було б її слухати. Справді, важко було уявити собі дотепніший та драматичніший розвиток дії. Четверо дієвих осіб не кидали жалітися на своє беспорядне становище, коли це перед них стала Венера, увага incessu patuit dea, водянена в прегарну туніку з гаптованим на ній кораблем — гербом міста Парижу. Вона сама

прийшла до них по дельфіна, обіцяного найкращій з жінок. Юпітер підтримував її вимоги, громотичи своїм громом за кулісами, і богиня мала вже заволодіти дельфіном, простіше сказати б, одружитися з ним, як з'явилось якесь молоденьке дівча в білому шовковому вбранні і з маргариткою в руці (виразне уособлення Маргаріти фландрської¹) і почало з Венерою за нього змагатися. Несподіваний, вдалий поворот дії. Поамагавши між собою, Венера, Маргаріта та решта дівчих осіб поклали вдатися до велемудрого суду пречистої діви Марії. Була там ще одна гарна роль дон-Педро, царя месопотамського; але через всі оті перерви невтімки було, до чого він тут уявся. Усе це підіймалося на сцену драбиною.

Але, на превеликий жаль, ніхто не розвчув і не второпав жодної з цих хороших сцен. Відколи ввійшов кардинал, як погляди всім нібито якоюсь невидимою чарівною ниточкою враз притяглися від мармурової плити до помосту, від південного боку зали до західного. І ніщо не могло цієї мани від них відвернути. Очі всім так і заводило на поміст, і всі ці нові гости, іхні прокляті імення, іхні обличчя, іхні вбрання безперестанку розважали всіх глядачів. Аж сумно було дивитись на це. Крім Жіскетти та Ліенарди, що вря-дигоди оберталися ще, коли Гренгуар смикав іх за рукав, та крім того гладкого, терплячого сусіда, ніхто не повертає обличчя до покинutoї беззлатаної містерії. Самі тільки профілі і були перед Гренгуаром.

Як же гірко було йому бачити, як камінь по каменю руй-нуеться будівля його поетичної слави! І разом з тим ця ж сама юрба допіру аж зняла була бунт проти бальї, так не терпеливилася слухати п'есу! А тепер, добувшись її, і гадки про неї не має. Про п'есу, яку вона на початку сама ж одностайно вітала. Вічний приплів і відлив народної прихильності! І здумати тільки, що оці ж люди ледве не повісили палацових сержантів! Чого б тільки не дав він, щоб звнову зазнати розкошів тієї чудової хвилини.

¹ «Маргаритка» (Стонротка) і «Маргаріта» у французькій мові омоніми.— Прим. ред.

Нарешті придверник урвав недоречний свій монолог. Усі були на місцях, і Гренгуар полегшено передихнув. Нідбадьорилися й актори. Як раптом підводиться панчішник Коппеноль і — чув Гренгуар — виголошує таку гидотну промову:

— Панове городяни й панки паризькі! Й — богу я не знаю, що ми тут робимо. Я бачу отам у кутку, на сцені, якихось людей, що нібито заходились битись. Я не знаю, чи це й є те, що звуться у вас містерію, та тільки це не-цикаво. Вони змагаються язиками, та й по всьому. Ось уже четверть години, як я чекаю, щоб хтось із них почав битися. А вони про те й гадки не мають. Це якісь боягузи, що здатні тільки лаятися. Треба було б викликати борців з Лондона або Роттердама; тоді була б інша річ — аж па майдані чути було б, як вони б'ються. А оці — щось таке миршавеньке. Хоча б вони протанцювали нам мавританського танця або втяли б щось інше! Це зовсім не те, про що мені наговорили. Мені обіцяли блазнівське свято, де обіратимуть папу блазнів. Ми теж маємо в Генті свого блазнівського папу, і щодо цього, дяка богові, не відстали від інших. Але ми робимо це так. Збирається народ, як і отут. Потім кожен по черзі просував голову в отвір і викривляє обличчя. Хто поставить на лиці найогидніший, на думку всіх, вираз, — того й обирають на папу; от і по всьому. Сміха ж тоді! Чи не хочете обрати собі папу нашим звичаєм? Це ж у всякім разі не так нудно, як слухати цих патякал. Коли ж вони хочуть і собі погримасувати у віконці, то можуть узяти участь у змаганні. Ну, то як же на вашу думку, панове городяни? Тут є досить кумедних осіб і жіночої і чоловічої породи, щоб посміятися по - фланандському, чимало й таких пик, що можуть чудово скривитися.

Гренгуар хотів був відповісти. Та з подиву, з гніву, з обурення йому відібрало мову. До того ж усі ці міщани, підлещені словом «панки», з таким захопленням ухвалили пропозицію свого улюблена панчішника, що про будьякий опір годі було й казати. Залишалося тільки пливти собі за водою. Гренгуар обіруч затулив лицє, не маючи, на жаль, плаща, щоб укрити ним голову, наче Агамемнон Тіманта.

V. КВАЗІМОДО

Миттю підготовлено все, щоб здійснити думку Коппеноля. Городяни, школярі й писарі заходилися працювати. За сцену для кривляк було обрано маленьку капличку, навпроти мармурової плити. У гарненькій камінній розетці, над дверима її, було розбито шибку, куди за спільною згодою і мали просувати голови суперники. Щоб добрatisя до віконця, треба було залізти на дві абияк примищені одна на одну бочки, які невідомо де роздобули. Ухвалили також, що кожен кандидат на папу, чи то чоловік, чи жінка (бо могли обрати й папесу), щоб посилити враження від своєї гримаси, покищо затулить собі лице і заховатиметься в каплічці. За хвилю в капличці було вже повно конкурентів, за якими й зачинено двері.

Коппеноль з свого місця наказував, усім керував, усім порядкував. Коли зчинилася оци буча, кардинал, збентежений не менше від Гренгуара, відмовляючися справами й вечірнею, подався десь в усім своїм почтом, а юрба, яку так була схвилювала його появу, тепер і гадки про нього не мала. Сам тільки Гільйом Рім помітив, як утік його високо-преосвященство. Народна увага, наче сонце, весь час оберталася навколо; зосередившися перш на одному кінці зали, вона спинилася на середині, а тепер була вже на другому кінці. Віддали данину і мармуровій плиті, і вкритому парчою помостові, тепер прийшла черга на капличку Людовіка XI. З цього моменту всім вільно було тут виробляти щонайбільших дурниць. У залі бо залишилися самі фландрі та чернь.

Почалося змагання. Перше обличчя, що з'явилося у віконці, своїми вивернутими повіками, розявленим, наче паща, ротом і геть зморщеним, як гусарські чботи за імперії, лобом, викликало такий несамовитий регіт, аж Гомер напевне взяв би за якихось богів усіх цих простолюдів. А втім велика зала щонайменіш скидалася на Олімп, і безталанний Юпітер Гренгуара знову це краще від інших. З'явилася друга гримаса, третя, потім ще одна, ще — і що-

разу дужчав загальний регіт і радісне тупотіння ніг. У видовищі цьому було щось своєрідне, задурливе, щось могутнє, п'янке й чарівне, що так важко збагнути в своїм салоні сучасному читачеві. Уявіть собі тільки силу облич, що почерзі удають з себе всі чисто геометричні фігури, від трикутника до трапеції, від конуса до многогранника; всі вирази лиця людського, від гніву до похоливості; всі верстви, від зморшок немовляти до зморшок вмираючої бабуні; всі образи релігійні, від Фавна до Вельзевула; всі авріячі морди, від паші до даюба, від кабанячого голoviща до якогось маленького писочкa. Уявіть собі, що всі химерні подоби, які стоять на Новому Мості, що всі оті жахливі, скам'янілі під рукою Жармена Пілона примарівраа віджили й задихали і по черзі затоплюють у вас свої пекучі догляди; уявіть собі, що перед очима вашими однією однією проходять маски венеціанського карнавалу; одне слово — людський калейдоскоп.

Оргія дедалі більше набирала фланандського характеру.. Сам Теньєрс не зміг би як слід її змалювати. Оберніть поздумки бій на картині Сальватора Рози на вакханалію. Не було вже ні школярів, ні посланців, ні городян, ні чоловіків, ні жінок; не було більше Клопена Труйльфу, Жіля Лекорню, Марі Катрлівр, Робена Пуспена. Все злилося в загальній роабещеності. Велика зала являла собою велетенське вогнище безстыдства й веселощів, де кожен рот був крик, кожне обличчя — гримаса, кожна постать — незвичайна постава. Усе це галасувало, ревло. Химерні види, що раз у - раз скреготали зубами у віконці, були щось як віхті соломи, один по одному кидані в жар. А споміж усієї цієї бурхливої юрби, неначе дим з огнища, вихоплювався різкий, пронизливий, гострий гомін, дзикучий як муха..

- Ой лишенко!
- Диви на цю пику!
- Ет, нічого не варта.
- А он інша!
- Гільметто Мюжерпюї, подивись но на цю бугаячу морду — ій тільки б ще роги. Чи це часом не твій чоловік?

- Далі!
 - Казна - що! Що воно за чудасія?
 - Гей - гей, без ошуку! Можна показувати тільки лице.
 - Це ота проклята Перрета Кальбот? Вона на це здатна.
 - Слава! Слава!
 - Я вадихаюся!
 - Дивись, у нього не пролазять вуха!
- I таке інше, і таке інше.

Треба признати проте справедливість нашому другові Жеану. Як той юнга на мачті, він усе ще височив на своїй колоні понад усім цим гармидером'. Він був як не свій, він наче посатанів. Страшенно розаявивши рота, він щось викрикував, чого ніхто одначе не чув, і не тому, що його приглушував би загальний галас, хоч і який він був несамовитий, а через те, безперечно, що голос його піднісся вже до того краю, де звуки стають нечутні — дванадцяти тисяч коливань за Сoverom або вісіми тисяч за Bio.

Щождо Гренгуара, то по якійсь хвилі безнадії поєт знову був підбадьорився. Він почав замагатися з лихою своєю долею.

— Грайте далі,— утретє сказав він своїм говорючим машинам — комедіантам, а тоді, широкою ходою походжаючи перед мармуровою плитою, пустився химерити — чи не піти і йому висунутися з отого віконця, аби потішити себе, показавши гримасу цьому невдачному народові.

— Та ні,— міркував він собі далі,— це не гідне нас; не треба помсти, борімся до кінця; поезія впливає на народ, і я приверну його знову до себе. Побачимо, що захопить його більше — кривляння або красне письменство.

Та ба! Сам тільки він і дивився вже на свою п'есу.

Це було ще гірше, ніж досі. Тепер він бачив самі спини.

А втім я помилляюся. Терплячий товстун, з яким він уже радився раз в критичний момент, повернений був обличчям до сцени. Щождо Жіскетті й Ліенарди, вони втекли вже давно.

Гренгуар був до самого серця зворушений такою вірністю свого єдиного глядача. Він підійшов до нього й легенько

струснув його під лікоть, бо той, злігши на бильця, трошки здрімнув собі.

— Добродію,— сказав Гренгуар,— дякую вам.

— За що це, пане? — поіхаючи, спітав товстун.

— Я бачу, що вам докучас, — відказав поет, — цей гамір перешкоджає вам слухати, як би ви бажали. Але не турбуйтеся — ім'я ваше перейде до нашадків. Як вас звати, коли ласка ваша?

— Прошу — Рено Шато, доглядач печаток при паризько-му кримінальному суді.

— Пане, ви тут єдиний заступник муз, — сказав Гренгуар.

— Ви надто ласкаві, пане, — відповів на те доглядач судових печаток.

— Тільки ви самі і слухали уважно п'есу, — вів далі розмову Гренгуар. — Яка ж ваша думка про неї?

— Хм! Хм! — відказав гладкий урядовець ніби в пропонку. — Авнеж, п'еса досить таки кумедна.

Цією хвалою і довелося Гренгуарові вдовольнитися, бо вибух оплесків і нестямних радісних криків урвав їм роздом розмову. То обрано блазнівського пану.

— Слава! Слава! Слава! — лунало по всій залі.

Та й справді, гримаса, що визирала під той час з розетки, була на прочуд вдала. Після всіх отих п'ятикутних, шестикутних і цілком химерних видів, що, один по одному з'являючись у віконці не могли все ж осiąти того ідеалу сміховини, що утворився в цих розпалених оргією головах, тільки така завершена гримаса й могла зачарувати юрбу. Навіть сам Копшеноль заплескав у долоні; а Клопен Труйльфу, що змагався з ним (а він, як ніхто, міг скривити обличчя) візнав себе за переможеного. Так само зробимо й ми. Ми не пробуємо виразно змалювати перед читачем ні цей чотиригранчастий ніс, ні цей підковуватий рот, ні це маленьке ліве очко, сховане десь під рудою кошлатою бровою і цілком уже непомітне під величезною бородавкою праве око, ні цих вишкірених аубів, що безладно випиналися то там то тут, мов зубці фортечного муру, ні цієї зашкарублої

губи, поверх якої стирчав, як слоняче ікло, один з цих зубів, ні цього вилкуватого підборіддя, ні надто отого виразу і злоби, і подиву, і суму, що знати було на всьому виду. Хай сам читач, коли сила йому, уявить собі цілий цей образ.

Всі, як один, радісно загаласували; всі кинулися до каплиці. Вроцісто вивели звідти щасливого обранця — папу блазнів. І тоді здивовання й захоплення дійшли свого краю: це була не гримаса, а його справжнє лице.

Або, певніше, вся його постать була справжня гримаса. Здоровенна голова з настовбурченим рудим волоссям, величезний горб за плечима і трохи менший на грудях; якісь чудні, вилкуваті ноги, що могли стикатися тільки колінами і спереду скідалися на два серпні з притиснутими один до одного держаками; широченні п'ясті, велетенські ступні; і разом з усією цією бридотою — якийсь незбагнений грізний вираз моці, спритності й відваги — дивний виняток із споконвічного правила, за яким як сила, так і краса однаково виникають в гармонії. Такий був новообраний папа блазнів.

Сказати б, розбитий і абияк злютований велетень!

Коли цей циклон став перед юрбою на порозі каплиці — непорушний, присадкуватий, мало що не однаковий завширши й заввишки, «квадратний в основі», як каже якась велика людина, то всі по напівчервоному, напівфіолетовому вбранию його з гаптованими на нім срібними дзвіничками, а надто по неперевершенній бридкості свого обранця відразу ж розпізнали його і разом скрикнули:

— Це ж Квазімодо, давонар! Це Квазімодо, горбань з собору богоматері! Одноокий Квазімодо! Кривоногий Квазімодо! Слава! Слава!

Знати було, що бідоласі не бракувало прикладок.

— Стережіться, вагітні жінки! — гукали школярі.

— Або які хочуть такими зробитися! — докинув Жан.

А жінки і справді позатуляли собі обличчя.

— Фе! Яка мавп'яча піка! — промовила одна.

— Така сама злюща, як і бридка, — підтакнула друга.

- Це ж сам діавол! — додала третя.
- Я, на нещастя своє, живу коло собора; ночами чутно мені, як він тиняється по даху.
- Разом з котами.
- Він завжди вештається отак по дахах.
- Він наврочус нас з димарів.
- Одного вечора він азирнув до мене у віконце. Я взяла була його за якогось чоловіка. Отож налякалася!
- Я певна, що він літає на шабаш. Якось він залишив мітлу у мене на даху.
- Ач, який мерзотний горбань!
- Фе, яка гадина!
- Пху!

Чоловіки ж, навпаки, були захоплені і плескали в долоні.

А причинець загального зворушення, Квазімодо, все стояв собі на дверях каплички, хмурий і поважний, ніби дозволяючи з себе милуватися.

Хтось із школярів (гадаю, що Робен Пуспен) розсміявся йому в саме обличчя. Квазімодо тільки схопив його за пояс і штурнув аж за десять кроків у натовп; і все це — без жодного слова.

Зачарований Коппеноль підійшов до нього.

— Й — бо, зроду — віку не бачив ще такої чудової бридоти! Ти вартій бути папою в самому Римі, не тільки в Парижі.

І по цім слові він поклав руку йому на плече. Квазімодо не рухався.

— З таким потішником, як ти, — провадив далі Коппеноль, — я залюбки навіть гульнув би, аж на цілій срібний дузен, на дванадцять турських ліврів. Як ти гадаєш?

Квазімодо не відповідав.

— Та ну бо! — сказав знов панчішник, — чи ти глухий?

А він і справді таки був глухий.

Однакче, така увага з боку Коппеноля починала йому докучати; отож, зненацька повернувшись до панчішника, він так страшенно заскрготав зубами, аж велетень - фландрець подався назад, немов бульдог перед кішкою.

Тоді, перейнявшись почуттям страху й поваги до цієї потвори, натовп і собі колом оступився не менш як на п'ятьнадцять кроків від неї. Якась бабуля пояснила Коппенолеві, що Квазімодо глухий.

— Глухий? — скрикнув панчіпник, гучно, по-фламандському, розреготовавши. — Ій-богу, та це ж бездоганий папа!

— Га! Та він же мені по знаку,— вигукнув Жеан, що нарешті віз із своєї колони, щоб ближче роздивитись на Квазімодо,— це давонар моого брата архідіакона. Здоров був, Квазімодо!

— Діавол, а не людина! — сказав Робен Пуссен, що досі ще не отяминув від падіння.— Коли стойть — горбань. Піде — кривоногий. Подивиться на вас — одноокий. Звернетесь до нього — глухий. А ну бо, який, цікаво, язик у цього Поліфема?

— Він як хоче, то говорить,— відказала стара,— це він од давонів оглух. А він не німий.

— Єдина його вада,—зауважив Жеан.

— Окрім хіба одного зайвого ока,— додав Робен Пуссен.

— Та ні,— розважно сказав Жеан.— Одноокий ще більший каліка, як сліпий. Він бо знає, чого йому бракує.

Тим часом жебраки, слуги й кишенькові агодії, прилучивши до школярів, цілою процесією рушили до судової шафи по картонову тіару й блазнівську мантію для свого папи. Квазімодо, не перечучи, навіть в якоюсь гордовитою покорою, дозволив одягти їх на себе. Тоді його посаджено на барвисто розмальовані ноші. Дванадцятеро представників побратимства блазнів підняли його на плечі; і щось ніби гірка й зневажлива радість засяяла враз на хмурому обличчі циклопа, коли під потворними ногами своїми побачив він голови всіх цих гарних; струнких, ставних людей. Потім заведеним звичаєм голота рушила внутрішніми коридорами навколо всього Палацу, щоб згодом обійти міські вулиці й майдани.

VI. ЕСМЕРАЛЬДА

Радо можемо ознайомити читачів наших, що поки в залі відбувалися всі оті сцени — і Гренгуар і його п'еса непокінно додержували свого. Він знай собі підстъобував своїх акторів, і ті невпинно декламували ролі свої, а сам він невпинно їх слухав. Він уже помирився з галасом і тепер завзяєвся йти напролом, все ще сподіваючися прихилити увагу хоч декого з глядачів. Надто ж світ йому вгору піднявся, побачивши, що Квазімодо, Кошеноль і весь буйний почет блазнівського папи, репетуючи, покинули залу. Юрба навааводи ринула ім услід.

— Гаразд,— сказав він сам до себе,— ось і нема вже бешкетників.

На жаль, бешкетниками були всі глядачі. Велика зала вмить збезлюдніла.

Власне ще лишалося декілька глядачів, що самотою блукали по залі або купчилися навколо колон,— жінок, дідів та дітей, яким докучив уже цей гармидер. Та ще дехто з школярів, верхи вмостившись на підвіконнях, дивився на майдан.

— Нехай так,— подумав Гренгуар,— тут якраз стане ще глядачів, щоб прослухати кінець мої містерії. Небагацько їх, зате ж це добірна, освічена публіка.

Та по якійсь хвилі, коли на сцені мала з'явитися бого матір, а музика — зустріти її симфонією, що не могло не справити якнайбільшого враження, оркестр чогось не заслав. Тоді помітив Гренгуар, що папський похід потяг за собою й музик.

— Грайте далі! — стоічно вигукнув він.

А тоді підійшов до купки городян, що, як здалось йому, розмовляла про його п'есу. Та почув отакий уривок розмови:

— Чи знаєте ви, добродію Шенето, Наварський палац; що належав герцогові Немурському?

— Авжеж, проти Бракської каплиці?

— Отож скарбівня тільки но найняла його брузументни-

кові Гільйому Александру за шість паризьких ліврів і вісім су на рік.

— Ач, як підвищується комірне!

— Отакої,— зітхнувши, подумав ізнов Гренгуар,— ну, та інші напевно вже слухають.

— Товариші! — раптом гукнув один з пустунів, що попри мощу валися на вікнах.— Есмеральда! Есмеральда на майдані!

Слово це справило чарівне враження. Всі, хто був іще в залі, кинулися до вікон і, щоб краще бачити було, вила-вичи аж на стіни, почали раз - у - раз вигукувати:

— Есмеральда! Есмеральда!

Тим часом зашвору почулися гучні оплески.

— Що воно ще за Есмеральда така? — зчепивши з розпашу руки, скрикнув Гренгуар.— Ой боже! Тепер, здається, вже вікнам черга!

Він обернувся до мармурової плити і побачив, що вистава перервана. Це було саме тоді, як мав з'явитись Юпітер із близкавицею. А він як на те нерухомо стояв під сценою.

— Мішель Жібори,— скрикнув обурений поет,— що ти там робиш? Хіба ж це тобі треба робити? Мерщій по вгору!

— Тим то й ба,— відповів Юпітер,— що якийсь школляр забрав оце драбину.

Гренгуар звів очі. Так воно саме й було. Не лишалося жодного зв'язку між зав'язкою та розв'язкою в його п'есі.

— Негідник! — буркнув він.— Та навіщо ж забрав він драбину!

— Щоб роздивитись на Есмеральду,— жалібно відказав Юпітер.— Ось драбина, сказав він, що тут ні до чого — ну й забрав її.

Це був останній удар. Гренгуар зніс його покірливо.

— Геть ік діаволу! — крикнув він комедіантам.— Коли мені щось заплатять, заплачу і вам.

А тоді почав відступати до дверей — понуривші голову, але останній, як той геренал, що бився до останку.

І коли спускався покрученими сходами Палацу, бурчав собі крізь зуби:

— Яка ж зграя ослів і дурнів ці парижани! Приходять містерію послухати і не слухають її! Їх цікавило геть чисто все — Клопен Труйльфу, кардинал, Коппеноль, Квазімодо, сам діавол, здається, але діва Марія — ні крихточки. Якби знаття тільки, я вам таких дів Марій показав би, дуринди! А я? Прийти, щоб бачити обличчя — і бачити самі спини! Поетом бути — і мати успіх, не більший ніж у якогось аптекаря! Щоправда, просив же милостині Гомер по грецьких селищах, помер же Назон у засланні поміж московитів! Але хай сам діавол здере з мене шкуру, коли я розумію, що хотіли вони сказати своєю Есмеральдою?! Та й що воно за ім'я таке перш за все! Це щось циганське!

I. ВІД СЦІЛЛИ ДО ХАРІБДИ

У січні вечоріє рано. На вулицях було вже темно, коли Гренгуар вийшов з Палацу. Це втішило його; він жадавскорше дістатися до якогось темного й безлюдного заулка, щоб там поринути в глибокі думки, щоб філософ перший зав'язав рану поетові. До того ж філософія була тепер йому єдиним притулком, бо йому ніде було ночувати. Після того, як так гучно провалився його театральний твір, він не наважувався повернутися до себе в квартиру, на вулицю Греньє - сюр - Льо, проти Сінної гавані, нічого не діставши за свою п'есу від прево, а тому й не маючи зможи розплатитися з господарем своїм, відкупником Гільйомом Ду - Сіром, якому він заборгував за шість місяців дванадцять паризьких су квартирної плати, тобто вдвічі більше від того, що коштувало все майно його разом з штанами, сорочкою й капелюхом. Покищо примостилися під фірткою тюрми скарбника святої каплиці, він почав міркувати, де б притулитися на ніч (а до послуг йому були всі бруки паризькі), коли це пригадав, що минулого тижня бачив на Черевичній вулиці, коло дверей одного радника найвищого суду, камінну примістку, щоб вилазити на ослюка, і ще подумав тоді, як би вона здалась принагідно замість подушки якомусь жебракові або поетові. Віддавши дяку провидінню, що окрило його такою чудовою думкою, він хотів був уже рушити палацовим майданом до плутаниного лабіринту Старого Міста — до всіх отих старовинних покрученіх Бондарської, Старо - Суконної, Черевичної,

Єврейської та інших споріднених вулиць, які й досі ще збереглися з своїми дев'ятиверховими будинками — як побачив похід папи блазнів, що вийшов оде з Палацу і, несамовито галасуючи, з запаленими смолоскипами і його, Гренгуаровою, муайкою мчав тепер просто на нього. Це видовище розворушило його поранене самолюбство; він утік. Так бо прикро було йому на душі, провалившись з п'есою, аж усе, що тільки нагадувало сьогоднішнє святе, роз'ятрювало й кривавило йому рану.

Гренгуар пішов був до мосту Сен - Мішель; але по ньому з запаленими смолоскипами й хлопушками бігали діти.

— Ат, чума на них з іхньою ілюмінацією,— сказав Гренгуар і рушив до мосту Міняйль.

На будинках коло мосту вивішено три прaporи, на яких зображені короля, дофіна та Маргаріту фландрську, і шість маленьких прaporців з портретами герцога австрійського, кардинала Бурбона, пана де - Боже, пани Жанни французької, і пана бастиarda бурбонського, та ще не знаних; і все це освітлено було смолоскипами. Натовп був зачарований.

— Який же щасливий цей маляр Жан Фурбо! — важко вітхнув Гренгуар і повернувся спиною до прaporів.

Перед ним тяглася якась вулиця; вона видалася йому такою темною і безлюдною, що, сподіваючися знайти в ній захист від усього цього святкового блиску та гаму, він пішов просто нею. Та незабаром зачепив за щось ногу, спіtkнувся й упав. То був «травневий» пучок, що його ще зраня поклали з нагоди свята коло дверей президента найвищого суду його писарі. Гренгуар по-геройському перетерпів цю нову приkrість; він підвівся і вийшов на берег річки. Минувши цивільний і кримінальний суди і перейшовши вадовж високого муру королівських садів небрукованим берегом, де болото сягало йому аж по щиколотки, він дістався західного краю Старого Міста і почав роздивлятися на острівець перевізника корів, що згодом зник під бронзовим конем Нового Мосту. За вузькою смугою білястої води, що відмежовувала острів

весь, він видався Гренгуарові якоюсь чорною масою. При тьмяному свіtlі вогника ледве-ледве туманіло на нім щось схоже на вулик, де почував звичайно переві ець корів.

— Щасливий перевізник худоби,— подумав Гренгуар.— Ти не мрієш про славу й не пишеш епітalam! Тобі байдуже про королів, які женяться, і про принцес бургундських. Ти знаєш тільки ті маргаритки, що іх щиплять на квітневій луці твої корови¹. Тоді як я, поет, блукаю оце, зневажений, змералий, і винен дванадцять су, і підошви мої так потоншли, що могли б правити за скло до твого ліхтаря. Спасибі тобі, перевізнику корів! Твій намет заспокоює мій погляд і примушує мене забути про Париж!

Вибух подвійної петарди, що раптом розвігся з цього затишного намету, сполохнув його майже ліричний захват. То перевізник корів уявив участь у загальному святкуванні і теж пустив фейерверк.

У Гренгуара аж волосся стало дібом від піві петарди.

— Прокляте свято! — вигукнув він.— Невже ти скрізь бігтимеш за мною? О боже ж мій, навіть і тут, коло перевізника корів!

Потім глянув униз на Сену і відчув, як взяла його жахлива спокуса:

— О, як радо б я втопився, коли б не така холодна вода!

Тоді вирішив він вжити одчайдушного засобу. А саме — відважно кинутися в самий вир свята, на Гревський майдан, коли вже не судилося йому спекатися ні папи блазнів, ні прaporів Жана Фурбо, ні травневого пучка, ні смолоскипів і петард.

— Принаймні,— гадав він,— я, мабуть, роздобудуся десь на головешку, щоб погрітися, та й зможу повечеряти скалочками від тих трьох великих цукрових гербів королівських, що іх мали виставити там у міській громадській ідалні.

¹ Відзначена вже вище (на стор. 44) гра слів.—Прим. ред.

ІІ. ГРЕВСЬКИЙ МАЙДАН

Тільки один ледве примітний слід і лишився тепер від тогочасного Гривського майдану. То — чарівна башточка в північному кутку майдану, яка, поховавши вже свою виразисту різьбу під грубим шаром недоладних фарб, незабаром, мабуть, і сама ще не серед тої поводі нових кам'яниць, що так прудко поглинає всі старовинні будівлі паризькі.

Той, хто, як і ми, ніколи не перейде Гривський майдан, не скинувши жалісним, співчутливим оком на цю безталанну, затиснену між двома неподобними доби Людовіка XV будинками, може легко на думці собі відживити загальний вигляд суміжних з нею будівель, отже й цілком уявити собі старий готичний майдан п'ятнадцятого сторіччя.

Тоді, як і тепер, він являв собою неправильну трапецію, один бік якої становило надбережжя, а три інші — низка високих, вузьких та темних будинків. Удень можна було милуватися з цих різноманітних, наче вирізьблених з каменя або дерева будівель, на яких позначилися всі чисто архітектурні стилі середньовічні, від п'ятнадцятого до одинадцятого століття, від прямокутних вікон, які починали вже витискати стрільчасті, до закруглених романських склепінь, що іх застутили потім стрільчасті, спід яких вони і визирали ще в першому поверсі старовинної башти Роянда над Сеною на розі майдану коло Чинбарської вулиці. Вночі ж з цієї маси будинків тільки й знати було чорну позублену лінію дахів, що облямовували майдан своїми гостроверхими обрисами. Бо середньовічні будинки чи не найбільш і відрізнялися від сучасних тим, що, тоді як наші виходять чолом на вулиці й майдани, тогочасні стояли до них боком. Минуло вже два сторіччя, відколи вони повернулись до вулиць.

Посередині східного боку майдану здіймалася важка споруда на три несхожі, ніби нагромаджені один на один поверхні. Вона мала три назви, що пояснюють її історію, призначення й архітектуру: дім дофіна бо там жив,

бувши дофіном, Карл V; дім торгівлі, бо там містилася ратуша; дім з колонами (*domus ad diloria*), бо три його поверхні підтримували грубі колони. Городяни могли знайти тут усе потрібне для такого значного міста, як Париж: каплицю, щоб помолитися богові; судову залу, де вислухували, а коли треба — і приборкували людей короля; і цілу збройницю на горищах. Парижани бо знали, що не завжди досить молитися та позиватися, щоб оборонити права свого міста, а тому новсякчас і мали про запас десь на горищі в магістраті оці, хай заржавілі, а втім надійніші мушкети.

Гревський майдан мав тоді той зловісний вигляд, який і досі надають йому жахливі спогади і хмура будівля магістрату, що його забудував на місці «дому з колонами» Домінік Бокадор. Треба відзначити, що шибениця та ганебний стовп, або, як казали тоді, правосуддя та драбина, які неズмінно височилися поруч серед самого бруку, чимало сприяли тому, що аж очі відврталися від цього рокового майдану, де загинуло стільки квітючих, живорадісних людей і де через п'ятдесят років зародилася ота «пропасниця Сен - Вальє», оте захворування на страх перед ешафотом, що було жахливішим від усіх хвороб, бо походило воно не від бога, а від людини.

Легшав на душі (зауважимо це мимохідь), коли згадати, що смертна кара, яка триста років тому вічно захаращувала своїми ніби врослими в землю залишими колесами, камінними шибеницями й всяким знаряддям до катування Гревський майдан, Ринок, Майдан дофіна, Трауарську розтоку, Свинячий торг, страпцій Монфокон, Заставу сержантів, Котячий майдан, браму Сен - Дені, Шампо, браму Боде, браму Сен-Жак; поминувши вже неалічені шибениці прево, єпископа, радних колегій, абатів, пріорів; поминувши вже тих, що їхтопили за судовими вироками в Сені; втішно, кажу, здумати, що, потроху поабавившися своєї зброї, свого вишуканого катування, своїх вигадливих на кари химер, своїх тортур, задля яких кожні п'ять років перероблювали шкуряне ліжко в тюремному

замку, ця стара сюзеренка феодального суспільства, гнана з майдану до майдану і нарешті майже зовсім витиснена з наших законів і міст, тепер має вже в нашім велетенськім Парижі тільки один ганебний куточек на Гревському майдані, тільки одну жалюгідну гільйотину, полохливу й соромливу, що криється від ока людського і ніби страхається, щоб її не застукають на гарячому вчинку — так швидко — прудко тікає вона, зробивши своє діло.

III. BESOS PAPA GOLPES

Поки П'єр Гренгуар дістався до Гревського майдану, він аж заклякнувув увесь з холоду. Щоб оминути захряслій народом Міст Міняйл і прапорці Жеана Фурбо, він пішов Млиновим мостом; та колеса спіскопових млинів забризкали й промочили на нім всю одежду; до того ж, провалившись з своєю п'есою, він став, як здавалось йому, ще мералішим. Отже він поспішив до вогнів ілюмінації, що яскраво палали серед майдану. Та ба, іх тісно обступив тиск людей.

— Кляті парижани! — сам до себе вигукнув Гренгуар (бо він, як справжній драматичний поет, кохався в монологах). — От вони застують мені тепер вогонь! А мені ж так потрібно прямоститися десь коло нього: черевики мені протікають, та як на те ще обляли мене оті мерзотні млини. Ат, лиха година побий цього паризького епіскопа разом з його млинами! Цікаво б знати, навіщо здалися епіскопові млини? Чи часом не хоче він ебернутися з епіскопа на мірошника? Коли ж він потребує тільки моого прокльону, то я з дорогою душою пішю його і йому, і його соборові, і його млинам! А ці гави — ані гадки не мають! Спитати б, що вони роблять там? Гріються собі. Дуже втішно! Дивляться, як горить пруття. Є на що дивитися!

Зоглядівшися проте ближче, він спостеріг, що людське коло було надто велике, щоб юрба лише грілася собі коло королівського багаття, і що не тільки сотня запалених в'язанок привертала до себе увагу глядачів.

У порожній простороні між низовпом і вогнями танцювала якась молода дівчина.

Хоч і який був з Гренгуара скептичний філософ і сатиричний поет, та він спершу не міг собі ради дати, що воно за істота така ця молода дівчина, чи то людина, чи фея, чи ангел — так засліпив йому очі цей чарівний привид.

Вона не була висока на зріст, а проте видавалась високою, так стрімко зносився її стрункий стан. Обличчя її було смугляве, але не важко було звогадатися, що вдень воно грає властивим андалузкам та римлянкам чудовим золотистим відлиском. Маленькі ніжки її теж андалузку нагадували, бо разом і тісно і вільно було їм у чепурних черевичках. Вона танцювала, вертілась, кружляла на старому, невдало кинутому на землю перському килимі, і щоразу як, кружачись, поверталась обличчям, вогнем метала на вас із своїх чорних великих очей.

Усі погляди довкола ви'яті були в неї, усі роти розтулені. Справді, танцюючи отак під грюкіт тамбурина, який вона тримала над головою в своїх пухких, піжних ручках, струнка, тендітна й рухлива, немов оса, у золотистому корсажі, що охоплював її стан, у барвиштій спідниці, що маяла в повітрі, врядигоди зраджуючи тоненькі ніжки, з своїми оголеними плечима, з своїми пекучими поглядами вона була надприродна істота.

— Та це ж сама саламандра, — подумав Гренгуар, — це ж сама пімфа, сама богиня, сама вакханка з гори Меналос!

Під цю хвилю одна з кіс «саламандри» розплілася, і з неї випала й покотилася по землі якась мідна монета.

— От тобі й маєш, — сказав Гренгуар, — та це ж циганка. І вмить розвіялися всі чари.

А вона знов пішла в танець. Схопивши з землі дві шпаги, вона притулила їх вістрям до лоба і почала повертати в один бік, тоді як сама вертілася навпаки; звісно, це була звичайна циганка. Та дарма, що Гренгуар почував себе розчарованім, він не міг не піддатися красі та чарам цього видовища. Яскравочервоне полум'я святкового багаття вигравало на колі молодих облич, на смуглому лобі в молодої

дівчини, а далі, у глибу майдану, мішалося з тремтячими тінями і блідими відлисками мигтіло і на старому зморщеному чолі дому з колонами, і на каміннім стовпі шибениці.

Споміж усіх цих осяяніх червоним світлом облич визнанчалося одне, очі якого, здавалося, ще більш від інших приковувала до себе танцівниця. Чись суворе, спокійне і хмуре чоловіче обличчя. Чоловік цей, убраний якого не видно було в юрбі, з вигляду мав не більш як тридцять п'ять років; проте він був зовсім лисий і тільки коло самих висків його знати було жмутки ріденського, вже посивілого волосся, а широке та високе чоло було вже покарбоване зморшками; і разом з тим квітиюча молодість, життєвий огонь і глибока пристрасть сяяли йому в запалих очах. Він весь час затопляв їх у циганку, і, поки беатурботна шістнадцятирічна дівчина витанцювала її кружляла на загальну забавку, дедалі важчі думки, здавалося, обсадили йому голову. Коли - не - коли усміх і аітхання стрівалися в нього на устах, але усміх той сумнішій був за зітхання.

Нарешті задихана молода дівчина спинилася, і народ радісно заплескав у долоні.

— Джалі! — покликала циганка.

Тоді тільки побачив Гренгуар гарненьку, біленьку ківоньку, жлаву, моторну, вилощену, з золоченими ріжками, золоченими ратицями, золоченим ошиїником, яка досі непомітно лежала край килиму, стежачи за танцями своєї господині.

— Джалі! — сказала танцівниця. — Твоя черга!

І, сівши на килимі, граціозно простягла до кізки свого тамбурина.

— Джалі! — промовила вона знову, — який тепер у нас місяць?

Кізка підвела передню ногу і стукнула один раз у тамбурина. А тоді ж, справді, був перший місяць. Юрба заплескала в долоні.

— Джалі! — спитала молода дівчина, перевертаючи свого тамбурина, — котра тепер година?

Джалі стукнула сім разів. На ту саму хвилину вибив сім разів і годинник на домі з колонами.

Народ аж нестяմився з захвату.

— Тут якесь відьомство,— раптом пролунав у натовпі зловісний голос.

То був голос того лисого чоловіка, що не відривав очей від циганки.

Вона здригнулась і обернулася; але оплески приглушили цей страшний вигук, і він так відлетів із голови, що вона почала знов допитувати кози:

— Джалі, як ходить капітан міської варти добродій Гішар Гран - Ремі у стрітонській процесі?

Джалі звелася на задні ноги і давай мекекати та так кумедно й поважно переступати, що весь натовп розлігся гучним сміхом, побачивши цю пародію на удавану побожність капітана міської варти.

— Джалі,— провадила розмову молода дівчина, осмілена цим дедалі більшим успіхом,— як промовляє метр Жак Шармолю, королівський прокурор при духовнім суді?

Кізка сіла, забекала, і так незрівняно замахала передніми ногами, що перед глядачами, як живий, став Жак Шармолю, з своїми жестами, інтонацією й поставами, крім тільки своєї поганої французької та латинської мови.

Юрба заплескала ще дужче.

— Богохульство! Елюнірство! — знову пролунав голос лисого чоловіка.

Циганка обернулася вдруге.

— Га! — сказала вона,— це той самий лихий чоловік!

Потім, віддувши нижню губку поверх верхньої, вона, очевидно, за свою звичкою, викривила трошки рота, а тоді обернулася на каблучках і почала обходити в тамбурином народ.

Великі й дрібненькі, срібні та мідні монети плавом поспливли до неї. Коли вона проходила повз Гренгуара, він необачно сунув був руку в кишень, і циганка спинилася.

— Ет, діавол! — тільки промовив поет, знайшовши в кишенні гірку свою дійсність, тобто саму порожнечу.

А гарна дівчина все стояла перед ним і чекала, дивлячись на нього своїми великими очима і простягаючи тамбурин. Гренгуара аж піт пройняв.

Коли б у нього в кишені лежали всі скарби Перу, він, не вагаючись, віддав би їх танцівниці; та Гренгуар не мав Перу, тим паче, що тоді ще не було відкрито Америку.

На щастя, йому допомогла одна випадковість.

— Чи заберешся ти звідси, егіпетська сарана? — раптом почувся десь з найтемнішого кутка майдану чийсь різкий голос.

Молода жінка злякано повернулася. Це не був уже голос лисого чоловіка, це був жіночий голос, голос якоїс злюшої святоші.

Проте викрик цей, що так настрахав був циганку, звеселив купку дітей, які тинялися між народом.

— Це відлюдниця з Роландової башти, — загукали вони, заходячись сміхом, — це покутниця лається! Вона, напевно, не вечеряла ще. Ходім, принесімо їй недоідків з міської ідалyni.

І вони побігли до дому з колонами.

Тим часом Гренгуар, скориставшися з замішки танцівниці, потовшився між людей. Слова дітей нагадали йому, що він теж не вечеряв сьогодні. Він хутко подався був до ідалyni, та маленькі пустуні були прудкіші від нього на ноги, і коли він підійшов до столу, на ньому не було вже ні крихти. В ідалyni не лишалося вже навіть будъякої поганенької, дешевененької закуски по п'ять су за фунт. Самі тільки стрункі лілеї всуміш з трояндовими кущами, що їх змалював 1434 року Матьє Бітерн, дивилися на нього зі стін. Вечеря надто вже вбога!

Важко лягати спати, не повечерявши; але ще прикріше і не повечеряти, і не знати, де ночувати. Саме в такому становищі й огинувся Гренгуар. Ані хліба, ані притулка; він бачив, як на нього напосідають звідусіль алидні, і усвідомлював свое надзвичайно скрутне становище. Віддавна вже пізнав він ту істину, що Юпітер створив людей у нападі мізантропії, і що доля нібито облягає філософію мудреця проти-

том цілого його життя. Щождо себе самого, то він ніколи ще не бачив такої завершеної облоги; він чув, як плунок у ньому грас на відступ, і вважав за цілком неприємне з боку лихої долі голодом завойовувати його філософію.

Дедалі сумніші думки проймали Гренгуара, коли це якийсь неавичайний, хоч і без міри ніжний спів вивів його в цілі тяжкої задуми. То співала молода циганка.

Голос у неї цілком пасував до її танців і краси. Було в нім щось невимовне й чарівне; щось чисте й давінке, щось ефірне, сказав би я, крилате. Він невпинно то підносився вгору, то лився мелодією, то несподівано падав, то ніби промовляв речення, коли - не - коли бризкаючи враз різкими давінкими нотами, то роаллягався трелями, яких не зміг бы сам соловей — і все це пройнято було гармонією; а там знов переливалися ніжні октави, то здіймаючись, то спа-даючи, як груди в молодої співачки. На прекрасному рухливому обличчі в неї чуйно відбивалися всі відтінки, всі настрої її пісні від щонайпристрасніших поривів до поважної незайманості. Сказати б, то навіженна, то королева.

Вона співала якоюсь незнайомою Гренгуарові мовою, та чи навряд знайомішою і їй самій, так мало в неї пасували до змісту слів вирази на обличчі. Приміром, буйно-весело звучали в неї такі чотири рядки:

Un cofre de gran riqueza
Hallaron dentro un pilar,
Dentro del, nuevas banderas,
Con figuras de espantar.

А трохи згодом вона так журливо проспівала:

Alarabes de caballo
Sin poderse menear
Con espadas, y los cuellos,
Ballestas de buen echar.—

як Гренгуар почув, як очі йому зайшли слізьми. Проте в співі її найбільше бреніла радість і здавалося — то співав весела, беатурботна пташка.

Циганчина пісня сполохнула думки Гренгуара, але, здавалося, то лебідь сполохнув озірну гладінь. Він слухав її в якомусь захопленні, в якомусь глибокому забутті. Це вперше за кілька годин, що він не страждав.

Та це тривало недовго.

Той самий жіночий голос, що вже перебив танець циганці, тепер перебив ій спів.

— Чи замовчиш ти, бісова стрекотуха? — гукинула вона в того самого темного кутка майдану.

Бідна «стрекотуха» зараз же урвала пісню. Гренгуар аж затулив вуха.

— Ех! — скрикнув він, — проклята щербата пила розвіяла ліру!

Тим часом репта слухачів давай і собі бурчали.

— Геть її к бісу! — почулися голоси.

І невідомій старій жінці, що так перешкоджала святі, довелося б, мабуть, пожалкувати за своїми вихватками проти циганки, коли б під цю хвилю загальну увагу не привернув до себе похід папи блазнів, який, обійшовши вже багато вулиць та розток, тепер гучно ринув із смолоскипами на Греський майдан.

Похід цей, що, як пам'ятають читачі наші, вийшов з Палацу, по дорозі організувався і притяг до себе всіх паризьких шахраїв, злодіїв та волоцюг - ледарів; одні слово, мав досить показний вигляд, коли з'явився ото на Греськім майдані.

Спереду йшли цигани. На чолі, верхи — герцог циганський, а поруч, пішки, графи його, що вели коня герцогського на поводі і підтримували стремена; за ними — цигани й циганки, всі мішма, з маленькими дітьми своїми, які верещали в них на плечах; усі — герцоги, графи, простий люд — у лахмітті та сухоалітті. Далі йшло королівство арго, тобто всі французькі злодії, поділені на вагони, відповідно до сану свого, з дрібнішими на чолі. Отак, по четверо в ряді, проходили вони з різними ознаками гідності своєї, належними до цієї незвичайної корпорації, — здебільшого каліки, ті — кульгаві, ті — однорукі, слабі

на мишку, або жебраки - симулянти — всякі «погорільці», «збанкрутовані крамарі», «пілігрими», всякі шибайголови, дурисвіти, волоцюги, одно слово — всякі людські покидьки; перелік їх втомив би самого Гомера. За початком з волоцюжної «старшини» насилу розпізнати можна було злодійського короля, великого «коесра», що навпочепки сидів у запряженім двома величкими собаками візку. За королівством арго йшло галілейське царство. Гільйом Руссо, цар галілейський, велично ступав у своїй пурпуровій, заплямованій вином мантії, оточений своїми жезлоносцями та прислужниками і клерками з скарбової палати, тоді як спереду його билася і витанцювала пірничий танок ватага блазнів. Ззаду всіх ішла в чорні мантії зодягнена писарня з своїми заквітченими травневими деревцями, грубими свічками з жовтого воску і якоюсь відьомською музикою. Серед усієї цієї юрби старшина блазнівського братства неслася на плечах ноші, ще більше свічками обтикані, ніж під час чуми моці святої Женев'єви; а на ношах цих сяючи засідав у мантії та митрі і з патерицею в руці новий папа всіх блазнів, давонар собору богоматері Квазімодо - Горбань.

Кожен із загонів цього гротескного походу мав свій власний оркестр. Цигани били в свої балафоси й африканські тамбурини. Злодії, як плем'я зовсім немузичне, досі обмежувалися віuloю, пастушим ріжком і готичною рюеббою дванадцятого століття. Не геть то перевершувало їх і галілейське царство; в його оркестрі насилу розпізнати можна було якусь первісну нужденну домру, що тільки і уміла свого ре - ля - мі. Зате коло напи блазнів гучно вигравали серед страшеної какофонії всі щонайкращі сучасні інструменти. Були тут диксантові гудки, альтові, нижчі тоном, поминувши вже флейти та мідні сурми. Де ж пак, читачі наші пригадають, напевнє, що то був оркестр Гренгуара.

Важко уявити собі той гордий і блаженний вираз, який набрало звичайно таке сумне й бридке обличчя Квазімодо, поки похід дістався від Палацу до Греського майдану.

Це ж бо вперше протягом цілого життя його в Квазімодо тріумфувало задоволене самолюбство. Досі ним тільки нехтували, погорджували його становищем, гидували з його зовнішності. Тому, при всій глухоті своїй, він втішався, як справжній папа, з радісних криків цієї юрби, яку ненавидів за те, що вона ненавиділа його. Хай народ його це аграя блазнів, калік, владіїв і жебраків — що йому до того? Це все ж народ, а він йому володар. І він брав за правду всі ці іронічні оплески, всі ці глупливі прояви пошани, до яких, треба зауважити проте, домішувалося дещо справжнього таки страху. Бо горбань був силачем, бо кривий був спритним, бо глухий був злобливим — три якості, що стримують глум.

А втім годі й думати, що новий папа блазнів здавав собі справу з тих почуттів, що він зазнавав сам і навівав іншим. Розум, що перебував у такому недосконалому тілі, і собі мусив мати щось від цих вад і глухоти. Отже те, що відчував він на той час, було для нього надзвичайно невиразним, невизначенім, непевним. Тільки радість проймала його, тільки гордість над усім панувала. Наче сяйво якесь розливалося навколо цього хмурого, жалюгідного виду.

Оточ всі чимало зчудувалися й жахнулися, побачивши перед домом з колонами, повз який під той час проносили напівсп'янілого від цього тріумфу Квазімода, як хтось кинувся до нього з натовпу і гнівним рухом видер у нього з рук віданаку його блазнівського папства — його позолочену патерію.

Смільчак цей був той самий лисий чоловік, що оде недавно, втасувавши між юрбу коло циганки, нагонив на бідну дівчину страх своїми загрозливими, злісними словами. Він був зодягнений у духовне вбрання. Тільки но він вийшов з юрби, як Гренгуар раптом пізнав його.

— Га! — здивовано скрикнув він. — Та це ж мій учитель герметики, дон Клод Фролло, архідіакон! Якого діавола треба йому від цього одноокого виродка? Та він же розчавить його!

І справді, розвітнувся крик жаху. Страшний Квазімодо зіскочив із пошів, і жінки відвернулися, щоб не бачити, як роздиратиме він архідіакона.

Він скокнув до Клода Фролло, подивився на нього — і впав навколошки.

Архідіакон здер з нього тіару, поламав його патерицю, розніс на клапті його сухоалоту митру.

Квазімодо непорушно стояв навколошках, спустивши голову й згорнувши руки.

Потім між них відбулася незвичайна розмова на мигах та на знаках, бо ні цей, ні той не промовляли жодного слова. Архідіакон стояв гнівний, грізний, владний; Квазімодо простилався перед ним, принижений, благущий. А втім було очевидно, що Квазімодо міг би одним пальцем розчавити архідіакона.

Нарешті, тріпонувши Квазімодо за могутнє плече, Клод Фроло подав йому знак підвистися й іти за ним.

Квазімодо підвівся.

Тоді блазнівське братство, отяминвшись з першого подиву, взялось було боронити свого так нагло скинутого з трону пану. Цигани, алодії та писарі, репетуючи, оточили архідіакона.

Та Квазімодо заступив його собою, стис кулаки, аж на них вип'ялися м'язи, і виркнув на юрбу, заскрготовавши зубами, наче розлютований тигр.

Архідіакон знову набрав свого поважного, хмурого виразу, подав Квазімодо знак і мовчки відійшов.

Квазімодо йшов спереду, розптовхуючи перед ним юрбу.

Коли вони продерлися отак крізь натовп і перейшли вже майдан, слідом за ними сунула й сила всяких зацікавлених вівак; тоді Квазімодо зайняв позицію зааду архідіакона і пішов спиною до нього, кремезний, погрозливий, скуйовдженний, потворний, весь наїживши, облизуючи свої кабанячі ікла, рикаючи, мов якийсь дикий звір, і одним рухом або поглядом примушуючи натовп геть від себе відхитуватися.

Отак без переходу вони й увійшли вдвох у глиб вузької та темної вулиці, куди ніхто вже не аважився сунутися, так заступав усім шлях до неї химерний образ Квазімода з вишкіреними зубами.

— Чиста чудасія! — сказав Гренгуар. — Але де ж його, лиха година побай, роздобутися все ж на вечерю?

IV. ЯК НЕВИГІДНО ГАНЯТИСЯ ВВЕЧЕРІ ПО ВУЛИЦЯХ ЗА ГАРНЕНЬКОЮ ЖІНКОЮ

Про всякий випадок Гренгуар пішов на автівці за циганкою. Побачивши, що вона в свою кілка рушила вулицею пожарів, він і собі подався тою самою вулицею.

— Чом би й ні? — сказав він сам до себе.

Як практичний філософ паризьких вулиць, Гренгуар спостеріг, що ніщо не підживляє так брійності, як отака прогулянка, коли бредеш за якоюсь гарненькою жінкою, не анаючи, куди вона йде. В цьому доброхітному ареченні своєї власної вільної думки, в цьому підляганні своєї власної волі якісь чужій волі, що й гадки про це не мав, є якась мішаниця примхливої незалежності із сліпою покорою, що як перехідний щабель між рабством і волею, що так подобалося Гренгуарові, пій суперечній, неврівноваженій, складній натурі, яка кидалася з однієї крайності до другої і завжди вагалася між усіх прағнень людських, взаємно нейтралізаючи їх у собі. Він само хоте порівнювати себе до магометової домовини, яку тягнуть у противні боки два магнети і яка весь час совається між верхом і низом, між склепінням і підлогою, між падінням і підняттям, між аечітом і надиром.

Коли б Гренгуар жив за нашого часу, якої б чудової золотої середини додержувався він між класицизмом і романтизмом!

Та Гренгуар не був первісною людиною, що могла б прожити триста років; і цього шкода. Пого відсутність в прогалина, що так відчувається за наших часів.

Проте, щоб іти отак слідком за перехожими (а надто за

перехожими жінками), до чого такий охочий був Гренгуар, нема в світі зручнішого, як не знати, де притулитися на ніч.

Отже він ішов, замислившися, за молодою дівчиною, що прискорювала ходу і підгоняла свою кізку, бачачи, як розходяться по домівках своїх городян і як зачиняються таверни — єдині заклади, що того дня торгували.

— Кінець - кінцем, десь живе ж вона, — отак приблизно міркував собі Гренгуар. — А в циганок добра душа. Хто ж його знає!..

І в оцих крапках, якими він уривав на думці свої міркування, ховалися хто - зна які принадні мрії.

Але від часу до часу, минаючи останні купи городян, що замикали вже в себе двері, він схоплював уривки розмов, які були плутали плетиво його втішних сподіванок.

Або здібалися двоє дідів:

— Метр Тібо Ферніклль, а чи знаєте ви, що таки холоденько!

(Гренгуар знов це ще відколи почалася зима).

— Атож, метр Боніфас Дізом! Неваже у нас знов буде така зима, як ото три роки тому, вісімдесятого року, коли оберемок дров коштував три су?

— Ет, це ще пусте, метр Тібо, проти зими 1407 року, коли морози стояли аж з Мартинового дня й до самого срітення! Та ще такі люті, аж у великій кімнаті в найвищому суді в писарів через кожні три слова бралися льодом пера! Було, припинялося через те судове діловодство.

А трохи далі перемовлялися з вікон сусідки, тримаючи в руках свічки, що трісқотіли у вогкім повітрі.

— Чи не переказував вам ваш чоловік, пані Будрак, яке сталося нещастя?

— Ні. А що таке, пані Тюркан?

— Та кінь судового нотаря Жіля Годена, злякавшись фланандців і їхнього походу, перекинув інваліда з целестинського монастиря метра Філіппа Аврілло.

— Та неваже?

— Щира правда!

— Кінь звичайного городянина! Це вже занадто. Хай би там якийсь кавалерійський — ну, то б інша річ.

І вікна зачинялися. Та це не могло вже дати лад порушеним думкам Гренгуара.

На щастя, він легко поновив його незабаром, завдяки циганці й Джалі, що весь час ішли перед ним; завдяки обом цим ніжним, гарним, чудовим створінням, що чарували його своїми маленькими ніжками, прекрасними формами, зgrabними манірами і в уяві його майже аливалися в щось єдине: разумом і приязню свою видаючись йому двома маленькими дівчатами, легкістю, спритністю й моторною ходою — двома кіоньками.

Тим часом вулиці дедалі темнішали й безлюднішали. Давно вже продавонили сигнал гасити вогні, і тепер коли не - коли тільки й здібався на бруківці якийсь самотній перехожий або мигтів десь у віконці вогник. Гренгуар заглибився вслід за циганкою в ту безвихідну плутаницю вуличок, перехресть та сліпих заулків, що оточує старовинне кладовище «святих безвинних» і скидається на нитки, що іх переплутала кішка.

— Ось вулиці, яким бракув логіки,— думав Гренгуар, загубившися в безлічі цих закрутів, що виводили ніби на ті самі місця, але, очевидно, добре знайомі були молодій дівчині, яка йшла просто ними, не вагаючись, дедалі більше прискорюючи ходу.

Щождо Гренгуара, то він зовсім не міг би й уявити собі, де оце був, коли б, завертаючи за якийсь ріг, не примітив восьмикутної маси ганебного стовпа на тораі, що чітко вимальовувався своїм чорним, різьбленим і поазбленим верхом на тлі якогось освітленого ще вікна на вулиці Вердле.

Уже від кількох хвилин Гренгуар притягав до себе увагу молодої дівчини; декілька разів вона тривожно оберталася до нього; а одного разу навіть спинилася була, скориставши з променя світла, який вихоплювався з проциннених дверей якоїсь пекарні, щоб уважно роздивитись на Гренгуара з голови до ніг; а тоді, скрививши, як він уже бачив раз, губки, пішла собі далі.

Ця граціозна гримаска вразила його. Безперечно, в ній була і зневага, і глум. Він похнюпив голову і, придережуючи ходу та рахуючи брукові камені, пішов був далі за молодою дівчиною, коли це, втративши її з очей за рогом, почув її вереск.

Гренгуар поспішив до неї.

Вулиця поринала в мороці. Проте при світлі наповненої оливовою клоччя, що горіло за гратами коло ніг святої діви на рої, він міг таки роаглянути циганку, яка пручалася в руках двох чоловіків, що силувалися приглушити її крики. Нещасна, страшенно наляканана кізка спустила ріжки й мекекала.

— Сторож, сюди! — гукнув Гренгуар і відважно кинувся наперед. Один з чоловіків, що тримали молоду дівчину, обернувся до нього. Гренгуар побачив жахливе лицез Квазімода.

Він не пустився тікати, але наче прикипів до місця.

Квазімодо підійшов до нього, чимдуж шпурнув його з одного маху за чотири крохи на брук і хутко подався в темряву, відносячи молоду дівчину, що звисала йому з рук, наче шовковий сувій. Товариш його кинувся йому вслід, а бідна кізка, жалісно мекекаючи, побігла назад усіх.

— Убивають! Убивають! — волала нещасна циганка.

— Стійте, негідники, і зараз же киньте мені цю шлюху! — раптом громко вигукнув якийсь верхівець, нагло вихопивши аза сусіднього рогу.

То був капітан королівської варти, озброєний з голови до п'ят і з шаблею в руці.

Він видер циганку з рук у зрудованого Квазімода і поклав її впоперек на сіdlі; а коли страшний горбань, отямивши аз подиву, кинувся був до нього, щоб відібрati свою здобич, коло нього раптом опинилися з палашами в руках п'ятнадцятеро або шістнадцятеро стрільців, які іхали назаду свого капітана. Це був загін королівської нічної варти, що ходив довором з наказу Роберта д'Естутвіля, начальника охорони міста Парижа.

Квазімодо оточили, схопили, зв'язали; він ревів, бризкав

піною, кусався; і коли б це діялося вдень, річ пілком безсумнівна, що самий вид його, ще гидотніший тепер з гніву, погнав би вроці чільй загін. Але вночі Квазімодо поабавлений був щонайгрізнишої зброї своєї — своєї потворності.

Товарини його десь зник під час шамотні.

А циганка, граціозно звіншися на сідлі, поклада руки молодому офіцерові на плечі і якусь хвилину, не відриваючи очей, дивилася на нього, немов причарована його гарним обличчям і тою рицарською послугою, що він оце їй зробив. А тоді перша зняла мову, надаючи ще більшої ніжності своєму ніжному голосові:

— Як вас звату, пане офіцер?

— Капітан Феб де Шатопер, до ваших послуг, моя красуне! — вілповів той, підволячись.

І, поки капітан Феб накручував свої по-бургундському запущені вуса, вона, мов та стріла, що падає раптом на землю, спорснула з коня й десь зникла.

Так прудко не щезла б сама близкавиця.

— Бий його лиха година! — промовив лише капітан, звелівши дужче затягти реміння на Квазімодо, — я волів би залишити в себе оту безсоромну.

— Нічого не відіш, капітане, — відказав один із стрільців, — спурхнула очеретянка, лишився кажан.

V. ЗНОВ НЕВИГОДИ

Приголомшений падінням своїм, Гренгуар лежав на розвулиці перед статую богоматері. Трохи очунявши, він спершу нібито плавав у якомусь мрійному, досить приємному півзабутті, де ефірні образи циганки й кози перемішувалися з важкими кулаками Квазімодо. Та це тривало недовго. Досить гостре відчуття холоду в тій частині його тіла, що торкалася бруку, незабаром привело його до притомності й повернуло йому дійсність.

— Звідкіль це йде такий холод? — раптом спитав він сам себе.

І тоді помітив, що частково лежав у самому риштаку.

— Хай чорти візьмуть цього горбатого циклопа! — посварився він і хотів був підвстиця.

Але, почувши себе надто очманілим і побитим, мусив залишитися на місці. Проте одна рука в нього діяла досить вільно; він затулив носа й скорився своїй долі.

— Паризьке болото,— міркував він собі (бо він був цілком певен, що цей риштак правитиме йому тепер за домівку,— а що робити у домівці, як не заходити в думки?), — паризьке болото,— міркував він,— надто смердюче; воно, напевне, мав в собі багато летючих та азотних солей. Така, принаймні, думка метра Нікола Фламеля та герметиків...

Слово «герметики» раптом привернуло йому думки до архідіакона Клода Фролло. Він пригадав сцену насильства, яку мельки бачив, пригадав, що циганка відбивалася від двох чоловіків, що Квазімодо мав спільника — і в уяві його невиразно постала сувора й гордовита постать архідіакона.

— Це було б чудно! — подумав він.

І з цих даних і на цьому ґрунті почав будувати химерну споруду гіпотез, цю карткову будівлю філософів. Але раптом, знову повернувшись до дійсності, скрикнув:

— Га, та я ж замерзаю!

Місце, де він лежав, справді, дедалі менше пасувало до домівки. Кожна частка води в риштаку вбирала в себе частку теплоти з тіла Гренгуара, і між його температурою і температурою води починала встановлюватися прикра для тіла рівновага.

Та раптом його спіткала ще одна, цілком вже інша прикрість.

Купка дітей, в тих босоногих дикунців, які за всіх діб топчуть паризький брук під іменем «гаменів» і які, коли ми теж були дітьми й виходили з школи, щовечора кидали в нас камені за те, що штанці в нас не були подерті, — ватага таких маленьких шибеників, регочучи й галасуючи і ані трохи не турбуючися про сон пожильців, побігла просто до перехрестя, де лежав Гренгуар. Вони волокли

за собою якогось незграбного міпка; стукіт іхніх дерев'яних черевиків міг би збудити мерця. Гренгуар, який цілком ще не став мерцем, трохи підвівся.

— Гей, Генекен Дандеш! Гей, Жан Пенсбурд! — на все горло зішли вони. — Оде помер старий валізняк Есташ Мубон, що жив на розі. У нас є його солом'янник, ми влаштуємо з нього ілюмінацію. Сьогодні ж свято фланандців!

І вони кинули солом'янник просто на Гренгуара, коло якого, не бачачи його, вони були спинилися. Разом з тим хтось із них видер з солом'янника віхтя і побіг запалити його до лампади перед божою матір'ю.

— Хай бог милує, — промурмотав Гренгуар, — невже я мушу тепер пектися?

Становище було критичне. Він мав опинитися між вогнем і водою, а тому й зробив нелюдське зусилля, зусилля фальшивомонетника, якого мають зварити живцем і який намагається врятуватись. Він підвівся на ноги, скинув солом'янника на хлопчаків, а тоді втік.

— Свята діво! — скрикнули діти. — Це ж воскрес валізняк!

І давай і собі втікати.

Бойове поле належало тепер солом'яникові. Бельфоре, Ле - Жюж і Коррозе запевняють, що другого ж дня місцеве духівництво підібрало й урочисто перенесло його до ризниці церкви Сент - Опортюн, ключарі якої аж до 1789 року чималий зиск мали з надавичайного чуда, що, мовляв, трапилося пам'ятної ночі проти сьомого січня 1482 року на розі вулиці Моконсейль, коли статуя божої матері самим своїм виглядом вигнала діавола з померлого залишки Мубона, який помираючи, на злість йому облудно склав свою душу в солом'янник.

VI. РОЗБИТИЙ ГЛЕЧИК

Деякий час навмання пробігли не своїми ногами, не раз ударившись головою об роги будинків, перестрибнувши чимало риштаків, перебігши чимало вуличок, чимало сліпих заулків, чимало перехресть, туди - сюди помотав-

шися по старих покрученых суточках торгу, дослідивши, мовляв, з переляку кожен куточок, або, як то кажуть латинські хартії, tota via, cheminum et viaria, наш поет раптом спинився — і через те, що задихався і через те, що його, сказати б, схопила за комір отака несподівана дилема:

— Мені здається, метр П'єр Гренгуар,— сказав він сам до себе, притуливши пальця до лоба,— що треба зсунутись з глузду, щоб отак бігти. Маленькі шибайголови злякалися вас не менше, ніж ви іх. Мені здається, кажу вам, що ви ж чули, як стукотіння черевиків іхніх віддалялося на південь, тоді як ви побігли на північ. Отже одне з двух: або вони втекли — і тоді солом'янник, що вони його напевне кинули з переляку, саме й став би вам за те гостинне ложе, якого ви допоминаєтесь зранку і яке так чудесно посилає вам пресвята діва, щоб нагородити вас за написану на її честь прегарну містерію; або діти не втекли і в такому разі підпалили солом'янника — тоді ви мали б там чудове вогнище, якого ви теж потребуєте, щоб обсушитися, погрітися й піддати собі духу. В обох випадках, чи мали б ви добре багаття, чи добре ліжко — солом'янник є справжній дар неба. Благословенна діва Марія, статуя якої стоїть на розі вулиці Монсейль, мабуть, навмисне задля цього й послала смерть Мубонові; чи ж ви збожеволіли, що втікаєте отак, не тямлячи себе, наче пікардієць який перед французом, кидаючи взаду те, чого сам же доти прагнув; та ви ж дурень!

Тоді він повернув своїм слідом і помацки, до всього придивляючися й насторошуючи вуха, почав шукати дороги до свого благодатного солом'янника — та все на марне. Це були якісь нескінчені перетини будинків, тупиків, перехресть, серед яких він раз - у - раз спинявся й вагався, почуваючись у цій плутаниці чорних заулків ще в непевнішому становищі, ще в тіснішому куті, ніж почувався б у самому королівському Баштовому палаці. Нарешті Гренгуарові увірвався терпець.

— Прокляті перехрестя! — вроцісто вигукнув він. — Це сам діавол створив вас на зразок своїх вил!..

Вигук цей трохи розважив йому душу, а щось як черво-

пуватий відблиск, який побачив він під цю хвилину край довгого й вузького заулка, остаточно підбадьорив його.

— Дяка богові,— промовив він.— Он де воно! Це ж горить мій солом'янник.

І рівняючи себе до рулевого, що безпорадно блукав по морю в темряві, побожно додав:

— *Salve, maris stella!*¹

До кого саме звертав він ці запозичені з молитви слова — чи до святої діви, чи до солом'янника, нам цілком невідомо.

Та ледве він пройшов кілька кроків з гори довгим незабрукованим заулком, дедалі крутишим та грязькішим, як примітив щось досить дивне. Заулок не був безлюдний: якісь незрозумілі, невиразні й безформні маси то тут, то там плаzuвали вздовж нього до миготливого світла на тому кінці, немов якісь важкі комахи, що тягнуться вночі із стеблинами на стеблину до пастушого багаття.

Ніщо так не осмілює, нік свідомість, що кишені у вас порожнісінькі. Гренгуар ішов собі далі і незабаром дірвнявся до одної з цих гусениць, що насилу плекталася ззаду всіх. Підійшовши до неї, він пересвідчився, що то був звичайний нещасний каліка, що підплiguвав на обох руках, наче павук - косар, якому відірвано задні ноги. Минаючи вже цю павукувату істоту з людським лицем, він почув її жалібний голос:

— *La buona mancia, signor! La buona mancia!*

— Хай чорт тебе візьме,— проказав Гренгуар,— і мене разом з тобою, коли я тямлю, що ти хочеш сказати!

І пішов далі.

Наздогнавши другого якогось каліку, він роздивився на нього. Це був паралітик з покаліченими ногами й руками, так покаліченими, аж складна система його милиць і дерев'янок, що на них він спирається, видалася якимсь рухомим рештovanням для мулярів. Гренгуар, що завжди кохався в благородних класичних порівняннях, подумки прирівняв його до живого триніжка Вулкана.

¹ Привіт тобі, зоре морська!

Цей живий триніжок, коли Гренгуар проходив поза нього, простяг йому до підборіддя, мов той голяр свого тазика, свого капелюха і гукнув в самі вуха:

— *Senor caballero, para comprgar un pedaso de pan!*

— Здається, він теж говорить,— подумав Гренгуар,— але якоюсь недоладною мовою, і коли тільки він тямить її, то він щасливіший за мене.

Як раптом він ляслув себе по лобу:

— До речі, якого біса хотіли вони сказати сьогодні вдень свою «Есмеральдою?» — майнула йому думка.

Він хотів був придати ходи, але втретє щось заступило йому шлях. Це «щось», або, сказати б радше, цей «хтось» — маленький на зрист бородатий сліпець, з лиця начеб сврей, що йшов на поводі у великої собаки, вимахуючи круг себе ціпком, прогугнявив до Гренгуара з угорською вимовою:

— *Facitote caritatem!*

— Хвалити бога, єсть нарешті хоч один, хто розмовляє по людському, — подумав Гренгуар.

— Очевидно, я дуже жалісливий з виду, коли вони так допоминаються в мене милостині, дарма що в кишенах у мене сама порожнечा.

— Друже мій, — звернувся він до сліпця, — минулого тижня я продав мою останню сорочку, інакше кажучи — бо ви ж розумієте тільки Ціцеронову мову — *vendidi hebdomade puper transita meam ultimam chemisam.*

І по цій мові повернувся спиною до сліпця і пішов далі. Та сліпець і собі надав ходи, а тоді знов і паралітик, і безногий похопилися за ним, гучно вистгукуючи по бруку своїми милицями й мискою. Потім уся трійка, штовхаючись і напосідаючи взаду на бідолашного Гренгуара, заспівала своє:

— *Caritatem!* — заводив сліпець.

— *La buona mancia!* — приспівував каліка.

— *Un pedaso de pan!* — вивершував музичну фразу кривий.

Гренгуар затулів вуха.

— Чисто якась башта вавилоンська! — вигукнув він.

І кинувся бігти. Побіг і сліпець. Побіг кривий. Побіг каліка.

Дедалі він посувався вулицею вперед, більшало навколо калік, сліпців, кривих; однорукі, одноокі, вкриті болячками прокажені вилазили з будинків, з суміжних вуличок, з підвалльних продуховин — і все це, виочи, ревучи, вे-решачи й кульгаючи, повільно плавувало до вогню, немов слимаки по дощу.

Гренгуар, за яким невідступно гналися три його переслідувачі і який не міг добрati собі, до чого це йдеться, стороною посувався поміж інших, оминаючи кривих, переступаючи через калік, заринаючи в цій комашниці калік, неважче той англійський капітан, що потрапив у зграю крабів.

Йому спало на думку вернутися своїм слідом. Та було запізно. Все це військо зімкнуло вже за ним свої лави, а троє жебраків напосідали на нього. Він мусив іти далі, підхоплений разом і цією невтримною хвилею, і страхом, і запаморокою, що оберталася йому все це на якийсь жахливий сон.

Нарешті він дістався таки до кінця вулиці. Вона виходила на величезний майдан, де у арадливій нічній млі тремтіли тисячі розсіяних вогників. Гренгуар кинувся вперед, покладаючись на свої ноги й сподіваючись спекатися трьох потворних калік, що так причепились оце до нього.

— Onde, vas hombre!¹ — гукнув царалітик і, кинувши свої милиці, швидко — прудко погнався за ним паводогін на обох своїх ногах, кращих над усі, що колибудь торкалися паризького бруку.

Тим часом каліка, скопивши на рівні ноги, насунув на голову Гренгуарові свою важку ковану миску, а сліпець дивився йому в лиці близкучими очима.

— Де це я? — спітав переляканій поет.

— У Дворі Див, — відповів четвертий привид, що прилучився до трійки.

— Щира правда, — промовив Гренгуар, — я на власні

¹ Куди, хлопче!

очі бачу видючих сліпців і прудконогих кривих; але де ж божественний цілитель?

Зловісний сміх розлігся йому на відповідь.

Бідолашній поет роздивився довкола. Це справді був той страшний Двір Див, куди такої пізньої доби не зазирала жодна порядна людина; те зачароване коло, де безслідно зникали судові урядовці й сержанти прево, що насмілювалися його навідати; злодійське кубло, гидотний нарosten' на обличчі Парижа; клоака, звідкіль щоранку виливався і куди шоночі вливався брудний потік пороку, жебрацтва та волоцюзства, який завжди заливає столичні вулиці; велетенський вулик, куди вечорами поверталися в свою здобиччю всі трутні суспільства; облудна лікарня, де циган, чернець - ровстрига, зледащілій школляр, дуристіти всіх націй — іспанці, італійці, німці, і всіх релігій — євреї, христіани, магометани, погани, що вдень жебракували десь, вкриті штучними болячками, вночі оберталися на розбійників; одне слово, та величезна вбиральня, де зодягалися й роздягалися за тієї доби всі актори, що грали у вічній комедії, яку злодійство, проституція й вбивство виставляють на паризькім бруку.

То був широчений, нерівнобічний майдан, погано забрукований, як і всі тогочасні майдани в Парижі. То тут, то там на ньому блискали вогні, круг яких комашилися якісь дивні кущки. Усе це снувалося, гомоніло. Чути було регіт, дитячий плач, жіночі голоси. Висуваючись з цього натовпу, чорні на яскравому тлі руки й голови вимальовували на ньому беаліч якихось химерних рухів. Від часу до часу в миготливому сяйві вогнищ, що вигравало на землі, всуміш в великими невиразними тінями, знати було, як проходить собака, схожа на людину, або людина, схожа на собаку. Здавалося, в таборі цьому, наче в тій вседемонській раді, стерлися всі племінні та видові відміни. Чоловіки, жінки, тварини, здорові, хорі, вік, стать — все в цьому стовпищі видавалося чимсь єдиним; все рухалось разом, змішувалось, аливалось, нагромаджувалось; кожне брало участь у всьому.

При блідому тримтячому свіtlі вогнів Гренгуар, при всьо-
му своєму хвилюванні, розпізнав таки навколо величезного
майдану низку відралих старих будинків, що з своїми
поточеними червою, зморшкуватими, низькими чолами, про-
різаними одним - двома освітленими віконцями, видалися
йому в сутінку велетенськими головами якихось старих
потворних і хмурих жінок, що, ставши колом, підморгу-
вали до відьомського шабашу.

Це було щось як новий світ — незнаний, нечуваний,
жахливий, химерний, повний ворухливого гаддя.

До краю вже настраханий, приголомшений меканням
і гавканням цієї юрbi, безталанний Гренгуар, в якого,
наче троє обценюк, уп'ялося троє жебраків, намагався
дати лад своїм думкам, щоб пригадати, чи не було це часом
суботнього дня. Його зусилля були марні: плетиво спогадів
та думок йогоувірвалося; і тоді, беручи все під сумнів,
кидаючись між тим, що він бачив, і тим, що почував, він
завдавав собі це нероз'язне питання:

— Якщо я існую, чи існує все це? Якщо ж це існує,
чи існує я?

На цю хвилину в юрbi, що гула навколо нього, виразно
пролунав чийсь вигук:

— Ведімо його до короля! Ведімо до короля!

— Свята діво,— промурмотав Гренгуар,— вдже королем
тут напевне якийсь козел.

— До короля! До короля! — підхопила решта голосів.

Його потягли. Кожне намагалось його захопити. Та троє
жебраків не пускали з рук свої адобичі і видирали його
в інших, репетуючи:

— Він наш!

Куртка поета, що й без того вже ледве дихала, тут
зновом втратила рештки свого існування.

Коли Гренгуар переходив цей жахливий майдан, він
потрохи отямився. По якійсь хвилині свідомість дійсності
знову вернулася до нього. Він почав призвичаюватись до
загальної атмосфери. Спершу з його поетичної голови,
а мабуть, кажучи цілком просто та прозаично, з його по-

рожнього шлунку, зносилось якесь марево, сказати б, пара якась, що, ширячись навкруги, повивала все невиразним туманом кошмару, тим сутінком сну, в якому тримтять усі обриси, викриваються форми, предмети громадяться в якіс надмірні купи, речі обертаються на химери, а люди — на привиддя. Та потроху мара ця розвіялася, все почало здаватися Гренгуарові не таким надприродним, не таким прибільшеним. Дійсність скрізь давалася визнаки, впадала йому в око, потрапляла йому під ноги і поволі руйнувала ту страшну поезію, що нею все оповила була його уява. Він добре бачив уже, що брів не Стіксом, а по грязюці; що його штовхають не демони, а злодії; що йшлося тут не про душу, а тільки про життя його (йому бо бракувало того незамінного примирителя, що став поміж грабіжником і чесною людиною — гаманця). Нарешті, близче й спокійніше придивившися до цієї оргії, він із шабашу потрапив у шинок.

А Двір Див справді таки являв собою шинок, але шинок розбійницький, весь червоний як від крові, так і від вина.

Видовище, що розгорнулося перед його очима, коли почет з голодранців привів його нарешті куди треба було, аніж не могло вже повернути йому поезії, нехай поезії пекла. Це була, як ніде, сурова й терпка справжність шинку. Коли б воно діялося не п'ятнадцятого сторіччя, ми сказали б, що Гренгуар спустився від Мікель Анджело до Калло.

Навколо великого багаття, що палало на широкій круглій тафлі, обхоплюючи полум'ям розпеклі до жару ніжки тагана, під ту хвилину порожнього, де - не - де стояли поточені червою столи, розкидані в такому безладді, аж одразу давалося визнаки, що жоден слуга - геометр не зволив поклопотатися розстановити їх паралельно або, принаймні, хоч так, щоб вони не утворювали якихось незвичайних кутів. На столах цих вилискували глечики з вином та брагою, а круг глечиків цих тислося багато вакхічних, почервоніліх від огню та вина облич. Тут якийсь веселий з лиця черевань гучно цілавав гладку, огрядну

повію. Там щось як фальшивий солдат, кажучи просто — пройдисвіт, посвистуючи, розкручував на своїй удаваній рані численні, ще зранку намотані завої і потім тер і розминав своє міцне, здоровісіньке коліно. Там знов, навпаки, якийсь чоловічок лагодив собі на завтра за допомогою чистцю та волової крові увереджену болячками ногу. А за два столи якийсь «пілігрим», увесь водягнений, як прочанин, одноманітно гутнявив жебрацьку пісню на честь цариці небесної. В іншому місці якийсь юнак учився чорної немочі в одного досвідченого епілептика, що навчав його ротом піни пускати, жуючи грудку мила. Трохи осторонь здіймав із себе свою набряклість хворий на водяну хворобу, а четверо чи п'ятеро злодійок, що сперечалися при тім самім столі за вкрадену того вечора дитину, аж затуляли при цьому носи. Усе те, що через два століття, як каже Соварль, «здалося таким утішним королівському дворові, що ним розважали короля, виставляючи у вступі до королівського балету на чотири дії «Ніч» у малому бурбонському театрі». «Ніколи ще,— додав один очевидець 1653 року,— краще не подавали раптових метаморфоз на Дворі Дів. До того ж Бенсерад підготував нас до них досить приємними віршами».

Скрізь було чути буйний регіт і соромицькі пісні. Кожен тяг своєї, і кричав і лаявся, не слухаючи своїх бесідників. Цокалися кухлі, і за кожним цоканням зчинялися сварки, а тоді летіли й кухлі, вищербленими вінцями своїми деручи лахміття.

Велика собака, підібгавши хвоста, сиділа і дивилася на вогонь. Встряло в цю оргію і декілька дітей. Україдена дитина плакала й лементувала. Друга, чотирилітнє хлопча, звісивши ноги з надто високої лавки, мовчки сиділа при столі, що сягав ій по підборіддя. Третя з поважним виглядом пальцем розмазувала по столі сало, що стікало із свічки. Четверта, вовсім ще маленька, примостилившись навпочепки в болоті і майже заховавшися в казані, терликала по ньому черепком, видаючи звук, від якого зомлів би Страдіваріус.

Коло багаття стояла бочка, а на бочці сидів якийсь жебрак. То був король на своїм троні.

Трійка, що тримала Гренгуара, підвела його до бочки, і тоді враз принишка вся вакханалія, крім дитини, що знай вигравала на казані.

Гренгуар не зважувався ні дихнути, ні звести очі.

— Hombre, quita tu sombrero! — сказав один з трьох шахраїв, що були з ним; і перш піж він арозумів, що воно могло б значити, другий здер з нього капелюха.

Капелюх був, щоправда, нужденний, але міг ще стати в пригоді сонячної або дощової днини. Гренгуар зітхнув.

Тим часом король звернувся до нього з височині своєї бочки:

— Що воно за ледащо таке?

Гренгуар стрепенувся. Цей голос, хоч і як виразно звучала в ньому погроза, нагадав йому інший голос, що цього самого ранку вперше вразив його містерію, затягши серед залі: «Подайте що ласка ваша». Він підвів голову. Це справді був Клопен Труйльфу.

Прибравши на себе ознаки королівської гідності, Клопен Труйльфу був одягнений у те саме дрантя. Рана на руці вже зникла. Він тримав одного з тих батогів з білого ременя, що іх уживали тоді сержанти, щоб осаджувати юрбу, і що звалися «булеями». На голові він мав якийсь круглий, закритий зверху головний убір; але важко було розпізнати, чи то була дитяча шапочка, чи королівська корона — такі схожі ці дві речі.

Проте Гренгуар, сам не знаючи чому, почав на щось сподіватися, пізнавши в королі Двору Див ненависного жебрака з великої зали.

— Метр... — пробелькотав він. — Монсеньйор... Сір... Як повинен я вас звати? — спитав він нарешті, дійшовши кульмінаційного пункту в своєму crescendo і не знаючи далі — ні як піднестиши вище, ні як спуститися нижче.

— Монсеньйор, ваша величність чи товариш — аби мене як тобі схочеться. Тільки поспішай. Що ти можеш сказати за собою?

— «За собою?» — подумав Гренгуар. — Це мені не по-
добається.

І він почав, запинаючися:

— Я той, що цього ранку...

— Клянуся кігтями діавола, — урвав йому мову Клопен. —
Твое ім'я, ледащо, і більше нічого! Слухай! Ти перед
трьома могутніми володарями: мною, Клопеном Труйльфу,
королем тунським, спадкоємцем Великого Коесра, найви-
щим володарем королівства аро; Матіасом Гунгаді Спі-
калі, герцогом егіпетським і циганським, отим жовтолицим
ділом, що бачиш там з намотаною на голові ганчіркою;
Гільйомом Руссо, імператором галілейським, отим товсту-
ном, що не слухає нас і милує якусь шльонду. Ми — твої
судді. Не бувши алодієм, ти ввійшов у королівство аро,
ти поважився на привілеї нашого міста. Ти мусиш бути
покараний, якщо тільки ти не капон, франк - міту або
ріфоде, тобто, висловлюючись на аро чесних людей, не
влодій, жебрак або волоцюга. Чи належиш ти до когось
з них? Вправдуйся! Нааови свої титули...

— Та бай! — сказав Гренгуар. — Я не маю цієї честі.
Я автор...

— Цього досить, — знову прокавав Труйльфу, не даючи
йому скінчити. — Тебе треба повісити. Річ цілком звичайна,
панове чесні городяні. Як ви поводитеся в себе з нашими,
так ми поводимось у себе з вашими. Закон, що ви васто-
совуєте до волоцюг, волоцюги застосовують до вас. Це вже
ви винні, коли він суворий. Конче треба від часу до часу
бачити, як викривляється в прядив'яному защморгу
обличчя чесної людини; через те він набуває почесного
значення... Ну, друже, поділи любісінько своє лахміття
між цими дівчатами. Я зараз повішу тебе на втіху волоцю-
гам, а ти даси ім свого гаманця, щоб вони випили. Коли ж
ти хочеш уdatи з себе побожного, то отам мавш собі в ступі
чудового кам'яного бога - отця, якого ми викрали з церкви
св. Петра на волах. Мавш чотири хвилини, щоб здати на
волю свою душу.

Проповідь була жахлива.

— Гарно сказано, клянусь душою. Клопен Труйльфу напучусь, немов сам святий отець папа,— вигукнув імператор галілейський, розбиваючи келех, щоб підперти свій стіл.

— Монсеньори імператори та королі,— спокійно промовив Гренгуар (бо не знати чому до нього повернулася мужність, і він говорив рішуче),— ви помиляєтесь; я звуся І'єр Гренгуар, я поет, містерію якого виставляли цього ранку в великій залі Палацу.

— Га! Це ти, метр! — сказав Клопен.— Я там був, клянусь божкою головою. Гаразд, товариш, та яка ж тільки рація через те, що ти надокучав нам цього ранку, не повісити тебе ввечері?

— Важко мені буде спекатися цього,— подумав Гренгуар.

Однаке він спробував був зробити ще одне зусилля.

— Я не знаю,— сказав він,— чому це поетів не дорівнюють до волоцюг. Еаоп був бурлака, Гомер був жебрак; Меркурій — злодій...

— Я гадаю, що ти хочеш забити нам памороки свою балаканиною,— перебив йому мову Клопен.— Ік бісу! Іди собі до шибениці і годі ламатися!

— Вибачте, монсеньоре король тунський,— заперечив Гренгуар, впerto обстоюючи кожний свій крок.— Це варто того... Хвилинку... Послухайте мене... Ви не засудите мене, не вислухавши...

Пого малосилий голос губився в шумі, що зчинявся довкола. Маленький хлопець скріб свого казана ще завзятіше, і як на те, якась стара жінка щойно поставила на розпечений триніжок сковороду з салом, що шкварчало на вогні, видаючи звуки, подібні до криків дітей, які юрбою женуться за маскою.

Тим часом Клопен Труйльфу ніби про щось порадився нашвидку з герцогом егіпетським і царем галілейським, що був зовсім п'яній. А тоді гостро вигукнув.

— Помовчіть но там!

А що казан і сковорода не слухалися його й тягли свій дует далі, то він віскочив з своєї бочки, штовхнув ногою

казан, який відкотився аж за десять кроків разом з дитиною, штовхнув ногою сковороду, все сало з якої перекинулося в огонь, і поважно знову заліз на свій трон, ані трохи не зважаючи ні на приглушений плач дитини, ні на бурчання старої, вечеря якої взялася гарним білим полум'ям.

Труйльфу подав знак, і герцог, і цар, і старшина жебрацька підійшли й вишкувалися круг нього підковою, в середині якоїувесь час під сторожею стояв Гренгуар. Було це якесь півколо з лахміття, дрантя, сухоалітки, вил, сокир, хитливих ніг, гладких заголених рук, безглуздих, безжизніх, йолопських облич. А посеред цього кола вбогства, наче дож у раді, наче король серед перів, наче пана в конклаві, вирянався Клопен Труйльфу — передусім завдяки височині своєї бочки, а також якимсь бундючним, лютим і страшним виглядом, що аж блищали йому зінніці, і в його дикому профілі губив свої риси тваринний жебрацький тип. Сказати б, кнуряча голова серед свинячих рил.

— Слухай, — звернувся він до Гренгуара, гладячи мозолистою рукою своє потворне підборіддя. — Я не розумію, чому б тебе не повісити. Щоправда, воно ніби бридить тобі; а втім це річ дуже проста. Ви, городяни, не звикли до цього; ви прибільшуєте все це в своїй уяві. Кінець — кінцем, ми не бажаємо тобі ала. Ось тобі засіб виборсатися тепер із біди. Хочеш пристати до напіх?

Можна ж уявити собі, яке враження справила ця пропозиція на Гренгуара, що бачив, як вислизав від нього життя і почав був уже здаватися. Він знову жадібно вхопився за надію жити.

— Авжеж хочу, з дорогою душою, — сказав він.

— Ти згоден, — вів далі Клопен, — прилучитися до товариства кінджалі?

— Кінджалі, саме так, — промовив Гренгуар.

— Ти визнаєш себе за члена братства вільних городян? — знову спітав тунський король.

— Вільних городян.

— За підданця королівства арго?

— Короліства арго,
— За волоцюгу?
— Волоцюгу.
— Від широго серця?
— Від широго серця.
— Маю зауважити тобі,— сказав король,— що це ані
трохи не відзволить тебе від шибениці.

— От тобі й маєш! — промовив поет.

— Тільки,— спокійнісінько вів далі мову Клопен,— тебе
повісять пізніше, з більшими церемоніями, коштом доброго
міста Парижа, на гарній кам'яній шибениці, і повісять
чесні люди. Це може втішити тебе.

— Ваша правда,— відповів Гренгуар.

— Є ще й інші переваги. Як вільному городянилові,
тобі не доведеться платити ні за чищення, ні за освітлення
вулиць, ні на користь бідних, як то мусять робити інші
паризькі городяни.

— Хай буде так,— сказав поет.— Я згоден. Я волоцюга,
член арго, товариства вільних городян, кинджала, все,
що ви хочете; я ж був усім цим раніше, господарю тунський
король, бо я філософ; а як вам відомо, *omnia in philosophia,*
*omnes in philosopho continentur*¹.

Тунський король насупив брови.

— За кого це ти береш мене, друже? Яким це арго угор-
ських євреїв затяг ти нам? Я не вмію єврейської. Щоб
бути грабіжником, не треба бути євреєм. Я навіть уже й не
краду, я вище від цього,— я вбиваю. Душогуб — це так,
але не владій.

Гренгуар спробував був перепросити, і собі вкинувши
кілька слів у ці уривчасті слова, що дедалі гнівніше
виливались на нього.

— Прошу вибачити мені, монсеньйор. Це не по - єврей-
ському, це по - латинському.

— Кажу тобі,— з серцем вигукнув Клопен,— що я не
єврей і що я накажу повісити тебе, сто чертів твоїй синагої,

¹ Все є в філософії, всі є в філософії.

разом з отим єврейчиком, який стоїть коло тебе і якого я сподіваюся побачити колись прибитого цвяхами до прилавка, як фальшиву монету, на яку він скидається.

І, кажучи це, він указав пальцем на маленького бородатого угорського єрея, що докучав Гренгуарові своїм «*Facitote caritatem*» і що, не знаючи інших мов, тільки дивувався, бачачи, як гнівається на нього тунський король.

Нарешті його величність Клонен заспокоївся.

— Отже, ледащо,— звернувся він до нашого поета,— чи хочеш ти бути волоцюгою?

— Беалічно,— відповів поет.

— Цього ще замало — хотіти,— похмуро промовив Клонен,— хороше побажання не докине жодної цибулини у суп, а ним добре хіба йти до раю: а рай і арго — це не те саме. Щоб прийняти тебе до арго, треба, щоб ти довів свою спритність, отже щоб ти обшукав опудало.

— Я обшукаю все, що вам завгодно,— відповів Гренгуар.

Клонен подав знак. Декілька злодіїв вийшли з кола і по якійсь хвилині повернулися. Вони несли два стовпі, що кінчалися нанизу двома дерев'яними лопatkами, якими вони могли спертися в землю; до верхів обох стовпів вони приладили поперечину — і, як оком змігнути, на втіху Гренгуарові перед ним виросла прегарненька пересувна шибениця. Їй не бракувало нічого — навіть запшморгу, що граційно теліпався під поперечиною.

— До чого воно йдеться? — питав себе трохи занепокоєний Гренгуар. Давін бубонців, що він почув якраз під цю хвилю, розвіяв його тривогу; то волоцюги почепили за пшию на мотузі опудало, ось як на птахів, червоно водягнене і так пообвішуване бубонцями й давіночками, аж іх вистачило б на тридцять кастільських ослюків. Усі ця беаліч бриакалець дзеленькала, поки хиталась мотузка, потім почала помалу завмирати і нарешті затихла зовсім, коли за законом маятника, що розвінчував водянцій і пісковий годинники, перестало рухатись опудало.

Тоді Клонен показав Гренгуарові на поставленій під опудалом старенький хисткий ослінчик.

— Злізь по туди.

— Ет, чорт! — заперечив був Гренгуар. — Я ж зламаю собі шию. Ваш ослінчик шкандибас, як те двостишня Марціала: одна ніжка в нього гекзаметрична, а друга — пентаметрична.

— Злізь! — проказав удруге Клопен.

Гренгуар вліз на ослін і, помахавши трохи руками й головою, знайшов таки свій центр ваги.

— Тепер, — повів далі мову тунський король, — закинь свою праву ногу за ліву і встань навшпиньки на лівій нозі.

— Монсеньйоре, — сказав Гренгуар, — хіба вам так хочеться, щоб я щось поламав собі?

Клопен похитав головою.

— Слухай, друже, ти забагато балакаеш. Ось двома словами, в чому тут річ. Ти повинен встать навшпиньки, як я тобі оце сказав, і таким способом аможеш дістати до кишени опудала; потім ти пошукаеш у ній і витягнеш гаманця, що там є; і коли тільки ти зробиш усе це так, що не задзвенить жоден бубонець — тоді це гаразд: ти будеш волоцюга. Ми тільки луцюватимемо тебе протягом якогось тижня.

— Отакої! Цього я не хочу, — сказав Гренгуар. — А коли давіночки задаєленчать?

— Тоді тебе повісять. Тяміш?

— Не тямлю нічогісінько, — відказав Гренгуар.

— Слухай ще раз. Ти масш обшукати опудало і витягти в нього гаманця; коли при цьому задзвенить хоч один давіночок — тебе повісять. Розумієш це?

— Гаразд, — сказав Гренгуар, — це я розумію. А далі?

— Коли б тобі пощастило витягти гаманця так, що не було б чутно бубонців — ти волоцюга і тебе битимуть протягом цілого тижня. Тепер ти напевне вже розумієш?

— Ні, монсеньйор, знов таки не розумію. Яка ж мені користь? У тому разі мене повісять, у цьому — битимуть.

— А що будеш волоцюга, — відказав Клопен, — а що волоцюга — хіба це дурниця? Коли ж ми тебе битимемо, то це тобі ж на користь, щоб привчити тебе до побою.

— Красно дякую! — відповів Гренгуар.

— Ну, мерщій! — промовив король, тупнувши ногою по своїй бочці, що загула, мов якийсь величезний барабан. — Обшукуй опудало, та й уже! І запевняю тебе востаннє, що коли я почую хоч один бубонець — ти опинишся на місці опудала.

По цій мові Клопена ватага злодіїв заплескала в долоні і колом обступила шибеницю, розлягуючись таким безжалісним сміхом, аж Гренгуар побачив, що він надто іх розважає, щоб чогось доброго від них сподіватися. Отже йому не лишалося ніякої надії, крім хіба надії на непевне щастя в загаданій йому страшній вправі; і він наважився був спробувати його, хоч і гаряче помолившися наперед опудалу, якого мав оце обікрасти і якого легше було розчулити, ніж усіх цих володюг. Безліч давіночків із своїми мідяними язичками видавалися йому розсявленими гадючими пашами, готовими зашипіти й вжалити.

— О,— пошепки казав він,— чи ж це можливо, щоб життя мое залежало від найменшого третміння найменшого з цих брязкалець. О,— додав він, схрещуючи руки,— бубонці, не дæленічтъ, давіночки, не давеніть, брязкальця, не брязкотіть!

Він спробував ще раз звернутися до Труйльфу.

— А коли б оце раптом подув вітер? — спитав він.

— Тебе повісять, — не вагаючись, відповів той.

Бачачи, що йому ніяк ні спекатися, ні відклести цього, Гренгуар наважився; він закинув праву ногу за ліву, підвівся на лівій ногі і простяг був руку... але ледве торкнувся до опудала, як його тіло, що мало тепер тільки одну ногу, захиталося на ослоні, що мав тільки три ноги — він хотів був машинально спертися в опудало, втратив рівновагу і важко гепнувся об землю, аж приглушений злоповісним видавонюванням тисячі давіночок на опудалі, яке, піддавшися під його рукою, перше завертілося було на місці, а тоді вже велично захиталося між стовпами.

— Прокляття! — вигукнув він, падаючи, і лишився лежати долілиць, як мертвий.

Тим часом він чув над головою в себе страшне видаво-
нювання, несамовитий регіт волоцюг і голос Труйльфу,
що казав:

— Підійміть но мені цього йолопа і почепіть його любень-
ко на пшибеницю.

Він підвівся. Опудало вже здійняли, щоб дати йому
місце.

Злодії примусили його влізти на ослін. Клопен підійшов
до нього, накинув йому на шию зашморг, а тоді поплескав
його по плечу:

— Прощавай, дружелюбний! Тепер тобі вже не викрутитися,
хоч би на тобі була голова папи.

Слово «змилуйтесь» завмерло на вустах Гренгуара. Він
обвів очима навколо себе; але жодної надії: всі сміялися.

— Бельвінь де - Летуаль, — звернувся тунський король
до якогось здоровенного волоцюги, що вийшов з юрби, —
лізь на поперечину.

Бельвінь де - Летуаль спритно виліз на поперечну бан-
тину і по якійсь хвилині Гренгуар, звівши очі, жахнувся,
побачивши його навпочіпки якраз у себе над головою.

— Тепер, — повів далі Клопен Труйльфу, — скоро я плес-
ну в долоні, ти, Андрі Леруж, коліном виб'єш йому спід
ніг ослона; ти, Франсуа Шант - Прюн, повиснеш цьому
ледашу на ногах; а ти, Бельвінь, скочиш йому на плечі;
і всі троє заразом, розумієте?

Гренгуар затримав дихання.

— Ну, чуєте ви? — звернувся Клопен Труйльфу до трьох
влодіїв, готових уже кинутися на Гренгуара.

Бідолаха пережив хвилини страшного чекання, поки
Клопен спокійнісінько носком підштовхував собі у багаття
не пойняті ще вогнем винограддя.

— Ну, чуєте ви? — вдруге прооказав він і підніс руки,
щоб пласнути в долоні.

Ще б мить одна — і було б по всій справі.

Та тут він спинився, немов щось раптом пригадавши.

— Стривайте, — сказав він, — я ж забув... Нашим звичаєм,
перш як повісити якогось чоловіка, маємо спітатися,

чи не схоче якась жінка віддатися за нього... Ну, товаришу, це вже твоя остання надія. Обирай собі наречену — або халамиднію або шибеницю.

Цей циганський звичай, хоч і яким чудним може він вдатися читачеві, ще й досі до найменших подробиць викладено в стародавніх англійських законах. Візьміть «Уаги» Борінгтона.

Гренгуар одіхнув. Удруге за якіс півгодини він повертається до життя. Отож чи міг він надто звірятися на свою долю?

— Гей! — гукнув Клопен, знову виліши на бочку. — Гей, жіното, бабото, чи в серед вас така безсоромна — чи то відьма, чи кішка її — що захотіла б мати цього ледаша? Гей! Колетта ля - Шарон, Елізабета Трувен! Сімона Жодуїн! Марі П'єдебу! Тон - ля - Лонг! Берарда Фануель! Мішель Женайлль! Клод Ронж - Ореиль! Матюріна Жіорору! Гей! Ізабелла ля - Тьєрі! Ідіть дивитись! Задурно — чоловік! Кому треба?

Гренгуар із своїм нужденним виглядом, безперечно, був тоді не дуже ласким шматочком. Жіноцтво, очевидно, мало зацикавилося пропозицією. Нещасний чув, як вони відкачували:

— Ні, ні! Повісьте його — це розважить усіх.

Однака троє жінок усе ж вийшли з юрби і підійшли обдивитись його. Перша з них була гладка дівчина з чотиримісячним обличчям. Вона уважно роздивилася на алиденно куртку філософа. Одежина на ньому була поношена і ще більше мала дірок, ніж та сковорода на якій смажать каштани. Дівчина скривила лице.

— Старе дрантя,— промірила вона, а тоді вже до Гренгуара:

- Покажи свого плаща.
- Я загубив його,— сказав Гренгуар.
- А капелюха?
- Його відібрали в мене.
- А черевики?
- У них ось - ось відірвуться підошки.

— А гаманець?

— Гай - гай,— пробелькотав Гренгуар,— в мене нема жодного деньс.

— Так хай тебе вішають, і ще подякуй за те,— відказала халамидніца, повертаючися до нього спиною.

Друга — стара, зчорніла, аморшкувата, відразлива — така бридка, що вирізнялася серед цілого Двору Дів — обійшла круг Гренгуара. Його мало морозом не обсипало на думку, що вона його зажадає. Та вона тільки процідила крізь зуби: «Надто худий!» — і пішла собі геть.

Третя була молода дівчина — досить свіженька і не дуже бридка.

— Врятуйте мене,— прошепотів до неї бідолаха.

Вона була на якусь мить обдивилася його жалісливим поглядом, а потім спустила очі і, вагаючись, почала перебирати пальцями спідницю. Він стежив очима за кожним її рухом; то ж був останній промінь його надії.

— Ні,— промовила врешті молода дівчина,— ні. Гільйом Лонг - Жу битиме мене.

І вона повернулась до натовпу.

— Ну, товариш,— сказав Клопен,— не таланить же тобі.

А тоді скочив на бочці на рівні ноги:

— Ніхто його не бере? — вигукнув він, удаючи голосом піннувалинника на аукціоні і викликаючи тим буйний регіт.— Ніхто його не бере? Раа, два три!

І повернувшись до шибениці, хитнув до неї головою:

— Лишається за тобою!

Бельвін де - Летуаль, Андрі Леруж, Франсуа Шант - Прюн знову підійшли до Гренгуара.

В цю мить в юрбі розляглися крики:

— Есмеральда! Есмеральда!

Гренгуар здригнувся і повернувся в той бік, звідки чути було галас. Натовп розступився і пропустив якусь чисту, осяйну постать. То була циганка.

— Есмеральда,— промовив Гренгуар, при всьому своєму хвилюванні вражений цим магічним словом, що так несподівано абудило в ньому спогади всього цього дня.

Ця незвичайна істота, здавалося, навіть на Дворі Див підкоряла всіх свою чарівністю і красою. Злодії і злодійки мовчки оступалися перед нею, і їхні грубі обличчя аж ясніли від її погляду.

Вона підійшла до мученика свою легкою ходою. І гарненька Джалі йшла за нею. Гренгуар був як неживий. Якусь хвилину вона мовчки роздилювалась на нього.

— Ви хочете опе повістити його? — поважно спітала вона Клопена.

— Егеж, сестро,— відповів тунський король,— принаймні, коли ти не візьмеш його за себе заміж.

Вона за свою авичкою мило викривила нижню губу.

— Я беру його,— сказала вона.

Тепер уже Гренгуар цілком переконався, що все, що він бачив і гаранку, було сном, який триває і досі.

Та й справді, розв'язка, хоч і яка вже приємна, була разоча.

З нього знято зашморг, його зведено з ослону. Він був такий зворушений, що аж мусив сісти.

Герцог егіпетський, не промовляючи жодного слова, приніс глиняний глечик. Циганка подала його Гренгуарові.

— Киньте його на землю,— сказала вона йому.

Глечик розбився на чотири черепки.

— Брате,— сказав тоді герцог егіпетський, поклавши руки ім на чола,— вона тобі жінка; сестро, він тобі чоловік. На чотири роки. Ідіть собі.

VII. ШЛЮБНА НІЧ

Трохи згодом наш поет опинився в якійсь дуже теплій замкненій кімнатці із стрілчастим склепінням, сидячи перед столом, на який так і просилися страви з почепленої тут же на стіні шафки,— маючи в перспективі залишине ліжко і товариство гарної дівчини. Щось чародійне було в усіх цих пригодах. Він не на жарт починав уважати себе за дівчу особу в якійсь феєрії. Від часу до часу він навіть розглядався навкруги, ніби шукаючи тої вогнищої коліс-

ніці, двома крилатими потворами запряженої, що тільки Й могла перенести Його з пекла до раю. Подеколи ж він дильно вдивлявся в дірки на своїй куцині, щоб якнебудь ухопитися за дійсність і не відриваєтися цілком од землі. Його розум, занісшися в хмари, тільки Й тримався тепер на цій ниточці.

Молода дівчина пібіто зовсім не зважала на нього; вона ходила по кімнаті, зсуvalа з місця ослони, розмовляла в свою кіакою, раз - у - раз робила свою звичайну гримаску. Нарешті вона сіла до столу, і Гренгуар зміг до своєї охоти роздивитися на неї.

Ви були дитиною, читачу, а мабуть маєте щастя бути нею й тепер. Не може бути, щоб ви ніколи не бігали (щод мене, то я присвячував цьому цілі дні, найкращі дні в моїм житті) якогось сонячного ранку десь на березі струмочка за якоюсь чарівною зеленою або блакитною бабкою, що раптовими поворотами літає від кущика до кущика, немов цілуючи кінчики гілок. Пам'ятаєте, з якою цікавістю та любов'ю і думка і логляд ваш линули за цим дзикучим вихором пурпурових і блакитних крил, в якому тільки ледве знати було якийсь тремтячий, невпійманий у швидкому русі обрис. Повітряна істота, що невиразно вимальовувалась у цьому тремтінні крил, здавалася вам чимсь химерним, уявним, чимсь недоторканим і невидимим. Коли ж нарешті бабка сідала відпочити десь на вершечку очеретини, і ви, запинивши дух, могли розглядати її довгі, наче з газу виткані крильця, довгу емалеву сукню, два кристалеві ока — як чудувалися ви з неї і як боялися, щоб вона знову не обернулася на туманий обрис, щоб з живої істоти не стала марою. Пригадайте ці враження і ви здасте собі справу з того, що відчував Гренгуар, споглядаючи оцю видиму й доторкану Есмеральду, що він її досі мельки бачив у вихорі танців, пісень і галасу.

— Так от яка вона Есмеральда! — думав він, дедалі глибше поринаючи в своїй мрії і мимоволі стежачи за нею очима. — Небесне творіння! Вулична танцівниця! Так багато і так мало! Це вона востаннє вразила цього ранку мою

містерію, це вона врятувала мені життя цього вечора. Мій злий геній! Мій добрій ангел!.. А ѿ гарна ж жінка, слово честі! Та ще повинна кохати мене до нестями, коли взяла мене за себе. Та ѿ те сказати,— подумав він, раптом підводячися в тим усвідомленням дійсності, що становило головну рису його вдачі й філософії,— я не уявляю собі добре, як воно сталося, але я ж ій чоловік!

У таких думках, слідуючи за нею поглядом, він так рішуче й невимушенено підійшов до молодої дівчини, аж та подалася назад.

— Що вам треба від мене? — спитала вона.

— Чи можете ви ще питати про це, чарівна Есмеральде? — відповів Гренгуар з таким жагучим виразом у голосі, що сам, почувши це, азивувався.

Циганка широко розплющила очі.

— Не розумію, що ви хочете сказати.

— Як то так! — промовив Гренгуар, дедалі більше зачпалюючись і гадаючи, що він має кінець - кінцем справу тільки з чеснотою Двору Дів.— Хіба ж я не твій, моя мила? Хіба ж ти не моя?

І, вже не стримуючи себе, він обійняв її за стан.

Та вона, мов той в'юн, вислиянула йому з рук. Циганка скокнула на другий кінець комірчини, схилилася, а тоді в маленьким кинджалом в руці — Гренгуар не встиг і побачити, звідки він взявся у неї — випросталася, гнівна і горда, розімкнувши вуста, роздувши ніздрі, вся зашарівпіся, кидаючи з очей близкавиці. В той самий час біла кізка стала перед нею і навела на Гренгуара наготовлені до бою гарненькі, позолочені і дуже гострі ріжки. Усе це сталося в одну мить.

Бабка обернулася на осу, ось - ось готову вжалити.

А наш філософ стороною стояв собі і безглуздо дивився то на козу, то на молоду дівчину.

— Свята діво! — вимовив він нарешті, трохи отямившися з подиву.— Оде тобі козирі!

— Одначе ти надто сміливий,— і собі урвала мовчанку циганка.

— Пробачте, панно,— сказав Гренгуар посміхаючись.— Але чому ж тоді ви віддалися за мене?

— А хіба краще було б, якби тебе повісили?

— Отже,— вів далі поет, розчарований у своїх любовних сподіванках,— йдучи за мене, ви не мали іншого наміру, oprіч врятувати мене від шибениці?

— А який би інший намір могла я мати на твою думку? Гренгуар прикусив язика.

— Виходить,— подумав він,— мені ще не так щастить у Купідонових справах, як я ото гадав. Але навіщо ж тоді було розбивати той бідний глечик?

Тим часом кинджал Есмеральди і козині ріжки все ще лішалися в оборонному стані.

— Погодімося, панно Есмеральда,— сказав поет.— Я не якийсь судовий урядовець, щоб чіплятися до вас за те, що ви маєте зброю, не зважаючи на накази й заборону з боку пана прево. Вам, мабуть, відомо, що оце тиждень тому оштрафували на десять паризьких су Ноеля Лекрівена за те, що він носив шпагу. Проте, це мене не обходить; переходжу до справи. Присягаюся вам своїм порятунком у раї, що не наблизатимуся до вас без вашої згоди й дозволу; тільки дайте мені повечеряти.

Суттю своєю Гренгуар, як і Депрео, був «дуже мало похітливий». Він не належав до типу тих лицарів і мушкетерів, що здобувають молодих лівчат приступом. У любовних, як і в усіх інших, справах він волів вичікувати й не квапитися; отже добра вечеря в приємному товаристві, а надто коли він був голодний, здавалася йому чудовим антрактом між прологом і розв'язкою несподіваної любовної пригоди.

Циганка не відповідала. Своїм звичаєм вона зневажливо трохи викривила губу, підвела по-пташиному голову, а тоді розляглася сміхом; маленький кинджал її зник так само таємниче, як був і з'явився, аж Гренгуар не міг і побачити, де бджілка ховає своє жало.

Трохи згодом на столі опинився житній хліб, кусень сала, кілька зморщених яблук і келех із брагою. Гренгуар

жадливо допався до їжі. Чувши, як люто вистукує його валізна виделка по фаянсоній гарніці, можна було подумати, що все кохання його перейшло в апетит.

Молода дівчина, сидячи просто нього, мовчки дивилася, як він єсть, заклопотана якоюсь іншою думкою, що їй і посміхалася від часу до часу, тоді як піжна ручка її гладила розумну козячу голівку, легенько утиснуту між її колін.

Свічка з жовтого воску освітлювала ці образи жадливості і мрійності.

Проте, трохи вгамувавши свій голод, Гренгуар засоромився був, що лишив тільки одне яблуко.

— А ви не істимете, панно Есмеральда?

Вона заперечливо хитнула на відшовід головою і уп'яла замислено погляд у склепінчасту стелю кімнатки.

— Чим це, лихий її ана, вона заклопотана? — подумав Гренгуар і глянув, куди вона дивилася. — Неможлива річ, щоб то так вбирала в себе її очі пика отого вирізьбленого під склепінням карляти. Чорт його візьми! Куди ж йому проти мене!

І він голосно промовив.

— Панно!

Вона, здалося, не чула.

Тоді він сказав іще голосніше:

— Панно Есмеральда!

Марна праця! Думки молодої дівчини були десь далеко, і голос Гренгуара не міг повернути їх звідти. На щастя, у справу втрутилася коза. Вона почала легенько сіпати свою господиню за рукав.

— Що тобі треба, Джалі? — жваво промовила циганка, наче раптом прокинувши ся.

— Вона хоче істи, — сказав Гренгуар, дуже радий, що може розпочати розмову.

Есмеральда взялась кришти хліб, а Джалі — граційно істи його в неї з долоні.

Цим разом Гренгуар не дав уже їй часу поринути в мрії. Він зважився поставити дражливе питання,

— Отже ви не хочете, щоб я був вам дружиною? Молода дівчина пильно глянула на нього.

— Ні,— відказала вона.

— А коханцем? — вів далі Гренгуар.

Вона зробила свою гримаску і відповіла:

— Ні.

— А другом? — правив свої Гренгуар.

Вона ще раз пильно подивилась на нього і, трохи подумавши, проказала:

— Мабуть.

Це таке дорогое філософам «мабуть» підбадьорило Гренгуара.

— А знаєте ви, що таке приязнь?

— Авже, — відповіла циганка, — це — бути братом і сестрою; двома душами, що дотикаються, але не аливаються; двома пальцями на руці.

— А кохання? — не кидав допитуватись Гренгуар.

— О! Кохання! — сказала вона, і голос їй затремтів, а очі заозоріли. — Це — коли двое, але як один. Чоловік і жінка, що аливаються в одного ангела. Це — небо.

Кажучи це, вулична танцівниця засніла такою красою, що аж надто вразила Гренгуара і що, видалося йому, цілком пасувала до майже східної захопленості її слів. На рожевих, чистих вустах у неї блукав легкий усміх; відкрите ясне чоло іноді затъмарювалося її думкою, як те дзеркало від подиху; а спід спущених довгих і чорних вій її точилось якесь невимовне словами сяйво, що надавало обличчю її тої неперевершеної чарівності, яку згодом знайшов Рафаель у містичній точці перетину дівоцтва, материнства і божества.

А втім Гренгуар виніштував її й далі.

— Яким же треба бути, щоб вам уподобатись?

— Треба бути чоловіком.

— А я, — спітав, — хто ж я такий?

— Чоловіком з каскою на голові, із шпагою в руці і золотими шпорами на закаблуках.

— Гаразд,— сказав Гренгуар,— нема коня — значить, не чоловік... А чи ви любите когось?

— Чи кохаю?

— Так, чи кохасте?

Вона була замислилася на хвилинку, а тоді вже відповіла з якимсь особливим виразом в голосі:

— Я знатиму це незабаром.

— А чому б не сьогодні ввечері? — ніжно спітав тоді поет.— Чому не мене?

Вона згорда зирнула на нього.

— Я зможу покохати тільки такого чоловіка, що зможе мене оборонити.

Гренгуар почервонів і взяв ці слова до уваги. Видима річ, молода дівчина натякала на те, що він не допоміг їй як слід у тому скрутному становищі, в якому дві години тому вона була опинилася. Цей спомин, стертий іншими пригодами цього вечора, тепер знов повернувся до нього. Він ляснув себе по лобі.

— До речі, панно, а цього ж мені й треба було почати. Вибачте дурну мою неуважність. Як це ви визволилися в пазурів Квазімода?

На цім слові циганка здригнулася.

— О, жахливий горбань! — промовила вона, затулюючи обличчя руками, і вся затремтіла, наче з холоду.

— Справді жахливий,— сказав Гренгуар, не спускаючи свого з думки,— але як же вам пощастило збутися його?

Есмеральда всміхнулася, зітхнула і промовчала.

— А чи знаєте ви, чому він ішов за вами? — знов спітав Гренгуар, намагаючись манівцями вернутися до свого питання.

— Не знаю,— сказала молода дівчина, а тоді жзваво додала:— Але ви теж ішли за мною — навіщо це ви робили?

— Щиро кажучи, відповів Гренгуар,— я й сам цього не знаю.

Вони замовчали, Гренгуар шкрябав ножем стіл. Молода

дівчина в сміхалася і ніби вдивлялась у щось крізь стіну.
Раптом вона взялась нерозбірно наспівувати:

Quando las pintadas aves
Mudas estan, y la tierra¹...

Раптом вона урвала спів і почала милувати Джалі.

- Гарненька у вас тваринка,— сказав Гренгуар.
- Це моя сестра,— відповіла вона.
- Чому вас зовуть «Есмеральда?» — спитав поет.
- Не знаю чому.
- А все ж таки?

Вона витягла зза корсажу щось як маленьку довгасту ладанку, що почеплена була в неї на шиї на ланцюжку з адреаарахових зерен. Ладанка віддавалася міцним пахом камфори; вона була вкрита зеленим шовком і мала посередині велику, підроблену під смарагд грудку зеленого скла.

— Мабуть, через це ось,— сказала вона.

Гренгуар схотів був узяти ладанку; циганка оступилася.

- Не торкайся до неї, це — амулет. Або ти пошкодиш чарам, або чари — тобі.

Цікавість дедалі більше захоплювала поета.

— Хто вам дав його?

Вона поклала пальчик на губи і сковала амулет на грудях. Він спробував був задати ще кілька питань, та вона ледве відповідала.

- Що значить це слово «Есмеральда»?
- Не знаю,— відповіла вона.
- Якою це мовою?
- Гадаю, що егіпетською.
- Я й сам так гадав,— сказав Гренгуар.— Ви родом не з Франції?
- Це мені невідомо.
- А чи є в вас батьки?

¹ Коли барвисте птаство
Замовине, на землі...
(З іспанської).

Вона заспівала на мотив стародавньої пісні:

Мій батько — птах,
А мати — птичка.
Я мчусь без човна через річку,
Я мчусь без чайки по морях,
Бо мати — птичка,
А батько — птах...

— Гаразд,— сказав Гренгуар.— А скількох же років ви прийшли у Францію?

— Зовсім маленька.

— А в Париж?

— Торік. Якраз, коли ми входили Папськими воротами, я побачила, як майнула в повітрі очеретянка; це було наприкінці серпня. Я сказала: «Зима буде лютя».

— Вона така й була,— сказав Гренгуар, дуже ралий, що між них розпочалася розмова.— Я весь час мусив хукати собі в пальці. Отже у вас є дар провіщання?

Вона знову вернулася до свого лаконізму.

— Ні.

— Чоловік, що ви зовете його герцогом егіпетським,— це ватажок вашого племені?

— Так.

— А втім це він оженив нас,— несміливо зауважив поет.

Вона зробила свою звичайну милу гримаску.

— Я навіть не знаю, як тебе на ім'я.

— На ім'я? Коли хочете знати, то пропу: П'єр Гренгуар.

— Я знаю ім'я краще від цього,— сказала вона.

— Недобра ви,— сказав поет.— Та проте вам не пошастить роздратувати мене. Стривайте, ви, мабуть, ще покохаєте мене, пізнавши близьче; до того ж ви так довірливо розказали мені свою історію, що я повинен віддячити вам такою самою довірою. Отож, мене звуть П'єр Гренгуар, я син нотаря в Гонесі. Батька моого повісили бургундці, а матір зарізали пікардійці під час облоги Парижа два-

дцять років тому. Отже шести років я був уже сирота, босоніж опинившись на паризькім бруку. Не уявляю собі, як пережив я цей час — від шести до шістнадцяти років. Часом, було, якась перекупка дасть мені сливу або пекар кине шкоринку хліба; а ввечері я намагався, щоб мене підібрала сторожа, яка відводила мене до в'язниці, де я мав собі пук соломи. Та все це не завадило мені вирости, хоч, як бачите, і схуднути. Узимку я грівся проти сонця під дверима Санського палацу і дивувався з того, що Іванове вогнище роапалюють найгарячішої пори року. Шістнадцяти років я захотів був узятися до якоєїсь роботи. Одне по одному я перепробував усе. Пішов був до війська; та був недосить хоробрим. Пішов був у ченці; та був недосить побожним, до того ж з мене поганий пияка. З одчаю я ввійшов як учень до теслярського цеху; та знов почув себе недосить дужим для такої праці. Найбільше вабило мене вчителювати десь у школі; щоправда, я не вмів читати — та це пусте. Згодом я спостеріг, що мені в усім чогось бракувє. Отже, переконавшися, що я нездатний ні до чого, я з дорогою душою зробився поетом - віршником. Це ж такий фах, що його може завжди обрати собі волоцюга, і це ж краще, ніж іти красти, як те радив мені дехто з молодих розбійницьких синів, з якими я приятелював. Та одного прегарного дня я здібав, на щастя, пан - отця Клода Фролло, вельмишановного архідіакона собору бого матері. Він зацікавився мною, і це йому винен я за те, що став тепер справжнім ученим, який знається на латині від «Обов'язків» Ціцеронових до «Мортuології» целестинських ченців; що не неук я ні в сколастиці, ні в пітиці, ні в ритміці, ані навіть у герметиці, цій щонайвищій з найвищих премудростей. Це я автор містерії, що її виставляли сьогодні з таким тріумфом і перед стількома глядачами у перелюдненій великій залі Палацу. Я написав також книгу, що матиме шістсот сторінок, про чудесну комету 1465 року, через яку одна людина аж забожеволіла. Трохи розуміючися на артилерії, я брав участь у спорудженні тої величезної бомбарди відомого вам Жана Мота,

яку розірвало під час випробування на Шарантонськім мосту, коли ще забито двадцять чотирьох чоловіка з юрби. Як бачите, я являю собою непогану партію. Я вмію багатох потішних фіглів, яких міг би павчти вашу козу: приміром, перекривляти архієпископа паризького, цього проклятого фарисея, млини якого оббрізкують перехожих на протязі всього Млинового мосту. Знов таки моя мистерія дасть мені силу грошей, якщо їх мені виплатять. Отже я весь до ваших послуг — і я, і мій розум, і мої знання, і моя вченість — і я готовий жити з вами, панно, як вам завгодно — доброзичайно або весело, як чоловік і жінка, коли ви цього хочете, або як брат і сестра, коли ви вважаєте це за краще.

Гренгуар замовк, вичікуючи, яке враження справила його промова на молоду жінку. І погляд був спущений долі.

— Феб,— стиха сказала вона, а тоді, повернувшись до поета, с питала: — Феб, що це за слово?

Не вельми розуміючи, який стосунок могло мати це питання до його промови, Гренгуар був проте не від того, щоб блиснути свою вченістю. Він бундючно відповів:

— Це латинське слово, що значить «сонце».

— Сонце! — переказала вона.

— Це ім'я одного прекрасного лучника, що був богом, — додав Гренгуар.

— Богом! — знов переказала циганка, і в її голосі почулося щось задумливе і жагуче.

Під цю хвилину розтібнулася її упала одна з її обручок. Гренгуар прудко нахилився, щоб підняти її; коли ж підвівся, і молода дівчина і коза десь щеали. Він почув, як стукнув засув: Він був на дверях, що, очевидно, вели до сусідньої кімнатки і замикалися з того боку.

— Чи валишила вона мені хоч би ліжко? — подумав поет.

Він обійшов кімнатку. У ній не було ніяких меблів, де б можна було поспати, крім досить довгої дерев'яної скріні; до того ж віко в неї було різьбоване, що викликало в Грен-

гуара, коли він простягся на ньому, відчуття, подібне до того, яке відчув би Мікромегас, випроставшись у всю довжину на Альпах.

— Нема ради,— сказав він, умощуюсь по амозі найзручніше,— треба скоритися. Ну й чудна ж шлюбна ніч! А шкода — адже в цьому весіллі з розбитим глечиком було щось наївне й допотопне, що подобалося мені.

К Н И Г А Т Р Е Т Я

I. СОБОР БОГОМАТЕРІ

Безперечно, ще й досі Собор паризької богоматері являє собою величну й пишну будову. Та хоч і який прекрасний валишився він на схилі свого віку, а не можна не зітхнути, не обуритися проти тих численних пошкоджень і спотворень, які час і люди заразом заподіяли цій поважній пам'ятці, без віякої поваги до Карла Великого, що поклав його перший камінь, ні до Філіппа - Августа, що поклав останній.

На обличчі в цієї старої королеви наших церков поруч зморшок можна завжди побачити й шрами. *Tempus edax, homo edacior* — що я радше переклав би так: час — сліпий, людина — безглазда.

Якби нам з читачем було коли уважно розглянути один по одному сліди нівечення, поаначені на старовинній церкві, то виявилось б, що участь часу в цьому найменша, найгіршою ж була участь людини, а надто митців, бо протягом двох останніх століть були особи, що брали на себе звання архітекторів.

Насамперед, спиняючися тільки на деяких найголовніших деталях, слід відзначити, що, напевне, мало в кращих архітектурних сторінок, ніж оцей фасад, де поступово й усі заразом постають перед вами три вирізьблени в ньому стрілчасті порталі, гаптоване й мережкане плетиво з двадцятьма восьми нішами з королями, величезна розетка посередині з двома вікнами обабіч — наче священик між діаконом і дячком — висока й легка галерея трилисткових аркад,

що підтримують на своїх тонких колонках важкий поміст, нарізані дві чорні масивні башти під шиферними покрівлями — усі ці гармонійні частини прекрасного цілого, зносячись одна на одній п'ятьма велетенськими поверхами, густо, але в порядку розгортаються перед очима з безліччю своїх статуй і ліпних та різьбованих деталів, могутньо об'єднаних у спокійну величність цілого; сказати б, якась нескінченна камінна симфонія; колосальний твір людини й народу, єдиний і складний, як і його сестри — Іліада і «романсеро»; чудесний твір спільніх зусиль цілої епохи, кожен камінь якого позначений найрізnobічнішою фантазією робітника, дисциплінованою генієм артиста; одне слово, людський витвір, потужний і плодотворний, як витвір божественний, в якого він нібито запозичив подвійність характеру — мілівість і вічність.

Те, що ми кажемо про фасад, треба сказати й про цілу церкву; а те, що ми кажемо про парижький собор, треба сказати про всі геть середньовічні християнські церкви. Усе доцільне, логічне й помірне в цьому мистецтві, що виникло з самого себе. Змірити палець на нозі велетня — це змірити його цілого.

Проте, повернімось до фасаду Собору Богоматері, у тому вигляді, в якому він още тепер постав перед нами, коли ми побожно любуємось на цей суровий і величний собор, що, мовляв словами його літописців, страхав всіх, хто дивиться на нього: *quaes mole sua terrorem incutit spectantibus*.

Нині цьому фасадові бракує трьох важливих частин: поперше, одинадцять сходин, що підносили його колись над землею; далі, нижнього ряду статуй, що стояли в пішах трьох порталів, і верхнього ряду статуй двадцяти восьми найдавніших королів французьких, починаючи від Шільдебера й кінчаючи Філіппом - Августом з королівською державою в руці, що містилися в галерії на першому поверсі.

Щодо сходів, то вони зникли під впливом часу через повільне, але непереможне піднесення ґрунту в Сіте; проте, одна по одній поглинувши в цьому невпинному припливі

шаризького бруку всі одинадцять сходин, що надає вели
будівлі ще величнішої височини, час дав церкві, мабуть,
що більше, ніж відібрал у неї, бо це ж він закрасив їй
чоло в ту хмуру барву віків, що надає старим кам'яtnам
такої розквітлої краси.

Але хто ж скинув обидва ряди статуй? Хто спорожнив
ніші? Хто витесав серед чудового головного порталу це
нове недоладне стрілчасте склепіння? Хто насмілився
втиснути ці позбавлені смаку, важкі дерев'яні двері, ви-
різьблені у стилі Людовіка XV, поруч арабесок Бікор-
нета? Люди, архітектори, художники наших часів.

А коли б ми ввійшли всередину собору — хто скинув
велетенську статую святого Христофора, уславлену серед
усіх статуй, як велика зала Палацу — серед зал, як даві-
ничний шпиль Страсбургського собору — серед усіх даві-
ниць? А цю безліч статуй, що заповняли всі колонади як
у самій церкві, так і на хорах — камінних, мармурових,
золотих, срібних, мідних, воскових навіть статуй, що зо-
брали чоловіків, жінок, дітей, королів, епіскопів, воя-
ків — навколошках, стійма, верхи — хто їх так грубо ви-
мів? Це вже не час.

А хто підмінив старовинний готичний алтар, оточений
розкішними кіотами й ковчежками з мощами, цим важким
мармуровим саркофагом з головами ангелів і хмарами,
що здається там якимсь розрідженим аразком із Валь - де -
Грас або Дому інвалідів? Хто це по - дурному всадив цей
важкий кам'яний анахронізм у карловінгські тафлі Гер-
канда? Чи не Людовік XIV, вволяючи волю Людовіка XIII?

А хто засклів високі вікна цими холодними білими шиб-
ками замість тих різnobарвних вітражей, що примушували
наших предків перебігати зачарованими очима з розетки
над головним порталом під склепіння стрілчастих вікон?
Що сказав би перший - ліпший соборний півчий шістна-
дцятого століття, побачивши оцю тривку жозту фарбу, якою
наші вандали епіскопи розмалювали свій собор? Еїн при-
гадав би, що цію фарбою кат укривав будинки, а бе з че-
щені якимсь злочином; він згадав би Малий бурбон-

ський палац, за зраду конетабля геть увесь вимазаний отак живтою фарбою — «такою тривкою,— каже Соварль,— що вона більш як сторіччя не могла зблянинути»; він подумав би, що це святе місце збезчешене, і втік би.

А коли б, не спиняючися перед тисячею всяких інших варварських каліцтв, зйті на собор — що зроблено з тою чарівною давіничкою, що спиралися на перехрестя віконних стрілок і, не менш легка й смілива, ніж сусідній шпиль Святої каплиці (теж уже зруйнований), устромлялася в небо ще вище від башт — струнка, гостроверха, давінка, вся геть ажурна. Її відтяв (1787 року) архітектор з великим смаком, який вважав до того, що досить замаскувати цю рану, наліпивши на неї отої великий грубий свинцевий пластир, схожий на покришку казана.

Отак ставилися до чудового середньовічного мистецтва майже по всіх країнах, а надто у Франції. Па знівеченнім соборі знати три види неоднаково глибоких пошкоджень: перед усім час непомітно де - не - де оббив і скрізь укрив іржею її поверхню; знов же на ньому окошилися і ті сліпі ї люті з природи своєї політичні й релігійні розрухи, що здириали з п'ого його пишні скульптурні та різьблені шати, вибивали його розетки, рвали намиста з арабесок та кам'яних фігур, скидали його статуй — то через те, що були вони в митрах, то через те, що в коронах; нарешті й люди, дедалі недоречніші та безглуздіші, які від часів анархічних і близкучих збочень Ренесансу, чергувались у неминучому занепаді будівництва,— люди заподіяли соборові більшої шкоди, аніж революції; вони бо вражали живе тіло, вони зачіпали самий кістяк мистецтва; вони краяли, різали, нівечили, вбивали будівлю — як форму, так і символіку, як логіку, так і красу. А потім вони взялися переробляти її, на що принаймні не зважувалися ні час, ні революції. В ім'я доброго смаку вони зухвало поналіплювали на рани готичній архітектурі свої мізерні недовговічні дрібнички — оті мармурові стрічки, металеві помпончики: всі оті еліпси, волюти, фрізи, драпіровки, гірлянди, торочки, вирізьблені з каміння вогняні язики,

бронзові хмари, оглядні амури, товстотошкі херувими — що є справжня проказа, яка вперше побила мистецтво в каплиці Катерини Медічі, а через два століття доконала його, викрививши і скорчивши у будуарі Дюбаррі.

Отже, реєючуши все, що ми оде сказали, слід віданачити три види руйнації, які нівечать нині пам'ятку готичного будівництва. Зморшки й нарости на шкурі — це зробив час. Знаки насильства, брутального поводження, контузії, виломи — це зробили революції від Лютера до Мірабо. Вікривлені, відтяті, скалічені члени, рестраврації — це праця вчених будівників на стиль грецької, римської та варварської архітектури за Вітрувієм і Віньйолем. Академіки вбили те чарівне мистецтво, що його створили вандали. До століть, до революцій, які руйнують принаймні безсторонньо й велично, прилучилася тьма - тьмуща дипломованих, патентованих і присяжних архітекторів, що нівечать перебірливо й за вимогами поганого смаку, що підмінили готичне мереживо недоречними візерунками Людовіка XV для більшої слави Парфенона. То вдар ослячого копита по вмирущому леву. То старий, напівзасохлий уже дуб, що його ще ранить, гризе, крає черва.

Як це далеко від тих часів, коли, порівнюючи Собор паризької богоматері до славнозвісного храму Діани Ефеської, яким так пишалися давні погани і який збесмертив Герострата, Роберт Сеналіс зробив висновок, що галльський собор «переважає довжиною свою, широчиною, височиною і загальним виглядом».

Проте Собор паризької богоматері не являє собою як пам'ятка чогось цілокупного, довершеного, виразно виявленого. Це вже не романська церква і це ще не готична. Ця будівля не типова. Собор паризької богоматері не має, як ото абатство в Турнію, ні величної масивної квадратності, ні округlostі широченного склепіння, ні якоїсь крижаної оголеності, ні вроčистої простоти тих будівель, за основу яких уято дугу. Не він, як собор у Буржі, і якийсь чарівний, легкий, розмаїтій, пишний, стрілчастий, до молодої квітки цодібний витвір готичного будів-

ництва. Не можна долути його й до стародавнього роду похмурих, таємничих, низьких, наче причавлених своїм склепінням храмів, храмів майже сгіпетських, крім хіба стелі, ієрогліфічних, жрецьких, символічних, орнаментованих більш кривокутниками та зигзагами, аніж квітками, більше квітками, аніж тваринами, більше тваринами, аніж людьми; до цих витворів не так архітекторів, як єпископів; до цього першого щабля мистецтва, цілком позначеного теократичним і воєнним духом, що зароджується у Візантії і починає зникати за Вільгельма Завойовника. Не можна заличити нашого собору й до другого роду церков — високих, легких, багатих на шибки та скульптуру; гострих формами, сміливих в вигляду; громадсько-буржуазних — як символ політичний, вільних, примхливих, свавільних — як твір мистецький; до цього другого щабля архітектури, вже не ієрогліфічної, непорушної і жрецької, а артистичної, поступової, всенародної, що починається за хрестових походів і кінчается за Людовіка XI. Собор паризької Богоматері не належить ні до чисто романського стилю, як перші, ні до чисто арабського, як другі.

Це будівля переходової доби. Саксонський будівник кінчав ставити колони в середній частині собору, коли занесені хрестоносцями стрілчасте склепіння переможно усавдилося на призначених для круглих склепінь широких романських капітелях. Запанувавши відтоді, стрілчаста форма довершила будівництво решти собору. Проте, спочатку недосвідчена її несмілива, вона розтягається, шириться, стримується, не зважуючись іще внести стрілами й списами, як це зробила вона пізніше в стількох чудових соборах. Нібито її гнітить іще сусідство важких романських колон.

А втім цей переходовий тип будівлі — від романського до готичного стилю — вартий не меншої уваги, аніж чисті типи. Він відбиває той відтінок мистецтва, який без нього загубився б. Це стріла, прищеплена до повної дуги.

Собор паризької Богоматері і є, між іншим, цікавий зразок такої мінливості форм. Кожна частка фасаду, кожен камінь

пovажніої пам'ятки являє собою сторінку не тільки з історії країни, а й з історії науки та мистецтва. Отже, не спиняючися на дрібницях, відзначмо невеличкі червоні двері, що витонченістю своєю сягають мало не верху витонченості готики п'ятнадцятого століття, тим часом колони в середній частині собору своїми розмірами й величиністю наближаються до збудованого за Карловінгів абатства Сен-Жермен - де - Пре. Можна подумати, що шість віків віддаляють ці двері від цих колон. Навіть герметики, і ті знайшли б у символах на головному порталі втілення основних догм своєї науки, неперевершений ієрогліф якої становить церква Сен - Жак - де - ла - Бушрі. Отже, романське абатство, філософічна церква, готика, саксонське мистецтво, важка кругла колона, що нагадує добу Грегуара VII, герметична символіка, в якій Ніколя Фламель випередив Лютера, папська єдність і схізма, Сен - Жермен - де - Пре, Сен - Жак - де - ла - Бушрі — усе це злилося, з'єдналося, змішалося в Соборі богоматері. Цей осередок, ця родонаочальниця старих, паризьких церков видається поміж них якоюсь химерою: голова в неї — від одної церкви, кінцівки — від другої, тулууб — від третьої, щось від кожної.

Знов таки кажемо — ці мішані будови являють не аби-який інтерес для художника, антиквара, історика. Вони дають відчути, до якої міри архітектура в мистецтво первісне, доводячи (що доводять також руїни цикlopічних споруд, егіпетські пірамиди, велетенські індуські пагоди), що найбільші архітектурні пам'ятки є не так витвори окремих осіб, як цілого суспільства; більше наслідки праці народів, аніж творчих поривів геніальних одиниць; скарбниці всього народу; нагромадження, що їх утворюють століття; осад від випарів людських поколінь; одне слово, немов ціле нашарування. Кожна хвиля часу накладає на пам'ятку свій намул, кожне покоління лишає на ній свій шар, кожна поодинока людина приносить для неї свій камінь. Так роблять бобри, так роблять бджоли, так роблять люди. Величезний архітектурний символ — Бавилон — це вулик.

Великі будівлі, як і великі гори, є витвір віків. Часто мистецтво набуває нових форм, коли ці будівлі ще не закінчено — *pendent opera interrupta*; тоді їх любісінько будують далі, як того вимагає новий стиль. Нове мистецтво захоплює таку будову, де б її не знайшло, вризується в неї, припасовує її до себе, розгортає будування собі до смаку, і, коли можна, довершує його. Усе це відбувається без турбот, без зусиль, без опору, згідно з безстрасним природним законом. Це випадкова прищепа до рослини, сік, що обертається в ній, даючи жити її далі. Звісно, в оцих послідовних численних нашаруваннях численних стилів на тій самій пам'ятці є матеріал для багатьох товстих книг, часто й з історії цілого людства. Людина, художник, окрема одиниця стираються на цих величезних масах, не лишаючи по собі імені творця; в них підсумовує себе, гуртується людський розум. Час — архітектор, народ — муляр.

Розглядаючи тут тільки європейську християнську архітектуру, цю молодшу сестру великого східного будівництва, наочно побачимо, що вона являє собою величезну формaciю з трьох відокремлених шарів — романського¹, готичного і Ренесансу, або, радше сказати, грецько-римського. Романський шар, що «найдавніший і залягає найглибше», позначається півкруглим склепінням, яке знов об'являється наліт грецькими колонами в пізнішому й вищому шарі Ренесансу. Стрілчасте склепіння міститься поміж цих двох. Будівлі, що належать виключно до котрогось з цих шарів, цілком відмінні, однозначні й довершені. Таке є багатство де-Жюм'єж, таким є Реймський собор, така церква Сен-Круа - д'Орлеан. Проте по краях ці

¹ Те саме вовуть ще, як до місцевих, кліматичних та племінних відмін — ломбардським, саксонським і візантійським стилем. Кожен з цих чотирьох архітектурних видів, споріднених і рівно-біжних, має щось своє, але постають вони в тої самої основі — завершеного півколо.

Facies non omnibus una,
Non diversa tamen, qualem etc.

Прим. автора.

три шари змішуються й аливаються, мов барви в сонячнім світлі. Звідсіля — мішані споруди, будівлі переходового типу, із стилевими відтінками. Декотрі з них мають романський низ, готичну середню частину, грецько - романський верх. Це показує, що їх будували протягом шестисот років. Така відміна проте рідка. За вірець її править башта з замку д'Етамп. Але пам'ятки з двох пашарувань подибується частіше. Такий і Собор паризької богоматері — стрільчаста будівля, що її нижні колони втискуються у той романський шар, в який поринають портал Сен - Дені і середня частина церкви Сен - Жермен - де - Пре. Така й чарівна напівготична зала баштервільського капітулу, де романський шар сягає до половини стін. Такий і Руанський собор, що був би цілком готичний, коли б його головний шпиль не занурявся верхівкою в шар Ренесансу¹.

Проте всі ці відтінки, всі відміни виявляються тільки на зовнішнім боці будівель. Це мистецтво, що змінило на собі оболонку. Самої ж побудови християнської церкви воно не торкнулося. Усередині вона мала той самий вигляд, те саме логічне розташування частин. Хоч і яка багата на статуй та різні оздоби була б на соборі оболонка, під нею завжди можна знайти, бодай в зародку, в зачатку, римську базиліку. Вона скрізь і вічно розвивається на землі згідно з тими самими законами. Це — незмінне перехрестя двох притворів, із закругленим в апсиду краєм, де містяться нагорі хори; це неодмінні проміжки внизу для внутрішніх процесій і для каплиць, що подібні до бокових місць для проходу, де середина церкви аливається проходами між колонами. Опірч цього, число каплиць, порталів, давіниць, шпилів відміняється без кінця - краю, залежно від фантазії, часу, народу, мистецтва. Якщо церковні відправи цілком забезпечені, будівник робить уже так, як йому до душі. Статуй, вітражі, розетки, арабески, різьбу, капітелі, барельєфи — усі ці оздоби він комбінує вже в підхожих

¹ Це дерев'яна частина шпіля, знищена близькавкою 1823 року. — Прим. автора.

для себе пропорціях. Звідси — ота диву гідна зовнішня різноманітність цих будівель, усередині яких панує стільки порядку й одності. Стовбур у дерева незмінний; листя на ньому — минуше.

ІІ. ПАРИЖ З ПТАШИНОГО ЛЬОТУ

Ми допіру спробували з малювати перед читачем цей дивний Собор паризької богоматері. Ми відзначили загальну більшість тих красот, що мав він у п'ятнадцятому віці і що йому бракув тепер; але ми проминули головне — це вигляд на Париж, який розгортається тоді в височині його башт.

Справді, коли, довго помацки поблукавши темними крученими сходами, що сторч протинали грубі давнічні стіни, ви раптом вибиралися на одну з двох високих, світлом і повітрям залитих платформ, перед вашими очима враз поставала навколо чудова картина; картина *sui generis*, яку легко уявити собі тим з читачів наших, що мали щастя бачити викінчене, однозільне, цілком готичне місто, яких дещо лишилося й досі. Нюренберг у Баварії, Вітторія в Іспанії або й менші зразки — аби вони добре збереглися: Віltre в Бретані, Нордгаузен у Прусії.

Париж перед триста п'ятдесятьма роками, Париж п'ятнадцятого століття — був уже велетенське місто. Ми, парижани, взагалі помиляємося, гадаючи, що так поширили відтоді свою територію. З часів Людовіка XI Париж зросхіба на одну третину. Безперечно, він більше втратив на красі, ніж набув у розмірах.

Париж народився, як відомо, на старому острові *Cite*, що мав форму колиски. Відлогий, пісканий берег цього острова правив йому за перший мур, Сена — за перший рів. Кілька віків Париж був як острів, із двома мостами, одним — на північ, другим — на південь і з двома мостовими укріпленнями, що були заразом і ворота, і фортеці: Гран - Шатле на правому березі і Пті - Шатле на лівому. Згодом, від часів першої королівської династії, коли Па-

рижеві стало затісно на острові, де він не міг навіть і повернутися, він переступив річку. Тоді по той бік Гран-і-Пті - Шатле почала вгянатися на поля юбабіч Сени перша огорожа з мурів і башт. Від цієї старовинної огорожі в минулому столітті ще лишались якісь рештки, тепер від неї збереглися самі спомини та подекуди якась традиція про ворота Боде або Бодуайє, porta Bagauda. Потроху хвиля будинків, безупинно посугнувшись від центру міста до окоплиць, перекочується через цю огорожу, підточую, псує, стирає її. Філіпп - Август споруджує нову греблю. Він замикає Париж в колі великих, високих і міцних башт. Протягом цілого століття будинки, наче вода в резервуарі, тиснуться, збиваються і підносять свій рівень у цьому водоймищі. Вони починають глибшати, нагромаджують поверх на поверх, сходять один на один, адімуються у височину, немов та стиснена рідина, висуваючи голови над головами сусідів, щоб захистити трохи повітря. Вулиці дедалі глибшають і вужчають, пустки заповнюються і зникають. Нарешті будинки перестрибують через мур Філіппа - Августа і безладно, хто куди, весело розбігаються по рівнині, немов утітки з неволі. Там вони й починають красуватися, облямовуючи себе серед поля садками й примощуючись щонайвигідніше. З 1367 року місто так розповзається своїм передмістями, особливо на правому березі, що потребує вже другого муру, який і споруджує Карл V. Але місто, подібне до Парижа, постійно росте. Такі от міста й перетворюються в столиці. Це ті воронки, куди зливаються всі географічні, політичні, моральні й інтелектуальні течії цілої країни, всі природні нахили її народу; сказати б, джерела цивілізації, водоймища, де крапля по краплі, вік по віку безнастанно збираються торгівля, промисловість, знання, людність, все, що є сила, все, що є життя, все, що є душа нації. Отож мур Карла V спіткала та сама доля, що й мур Філіппа - Августа.. Наприкінці п'ятнадцятого століття місто переступає, перекидається через нього, і передмістя біжать собі далі. В шістнадцятому столітті здається, ніби мур на очах подався назад і дедалі

більше заглиблюється в Старе місто — так уже випинулося поза межі його Нове місто. Отже в п'ятнадцятому столітті (зупинімось поки що тільки на цьому) Париж використав уже три концентричні кола мурів, що від часів Юліана Відступника перебували, мовляв, у зародку, в Гран-Шатле і Пті - Шатле. На могутньому місті один по одному лопнули чотири мурівани пояси, немов на підросялій дитині її торішня одяжа. За Людовіка XI споміж цього моря будинків визирали рештки башт від давнього муру, наче верхів'я горбів під час повені, наче архіпелаг старого, потопленого у новому, Парижа.

Відтоді, на жаль, Париж ще більше змінився; але він пересягнув тільки один мур, збудований за Людовіка XV, цей нікчемний, з плювка та грязі зроблений мур, гідний короля, що його збудував, і поета, що його оспівав:

Le mur murant Paris rend Paris murmurant¹.

У п'ятнадцятому віці Париж ще був поділений на три цілком відмінні й відокремлені міста, кожне з своїм певним обличчям, своїм фахом, своїми звичаями, своїми вбрачнями, своїми привілейами, свою історією: Сіте, Університет і Місто. Сіте займало острів і являло собою найменшу й найдавнішу частину, бувши вже матір'ю двом іншим, що стискали його з обох боків, як ту маленьку бабуню (вибачайте на такім порівнянні) дві рослі прекрасні дівчини. Університет посідав лівий берег Сени від палацу Турнель, де тепер винні склади, і до Нельської басти, де тепер монетний двір. Пого мур широким півколом обіймав поле, де пізніше Жюльєн збудував свої лазні. Оточена була й гора Сент - Женев'єв. Найвищу точку цієї кривої лінії мурів становили Папські ворота, трохи не на місці сучасного Пантеона. Нове місто, найбільша з трьох частин Парижа, займало правий берег. Пого набережна, де - не - де ламаючись і перериваючись, ішла вздовж Сени, від

¹ Гра слів, що П не можна віддати. В дослівному перекладі: «Мур, що оточує Париж, примушує Париж ремствувати». — Прим. перекл.

башти Білї до башти дю - Буа, тобто від місця, де тепер збереглися комори, до місця, де тепер Тюільрі. Ці чотири точки, де Сена перетинала мур столиці — ліворуч Турнель і Нельська башта, праворуч — башти Білі і дю - Буа — переважно називали «четирима паризькими баштами». Місто входило в поле ще глибше, ніж Університет. Найвища точка міського муру (мури Карла V) була біля воріт Сен-Дені і Сен - Мартен — що залишилися й досі.

Як ми вже сказали, кожна з цих трьох великих ділянок Парижа становила окреме місто, але місто надто своєрідне, щоб бути повним, місто, що не могло обійтися без інших. Та й вигляд усіх вони мали цілком відмінний. Сіте рясніло церквами, Місті — палацами, Університет — колегіями. Поминувши другорядні особливості старого Парижа та сваволю шляхового урядництва, скажімо, беручи загалом, беручи тільки ціле й типове з хаосу тодішнього комунального права, що острів належав епіскопові, правий берег — купецькому прево, лівий — ректорові. А над усім цим був паризький прево — королівський, а не муніципальний урядовець. У Сіте був Собор паризької богоматері, у Місті — Лувр і міська ратуша, в Університеті — Сорбонна.

У Місті — ринки, в Сіте — храми, в Університеті — Пре - о - Клерк. Учнів, що провинилися в чімсь на лівому березі у себе в Пре - о - Клерк, судили на острові в Палаці правосуддя, а карали на правому березі в Монфоконі — якщо тільки не втручався ректор, що вважав Університет за дужчий від короля: бо такі вже були учнівські привілеї — бути повішеним у себе вдома.

Зауважмо мимохідь, що більшість цих привілеїв (а були серед них іще країн) здобуто від королів бунтами і законочотами. Так ведеться з давніх - давен: король поступається тільки в тім, що народ здобуває силою. Є старовинна грамота, що говорить про вірність отакими наївними словами: «*Civibus fidelitas in reges, quae tamen aliquoties seditionibus interrupta, multa reperit privilegia*».

У п'ятнадцятому столітті в межах паризьких мурів Сена

обмивала п'ять островів: острів Лув'є, де тоді росли дереви і де тепер немає й пенька, Коров'ячий острів і острів Собору Богоматері, обидва — безлюдні руйновища, що належали тоді єпископові (в сімнадцятому столітті вони були сполучені й забудовані, тепер їх звуть островом Сен-Луї); нарешті Сіте і на кінці його — острівець «Перевізника корів», зниклий під насипом Нового мосту. У Сіте було тоді п'ять мостів: три праворуч — кам'яні мости Нотр-Дам та о-Шанж і дерев'яний міст Меньє, і два ліворуч — кам'яний Пті-Пон і дерев'яний Сен-Мішель — усі чисто забудовані. Університет мав шестеро воріт, що їх збудував Філіпп-Август, а саме: йдучи від палацу Турнель — ворота Сен-Віктор, ворота Бордель, Папські ворота, ворота Сен-Жак, ворота Сен-Мішель і ворота Сен-Жермен. Місто мало шестеро воріт, збудованих за Карла V; це були, ідучи вже від башти Більї, ворота Сент-Антуан, Тампль, Сен-Мартен, Сен-Дені, Монмартр і Сент-Оноре. Всі ці ворота були міцні і разом з тим красиві, що аніяк не шкодить міцності. Широкий і глибокий рів, де під час зимової повені бурував потік, обливав мури круг усього Парижа: воду до нього подавала Сена. Проти ночі ворота замикали, грубими залізними ланцюгами загороджували річку з обох кінців міста, і Париж спокійнісінько спав.

З пташиного льоту ці три частини — Сіте, Університет і Місто — являли собою якусь безвихідну дивовижну шутаницю вулиць. Проте з першого погляду було ясно, що ці три уламки міста складали щось ціле. Одразу видно було дві довгі паралельні вулиці, що тяглися без перерви і заворотів майже прямою лінією, і, протинаючи з кінця в кінець заразом усі три міста з півдня та північ, перпендикулярно до Сени, сполучали, переміщували їх, безперestанно переливали людність з одного в одне так, що три міста здавались одним. Перша з них ішла від воріт Сен-Жак до воріт Сен-Мартен; в Університеті звали її вулицею Сен-Жак, в Сіте — Жюїврі, а в Місті — Сен-Мартен; вона двічі перетинала річку мостами Пті-Пон і Нотр-Дам. Друга

на лівому березі, звана Гарп, на острові — Барійльрі, на правому березі — Сен - Дені, з мостами Сен - Мішель через один рукав Сени і Мінял — через другий, ішла від воріт Сен - Мішель в Університеті до брами Сен - Дені в Місті. Дарма що мали вони стільки назв — це були тільки дві вулиці - матері, дві прародительки, дві артерії Парижа. Решта судин цього потрійного міста вливалася в них або з них витікала.

Незалежно від двох цих спільніх для всієї столиці головних діаметральних вулиць, що на всю широчину, від краю до краю, прорізали Париж, і Місто і Університет мали свою окрему велику вулицю, яка проходила вдовж міста паралельно до Сени і перетинала під прямим кутом обидві вулиці - артерії. Отже в Місті можна було пройти праворуч, просто від воріт Сент - Антуан до воріт Сент - Оноре; в Університеті — від воріт Сен - Віктор до воріт Сен - Жермен. Ці дві великі пути, перехрещуючись із двома першими, утворювали щось як канву, на якій вимальовувалось переплутане, все у вуалах, химерне мереживо паризьких вулиць. Проте, коли уважно придивитися до незроумілого рисунка цього мережива, впадало в око в ньому щось схоже на два снопи, які дедалі помітно ширшали — один — в Університеті, другий у Місті — два грубі жмути вулиць, що розгорталися від мостів до брам.

Деяшо з цього геометричного плану лишається ще й досі. Який же вигляд мало ціле місто 1482 року з височини башт собору Богоматері? Оде ми зараз і спробуємо змалювати.

Глядача, що без духу виправся нарешті наверх, спочатку засліплювали всі ці дахи, димарі, вулиці, мости, майдани, шпилі, давнинці. Все враз впадало йому в око — і тесаний зубець, і шицчаста покрівля, і повисла на розі муру баштонька, і камінна піраміда одинадцятого віку, і шиферний обеліск п'ятнадцятого, і кругла без оздоб замкова башта, і чотирикутина мережчаста церковна башта — велике й мале, масивне й ефірне. Погляд довго губився в нетрах цього лабіринту, де не було нічого, що не мало б

своєї краси, нічого, непозначеного мистецтвом, починаючи від найменшого будиночка з його розмальованим і різьбленим фасадом, з дерев'яними, вишнитими один над одним поверхами, з осілими дверима, і аж до величного Лувру з його колонадою башт. Та, привичайшись до цього хаосу будівель, око починало відрізняти в нім такі головні осередки.

Поперше — Сіте. Острів Сіте, мовляв словами Соваля, який при всьому своєму марнословстві часом прохоплювався влучним слівцем, скидається на великий корабель, що угрзува намулі і глибоко сів на мілині посеред Сени. Ми допіру пояснили, що в п'яtnадцятому столітті цей корабель був пришвартований до обох берегів п'ятьма мостами. Оця схожість острова на корабель вразила й книжників-геральдистів, бо, як то гадають Фавн і Паск'є, тільки завдяки їй, а не нормандській облозі, на давньому гербі паризькому з'явився корабель. Для того, хто знається на шифрах, геральдика в алгебра, геральдика в мова. У гербах записано всю історію другої половини середніх віків, як у символіці романських церков — історію їх першої половини. Це — феодальні іерогліфи, що заступили іерогліфи теократичні.

Отже Сіте перш ставало перед очима кормою на схід, носом на захід. Повернувшись до носа, ви бачили незліченну юрбу старих дахів, серед яких викруглявся широкий свинцевий купол Сент-Шапелль, подібний до слонової спини з башточкою. Різниця була хіба в тім, що гостроверха каплична башта здіймалася незрівняне сміло і була така різьблена й покарбованана, що крізь її мережаний конус де-не-де прозирало небо. Проти самого Собору богоматері на гарний майдан із старовинними домами виходили три вулиці. На південному боці цього майдану схиляв свое зморшкувате, насуплене чоло храм; його дах видавався покритим пухирями й бородавками. Далі, праворуч і ліворуч, на схід і на захід, на цьому, усе ж занадто тісному для Сіте, просторі підносилися давіниці двадцять одної церкви різних епох,

різної форми, різного розміру — від низької, поточеної червою романської давінички Сен - Дені - дю - Па (саг-сер Glaucini) до гострих шпилів Сен - П'єр - о - Беф і Сен - Ландрі. За собором тяглися монастирські будівлі з готичними галереями, на півдні — напівроманський палац єпископів; на сході, край міста — безлюдний Терен. У цьому скученні будинків око розпізнавало, проте, по тих високих мережчатих камінних митрах, що квітчали тоді навіть найвищі вікна в палацах, готель, подарований містом Жювеналеві Дезюрсен за Карла VI; трохи далі — просмолені ятки на ринку Палю; далі знов — новий при-мурок церкви Сен - Жермен - де - В'є, що її поширили 1458 року, захопивши кінець вулиці о - Фебв, а ще далі — захаращене людом перехрестя, ганебний стовп на рої, рештки прекрасного бруку часів Філіппа - Августа — чудової плиткової доріжки посеред вулиці, з карбованими смужками для кінських копит, так недоладно заміненої в XVI столітті на жалюгідний кругляк, прозваний «бруком Ліги»; або — якийсь безлюдний задвірок, а на нім ота прозірчаста баштонька з східцями, що іх споруджувано в п'ятнадцятому віці і що й досі є ще на вулиці Бурдоне. Нарешті, праворуч від Сент - Шапелль, на захід — Палац правосуддя, що здіймав башти свої на березі річки. А там знов — високі дерева в королівських садах, що встилиали західну частину Сіте, заступаючи Острівець Перевізника. Щождо річки обабіч Сіте, то в височині башт Собору богоматері її майже не було видно. Сена ховалася під мости, мости — під будинки.

А перевівши погляд по цих мостах, де дахи аж позеленили, передчасно взявши цвіллю від випарів, на лівий бік, до Університету — ви перш за все були б вражені товстим і низьким споном башт замку Пті - Шатле, що наче поглинив своїм розяяленим порталом кінець мосту Пті - Пон; далі, перебігши очима берег з сходу на захід від Турнель до Нельської башти, ви б побачили довгу низку будинків з різбленими бантиками, а кольоровими шибками, з виткнутими, авислими над бруком поверхами — весь отої

нескінчений покривлений ряд буржуазних осель, де там і там розлядалася паща бічної вулиці або випиналося чоло чи ріг якогось кам'яного великого готелю, що, наче вельможа в гурті селянів, поважно розкидався з своїми дворами й садами, флігелями й житловими корпусами серед цієї простацької юрби стиснених і вузеньких будиночків. Таких готелів на набережній було п'ять або шість — від будинку де - Лорен, що разом з Бернардинським монастирем вріався з велику загорожену садибу Турнель, до Нельського готелю, головна башта якого становила границю Парижа, а гостроверхі покрівлі щороку протягом трьох місяців вимальовувалися своїми чорними трикутниками на багряному диску призахідного сонця.

Цей бік Сени був не такий торговельний, як другий; тут товпилися й гомоніли більше школярі, ніж ремісники, а набережна, власно кажучи, була тільки від мосту Сен-Мішель до Нельської башти. В інших місцях на березі Сени то тяглась улога піщана пустка, як от за Бернардинським монастирем, то купчилися будинки, збігаючи в саму воду, як те було між мостами.

Прачки значили тут страшенній галас; зрання допізана вони кричали, базікали, співали вадовж усього берега і чимдуж ляпали білизною, зовсім як і за наших часів. Це не абіяка розвага в Парижі.

Університет увіжався якоюсь купою. Це була одностайна, суцільна на всьому просторі маса. Її гострі, збиті, ніби позліпловані дахи, маючи майже однакову геометричну подобу, видавалися згори однорідними кристалами. Химерні борозни вулиць шматували цю мішанину будівель на частини, не надто непропорційні. Сорок дві колегії були розкидані по ній досить помірно, іх було видно повсюди. Різноманітні, вигадливі гребені на гарних цих будівлях були витвором того самого мистецтва, що й звичайнісінькі покрівлі під ними, і кінець - кінцем становили ту саму геометричну фігуру, тільки обернену на квадрат або на куб. Вони отже ускладняли цілу будівлю, не порушуючи її стилю, доповнювали її, не переобтяжуючи. Геометрія —

це гармонія. Кілька чудових палаців то тут то там пишно вносилися над мальовничими верхами будинків на лівому березі: Неверський, Римський, Реймський готелі, що іх уже немав, готель Клюні, що й досі існує на втіху художникам, хоч кілька років тому йому по-дурному й зривали башту. Поруч з палацом Клюні — римський палац з гарними півкруглими арками, це — Юліанові терми. Було ще чимало абатств, що визначалися побожнішою красою, важчою величністю, як рівніти іх до готелів, а втім були не гірші, не менші від них. Надто привертали до себе очі: Бернардинський монастир з трьома своїми давницями; Сент-Женев'єв в чотирикутною баштою, що й тепер іще завдає своїм виглядом такого жалю до решти будівлі; Сорбонна — пята напівколегія - напівмонастир, від якої абереглася чарівна середня частина церкви; чудовий квадратний монастир де-Матюрен; сусіда його — Сен-Бенуа, в мурах якого між сьомим і восьмим виданням цієї книги вигадали таки час улаштовувати театр; абатство францисканців з своїми трьома велетенськими настовпичними верхами; абатство августинців, що його граційний шпиль свою витонченістю зaimав після Нельської башти друге місце на цьому боці Парижа, йдучи з заходу. Колегії, як справжні проміжні ланки між монастирем і світом, з свою елегантною суворістю, свою не такою легковажною, як у палаців, скульптурою і не такою серйозною, як у монастирів, архітектурою, додержували середини між готелями і абатствами в цьому величному ланцюзі з будівель. На жаль, тепер не лишається майже нічого з цих пам'яток, в яких готичне мистецтво так майстерно сполучало пишноту й ощадність. Церкви (а іх в Університеті було багато, та всі розкішні; знов же вони репрезентували там геть усі архітектурні періоди — від півкруглих дуг у Сен-Жульєн до стрілчастих ліній у Сен-Северен) — церкви панували над усім; і немов ще додаючи гармонії до цієї гармонійної картини, вони і тут і там проширували плутане мереживо трикутних покрівель своїми вигостреними шпілями, своїми прозірчастими двіницями

й устромленими в небо вістрями, що й самі чудово вивершували ламану лінію гострих дахів.

Місцевість в Університеті була пагориста. На південному сході величезним пухирем випиналася гора Сент - Женев'єв; і яке ж цікаве видовище являла на ній з видочини Собору Богоматері і ота мережа вузьких, покручених вулиць (тепер — Латинський квартал), і оті грони будинків, що буквально звисали з самого верху гори і безладно й стрімко скочувались по схилах аж до берега річки, то падаючи, то видряпуючись угору і чіпляючись одне за одне. Від безнастного потоку численних чорних цяток, що переміщувались на бруку, вважалося, ніби все рухається перед вашими очима: так виглядав натовп в такої височини й віддалі.

Нарешті, в проміжках між усіма цими неаліченними дахами, шпилями й виступами, що відхиляли, викривляли й примхливо визублювали лінію університетських будинків, де - не - де прозирали то чималий шмат порослого мохом муру, то груба кругла башта, то поублені міські фортечні ворота; це була огорожа Філіппа - Августа. За нею зеленілись луки й розбігались дороги, вдовж яких, дедалі рідше й рідше, тяглися підгородні будинки. Деякі в цих передмісті мали досить таки показний вигляд: таке було перш за все, коли йти від палацу Турнель, передмістя Сен - Віктор в своїм арковим мостом через Б'єр, абатством, де можна було прочитати епітафію Людовіка Товстого, epitaphium Ludovici Grossi, і церквою з восьмикутним шпілем поміж чотирьох давнічок одинадцятого століття (схожу на неї можна побачити в Етампі — її ще не зруйновано); далі — передмістя Сен - Марсо, де на ту пору було вже три церкви й монастир; ще далі — залишивши ліворуч млин де - Гобелен з його чотирма білими мурами — передмістя Сен - Жак з чудовим різьбленим хрестом на перехресті; а там — церква Сен - Жак - дю - О - Па, тоді цілком готична, шпиляста, чарівна; а там — Сен - Маглуар, прекрасна церква чотирнадцятого століття, яку Наполеон обернув був на сінник; а там — знов Нотр - Дам:

де - Шан з його візантійською мозаїкою. Нарешті, залишивши у відкритому полі Картезіанський монастир — пішного сучасника Палацу правосуддя, а мережею маленьких садків і недоброї слави руїнами Вовер, — погляд спинявся на заході на трьох романських шпілях церкви Сен - Жермен - де - Пре. За нею тяглося п'ятнадцять або двадцять вулиць Сен - Жерменського передмістя, яке на ту пору становило вже велику громаду; гостроверха давіниця Сен - Сюльпіс позначала один з кутів цього пригороду. Зовсім поруч, де тепер ринок, видnilа чотирибічна огорожа сен - жерменського ринку; далі — гаїнебний стовп абатства — гарненька кругла баштонька, вкрита свинцевим конусом; а ще далі — черепичний завод, вулиця дю - Фур, що провадила до громадської кухні, млин на горі, лікарня для прокажених — ізольований, скований від очей будиночок. Однаке, найбільше, найдовше вбирало тут в себе погляди — це саме абатство. Та й справді — монастир цей, що мав заразом вигляд і великої церкви і багатого феодального маєтку — з своїм абатським палацом, де паризькі епископи вважали за щастя перебути хоч одну ніч, з трапезною, якій архітектор надав вигляду й краси собору і так само прикрасив її пишною розеткою; з елегантною каплицею пресвятої діви, в монументальною опочивальнюю, з розлогими садами, з підйомними гратами й мостом, з кільцем аубців, між яких зеленіли околишні луки, з подвір'ями, де мішма вилискували і вояцька зброя і золоті епископські мантії — все це, обступаючи й купчачись круг трьох високих шпилів з дугастими лініями, міцно посаджених на готичній апсиді, чудово вимальовувалось на горизонті.

Коли ж, удасталь роздивившися на Університет, ви поверталися до правого берега, до Міста, картина раптом мінялася. Справді, далеко більше від Університету, Місто не мало вже тої одноцільності. З першого ж погляду знати було, що воно поділяється на цілком відмінні одна від одної частини. Перш за все на сході, у тій частині міста, що й досі ще зветься «Маре», ім'ям того болота, куди Камулоген загнав колись Цезаря, було нагромадження па-

лаців. Воно сягало самого берега річки. Чотири майже суміжні один з одним палаци — Жуї, Санс, Барбо і королевин палац — відбивали в Сені свої шиферні верхи, перерізані гарними башточками. Чотири ці будівлі заповнювали простір від вулиці Ноненсьєр до целестинського абатства, що його шпиль граційно зносився над іхніми трікутними верхами й зубцями. Декілька позеленілих хатин, склонених над водою перед пишними цими палацами, не заважали бачити чудові деталі іхніх фасадів, іхні широкі чотирикутні вікна з камінними хрестовинами, іхні стрілчасті, заставлені статуями порталі, різкі, чіткі обриси зубчастих іхніх мурів і всі ті чарівні архітектурні примхи, що справляють таке враження, нібито готичне мистецтво в кожній будівлі дав щось нове. За палацами цими бігла в усі боки то обтикана кіллям, позублена, мов той фортечний мур, то прихована під великими деревами, наче монастир картеаіанського ордену, нескінченна, різноманітна обгорода палацу Сен - Поль, де король французький спромагався якнайкраще розвістити двадцять двох принців, таких самих значних, як дофін і герцог бургундський, разом з челяддю іхньою і почтом, не кажучи вже про вельможних сенійорів і імператора, коли він одвідував Париж, і левів, що мали в королівському палаці своє oprічне помешкання. Відзначмо тут, що тоді покої принца складалися щонайменше в одинадцяти залах, від парадної приймальної і до божниці, не кажучи вже про галереї, купелі, бані та інші «зайві місця», які були при кожнім помешканні; не кажучи отож і про сади, окремі для кожного королівського гостя; не кажучи й про оті кухні, комірки, челядні, ідалні для слуг і задвірки, де містилося двадцять два підприємства, від пекарні до винного льюху включно; про оті майданчики для найрізноманітніших ігор — у кулі, м'ячі, кільця; про оті пташарні, рибні сажалки, звіринці, стайні, корівні, книгохрани, збройниці, топильні. Ось що являли тоді королівський палац, Лувр, палац Сен - Поль, Місто в місті.

З башти, де ми стоїмо, палац Сен - Поль, мало не напо-

лівину вислонений чотирма величими щойно згаданими будинками, явлив проте дуже величне й принадне видовище. Ясно видно було три палаці, які Карл V приєднав до свого палацу, вміло сполучені в головною будівлею довгими, в колонках, заскленими галереями: палац Пті - Мюс з межчастою, граційною балюстрадою край даху; палац абата Сен - Мор, схожий обрисами на сильну фортецю, з товстою баштою, бійницями, амбразурами, залізними бастіонами і з гербом абата над широкою саксонською брамою між двох заглибин для підйомного мосту; палац графа д'Етамп із закругленою баштою, зруйнований, щербатий вершок якої скидався на півнячий гребінь; групи старих дубів коло нього, що росли по 3 — 4 вкупі, видавались якимись велетенними качанами квіткової капусти; сажалки, де в прозорих водах, геть помережжаних світлом і тінями, гралися лебеді; сила подвір'їв, що їх знати було тільки по мальовничих закутках; Левиний палац з низькими стрілчастими арками на коротких саксонських колонах, із авідними залізними гратаами й невинним авірячим ревом; і крізь усе це — лускуватий шпиль церкви Аве - Марія; ліворуч — будинок парижького прево з чотирма башточками по краях, оздобленими витонченою різьбою; а посередині — власне палац Сен - Поль зо своїми численними фасадами, із слідами поступового збагачення від часів Карла V і нарощення різноманітних виявів фантазії архітекторів на протязі двох століть, із рядом капличних апсид, трикутними верхами галерей, з безліччю флюгерів і двома суміжними баштами, конічні покрівлі яких, облямовані внизу зубцями, мали вигляд гостроверхих капелюх із задертими полями.

Піднявшись далі сходами цього амфітеатру палаців, розгорнутого ген - ген по околиці, і перескочивши глибоку борозну, що протинала дахи Міста, позначаючи вулицю Сент - Антуан, ваш погляд натрапляв на палац д'Ангулем, простору будівлю кількох епох з зовсім новенькими, сніжнобілими примурками, що впадали в око не згірше від червоної латки на якійсь блакитній куртці. А поруч темніли

руїни старовинної будівлі і споміжних, на товстих старих баштах, що аж випнулися, як бочки, осіли й геть розкололися від часу й ветхості, нібито черевань розтібнув на собі жілет, граційно підносилася особливо гостра й висока покрівля нового палацу, вкрита свинцевими смугами й дивними золотими насічками, де іжились мережчасті верхи ринв, де безліччю вигадливих арабесок відлискували інкрустації в позолоченої міді. А ззаду височив цілий ліс шпилів палацу де - Турнель. Ніде в світі, ні в Шамборському замку, ні в Альгамбрі не було чогось чарівнішого, ефірнішого, принаднішого від цього лісу шпилів, давіничок, димарів, флюгерів, спіральних колонок, ажурних ліхтарів, павільйонів і башточок різної форми, височини й положення. Можна сказати, велетенська камінна шахівниця.

Праворуч від Турнель стирчав жмут величезних, чорних, як чорнило, бапт, увігнаних одна в одну і, так би мовити, зв'язаних круглим ровом; в цьому замку більше бійниць, ніж вікон; підйомний міст у нім завжди піднятий, брамні гратеги завжди спущені; це — Бастілія.

А оті схожі на чорні дзюби речі, що висуваються споміж зубців і здаля видаються ринвами, — це гармати.

Під набоями іхніми, в підніжжі грізної цієї будівлі, заховалися між двох башт ворота Сент-Антуан.

По той бік від Турнель, аж до муру Карла V, слався пишно гаптований зеленню й квітами оксамитний килим з королівських овочевих садів і парків, поміж яких вирізнявся лабіринтом алей і дерев славновісний Дедалів сад, подарований Людовіком XI своєму медикові Куатьє. Обсерваторія лікаря височила над цим лабіринтом, наче товстюща окрема колона з будиночком замість капітелю. Там відбувалися якісь жахливі астрологічні ворожіння.

Тепер там Королівський майдан.

Як ми допіру вже відзначили, квартал палаців, що ми його спробували змалювати перед читачем, хай і якнайзагальніше, займав кут, який утворювали на сході мур Карла V й Сена. Центр міста був занятий купою будинків, де жив простий люд. Звідтіля саме й перекидалися на пра-

вий берег три мости Сіте, а де мости, там звичайні будинки з'являються перш ніж палаці. Це товнище міщанських будинків, забитих, як ті комірки у вулику, мало свою красу. Є щось спільне з морськими хвилями у столичних дахах — це щось величне. Перехрещені, поплутані вулиці вирисовували силу чудернацьких фігур; навколо ринку вони утворювали щось як вірку з тисячею променів. Вулиці Сен - Ден і Сен - Мартен з численними своїми відгалуженнями підіймалися поруч, як два розлогі дерева, що поплуталися вітами; і через усе це звиваючися повзали покручені вулиці Платрері, Веррі, Тіссерандрі і т. ін. Де - не - де в ці скаменілі хвилі моря покрівель врізалися й гарні будівлі. Приміром, край мосту Понт - о - Шанжер, замок Шатле, уже не у вигляді римської башти, як за Юліана Відступника, а феодальної башти тринадцятого століття, і з такого твердого каменю, аж гати по ньому кайлом три години — не відіб'еш куска й завбільшки з кулак, або ота розкішна чотирикутна лавінниця Сен - Жак - де - ла - Бушрі з рогами, геть укритими скульптурними оздобами, що й тоді вбирави вже в себе очі, дарма що в п'ятнадцятім віці вона не була ще закінчена (зокрема їй бракувало чотирьох тих потвор, що й досі ще сидять по рогах покрівлі, мов чотири сфінкси, згадуючи новому Паризеві загадку минувшини; скульптор Роль примістив іх туди тільки 1526 року, діставши за працю свою двадцять франків). Або «дім з колонами», що стояв на Гревськім майдані, з яким ми вже ознайомили читача; або Сен - Жерве, що його потім цілком віпсували папертою «доброго смаку»; або церква Сен - Мері, старовинні стрілки якої відгонили ще півкруглою дугою; або знов Сен - Жан з своїм чудовим, казковим шпилем; та ще з двадцять інших будівель, що не гребували ховатися в своїми чудесними скарбами в безладді цих темних, вузьких і глибоких вулиць. Додайте ще до цього різьблені камінні хрести, якими перехрестя ряснили ще більш, ніж шибеницями; кладовище Невинних, що його архітектурна обгорода витикалася віддалік над дахами; на торгу ганебний стовп, верх якого видно

було між двох димарів на вулиці Коссонрі; драбини Круа - де - ла - Трауар на перехресті, де завжди аж чорно було від люду; старенькі круглі будівлі Хлібного ринку; руїни давнього муру Філіппа - Августа, що там і там виринали смоміж будинків; башти, в яких вгризався плющ; зруйновані брами, рештки безформних, обвалених мурів; набережну в тисячою крамничок і закривавлених шкуродерень; Сену від Сінної гавані й до Єпископської пристані, захаращену човнами,— і ви матимете деяке уявлення про те, який вигляд мала 1482 року центральна частина Міста.

Опірч двох цих кварталів — кварталу палаців і кварталу звичайних будинків,— у Місті видно було й третю частину — довгу смугу абатств, що оперезувала майже все Місто, від сходу на захід, за поясом паризьких укріплень, становлячи його другий, внутрішній пояс з монастирів і каплиць. Там, біля самого парку Турнель, між вулицею Сент - Антуан і старовинною вулицею дю - Тампль, був монастир Сент - Катрін з розлогими культурними землями, що притикали безпосередньо до міського муру. Між старою і новою вулицями дю - Тампль вертикально височив насамоті посередині широченної обгороди хмурий жмут башт під назвою Тампль. Між вулицею Нев - дю - Тампль і вулицею Сен - Мартен розташована була серед садів велична церква - фортеця, абатство Сен - Мартен, що її пояс із башт і тіара в давіниць імпозантністю й пишнотою поступалися хіба що абатству Сен - Жермен - де - Пре. Між вулицями Сен - Мартен і Сен - Дені тягся мур абатства Трініте. Нарешті, між вулицею Сен - Дені і Монторгейль — абатство Філь - Дъє. Осторонь видніли геть погнилі покрівлі і розвалена обгорода Двору чудес. Це була єдина нечестива ланка, що якось устряла в цей побожний ланцюг з монастирів.

Нарешті, четверту ділянку, що сама собою вирізнялася в купі дахів на правому березі і посідала західний кут огорожі і берег річки за водою, становило ще одне гніздо палаців та готелів, які тислися попід Лувром. Старий Лувр

Філіппа - Августа, неосяжна будівля з величенною баштою, що круг ней купчилося двадцять три головні башти, поминувши вже маленькі, здаля здавався немов оправленим у готичні дахи готелів д'Алансон і Пті - Бурбон. Ця баптова гідра, цей велетень на варті Парижу з своїми двадцять чотирма завжди підведеними головами, з дивоглядними — де свинцевими, де лускувато - шиферними — крижками, що вилискували металевим сяйвом, чудово викінчувала на заході Місто.

Отже, величезне товще — те, що римляни звуть інзіла — міщанських будинків, праворуч і ліворуч яких височилися два згромадження палаців — один, увінчаний Лувром, а другий палацом Турнель — з ціною облямоване довгою смugoю абатств і культурних земель, вливалося, розчинялося ввіччю; над тисячею цих будівель, черепичні й шиферні дахи яких, нагромаджуючись один над одним, утворювали стільки химерних ланцюгуватих візерунків, зносилися різблени межечаті давіниці сорок чотирьох правобережних церков; безліч вулиць протинала цю масу; за границю з одного боку правила високі мури з чотирикутними баштами (університетські башти круглі), а з другого — перетята мостами Сена, по якій сновигала сила суден. Таке було Місто в п'ятнадцятому столітті.

По той бік мурів тислося до брам кілька передмість, хоч було іх там менше, а розкидані вони були більше, ніж передмістя університетські. З них відзначмо в двадцять хатинок, що купчилися за заду Бастилії круг цікавих скульптурних оздоб, Круа - Фобен і склепінь абатства Сент - Антуан - де - Шан; далі загублений серед ланів Попенкур; ще далі — веселе, повне шинків село Куртіль; передмістя Сен - Лоран з своєю церквою, що її давіница віддалік здавалася наче додатком до гостроверхих башт брами Сен - Мартен; передмістя Сен - Дені з просторим обгородженням Сен - Ладр; за монмартрською брамою — обмурований білим муром Гранж - Бательєр; за ним — крейдяні схили Монмартру, в якім було тоді трохи не стільки церков, скільки млинів, а тепер збереглися самі но млини, бо сучасне

сусільство потребув тільки поживи для тіла. Нарешті, по той бік Лувру тяглося поміж лук вже й тоді чималеньке передмістя Сент - Оноре, зеленілося Птіт - Бретань і роагортався Свінячий ринок, посеред якого видно було страшну круглу піч, де живцем варили фальшивомонетників. Між передмістями Куртійль і Сен - Лоран, на самому вершику горбовини, що виникала над безлюдними площовинами, одразу впадала в око якась споруда, здаля схожа на зруйновану колонаду на оголенім цоколі. То не був ні Парфенон, ні храм Юпітера олімпійського; то був Монфокон.

Тепер, якщо в міру перелічування стількох будівель, хоч і як стисло ми намагалися це зробити, в читачевій пам'яті розвіявся загальний образ старого Парижа, відновімо його кількома словами. У центрі — острів Сіте, формою схожий на якусь велетеньську черепаху, що, наче лапи, висуваває спід сірого щита дахів свої вкриті черепичною лускою мости; ліворуч — трапеція монолітного, міцного, збитого належного Університету; праворуч — розлоге півкружало Міста, куди багатше на сади й визначні будівлі. Всі три ділянки — Сіте, Університет, Місто — змережані незаліченними вулицями. А крізь усе це — Сена, «годівниця Сена», як звав її П. дю - Брель, геть захрясла островами, мостами й суднами. Навколо ж — безмежна рівнина, вся поцяткована найрізноманітнішими культурними дільницями, вся засіяна гарненькими селами: ліворуч — Іссі, Ванвр, Вожіар, Монруж, Жантіль з своїми круглою й квадратною баштами тощо; праворуч — двадцять інших, від Конфлан до Віль - Левек. На обрії — лямівка з горбів, наставленіх колом, як вінця водойми. Нарешті, ген-ген на сході, Венсен із сімома своїми чотирикутними баштами: на півні — Бісетр з гостроверхими башточками; на півночі — шпілястий Сен - Дені; на заході — баштовий замок Сен - Клу. Ось який Париж бачили в височині башт Собору богоматері ворони, що жили 1482 року.

А втім про це саме місто сказав Вольтер, що «до Людовіка XIV в нім було тільки чотири гарні споруди»: купол

Сорбонна, церква Валь - де - Грас, новий Лувр і не пам'ятаю яка ще четверта — мабуть, що Люксембург. На щастя, це не перешкодило Вольтерові ні написати «Кандіда», ні знати краще від усіх людей, що змінилися в довгій низці поколінь людських, сміялися сатанинським сміхом. Це доводить, проте, що можна бути генієм, і разом з тим зовсім не розумітися на мистецтві, до якого не маєш відношення. Чи не вважав Мольєр, що віддав велику честь Рафаелю та Мікель - Анджело, називаючи їх «Міньярами» свого часу.

Але повернімося до Парижа й до п'ятнадцятого століття.

Париж не був тоді тільки гарним містом; це було місто одностільне, архітектурний і історичний витвір середніх віків, камінна хроніка. Це було місто, утворене тільки з двох шарів — шару романського й шару готичного, бо римський шар ще уже давно, крім хіба Юліанових термів, де він пробивався ще крізь грубу кору середньовіччя. Щождо кельтського шару, то від нього не знаходили вже й сліду, навіть копаючи криниці.

П'ятдесят років по тому, коли Ренесанс почав домішувати до цієї суворої, а втім такої рівноманітної єдності блискучу пишноту своїх фантазій і систем, бешкет римських півкруглих склепінь, грецьких колон і готичних цоколів, свою таку ніжну й ідеальну скульптуру, свою особливу приľюбність до арабесок і акант, свое архітектурне сучасне Лютерові поганство, Париж став тоді, мабуть, ще кращим, хоч і менш гармонійним і для очей і для думки. Але не довго тривав цей блискучий період; Ренесанс не був безсторонній; йому мало було творити, він захотів руйнувати; щоправда, він потребував собі місця. Отже, Париж був цілком готичним одну тільки хвилю. Ледве добудували Сен - Жак - де - ла - Бушрі, як уялились руйнувати старий Лувр.

Відтоді велике місто почало день - у - день збеформлюватися. Париж готичний, що стер романський Париж, і собі стерся, але чи можна сказати, який же Париж його заступив?

Є Париж Катерини Медічі — в Тюільрі¹, Париж Генріха II — в міській ратуші: дві будівлі, що мають ще багато смаку; Париж Генріха IV, на майдані Руайяль — триколійрові будинки з цегляними фасадами, камінними рогами й шиферними дахами; Париж Луї XIII на Валь - де - Грас — з пласкатими, присадкуватими архітектурними формами, з довгастими арками, з якимись череватими колонами й горбатими куполами; Париж Людовика XVI, в Домі інвалідів — величний, пишний, позолочений і холодний; Париж Луї XV в Сен - Сюльпіс — з камінними закрутками, бантами, хмарами, візерунками, квітками; Париж Людовіка XVI, в Пантеоні — невдале наслідування собору Петра в Римі (якась незграбна, осіла будівля, і нема в ній тої помірності ліній); Париж республіканський, в Еколь - де - Медесін — в поганому грецько - римському стилі, що нагадув Колізей або Парфенон не більш, як конституція III року нагадув закони Міноса, і що відомий в архітектурі під назвою «месидорівського стилю»; Париж наполеонівський, на Вандомськім майдані — уже величний, хай в нім сама бронзова колона з гармат; Париж Реставрації, в Біржі — в дуже білою колонадою, що підpirає дуже рівний фриз — все квадратне і загалом коштувало двадцять мільйонів.

Кожній з цих характеристичних пам'яток відповідає по-дібним же стилем, виглядом і положенням певне число

¹ З болем, змішаним з почуттям обурення, чули ми, що в думка поширити, переробити, перебудувати, інакше кажучи, знівечити, чарівний цей палац. Надто важка рука в сучасних нам архітекторів, щоб торкатися цього тендітного витвору Ренесансу. Слодіваемось, що вони не вважаються на це. До того ж зруйнувати Тюільрі — це значило б тепер не тільки вчинити щонайбрудніший вчинок, від якого вашарівся б із сорому навіть п'яній вандал, — це значило б вдатись до зради. Тюільрі — вже не просто шедевр мистецтва шістнадцятого століття, це сторінка в історії дев'ятнадцятого століття. Палац цей належить вже не королеві, а народові. Облишмо ж його таким, який він є. Революція наша двічі повізначила йому чоло: на однім його фасаді — сліди снарядів 10 серпня; на другім — снарядів 29 липня. Він свят.

Париж, 7 квітня 1831 р.— Прим. до п'ятого видання.

розкиданих по різних кварталах будинків, що іх і вік їхній одразу ж зможе визначити знавець. Бо хто вміє дивитися, той пізнає дух часу й вдачу якогось короля навіть по молотку на дверях.

Сучасний Париж не має певного загального вигляду. Це збірка зразків не одного століття, що з них найкращі вже зникли. У столиці більшав тільки будинків — та яких ще будинків! За таких умов Париж перебудовуватимуть щоп'ятдесят років. Тим то й історичне значення його будівництва дедалі більше сходить наївець. Чимраз рідшають у нім пам'ятки, аж здається, що вони звільна зникають перед нашими очима, поринаючи серед звичайних будинків. Батьки наші мали камінний Париж; діти матимуть Париж тинковий.

Щождо новітніх будівель сучасного Парижа, то ми охоче ухилились від опису їх. Це не значить, проте, що ми не дивуємося з їхніх вартих уваги властивостей. Сент - Женев'єва архітектора Суфло — безпереречно, щонайкращий савойський пиріг, якого будьколи спечено з каменю. Палац Почесного легіону теж не абиякий кусень пиріжка. Купол Хлібного ринку — це капшетик англійського жокея, насаджений на високу драбину. Башти Сен - Сюльпіс — два великі кларнети, обидва один в один; покрученій, викривлений телеграф на покрівлях довершує цю любеньку картину. Або ото Сен - Рок, що його портал своюю пишнотою дорівнює хіба Сен - Тома - д'Акен. На ньому теж є і кругла горбата Голгофа в ніші, і дерев'яне позолочене сонце. Це ж таки просто дивниці. Та й ліхтар у лабіринті зоологічного саду теж ароблений дуже майстерно. Щодо палацу Біржі, який в грецький своюю колонадою, римський — дугастими дверима й вікнами і Ренесанс — великим низьким склепінням, то це, безсумнівно, пам'ятка бездоганна й дуже витримана, і доказ на те, що він увінчаний атичним верхом, яких ніхто не бачив в Афінах — прекрасною простою лінією, то тут, то там художньо перетятою димарями. Додаймо ще, що, коли як правило архітектура якоїсь будівлі повинна відповідати її призначенню, так, щоб при-

значення це саме собою давалося ванаки з першого ж погляду, то як же ж не любуватись на будівлю, що однаково може правити за королівський палац, нижчу палату, ратушу, колегіум, манеж, академію, склад, суд, музей, казарму, надгробок, храм, театр. Тим часом — це Біржа. Будівля має бути пристосована також і до клімату. Отже цю, очевидно, збудовано саме для нашого холодного, дощового клімату. Покрівля на ній, як то буває на сході, майже зовсім пласка, через що взимку, коли йде сніг, її доводиться замітати: а річ відома, що на те й дахи, щоб їх замітати. Щождо призначення, про яке ми допіру казали, то будівля пасувє до нього напрочуд удало; у Франції вона біржа, як у Греції була б храмом. Щоправда, архітектор доклав чимало зусиль, щоб заховати циферблат годинника, який порушував би чистоту прекрасних ліній фасаду; зате лишив ту кругову колонаду, де великими релігійними святами може вроочно розгорнутися цілий похід комерційних і біржових маклерів.

Усе це, безсумнівно, вельми пишні пам'ятки. Додаймо до цього силу чудових, веселих і свобідних вулиць, як от вулиця Ріволі, і я певний, що Париж а височини повітряного балона виявить те багатство на лінії, ту рясноту деталів, ту різноманітність виглядів, оте щось незнане, величне простотою й несподіване красою, що властиве шахівниці.

Однаке, хоч і яким чудовим здається вам сучасний Париж, поновіть на думці, уявіть собі Париж п'ятнадцятого століття; обдивіться довкола крізь чарівний цей живопліт із шпилів, башт і давнини; роалийте по неосяжному місту, розірвіть островами, пустіть під мостові арки Сену з її широкими зеленими й жовтими плавнями, мілливішими від зміячої шкіри; чітко нарисуйте на блакитному небосхилі готичний профіль цього старого Парижа; зануріть його обрис у зимовий туман, що чіпляється за незлічені його димарі; затопіть його в темну ніч і гляньте, як дивно грають вогні й морок у тьмяній мішнині будинків; осяйте все це місячним променем, щоб невіразно накреслилися їх лінії

і виткнулись спід туману великі голови башт; або й залиште той чорний силует, відживіть з темряви нескінчений разок гострих шпилів і покрівель і уявіть собі його, позубленого, мов акуляча щелепа, на мідяному тлі вечірньої зорі. А тоді порівняйте.

Коли ж ви хочете дістати від старого міста враження, якого вже не може вам дати місто нове, війдіть при сході сонця в якесь велике свято — о велиcodні чи зеленими святами — десь нагору, де під вами була б ціла столиця, і послухайте, як прокидаються давони. Ви побачите, як за сигналом з неба — бо це ж сонце його подав — враз здригнеться беаліч церков. Спочатку це якесь недоладне гудіння, що перекидається від церкви до церкви, наче музики, які дають одне одному знати, що вони починають. Аж ось ви бачите — бо в моменти, коли здається, що вухо має зір — як в ту саму хвилю з кожної давіниці зноситься щось як стовп звуків, як хмара гармонії. Спершу тремтіння кожного давона здіймається вгору до близкучого ранкового неба чистими, немов відокремленими звуками; але згодом, помалу посилюючись, вони переміщуються, плутаються, зливаються в бучний концерт. Тепер це єдине лунке тремтяче гудіння, що безупинно вихоплюється з неаліченних давонів, що кружляють, хвилюють, гасають, вибувають над містом і котить ген - ген за обрій свої потужні хвилі. Проте, в цьому морі звуків немає хаосу. Хоч яке широке й глибоке те море, а втім не втратило воно своєї прозорості — і ви бачите зосібна кожну групу нот, що звиваючись випорсав із давона. Вам легко простежити, як перемовляються грубий голос великого й вересклівий — маленького давонів; ви бачите, як перескають з давіниці на давіницю октави; як давінко, легко, мов на крилах, линуть вони з срібного давона і як неаграбно гупаються розбиваючись — з дерев'яного; ви милуетесь серед них з розкішної гами семи давонів Сент - Есташ, що раз - у - раз то підноситься, то спадає; і бачите ще іскраві швидколетні звуки, які протибають усе це трьома - чотирма осляйними зигзагами, а тоді гаснуть враз, мов ті близкавки. Ось верещить своїм нал-

тріснутим голоском абатство Сен - Мартен; ось хмуро гуде Бастілія; а там, з протилежного краю, грубо приграє ім велика луврська башта. Королівський давін Палацу право- суддя безнастянно сипле в усі боки блискучі трелі, на які, наче молот на ковадло, рівномірно падають, вибиваючи іскри, важкі вдари головного давона Собора богоматері. А в промежках між ними чусте ви щонайрізноманітніші формує звуки, що біжать із трьох давонів Сен - Жермен - де - Пре. І вся ця маса величних звуків від часу до часу остувається і пропускає благовіст Аве - Марія, що мчить, вибухає, б'є фонтаном зірок. А десь унизу, на споді цього концерту, ледве знати спів у церквах, що випаровується крізь тремтячі шпари іхніх склепінь. Ось де опера, якої варто послухати! Звичайно вдень, у шумі, що його видає Париж, ви почуете, як місто говорить; вночі — як воно дишить; тепер — як воно співає. Нахиліть же ухо цього хору давонів; додайте до нього гомін півмільйонної людності, неугавний стогін ріки, безнастяні подуви вітру, величний квартет чотирьох гаїв, що, наче велетенські органні труби, видніють на горбовинах десь далеко на обрії; зануріть у це море пітонів, мабуть, надто хрипкі й грубі звуки головних давонів і скажіть, чи в десь у світі щось пишнішого, радіснішого, блискучішого, чарівнішого від цього буйного говору давонів; цього горна музики; цих десяткох тисяч мідних голосів, що співають усі заразом в камінних флейтах на височині в триста футів; цього міста, що являє тепер суцільний оркестр; цієї симфонії, що звучить, наче буря.

І. ДОБРІ ДУШІ

16, років перед тим, як відбувалися ці події, чудового ранку неділі «Квазімодо» (Фоминій) вже по месі, в Собор парижької богоматері підкинуто живу істоту на дерев'яне ліжко, вмуроване в стіну, з лівого боку на паперті, якраз проти величного зображення святого Крістофа, що на нього від 1418 року дивилася, стоячи навколошках, кам'яна подоба кавалера Антуана Дезесара, поки не вирішено було скинути і святого і вірного йому кавалера. На це дерев'яне ліжко був звичай класти підкідьків та громадську милостиню. Звідти брав їх кожен, хто хотів. Перед ліжком стояла мідниця на милостиню.

Вигляд живої істоти, що лежала на цій дощі ранком неділі Квазімодо 1467 року, здавалося, викликав велику цікавість у чималого гурту, що скупчився навколо ліжка. Гурт цей складався переважно з осіб прекрасного роду. Майже всі там були старі.

У першому ряді вирізнялося четверо низько схилених над ліжком жінок, в яких з їхнього сірого, подібного до ряс чернечого вбрания знати було сестер якогось побожного братства. Я зовсім не бачу причин, чому історія не передала нашадкам імен цих чотирьох скромних і поважних осіб. Це були Аньєса ла - Герм, Жанна де - ла - Тарм, Анрієта ла - Гольтьєр та Гошера ла - Віолет, всі четверо вдови, всі четверо бабуні а каплиці Етьєн - Одрі, що вийшли з дому, з дозволу старшої сестри і згідно з статутом П'єра д'Айльї послухати проповідь.

А втім, додержуючи статутів П'єра д'Айлі, ці жінки, звісно, цілком порушували статути Мішеля де - Браш і кардинала де - Піз, що суворо наказували ім мовчати.

— Що воно таке, сестро? — питала Аньєса Гошеру, розглядаючи маленького підкілька, що верещав і звивався на дерев'яному ліжку, наляканий стількома поглядами.

— Що ж воно з нами буде, — казала Жанна, — коли почали народжуватися подібні діти?

— Я не знаюся на дітях, — вела далі Аньєса, — але на цю дитину гріх подивитися.

— Це не дитина, Аньєсо.

— Це якийсь мавп'ячий виродок, — зауважила Гошера.

— Це — диво, — знов проказала Анрієта ла - Гольтьєр.

— Отож, — вкинула і собі Аньєса, — це третє диво після неділі Loetare, бо ще й тижня не минуло, як ми бачили диво, коли обервільська богородиця чудесно покарала чоловіка, що глузував з прочан, а це вже друге диво за місяць.

— Це якась справжня потвора, оцей так званий підкільок, — зауважила Жанна.

— Він так репетує, що може оглушити півчого, — вела далі Гошера. — Цить, крикунятку!

— Сказати б, що це реймський пан посилає таку гидоту паризькому! — додала ла - Гольтьєр, згортаючи руки.

— Я гадаю, — сказала Аньєса ла - Герм, — що це якийсь авір, тварина; щось, одне слово, нехристіанське, що треба кинути у воду чи в огонь.

— Спопіваюсь, — сказала ла - Гольтьєр, — що його ніхто не допоминатиметься.

— О, боже мій! — вигукнула Аньєса. — Бідні оці годівниці в притулку підкільків, що на кінці завулка, над річкою, поруч з будинком монсеньйора епіскопа. Коли б ім не принесли годувати груддю цього маленького виродка! Я воліла б дати свою грудь упиркові.

— Яка ж вона простодушна, ця бідна ла - Герм! — сказала Жанна. — Хіба ви не бачите, моя сестро, що цій маленькій потворі принаймні чотири роки і що її може захочити не так ваша грудь, як рожен з м'ясом.

Справді, «ця маленька потвора» вже не було немовля (ми сами дуже вагалися б назвати його інакше). Це була невеличка купка, неаграбна і рухлива, вміщена в полотняний мішок, на якім був вензель тогочасного паризького єпископа Гільйома Шартсьє і з якого витикалася голова. Була вона досить бридка: тільки й видно було цілий ліс рудого волосся, одне око, рот та зуби. Око плакало, рот кричав, а зуби, здавалось, так і поривались вкусити. Все це борсалося в мішку на велике здивовання натовпу, що ввесь час забільшувався й поновлявся довкола.

Мимохід зупинилася коло ліжка, держачи за руку вродливу дівчинку років шести, Елоїза деч - Гонделор'є — багата й шляхетна пані з довгим вуalem, що падав іззаду спіл золотого рогу на голові; вона пильно оглянула нещасне створіння, поки її чудова маленька дочка Флерде - Ліс - де - Гонделор'є, вся прибрана в шовк і оксамит, читала по складах, водячи прекрасним пальченятком по приробленому над ліжком напису: «підкидьки».

— Правду кажучи,— сказала пані, відвертаючися з огиди,— я гадала, що сюди кладуть дітей.

Вона повернулася спиною, кидаючи в чашу срібний флорин, що задавенів між ліардами і примусив широко розстилющити очі бідних бабунь з каплиці Етьєн - Одрі.

Трохи згодом пройшов ще вчений і поважний Робер Містріколь — протонотар королівський, що тримав однією рукою величезного требника, а другою — свою дружину (пані Гільйомет ла-Мерес), маючи отже обабіч, мовляв, духовного і світського регуляторів.

— Підкидько! — сказав він, оглянувши купку в мішку.— Напевне знайдено на парапеті пад річкою Флежето.

— В нього видно тільки одне око,— зауважила пані Гільйомет, — на другому — бородавка.

— Це не бородавка,— відказав метр Робер Містріколь,— це яйце, в якому є такий самий біс, а в тому бісові — знов яєчко, а в нім — знов біс — і так далі.

— Звідкіль ви це знаєте? — запитала Гільйомет - ла - Мерес.

— Я це знаю достоту,— відказав протонотар.

— Пане протонотарю,— спітала Гошера,— скажіть, що віщує нам цей непевний підкідьок.

— Найтяжчі лиха,— відповів Містріколь.

— Ой, боже ж мій! — сказала в юрбі якась стара,— Й без того торік була страшна чума, а тепер, кажуть люди, англійці лагодяться висісти гуртом у Гарфле.

— Через це, мабуть, і королева не зможе приїхати у вересні до Парижу,— зауважила друга,— а торгівля і так кульгав вже на обидві.

— Я той думки,— вигукнула Жанна де - ла-Тарм,— що було б краще для парижан покласти цього маленького чаклуна не на дошку, а на оберемок хмизу.

— На гаряченьке багаття з хмизу,— додала стара.

— Це було б розсудливіше,—сказав на це Містріколь.

Уже деякий час до цих міркувань жіноцтва і протонотаревих зауважень прислухався якийсь молодий священик. Обличчя в нього було суворе, чоло — широке, погляд — глибокий. Він мовчки разом з натовпом, роздивився на «маленького чаклуна» і поклав на нього руку. І вчасно, бо всі ці святенниці вже уявляли собі «гаряченьке багаття з хмизу».

— Я беру цю дитину за сина,— сказав священик.

Він загорнув її в рясу й поніс. Присутні з жахом дивилися йому вслід. По якійсь хвилі він зник за «Червоними» дверима, що провадили тоді з церкви до монастиря.

Коли минуло перше враження, Жанна де - ла-Тарм нахилилася до вуха де - ла - Гольтьєр:

— Я ж вам казала, моя сестра, що цей молодий клерк, пан Клод Фролло — чаклун.

II. КЛОД ФРОЛЛО

І справді, Клод Фролло не був звичайною людиною.

Він походив з однієї з тих середніх родин, що їх авали недоладною мовою останнього століття разом і вищою буржуазією і дрібним дворянством. Ця родина пістала в спад-

щину від братів Пакле маєток Тіршап, що належав перші
паризькому єпископові і за двадцять один будинок якого
в XIII віці був позов у духовному суді. Як власник цього
маєтку Клод Фролло належав до тих двадцять одного
сеньйора, що важили мати чини від Парижа та його перед-
місті; отже, ім'я його разом із цим титулом довго можна
було бачити, записане між готелем Танкарвіль, власністю
Франсуа Лереп, і Турським колегіумом у абірці монастир-
ських грамот, покладених до скову в Сен - Мартен - де
Шан.

Ще в дитячих літ Клода Фролло батьки присудили йому
духовне звання. Його навчили читати по - латинському;
його привичали спускати погляд і говорити тихо. Ще
зовсім дитиною батько віддав його до закритого колегіуму
Торпі при Університеті. Там і дійшов він літ над требником
і букварем.

Проте, це була дитина сумлива, серйозна, завзята і здібна
до наук; вона не галасувала під час рекреацій, здебільшого
непричестна була до пустощів на вулиці Фуар, не знала, що
таке «dare alapas et capillos laniare» і не брала ніякої участі
в заколоті 1463 року, що його літонісці велично списували
під назвою «Шостий бунт в Університеті». Рідко глузував
він з бідних учнів із Монтею за їхнє нижче походження або
з школярів із колегіуму Дорма за їхнє коротко стрижене
волосся, а особливо за те вбрания, що складалося з трьох
кольорових частин — зеленкувато - синьої, блакитної і фіолетової,
«azurini coloris et brunii», — як каже хартія карди-
нала Катр - Куронна.

Зате він щиро вчився в школі на вулиці Сен - Жан - де-
Бове. Перший учень, якого абат Сен - П'єр - де - Валь
завжди помічав навпроти кафедри біля колони на початку
своїй лекції з канонічного права в школі Сен - Вандрежезіль,
був Клод Фролло, що, оздобившись роговим писемним при-
ладдям, жував перо і писав нашвидку на четвертому коліні,
а взимку й хукав на пальці. Перший слухач, якого, геть
задиханого, доктор декреталій Міль д'Ільє бачив уранці
щопонеділка, коли відчинялись двері в школі Шеф - Сен-

Деніс, був Клод Фролло. 16 - ти років молодий клерк міг уже позмагатися в містичній теології з першим - ліпшим отцем церкви; у канонічній теології — з отцем - учасником всесвітніх соборів; у теології схоластичній — з доктором із Сорbonні.

Упоравшись з теологією, він уявся до декретів. Після «сентенцій» він удариився в «канітулярії» Карла Великого і почав послідовно ковтати в своїй ненажерливій жадобі до науки декреталії по лекреталіях — то Теодора, єпископа гіспальського, то Бушара, єпископа вормського, то Іва, єпископа шартрського; а тоді, після канітуляріїв Карла Великого і декрет Граціана; а тоді абірку Грегуара IX, а тоді знов послання «Super specula» Гонорія III. Він близько ознайомився, він ретельно обізнався з цим широким і безладним періодом права цивільного й канонічного, права боротьби і праці, в хаосі середньовіччя, в періодом, що його починає 618 - го року єпископ Теодор і закінчує 1227 року папа Грегуар.

Осягнувши декрети, він допався до медицини, до вільних мистецтв. Він простудіював науку про трави, науку про мазі, він добре знатися уже на пропасницях, увередах, болячках і пухирях. Жак д'Епар зробив би з нього лікаря; Рішар - Геллен — хірурга. Він послідовно перейшов усі ступені ліценціата, магістра і доктора теології. Він виступав мови латинськую, грецькую, єврейськую — тогочасну потрійну святиню, рідко кому приступну. Це була справжня гарячка — набувати й накопичувати наукові скарби. 18 - ти років він скінчив уже чотири факультети; юнакові здавалось, що єдина мета в житті — це знання.

Десь під той час, улітку 1466 року, прокинулася страшна чума, що забрала з собою у паризькому віконтстві понад 40.000 чоловіка, а між ними, з слів Жана де - Трої, і «метра Арнуля, астролога королівського, людину добродетесну, розважливу й веселу». В Університеті поширилася чутка, що найбільше спустошила чума околицю Тіршап. Саме там, у свою маетку, жили батьки Клода. Дуже стривожений поспішив молодий школляр у батьківський

дім. Батьки його, як виявилося, померли напередодні його приїзду. Малесенький, у пелюшках, брат ще був живий і лементував, покинутий у своїй колисці. Це було все, що лишилося Клодові від його родини; юнак узяв дитину на руки і, задумливий, вийшов з дому. Досі він жив тільки науковою, тепер починав він жити інакше.

Ця катастрофа нагло змінила Клодове життя. Сирота, що 19 - ти років зробився найстаршим і став на чолі сім'ї, він одразу почув себе перенесеним із світу шкільних мрій у світ дійсності. Тоді його, схильованого від жалощів, раптом охопила жагуча любов і відданість до цієї дитини, до свого брата; дивна і зворушлива річ — така лагідна прихильність у нього, що любив тільки книжки.

Ця прихильність розвивалася в нього незвичайно; у душі, що не візнала ще пристрасті, вона перетворилася вібіто в перше кохання. Це змалку, відлучений від батьків своїх, яких він ледве чи знав, замкнутий наче між стін над своїми книжками, прагнучи перш за все вчитися і все осiąгти, шануючи досі тільки свій розум, що дужчав у науці, і уяву свою, що забагачувалася в освіті, бідний учень не мав ще часу почути голосу свого серця. Цей маленький брат, без батька й без матері, ця маленька дитина, що впала зіненацька з неба йому на руки, зробила з нього нову людину. Він побачив, що в в світі й є щось інше, крім навчальних сорбонських вправ і віршів Гомера; що людина потребує прихильності, що життя без ніжності і любові — це непомашене колесо, яке рипить і дере вуха. Тільки він уявляв собі — бо був того віку, який, крім ілюзій, мав тільки фантазії — що прихильність крові й сім'ї — єдина людська потреба і що любити дитину - брата досить, щоб заповнити все існування.

Отже, він полюбив свого маленького Жана із жадібністю натури вже глибокої, палкої, в самій собі зосередженої. Це бідне, тенлітне створіння, гарне, біляве, рожеве й кучеряве, ця сирота, позбавлена жодної підпори, окрім такої самої сироти, зворушувала його до живого серця; і він — серйозна глибокодумна людина — він оповив Жана зво-

рушливим самовідданим піклуванням. Він почав дбати про нього, як про щось дуже крихке, що потребув особливої обережності. Він зробився для дитини більше ніж братом, він став їй за няньку.

Маленький Жан позбувся матері, коли вона ще годувала його груддю; Клод віддав його мамці. Крім маєтку Тіршап, він дістав у спадщину від свого батька маєток Мулен, що залежав від власників замку Жантілі — млин на горбі, біля замку Віншестр (Бісетр). Там жила мельничиха, що годувала чудову дитину; це було недалеко від Університету. Клод сам заніс до неї свого маленького Жана.

Відтоді, свідомий ярма, що він тяг на собі, він почав ставитись до життя дуже серйозно. Думка про маленького брата зробилася для нього не тільки розвагою, але й метою його вчення. Він вирішив цілком присвятити себе майбутньому, що за нього відповідав перед богом, і ніколи не мати ні дружини, ні іншої дитини, пильнуючи тільки щастя і добробуту свого брата. Він, як ніколи досі, був тепер певний свого духовного покликання. Його особисті властивості, його освіта, його звання безпосереднього васала паризького єпископа широко розчиняли перед ним двері до церкви. Двадцять років з особливого дозволу папської влади він був уже священиком і, як наймолодший з домових капеланів, обслуговував алтар, званий «altare pigro-gut», бо на нім, правили пізні меси.

Там, як ніколи ще, заглибившись в улюбленийі свої книжки, які він кидав тільки, щоб заскочити на годинку до маєтку Мулен, він незабаром викликав у монастирі загальний подив і пошану до такого неввичайногого, як на його вік, сполучення знань і суворого життя. Слава про нього, як про вченого, пішла в народ, де — як це частенько тоді бувало — її перекрутили на поговір про його чаклунство.

Якось у день «Квазімода»¹, коли він щойно справив месу ледарів перед іхнім алтарем — збоку від дверей до хорів, посеред церкви, праворуч біля зображення Богородиці —

¹ Фомина неділя — Прим. ред.

його увагу привернув гурт бабів, що верещали круг ліжка підкідьків.

Тоді саме він і наблизився до отого нещасного маленького створіння, що викликало стільки ненависті і погроз. Вигляд цієї лиховисної, зацураної потвори, вгадка про свого маленького брата, химерна думка, яка раптом майнула йому в голові, що, коли б він помер, його любого маленького Жана могли б теж кинути отак напризволяще на дошку підкідьків, усе це вразило його до живого серця; невимовний жаль заворушився в його серці, і він забрав собі дитину.

Коли він витяг її з мішка, вона справді здалася йому потворною. На лівому оці в маленького чортеняти була бородавка, голова була схована в плечі, хребет вигинається дугою, грудина випиналася, ноги були криїв; проте, воно видаєвалось живущим, і хоч не можна було роایрати, якою мовою воно белькотало, в його крику чулися сила й здоров'я. Ще більший жаль пройняв Клода, коли він роздивився на цю бридоту, і він дав у серці своїм обітницю виховати цю дитину в ім'я любові до свого брата, щоб, хоч як прогрішився б у майбутньому маленький Жан, його гріхи були б викуплені цим побожним, задля нього зробленим ділом. Він нібіто наперед виплачував добрими вчинками за свого братіка, немов задалегідь, на випадок, коли б цей маленький пустун опинився без платіжних засобів, збирав для нього той пакунок добрих діл, що ним тільки й можна купити вхід до раю.

Він охристив свою усиновлену дитину, назвавши її Квазімодо, чи бажаючи відзначити цим іменем день, коли він знайшов це маленьке створіння, чи бажаючи показати, яке воно недоладне й неаграбне. І справді, одноокий, горбатий, клишоногий Квазімодо був сама «шодобизна чогось».

III. IMMANIS PECORIS CUSTOS, IMMANIOR IPSE

Отож 1482 року Квазімодо дійшов літ. Кілька років тому він став давонарем у Соборі богоматері з ласки названого батька Клода Фролло, що й собі доскоочив Жозаського

архідіаконства з ласки вже сюзерена свого месира Луї де - Бомона, 1472 року, по смерті Гільйома Шартсьє, призначеної на єпископа паризького знов таки з ласки заступника свого Олів'є ле - Дема — з ласки божої голири у дворі Людовіка XI.

Отже, Квазімодо був дзвонарем Собору паризької богоматері.

Згодом між дзвонарем і собором зав'язалися якісь дивні інтимні відносини. Назавжди відокремлений від світу подвійним тягarem своєї долі — невідомим походженням і бридкою вродою, змалку замкнений у цім подвійнім зачарованім колі, бідолаха звик не бачити нічого поза церковними стінами, де він знайшов собі затишний притулок. В міру того, як він підростав і розвивався, Собор паризької богоматері поступово правив йому за яйце, гніздо, домівку, батьківщину і всесвіт.

Певна річ, була якась таємнича, передуставлена співзвучність між цим створінням і цією будівлею.

Коли, ще дитиною, Квазімодо, звиваючись, скоком плаузував під її темним склепінням, він і тоді своїм людським обличчям і звірячим тілом скидався на гадину, на виплід цих югих і хмурих плит, помережаних химерними тіннями романських капітелів.

Пізніше, коли він уперше несвідомо вчепився на давіниці вмотуза і повис на ньому, роахітавши дзвін, це спровітило на його наявного батька Клода таке враження, що він бачив дитину, що раптом почала орудувати язиком і заговорила.

Отак, поволі розвиваючися в незміннім оточенні собору, живучи, сплячи в ньому, майже ніколи не виходячи з нього, повсякчас відчуваючи на собі його таємничий гніт, він кінець - кінцем уподобився, вріс у нього, начебто обернувся на його складову частину. Його випнуті кути вкладалися (хай вибачать нам таке порівнання) в угнуті кути булівлі, аж він здавався не тільки жителем її, ба навіть її природним вмістом. Сказати б, він трохи не набрав її форми, наче той слімак, що набирає форми своєї скойки. Собор став

йому за житло, за нору, за оболонку. Поміж старою церквою і ним виникла така глибока несвідома симпатія, така фізична, органічна спорідненість, аж він наче приріс до церкви, як черепаха до свого щита.

Даremno б ми застерігали читача не сприймати буквально образи, до яких ми мусимо тут удаватися, щоб змалювати це незвичайне, симетричне, безпосереднє, майже одноістотне злиття людини з будовою. Марна річ казати й про те, як призвичайється він до найменших подробиць собору, так довго живучи з ним спільним життям. Він почувався в ньому, як у власному будинку. Не було того потайного куточка, куди б він не промкнув, тої височини, куди б він не добувся. Не раз він видряпувався фасадом на кілька поверхів, користуючись тільки із скульптурних виступів і западин. Башти, по надвірній поверхні яких він частенько плаzuвав, наче ящірка, що поває догори по муру,—ці двійко близнят - велетнів, такі височенні, такі грізні, такі жахні, не викликали в нього ні головокруття, ні страху, ні торопу. Бачачи, які покірливі вони під його руками, як спритно він видряпувється по них, здавалось, що він освоїв їх. Стрибаючи, лазячи, перевертаючись серед безодень велетенського собору, він зробився чимсь як мавпою й сарною, чимсь як калабрійською дитиною, що плаває, ще не вміючи ходити, і малесенька вже грається з морем.

Однаке не тільки тіло його так призвичайлося до собору, а й розум. В якому стані була ця душа? Що ховала вона в тайнику, якої форми набрала під цією непоказною оболонкою, в цім дикунськім житті? Навряд чи можна було б на це відповісти. Квазімодо родився одноокий, горбатий, клишоногий. Тільки на превелику силу, тільки завдяки впертому терпінню пощастило Клодові Фролло навчити його говорити. Та над нещасним знайдою тяжила лиха доля. Коли чотирнадцять років він став давонарем у соборі, нова вада довершила його каліцтво; від давонів йому лопнула слухова перетинка — він оглух. Єдині двері до світу, що йому залишила була природа широко розчинені, раптом наважди замкнулися.

Зачинившись, вони заступили той єдиний промінь радості й світла, що проникав ще в душу Квазімода. І душа ця глибоко пірнула у темряву. Нешасного опанувала невигойна й безпросвітна, як сама потворність його, меланхолія. Додамо, що глухість зробила його почасти й німим. Бо відколи Квазімода переконався своєї глухоти, як, боячись бути сміховищем, дав обітницю мовчати, яку порушував тільки насамоті. Він доброхіть зав'язав собі язика, що його на таку превелику силу розв'язав був Клод Фролло. Через те, коли обставини змушували його говорити, його закляклив, неповороткий язик рухався, наче двері на порожніх завісах.

Коли б ми тепер спробували добутися в душу Квазімода крізь її грубу й тверду оболону; коли б ми змогли дослідити тайники цього недоладного організму; коли б нам пощастило роздивитися наскрізь при світлі смолоскипа ції непрозорі органи, зображені темний внутрішній вміст цієї хмурої істоти, вивчити всі її сховані закутки й давніжні заломи і раптом кинути іскравий промінь на душу, прикуту на споді цього провалля, ми, безперечно, знайшли її, безталанну, в зліднях — захіпру, амиршавілу, як оті ув'язнені в тюрмах венеційської інквізиції, що старіли, зігнувшись в 'дугу в своїх надто низьких і коротких кам'яних скринях.

Бесумнівно, в недосконалому тілі атрофується й розум. Квазімодо ледве відчував у собі боязке ворушіння отої створеної на взірець його тіла дуні. Зверхні враження чимало переломлювалися перш ніж досягти його свідомості. Мозок його являв собою якесь своєрідне середовище: думки, що виникали в нім, виходили з нього цілком викривлені. В наслідок такого переломлення його мислення неминуче блукало десь манівцями.

Звідси — незлічені зорові обманні, незлічені хибні висновки, неалічені збочення кудись його блудної то божевільної, то дурникуватої думки.

Перший наслідок такої фатальної побудови його розуму був той, що він не міг дивитися на речі просто. Він майже

вічого не сприймав безпосередньо. Окільний світ видавався йому куди далішим, ніж нам.

Другий наслідок його вади була його злість.

Справді, він був алий, бо був дикий: і був дикий, бо був потворний. В його натурі, як і в нашій, була певна послідовність.

Незвичайна сила, що розвивалася в нім, теж спричинилася до цієї злости. «*Malus puer robustus*» — сказав Гобс.

А втім треба віддати йому належне: злості не було в нім, мабуть, і зроду. Ледве він ступив між люди, як почув, а потім і побачив себе зневаженого, заплямованого, відштовхнутого. Глум або прокляття — оте єдине, що він чув од людей. Підростаючи, він знаходив круг себе саму ненависть. Він привласнив її. Він перейнявся загальною злістю. Він підняв зброю, якою поранено його самого.

Проте, він, хіба силуючи себе, повертає до людей обличчя; йому досить було його собору. Там жили мармурові подоби королів, святих, спіскошів, що принаймні не реготали йому в саме обличчя і завжди обдаровували його спокійним, доброзичливим поглядом. Інші статуй — потвор і демонів — теж не дихали на нього лихим духом: надто він був схожий на них. Вони глузували радше в інших людей. Святі були йому друзі і благословляли його; потвори теж були йому друзі і охороняли його. Отож він, бувало, довго звіряв ім свої почуття. Отож, сівши навпочепки перед якоюсь статусю, він іноді цілими годинами разомовляв з нею насамоті. Коли ж вненацька хтось приходив у собор, Квазімодо тікав, наче застуканий на серенаді коханець.

Собор заступав йому не тільки товариство, а й увесь світ, а й усю геть природу. Він не жадав інших квітів, крім оцих вічно квітучих вітражів; іншого затишку, як під цим камінним, обтяженим птахами листям, що буяло в гаю з саксонських колон; інших гір, опріч велетенних башт соборних; іншого океану, крім Парижа, що клекотів попід ними.

Але що найбільше любив він у рідній будівлі, що будило йому душу і розгортало бідні крила її, так бессило попу-

щені звичайно в неволі, що робило його інколи щасливим — так це давони. Він любив їх, милував їх, розмовляв з ними, розумів їх. Він мав ніжну прив'язаність до всіх їх — від давонів середньої шпильчастої давіниці й до великого давона над порталом. Середня давіница й обидві башти були для нього, як три величезні клітки з птахами, яких він сам викохав і що співають тільки для нього. Правда, ще були ті самі давони, які спричинилися до його глухоти, але ж матері часто найбільше люблять тих дітей, що завдали їм найтяжчої муки.

До того ж тільки їхній голос він і міг ще чути. А тому його найулюбленишим давоном був великий. Він відрізняв його споміж усієї гомінкої родини, що метушилася святами навколо нього. Цей великий давін звався «Марі». Він самотньо висів на південній башті з своєю сестрою Жакліною — давоном меншим, уміщеним поруч у меншу ж клітку. Названо той давін Жакліною на честь дружини Жана Монтагю, що пожертвував її соборові, хоч згодом і наклав головою з Монфоконі. У другій башті було ще шість давонів і, нарешті, шість менших містилося на середній давіниці разом із дерев'яним давоном, що давонив тільки на страсному тижні — від четверга до суботнього ранку. Отже, Квазімодо мав під свою рукою п'ятнадцять давонів, але найбільше любив він велику Марі.

Годі й уявити собі його радість, коли треба було давонити у всі давони. Скоро архідіакон наказував йому: «спочинай!» — він вбігав крученими сходами на давіницю швидше, ніж інший би ними спустився. Без духу вбігав він у повітряне житло до великого давона; мить одну він споглядав його закоханим поглядом, потім заводив з ним тиху роамову, гладячи його, наче баского коня, що має бігти в далеку дорогу. Він жалів його, знаючи, як тяжко доведеться йому попрацювати. Отак попестивши його трохи, він гукав до помічників своїх, які стояли на нижньому поверсі башти, щоб ті бралися до давона. Вони повисали на канатах, рипів коловорот, і металева машина починала поволі розхитуватися. Аж тремтячи весь, Квазімодо вступляв

у неї очі. Від першого вдару била по мідній стінці давона здригалася дерев'яна клітка, що на ній стояв Квазімодо. Він стрепехався разом із давоном.

— Шквар! — вигукував він, роаллягаючись несамовитим сміхом.

Тим часом велетенський давін розхитувався чимраз швидше, і дедалі ширший виводив він кут, то ширше розмикалося й фосфоричним блиском засвічувалося око Квазімодо. Аж ось починали грати всі давони; здригалася ціла башта; деревяні, олив'яні й камінні частини іх — від спідніх паль і до трилистих верхівок — гули всі заразом. Квазімодо кипів у ключ; він кидався в усі боки, він тремтів в голові до п'ят разом із баштою. Несамовитий, оскаженілий давін по черзі розявляв перед обома стінами свою бронзову пашу, дишучи з неї бурею, що її чути було на чотири льє кругом. Квазімодо вмощувався перед цією розявленою пашею; і за кожним поворотом давона то присідав, то зводився, вбирав у себе його буйні подихи і зиркав то в глибоку прірву майдану, що роївся людьми десь на двісті футів під ним, то на величеане мідяне било, яке шохвілі зойкало йому в упі. Це було єдине слово, що він іще чув, єдиний звук, що будив для нього навколоишню тишту. Він раював у цих звуках, як птиця в сонячному промінні. Аж раптом несамовитість перекидалася з давона на нього; погляд його ставав якимсь неавичайним; як павук, що чатув на муху, вижидав він, поки наблизиться давін, а тоді стрімголов кидався на нього. Повисши над безоднею, влившися з давоном в його головокрутному русі, він чіплявся за вушка мідного страхіття, обіймав його колінами, стискував, неначе острогами, закаблуками — і підітхували, і вагою свого тіла ще прискорював шалений його біг. Тоді тремтіла башта; а він щось викрикував і скреготав зубами — руде волосся наїжувалося на ньому, груди цихкали, як ковалський міх, око іскрило вогнем, і, весь засапаний, іржав під ним велетенський давін. Тоді не було вже ні великого давона Собора богоматері, ні Квазімодо — була мара, вихор, буря; було щось головокрутне верхи на чомусь

гудючому; дух, що вп'явся в летючого коня; якийсь дивовижний центавр — напівлюдина, напівдзвін; щось як той страшний Астольф, що мчить чудесним бронзовим гіпогрифом.

Присутність цієї незвичайної істоти наче надихала життя всьому соборові. Здавалося — принаймні так прибільшено уявляв собі простий забобонний люд, що з Квазімодо виходила ота таємнича сила, яка відживляла кожен камінь в соборі, примушувала битись, як серце, найглибші закутки старовинної церкви. Досить було знати, що він у соборі, щоб незчисленні статуй на галереях і порталах починали ввижатися живими й рухомими. І справді, собор здавався слухняною, покірною йому істотою, що тільки й чекала його наказу, щоб гучно зняти голос; Квазімодо володів нею, наповнював її, немов якийсь домашній дух. Він нібіто змушував дихати величезну будівлю. Він був у ній скрізь, він нібіто множився, враз з'являючися в усіх її кутках. То, спинивши подих, люди помічали на самій верхівці башти дивного карлика, що лазив, звивався, рагчкував, звисав над безоднею, перестрибував з виступа на виступ і потім нишпорив усередині якоїсь скульптурної прикраси: то був Квазімодо, що видирав воронячі гнізда. То хтось наштовхувався в темному закутку церкви на якусь живу подобину, скорчену й насуплену: то був Квазімодо замислений. То десь на давіниці знати було велетенську голову на неаграбному тулубі, яка несамовито хиталася на кодолі: то був Квазімодо, що давонив до вечірні або до молитви богородиці. Часто ночами видно було якусь бридку постать, що блукала по ніжній, різьбленій, як мереживо, балюстраді, що завершувала башти і облямовувала бічні галереї на даху: то знов таки був горбань із Собору богоматері. Тоді, як передказували околишні жительки, весь собор набирає химерного, надприродного, жахливого вигляду: то там, то тут розмикалися на нім очі й роти; чути було гавкання камінних псів, гадів і потвор, що і день і ніч пильнують собору велетня, простягши шию й роззявивши паці круг нього. Різдвяними ж ночами, коли великий давін аж хрипів,

скликаючи молильників на опівнічну врочисту відправу, темний фасад собору, здавалось, роаглядав розеткою, а тоді ковтав порталом юрбу. І все це йшло від Квазімода. В Єгипті його було б визнаю за бога цього храму; за середньовіччя його вважали б за демона його, справді він був його душою.

Він був душою його до такої міри, що тим, хто знає про існування Квазімода, собор видається тепер самотнім, безжизнім, мертвим. Відчувається, ніби щось з нього щезло. Це просто — величеннє порожнє тіло; це — кістяк; це — сама оболонка, що її покинув дух — і більше нічого. Це щось як череп, що в нім лишаються ще очні западини, а очей вже немає.

IV. СОБАКА І ЇЇ ГОСПОДАР

Проте, була одна людська істота, на яку Квазімодо не поширював своєї злоби й ненависті до всіх людей і яку він любив так само, коли ще не більше, як і свій собор: то був Клод Фролло.

Річ цілком зрозуміла. Клод Фролло підібрав його, вспіновив, вигодував, виховав. За ногами Клода Фролло, ще бувши зовсім маленький, звичайно знаходив він захист, коли на нього нападали собаки або діти. Клод Фролло навчив його говорити, читати, писати. Клод Фролло, нарешті, настановив його на дзвонаря. А віддати за Квазімодо великий дзвін — це ж віддати Джульєту за Ромео.

Тим то вдячність Квазімода була глибока, щира, безмежна; хай обличчя в його названого батька було зчаста хмуре й суворе, хай мова в нього була звичайно уривчаста, шорстка, владна — ніколи, ані на мить він не зрадив цю вдячність. Архідіакон мав в особі Квазімода найпокірнішого раба, найслухнянішого слугу, найчуйнішу собаку. Коли нещасний дзвонар оглух, поміж ним і Клодом Фролло постала мова знаків — таємнича, ім самим зрозуміла. Отже, Клод Фролло була єдина людська істота, з якою Квазімодо зберіг зв'язок. Він мав стосунки в цьому світі тільки з двома його створіннями: в Собором богоматері і в Клодом Фролло.

Ніщо не може рівнятися до влади архідіаконової над давонарем й до віданості давонаревої до архідіакона. Досить було б, щоб Клод подав знак, щоб це могло б стати йому довподоби, і Квазімодо кинувся б з височини соборної башти. Було щось надзвичайне в тому, як отаку нелюдську фіаичну силу, що розвилася була в нім, Квазімодо без ремства віddав до рук іншому. В цім було, безпereчно, синівське почуття, вірність своєму господареві; були в цім і чари одного розуму над іншим. Це вбоге, недоладне, неоковирне створіння скилило голову і, благаючи, дивилося на високий і глибокий, потужний і владущий розум. Нарешті, і найбільш від усього, в цьому була вдячність. Вдячність, що дійшла того краю, що я аж не знаю до чого її й порівняти. Ця цінність не належить до тих, що ними найбільше можуть похвалитися люди. Отож я й скажу, що Квазімодо любив архідіакона так, як ні собака, ні кінь, ні слон ніколи не любили свого господаря.

V. ДАЛІ ПРО КЛОДА ФРОЛЛО

1482 року Квазімодо було щось років із двадцять. Клові Фролло — років із тридцять шість. Один увіходив в літа, другий починав старіти.

Клод Фролло не був уже звичайним школярем з колегії Торші, ніжним опікуном над дитиною, молодим і мрійним філософом, що знається багато на чому, але багато на чому й не розуміється. Це був суворий, поважний, похмурый священик; пастир душ людських, отець архідіакон жозаський, другий аколіт епископа, що завідував двома деканатами — Монлері й Шатофор — і сто сімдесят чотирима сільськими парафіями. Це була особа показна й хмура, перед якою тримтили і хлопчики півчі в стихарях і безрукавках, і дорослі церковні співаки, і братія святого Августіна, і молодші соборні причетники, коли він повільно проходив під високими стрілчастими арками хорів, величний, замислений, скрестивши руки і так низько, до самих грудей спустивши голову, аж тільки й видно було його високе, лисе чоло.

А втім отець Клод Фролло не кидав учити й виховувати свого маленького брата — цих двох найголовніших завдань в його житті. Але згодом якесь гірке почуття домішалося до цього, такого солодкого раніш, обов'язку. Найкраще сало, мовляв словами Поля Діакра, кінець - кінцем гіркне. Маленький Жеан Фролло, прозваний дю - Мулен, через те, що згодовано його на млині, виховувався не в тому дусі, який хотів би йому Клод прищепити. Старший брат розраховував зробити з нього побожного, слухняного, старанного, гідного шаноби школяра. А молодший, наче оті деревця, що наперекір усім зусиллям садівника вперто повертаються в бік до сонця й повітря, ріс і розвивався, пускаючи своє розкішне, буйне й плідне віття тільки в бік до лінощів, неуцтва та гульні. Це був справжній діавол — такий нерозсудливий, що отець Клод мимохіть насуплював брови, але й такий потішник і штукар, що старший брат мимохіть усміхався. Клод віддав був його до тієї ж таки колегії Торші, де він сам перебував перші роки навчання й допитливих думок; і як же боліло його, що ця святыня, вславлена колись ім'ям Фролло, ним же тепер зганьблена. З цього приводу він не раз дуже довго й суворо напучував Жеана, до чого той ставився інавичайно терпляче. Кінець-кінцем молодий ледар мав добре серце, як це буває завжди в комедіях. Та, вислухавши напучування, він любісінько брався собі до своїх вихваток і бешкетів. То він завдавав прочуханки якомусь «бежонові» (так називали новаків-школярів) з приводу вступу його до Університету — чудовий звичай, що його й досі ще шанують по школах. То арушував ватагу школярів на справжню атаку проти шинку, quasi classico excitati, де, побивши «бойовими киями» шинкаря, всі весело заходилися грабувати й навіть вибивати в льюху дена у винних бочок. А по тому наглядач із колегіуму Торші сумно приносив отцеві Клоду гарне, латинською мовою писане звідомлення, де на краях безрадісно значилося: «Rixa; prima causa vinum optimus potatum». Ще й більше від того: переказували — що для шістнадцятилітнього хлопця була справжня ганьба —

ніби він почав частенько бешкетувати вже й на вулиці Глатіни.

Тоді зажурений і ошуканий в своїй щирій прихильності, Клод ще пристрасніше кинувся в обійти до науки, до цієї сестри, що принижмі не сміється вам в саме обличчя і завжди оплачує. хай іноді й трохи непевною монетою, всі зроблені йї послуги. Отже, він дедалі більше набував знань і, як природний наслідок цього, робився дедалі суворіший як священик і дедалі сумнішій як людина. Бо в кожному з нас є певна погодженість поміж розумом, звичаями й вдачею, що безупинно розвивається, перепиняючися хіба під час життєвих бур.

А що Клод Фролло встиг змолоду перейти мало не повний цикл відомих людству позитивних, зовнішніх і законних наук, то мусив, щоб не спинитися *ubi defuit orbis*, іти далі, шукаючи нової поживи для свого ненажерливого, невисипущого розуму. Стародавній образ змії, що кусав себе за хвіст, якнайбільше пасув до науки. Здавалося, Клод Фролло досвідчив цього на собі. Дехто з поважних людей запевняв, що, осягнувши «дозволене» (*fas*) людського знання, він насмілився забагнути й *nefas* («недозволене»). Він послідовно скуштував, говорили ці люди, всіх яблук із дерева впізнання, а тоді, чи то з голоду чи з відрази, відкусив і плоду забороненого. Як відомо читачам нашим, він по черзі брав участь і в конференціях теологів у Сорbonі, і в зборах магістрів мистецтва перед образом святого Іларія, і в дискусіях докторів канонічного права перед образом святого Мартина, і в конгрегаціях лікарів перед кропильнею паризької богоматері, *ad euram nostrae dominae*. Він спожив усі ті дозволені й похвалені страви, що їх могли наготовити для розуму чотири великі кухні, звані чотирма факультетами, і перш, піж голод свій вгамувати, відчув уже пересичення. Тоді він почав ритися далі, глибше, під усе це завершене, матеріальне, обмежене знання; мабуть, наражаючи лушу свою на небезпеку, він пішов у піднілля науки й сів разом з алхеміками, астрологами й герметиками до того містичного столу, що від середньовіччя, коли

на чільному місці за ним сиділи Аверроес, Гільйом паризький і Нікола Фламель, тягнеться на схід, аж до осяючих семисвітичами Соломона, Піфагора й Зороастра.

Така принаймні, правдива чи помилкова, була гадка.

Цілком певне було тільки те, що архідіакон частенько одвідував кладовище Невинних, де, щоправда, й поховано його батьків, разом з іншими жертвами чуми 1466 року, але де він, здавалося, побожніше схилявся не перед іхніми надгробками, а перед якимись чудернацькими фігурами, що стояли поруч над домовинами Нікола Фламеля й Клода Пернеля.

Певне було й те, що не раз бачили, як він, проїшовши вулицею Ломбар, прокрадався в маленький будиночок на розі вулиці Екрівен і Маріво. То був дім, який збудував і де помер близько 1417 року Нікола Фламель, ле ніхто вілтоді не жив, дім, що починав уже руйнуватися — так попсували в нім стіни, хай тільки вирізьблюючи на них свої ймення, герметики й алхеміки всіх країн. Дехто з сусідів запевняв навіть, ніби якось підгледів у продуховину, як архідіакон Клод рив і переворушував заступом землю в двох льохах, де Нікола Фламель власною рукою списав усі одвірки й лутки віршами й неаліченними ієрогліфами. Припускали, що в цих льохах Фламель закопав філософський камінь; і протягом двох століть, від Магістрі й до отця Пасіфіка, алхеміки не давали спокою ґрунтові, аж поки геть відритий і арушений будинок не розіявся під ними на куряву.

Певне знов таки було й те, що архідіакон мав якусь падвичайну прив'язаність до символічного порталу Собору богоматері, до цієї камінної сторінки з чорної книги, списаної рукою єпископа Гільйома паризького, безперечно, засудженого на тім світі за те, що до вічної священної поеми, яку являє собою решта будівлі, дав таку нечестиву титульну сторінку. Подейкували також, що архідіакон Клод всебічно дослідив колосальну статую святого Кристофа і ту загадкову довгу подобу на паперті, яку народ жартома прозвав паном Легрі. Але, що могло датися ванаки всім —

це те, як він, бува, пілісінськими годинами просиджував на поручніх на паперті, споглядаючи скульптурні оздоби на порталі, роздивляючись то на нерозсудливих лів з їхніми перекинутими світичами, то на лів розсудливих, що тримали свої світичі прямо; або як він вимірював, під яким кутом падав погляд того ворона, що дивиться з лівого боку порталу просто в собор, в якусь таємничу точку, де напевне сковано філософський камінь, коли він тільки не в льюху у Нікола Фламеля. Чи не дивна доля, зауважмо між іншим, спіткала тогочасний Собор богоматері, що його заразом так покохали, так побожно покохали, хай кожен по-своєму, дві такі несхожі істоти, як Клод і Квазімодо. Покохав один, подібний до напівлюдини, несвідомий і дикий — за красу його, за ставність, за оту гармонійність, що нею вів від нього цілого; покохав другий, учений, з палкою уявою — за значення його, за міфичний амест його, за символи, розсіяні в нього на чолі під скульптурними образами, наче першінський текст під пізнішим на якімсь палімпсесті¹ — одне слово, за оті загадки, що він повсякчас загадує розумові.

Нарешті, певне й те, що архідіакон учащав на башту, обернену до Гревського майдану, до маленької таємної келійки, куди не входив ніхто, навіть, казали, і єпископ без архідіаконового на те дозволу. Келійку цю спорудив колись майже на вершку башти, серед вороничих гнізд, єпископ Гуго Безансонський², що чаклював там свого часу. Що було в тій келійці, цього не знав піхто; але зчаста, ночами, з піщаних низин Терена видно було, як у маленькому віконці в задній стіні башти, з недовгими правильними переміжками, то з'являлося, то зникало, то знову з'являлось якесь червоне світло, мигтюче, чудне, наче його роздумухувано міхами, наче воно було від вогнища якогось, а не від звичайного світника. Поночі на такій височині воно справляло не аби яке враження; і простодушні жінки зауважували:

¹ Палімпсест — стародавній рукопис (пергамінний), на якому вверх давнішого змітого тексту пишеться другий — пізніший.

² Hugo II de Bisuncio, 1326 — 1332. — Прим. ред.

— Диви, архідіакон знов роздимав вогонь. Бач, пекельне полум'я отам нагорі.

Усе це, кінець - кінцем, ще не доводило напевне, що він був чаклун, але, безперечно, давало стільки диму, що за ним легко було уявити й вогонь; отже, недобру славу мав архідіакон. А проте, слід зауважити, що різні егішетські науки, як то некромантія, магія, навіть найневинніша біла магія, не мали запеклішого ворога й безжалінішого виказувача перед духовним судом Собору богоматері, віж архідіакон Фролло. Хай то було шире обурення, хай хитроці злодія, що кричить: «Держи його!» — учені радники в капітулу однаково мали його за душу, що помашки бреде в темряві окультих наук, заблудлу мало не в саме пекло, загиблу в тайниках кабалістики. Не кращу думку про нього мав і народ: перший - ліпший прозорливецьуважав Квазімодо за нечисту силу, а Клода Фролло за чаклуна. Видима річ, що дзвонар мав прислужувати архідіаконові протягом певного часу, а тоді, щоб винагородити себе, забрати його душу. Отож при всій неавичайній суворості до самого себе архідіакон мав недобру славу серед побожних християн: і не було тоді простосердої святениці, що не зачула б у нім чорнокнижника.

З часом у розумі його, як і в душі його, утворилися якісь порожнини. Так принаймні можна було подумати, розглядаючи його обличчя, на якім душні мигтіла вже, наче крізь темну хмару. Через що полисіло йому високе чоло, голова завжди спущена, груди важко зітхують? Якій потайній думці так гірко - гірко всеміхались його уста, тоді як насуплені брови зближалися, мов ті бугаї, що ось - ось кинуться битись? Чому останнє волосся в нього вже посивіло? Що воно за отої внутрішній огонь, що інколи спалахував у його погляді, яж очі йому скідалися на отвори в стінці горна?

Всі ці ознаки напруженої душевної затурбованості досягли свого чи не найвищого щабля саме під ту добу, коли відбувалися описанувані тут події. Не раз хтось із хлопчиків півчизи, наляканій, тікав геть, надибавши його насамоті в церкві — такий чудний і пекучий був у нього погляд.

Не раз на хорах під час божої служби хтось із сусідніх хлопчиків чув, як архідіакон домішував до церковних співів, ad omnes tonum, якісь неарозумілі слова. Не раз праля з Терену, що її згодили прати на капітул, не без жаху помічала на стихарі архідіаконовім сліщ кігтей і скорченіх пальців.

Разом з тим він став іще суворішим і поводив себе бездоганніше, ніж колибудь. І через звання своє і через вдачу він завжди цурався жінок: тепер він, здавалося, ненавидів їх, як ніколи. Ледве почувши шелест шовкової спідниці, він спускав на очі свій капюшон. Він був такий заваятий у своїй вибагливості й здержливості, що у грудні 1481 року, коли королівна, принеса де - Боже, схотіла була відвідати монастир при Соборі богоматері, він рішуче став проти цього опиратись, нагадавши єпіскопові статут з Чорної Книги, датованій передолнем святого Варфоломея 1334 року, агідно з яким не вільно входити до монастиря «будьяким жіпкам — чи старим, чи молодим, чи господиням, чи служницям». Тоді єпіскоп мусив прочитати йому уривок з наказу легата Одо, що робить виняток для лекого з вельможних жінок, «aliquae magnates mulieres, quae sine scandalo vitari non possunt». Проте, архідіакон сперечався таки й далі, доволячи, що наказ легата виданий 1207 року, тобто на сто двадцять сім років раніше за Чорну Книгу, яка отже фактично й касує його. І відмовився вийти до принцеси.

Між іншим спостерегли й те, що від якогось часу він почав особливо цуратися єгіптянок і циганок. Він виклопотав у єпіскопа едикт, що суворо забороняв циганкам танцювати й брякати бубнами на соборнім майдані; тоді ж він почав ритися в запліснілих архівах духовного суду, щоб віднати відомості про чаклунів і відьом, засуджених на спалення або повішення за чаклювання за допомогою козлів, свиней або ків.

VI. НЕСЛАВА

Як ми вже казали, і вельможне панство і простий люд, що жили недалеко собору, не дуже полюбляли архіді-

кона і його давонаря. Коли Клод Фролло виходив разом із Квазімодо (а це траплялось частенько) і вдвох із ним — господар спереду, а слуга взаду — йшов вогкими, вузькими й темними вулицями, що тягнуться коло собору, не раз услід ім линули алобні слівця, глувливі пісеньки, образливі дотепи, крім хіба тих рідких випадків, коли Клод Фролло йшов, випроставши голову й відкривши збентеженим глувівникам своє суворе, майже величне чоло.

Обидва в своєму кварталі були в становищі того поета, про якого каже Рене:

Кожне, мале і старе, за поетом женеться юрбою
Як очеретянки ті, що летять кричачи за совою.

То якесь лихе хлоп'я важило свою шкую та кістками, аби зазнати несказанної втіхи встромити шпильку в горб Квазімода. То якась вродлива, пустотлива й аж занадто зухвали дівчина зачіпала черну рясу Клода Фролло, наспівуючи йому в саме обличчя ущіпливої пісеньки :

Niche, niche, le diable est pris...

Іноді ж купка брудних старих жінок, що сиділа, хто рівно, а хто й напочепки, в холодочку на церковних східцях, побачивши архідіакона й давонаря, голосно бурчали, шлючи ім прокльони і такі підбадьорливі вітання:

— Хм! Як один — яка в одного душа, таке в другого тіло.

Або ватага школярів і вуличних хлопчиків, що грали в млина, підвівтились уся заразом гигикала й по - класичному вітала його латинською мовою:

— *Eia! Eia! Claudio! cum clando!*¹

Але найчастіше ні архідіакон, ні давонар не помічали цього глувування. Бо, щоб почути ці миленькі вітання, Квазімодо був надто глухий, а Клод надто поринав у думка.

¹ Гра слів, Дослівний переклад: «Слава! Слава! Клод із кривим!» Прим. перекл.

I. ABBAS BEATI MARTINI

Поголос про отця Клода розійшовся далеко. Цим він завдячував був одному відвіданню, що трапилося приблизно тоді ж, коли він нідмовився принесу де - Боже, і що добре дaloся йому в тэмки.

Було це ввечорі. Він щойно повернувся по вілправі до себе в келію, яку приділено йому в монастирі при соборі. Опірі кількох скляніх посудин у кутку, повних якогось підозрілого, схожого на порох порошку, нічого незвичайного або таємничого в цій келії не було. Щоправда, полекули на стінах відко було якісь написи, але вони являли собою звичайнісінькі наукові або побожні речення з творів благонадійних авторів. Архідіакон сів перед великою скринькою з рукописами, осяяною мідним триєвічником. Сперши лікtem на широко розгорнуту книгу Гонорія Отенського — «De Praedestinatione et libero Arbitrio», він задумливо перегортав великий том in folio, що його оце приніс із собою — єдиний друкований твір на всю його келію. Тільки но він заглибився був у свої думки, як хтось постукав у двері.

— Хто там? — гукнув учений тим люб'язним тоном, яким гавкає голодна собака, у якої відбрали кістку.

— Ваш приятель Жак Куатье.

Він відчинив двері.

Перед ним, справді, був королівський медик, особа років п'ятдесяти, жорстка на обличчі, трохи ожвавленім хіба

хитрими очима. З ним був ще якийсь чоловік. Обидва вдягнені були в довгі закриті темносірі вбрання, підбиті білячим хутром і стягнуті поясами, а на голові мали такі самі на колір і з такої самої тканини шапки. Руки в них зникали в рукавах, ноги — під убраннями, очі — під шапками.

— Боже поможи мені, панове! — вигукнув архідіакон, вводячи їх до келії. — Не чекав так пізно таких шановних гостей

Але, отак члено вітаючи їх, переводив стривожений допитливий погляд то на лікаря, то на супутника його.

— Ніколи не може бути запідано відвідати такого поважного вченого, як отець Клод Фролло, — вілповів лікар Куатьє тою тягучкою вимовою урожденця Франш - Конте, що, наче шлейф, уроочисто волочить слова.

Після цього між лікарем і архідіаконом розпочалася та солодка розмова, яка тодішнім звичаєм передувала будь-якій розмові учених, що вже ніяк не перешкоджало їм від широї душі ненавидіти один одного. А втім те саме бачимо ми і тепер, і тепер уста вченого, що вітає іншого вченого, — це келех з підсолодженою медом жовчю.

Клод Фролло вітав Жака Куатьє переважно в тими сьогосвітніми вигодами, які шановний медик навчився протягом своєї завидної кар'єри мати з кожної хвороби короля, обравши собі кращу й певнішу алхемію, піж шукання філософського каменя.

— Повірте, пане лікарю Куатьє, я був дуже радий дізнатися, що вашого племінника, високошанованого П'єра Версе, висвячено на єпископа. Здається, його призначено до Ам'єну?

— Так, пане архідіакон; в ласки милосердого бога.

— А який же показаний вигляд мали ви о різальні на чолі службовців скарбової пілати, пане президент!

— Віце-президент, отче Клод. На жаль, не більше.

— А в якому стані ваш розкішний будинок на вулиці Сен - Андре - Дезарк? Це ж справжній Лувр! Мені дуже подобається оте вирізьблене над дверима абрикосове

дерево з такою дотепною грою слів: «Прибережний притулок»¹.

— Ет, метр Клод, та якого ж і коштує мені це будування. Дім будують, а я тим часом банкрутую.

— От тобі й маєш! Та хіба ж у вас нема прибутків з тюрем і суду, з інших будинків, з м'ясних крамничок, з яток, з рундуків на ваших землях? Це ж не абиякі дійні корови.

— З кастелянства Пуасі я не дістав цього року нічого сінько.

— Зате завжди добрий зиск маєте з мостового й пляхового в Тріелі, Сен - Жамі, Сен - Жермен - ан - Лей.

— Сто лвадцять ліврів, та й то не паризьких.

— До того ж ви одержусте платню, служачи королю. Це вже щось певне.

— Так, колего Клод; але отої проклятий маєток Поліни, що про нього пішов такий поголос, дав мені щонайбільше шістдесят золотих еку на рік.

У всій цій чемній мові Клода почувалось якесь ушпиліве наголошення, якесь приховане шкульне глузування, якийсь журній і жорстокий посміх обдарованішої, але безталанної людини, що захотіла трохи побавитися, покепкувавши з грубого талану людини звичайнісінької. Та бесідник не помічав цього.

— Слово честі,— сказав, нарешті, Клод, стискаючи йому руку,— я такий радий, що бачу вас цілком при здорові.

— Дякую, отче Клод.

— До речі,— промовив Клод,— як ся має вам найясніший хворий?

— Він погано платить своєму медикові, — відповів лікар, скоса зиркнувши на свого супутника.

— Ви так гадаєте, куме Куатьє? — спітав той.

Ці слова, в яких почувалося адивовання і докір, притягли до неизнайомця увагу архідіакона, що, правду кажучи,

¹ Гра слів полягає тут у тому, що французькою мовою «abricotier» значить — абрикосове дерево. «à éabri cotier» — прибережний притулок.— Прим. ред.

ні на мить цілком не відверталась від нього, відколи той вступив до келії. Коли б не тисяча причин, що змушували архієпископа бути в добрій алагоді з лікарем Жаком Куатьє, цим всемогутнім медиком короля Людовіка XI, він би й не прийняв його з якимсь незнайомцем. Тому й лице його не виявило особливої привітності, коли Жак Куатьє звернувся до нього з такими словами:

— До речі, отче Клод, я привів до вас вашого, сказати б, товариша, що, багато чувши про вас, хотів вас побачити.

— Ви працюєте коло науки? — спитав архієпископ, устроючи в супутника Куатьє свій гострий погляд.

Незнайомець відповів йому не менш пронизливим і недовірливим поглядом. Це був, як здавалось принаймні при блідому світлі трисвічника, старий чоловік, років шістдесяти, середній на зріст, з вигляду хворий і кволий. В обрисі сбличка незнайомця, при всій буденності його, було щось величне й суворе; спіл дугастих брів, наче вогонь у печері, зоріли очі, а глибоко насунута шапка врадижувала широке, вилатним розумом поозначене чоло.

Він не забарився відповісти на питання архієпископа.

— Шановний вчителю, — сказав він поважно, — слава ваша дійшла й до мене, і я прийшов до вас по пораді. Я бідний провінціальний дворянин, що звик скидати черевики перш, ніж увійти до вченого. Вам треба знати мові м'я. Мене зовуть кум Туранжо.

— Якесь незвичайне для дворянина прізвище, — подумав архієпископ.

Проте, він почув, що перед ним сильна, глибока натура. Його визначний розум інстинктиво угадував не менш визначний розум і під хутряною шапкою незнайомця, тим то глупливий вираз, що був з'явився йому на суворім обличчі, бачачи Жака Куатьє, помалу розвівся, наче вечірня зоря на нічнім обрії. Хмурий, мовчазний, він знову сів у велике крісло, своїм звичаєм спершись ліктем на стіл, а чоло підперіпши рукою. Трохи над чимсь поміркувавши, він зізником запросив обох гостей сісти, а тоді звернувся до Туранжо:

— Ви хочете мої поради, метр, але з якої саме науки?
— Шановний отче,— відповів Туранжо,— я хворий, тяжко хворий. Вас мають за не абиякого ескулапа, отже, я й прийшов до вас по медичну допомогу.

— Медичну! — промовив архідіакон, похитуючи головою.

Потім знов ніби трохи поміркував про щось і повів далі:

— Добродію Туранжо — так бо вас прозивають — поверніть голову. Ви прочитаете на стіні мою відповідь.

Добролій Туранжо слухняно оглянувся і прочитав у себе над головою вирізблений на стіні напис: «Медицина — це дочка снів. Ямвліх».

Щождо лікаря Куатьє, то його аж досада взяла, почувши питання свого супутника, а надто відповіль панотця Клода. Схилившись до кума Туранжо, він стиха сказав йому, щоб не почув архідіакон:

— Я ж попереджав вас, що він божевільний. А ви все ж скотіли побачити його.

— А втім, мабуть, він має слухність, цей божевільний, — теж пошепки відказав той, гірко всміхнувшись.

— Як вам завгодно,— сухо промовив Куатьє і звернувся до архідіакона: — Ви швидкі щодо висновків, отче Клод; упоратися з Гіпократом вам не важче, ніж мавлі з горошиною. «Медицина — це сон». Гадаю, що аптекарі й фалівці лікарських мистецтв не могли б не побити вас камінням, коли б вони це почули. Виходить, що ви заперечуєте вплив меличних напоїв на кров, мастей на тіло. Ви заперечуєте оту довічну аптеку з квітів і металів, що її називають світом, навмисне влаштовану для вічного хворого, що його називають людиною.

— Я не заперечую ні аптеки, ні хворого,— стримано відказав Клод.— Я заперечую лікаря.

— Виходить,— в запалом вів далі Куатьє,— ніби неправда, що подагра — це той самий лишай, тільки загнаний усередину, що стріляну рану можна загоїти, прикладши до неї смажену мишу, що як слід переллята з якогось юнака кров повертає молодість старим жилам; неправда, що два

рази по два — чотири, що під час корчів тіло вигинається перше назад, а потім вперед?

— Де в чому я додержуюсь свого власного погляду, — спокійно сказав архідіакон.

Куатьє аж почервонів з пересердя.

— Годі, годі, мій добрий Куатьє, не сердьмося, — зауважив кум Туранжо. — Алжеж пан архідіакон наш друг.

Куатьє заспокоївся, тихо буркнувши тільки:

— Справжді ж, це божевільний.

— Отакої, метр Клод, — заговорив, трохи помовчавши, добродій Туранжо. — Ви мене приголомшили. А я хотів був просити у вас дві поради: одну з приводу моого здоров'я, а другу — з приводу моїх зірки.

— Пане, — відказав архідіакон, — коли ви з тим тільки й ішли сюди, то не варто було задихатися на моїх сходах. Я бо не вірю в медицину, не вірю і в астрологію.

— Справді? — здивовано спітав бесідник.

Куатьє примушено розсміявся.

— Тепер ви бачите, що він божевільний? — пошепки сказав він Туранжо. — Він не вірить в астрологію.

— Хіба ж можна уявити собі, — провадив далі отець Клод, — що зоряні промені — це нитки, прикріплені до людських голів?

— Уві що ж ви вірите тоді? — вигукнув Туранжо.

На мить архідіакон був завагався, потім на обличчі йому майнув якийсь хмурий усміх, що ніби спростовував його ж слова.

— *Credo in deum*, — сказав він.

— *Dominum nostrum*, — додав добродій Туранжо, перехристившись.

— Амен, — закінчив Куатьє.

— Шановний вчителю, — знову звернувся до архідіакона Туранжо, — я широ радий бачити в вас таку віру. Але неважек ви, такий великий учений, дійшли до заперечення науки?

— Ні, — вигукнув архідіакон, скоплюючи Туранжо за руку, і його тьмяні очі спалахнули захватом, — ні, я не

заперечую науки. Я не плавував би так довго, впинаючись в землю нігтями по несходимих печерних лабірінтах, коли б не бачив десь далеко передо мною, в кінці темного ходу, якесь світло, якесь полум'я, безперечно, відблиск твої осяйної всесвітної лабораторії, де всі терпливі й розсудливі осягли бога.

— Але що ж усе таки ви вважаєте за істинне й певне? — перебив йому мову Туранжо.

— Алхемію.

— От тобі й маєш! — вигукнув Куатьє. — Не заперечую, отче Глод, алхемія має де в чому рацію, алеж навіщо ганьбити медицину й астрологію?

— Ніщо ваша земна наука, ніщо ваша наука небесна, — велично промовив архідіакон.

— Виходить, геть Епідавр і Халдею! — ущіпливо зауважив лікар.

— Слухайте, месир Жак. Я кажу від інірого серця. Я не королівський медик, і його величність не дав мені саду Дедала, щоб спостерігати з нього сузір'я... Не сердьтеся і вислухайте мене... Яку істину осягли ви — я не кажу в медицині, що надто вже безпідставна, але в астрології? Скажіть мені, чого варте оте вертикальне письмо бустрофедон¹ або відкриття чисел аіруж і сефірот.

— Отже, ви заперечуєте й чарівну силу клавікули і походження від неї кабалістики.

— Це хибні погляди, месир Жак! Жодна з ваших формул не дав чогось дійсного, тоді як алхемія має свої відкриття. Хіба ж можна відкидати хоч би такі наслідки її досліджень?.. Лід, перебувши в землі тисячу років, обертається в гірський кристаль. Свинець є творець всіх металів. Во золото як не метал, золото — світло. Свинцю треба чотири періоди, кожен у двісті років, щоб послідовно перейти із свого стану в червоний арсен, з червоного арсену в олово, з олова в срібло. Хіба це не факти? Але вірити в клавікулу,

¹ Бустрофедон — давня форма письма, в якому пишуть рядок по черзі в протилежному напрямку. — Прим. ред.

в якусь повну лінію, в зорі — так само ємішно, як вірити разом з людністю Великого Катею, нібито іволга перевертається на крота, а забіжка на чабаків.

— Я вивчав герметику,— почав був Куатьє,— і потверджую...

Та зрушений до краю архідіакон не дав йому скінчити.

— А я вивчав медицину, астрологію та герметику. Істина тільки ось де,— по цій мові він узяв посудину із загаданим уже порошком, що стояла на скриньці,— ось де тільки світло. Гіппократ — це сновиддя, Uranія — це мрія, Гермес — це мисль. Золото ж — це сонце; робити золото — це бути як бог. Ось де справжня наука! Я збагнув, як казав вам, і медицину і астрологію — марність, марність! Людське тіло — це морок, і зорі — теж морок!

І він відкинувся в кріслі, застигши у владній, надхненій поставі. Добродій Туранжо мовчки роздивлявся на нього. Куатьє силував себе всміхатися, непомітно знизував плечима і пошепки правив:

— Божевільний!

— Ну, та як же,— раптом спитав Туранжо,— чи досягли ви своєї чудесної мети? Здобули ви золото?

— Коли б я його здобув,— відказав архідіакон, розтигуючи слова, наче людина, що зайшла в глибокі думки,— французький король звався б Клод, а не Людовік.

Туранжо насупився.

— Проте, що таке, я кажу? — провадив далі архідіакон, заневажливо всміхнувшись.— Нацо мені французький престол, коли я відновити міг би Східну імперію.

— Час добрий вам! — сказав Туранжо.

— Нешчасна, божевільна людина! — промурмотав Куатьє.

А архідіакон, ніби відповідаючи на свої думки, казав далі:

— Ба ні, я ще повзу; я обдираю собі лицез котіна о каміння на підземнім пляху. Я ще ледве - ледве бачу, я не споглядаю. Я ще не читаю, я розбираю склади.

— А коли ви навчитеся читати,— спитав його Туранжо,— чи зможете ви робити золото?

— Хто ж може мати в тім сумнів? — відповів архідіакон.

— В такім разі я дуже хотів би навчитися читати в ваших книгах, бо мати божка знає, як я потребую грошей. До речі, шановний учителю, ваша наука не ворожа й не неприємна божій матері?

На відповідь йому отець Клод обмежився спокійно - величним питанням:

— А чий же я архідіакон?

— Це правда, отче... Ну, так звіритеся ви мені з вашою науковою? Навчите мене розбирати склади разом із вами?

Клод, мов сам Самуїл, набрався величного, владного вигляду.

— Старий! Щоб пуститися в цю далеку тасмничу путь, треба довгі - довгі роки, що ви іх не маєте перед себе. Голова у вас геть сива. З тих петр виходять тільки сивоволосі, але входять до них тільки темноволосі. Наука й сама вміє карбувати, в'ялити, сушити людське лице: вона не потребує, щоб до неї ношено ще старечі зморшкуваті обличчя. Однаке, коли вам так кортить уже, дарма що ви старі, взятися до науки й заходитьесь вчитися величної абетки мудреців,— тоді приходьте до мене, я спробую. Я не поведу вас, кволого й старого, дивитися ні на успальні під пірамідами, що про них каже давній Геродот, ні на цегляну вавилонську башту, ні на неосніжний алтар з білого мармуру в індуськім храмі в Еклінзі. Так само, як і ви, я не бачив ні халдейських кам'яниць, збудованих з додержанням священих законів Сікра, ні зруйнованого храму Соломонового, ні роabitих муріваних дверей перед домонінами царів ізраїльських. Ми задовольнимося уривками з книги Гермесової, що є тут. Я розтлумачу вам статую святого Кристофа, символи сіяча і двох ангелів коло дверей Сент-Шапель, що з них один держить руку в чаші, а другий занурює в хмару...

На цім слові Жак Куатье, якого була цілком приголомшила палка промова архідіакона, раптом підбадьорився і переможним тоном ученого, що виправляє огріх супротивника, перебив Клодові мову:

— Erras, amice Claudi. Символ — не число. Ви берете
за Гермеса Орфея.

— Це ви помиляєтесь,— поважно відказав архідіакон.—
Делал — це низ будівлі; Орфей — це стіна; Гермес — це
ціла будівля, це все.

— Приходьте, коли хочете.— повернувся він по тому до
Туранжо, — я покажу вам часточки золота, що лишился
на дні тигля Нікола Фламеля, і ви порівняєте їх до золота
Гільйома Паризького. Я ознайомлю вас з таємними власти-
востями грецького слова *peristera*. Але насамперед я навчу
vas читати, літери по літері, мармурову абетку, сторінки
гранітної книги. Ми підемо від порталу єпископа Гільйома
і Сен - Жан - ле - Рон до Сент - Шапель, потім у будинок
Нікола Фламеля на вулиці Маріво, на надгробок його на
кладовищі Невинних, в два госпіталі його, що на вулиці
Монморансі. Я навчу вас читати ієрогліфи, якими списані
четири великі залізні триноги, що стоять коло дверей
госпіталю Сен - Жерве й на вулиці Феронрі. Ми вивчати-
мемо чола будинків Сен - Ком, Сент - Женев'єв - Дезардан,
Сен - Мартен, Сен - Жак - де - ла - Бушрі...

Уже давно, як Туранжо, при всьому розумі, що світився
йому в очах, здавалося, не розумів Клодової мови. Аж
ось він перебив:

— Страйвайте! Що ж воно за оті книги ваші?

— От одна з них,— відповів архідіакон.

І, розчинивши вікно, він показав пальцем на величезний
Собор богоматері, що, вимальовуючись на зорянім небі
чорними обрисами обох своїх башт, камінних боків і хи-
мерного хребта, видавався велетенським двоголовим сфін-
ксом, що сів посеред самого міста.

Деякий час архідіакон мовчки споглядав неосяжну
будівлю, а тоді, вітхнувши, простяг правицю до друкованої
книги, що лежала розгорнута на столі, а ліву руку — до
собору і, переводячи очі з книги на церкву, сказав:

— Та ба. Це уб'є те.

Куатьє хапливо посунувся до книги і аж скрикнув:

— Даруйте! Та що ж тут страшного?.. «*Glossa in episto-*

las D. Pauli. Norimbergae, Antonius Koburger, 1474». Це не новина. Це книга доктора сентенцій П'єра Ломбара. Хіба тільки те, що вона друкована?

— Ви маєте рацио, — відповів Клод, що стояв, ткнувши вігнутим вказівним пальцем у витвір славнозвісної нюренбергської друкарні — велику книгу *in folio* і, здавалося, спрнув у думки.

Аж ось він таємниче додав:

— Та ба! Та ба! Незначні речі перемагають великі; один ауб може подолати масу. Нільський щур убивав крокодила, меч-риба убивав кита, книга уб'є будівлю.

Під цю хвилю в монастирі задавонили гасити вогні, а лікар, схилившися до супутника, знову завів свій вічний приспів:

— Він божевільний.

На що той тепер відповів:

— Я теж так гадаю.

Настав час, коли ніхто з сторонніх осіб не міг залишатись у монастирі. Гості похопилися йти.

— Вчителю, — сказав кум Туранжо, прощаючися з архідіаконом, — я люблю вчених і визначно розумних людей, вас же я поважаю особливо. Приходьте завтра до палацу Турнель і спітайте там абата св. Мартіна Турського.

Архідіакон повернувся до себе в келію цілком приголомшений, тільки тепер зрозумівши, хто такий був цей кум Туранжо, бо йому спало на пам'ять отаке речення з грамоти абатства св. Мартіна Турського: «*Abbas beati Martini, scilicet rex Franciae, est canonicus de consuetudine et habet parvam praebendam quam habet sanctus Venantius et debet sedere in sede thesauregarii*».

Запевняли, що вітоді архідіакон частенько бачився з Людовіком XI, коли його величність приїздив до Париза, і що королівська довіра до нього викликала заadrість в Олів'є ле - Дема і Жака Куатьє, який своїм звичаєм грубо покоряв за це королю.

ІІ. ЦЕ УБ'Є ТЕ

Хай вибачать нам читачки наші, що ми трохи спинимося тут, щоб розтлумачити потайний зміст цих загадкових слів архідіакона: «Це уб'є те. Книга уб'є будівлю».

На наш погляд, скована в них думка мала дві сторони. Перш за все то була думка священика. То був жах духівництва перед новим чинником — друком. То був непереможний страх церковнослужителя, засліплого близкучим винаходом Гутенберговим. То була тривога кафедри й рукопису — усного й писаного слова, що побачили перед себе слово друковане; щось подібне до приголомшення горобця, перед яким ангел Легіон розгорнув би свої пістіль мільйонів крил. Зойк пророка, що чув вже, як шумить і ворушиться, визволяючись, людство, що бачить десь у майбутньому, як rozум підкопується під віру, як розвінчує її загальна думка, як світ хитає Рим. Провидіння філософа, що бачить, як під виливом друку людська мисль став летюча й починає вишаровуватися з теологічного приймища. Жах вояка, який дивиться на залізний таран і каже: «Башта буде зруйнована». Це означало, що одна сила йде змінити іншу. Це мало сказати «Друк уб'є церкву».

Але під цією, безперечно, найпершою й найпростішою думкою, на наш погляд, як висновок з неї, крилася й інша, новіша вже думка, менш знатна, але заперечніша, така сама філософська, але що належала вже не тільки священикові, а й ученому і художникові. Було то прочування, що людське мислення, міняючи форму свою, змінить і спосіб висловлюватися, що свої головні думки кожне майбутнє покоління не записуватиме вже так само й тим самим матеріалом; що камінна книга, така тривка й міцна, має поступитися своїм місцем перед книгою паперовою, іще тривкішою й міцнішою. З цього погляду невизначена формула архідіаконова мала й друге значення; вони сказала, що одне мистецтво не забаром розвінчав інше. Вона мала сказати: «Друк уб'є архітектуру».

Справді, з найперших зародків людства й аж по XV століття християнської ери включно архітектура явила велику книгу людства, де найбільше позначено всі щаблі його як фізичного, так і духовного розвитку.

Коли в первісних народів нагромаджувалося стільки спогадів, аж вони мішались і тяжіли на людстві, аж небарабна нетривка мова людська могла розгубити їх поміж слів, тоді їх записувано на землі враз і щонайпомітніше, і щонайповніше, і щонайприродніше. Кожен переказ назависловувано якимсь пам'ятником.

За перші отакі пам'ятники правила звичайні кам'яні брили, «яких не торкнулося залізо», — як каже про них Мойсей. Архітектура почала так, як і кожне письмо. Вона перш за все склала абетку. Руба поставлений камінь був за літеру, і кожна літера була за іерогліф, і на кожнім іерогліфі, немов капітель на колоні, спочивала ціла купа думок. Так робили первісні народи — скрізь, одночасно, на поверхні цілої землі. Кельтські стоячі камені можна знайти і в Сибіру, і в американських пампасах.

Пізніш почали складати слова. Нагромаджували камінь на камінь, сполучали ці гранітові склади, пробували утворити з них те або те слово. Кельтські долмени та кромлехи, етруські тумули, єврейські галіси — це слова. Деякі з них, особливо етруські могили — це власні Імення. Подекуди, де ставало каміння і місця, виписувано навіть цілі речення. Величезний камінний хаос у Карнаці вже являє собою довжелезну формулу.

Нарешті почали писати й книжки. Народні перекази утворили символи і зникли під ними, як стовбур під листям; усі ці символи, в які вірило людство, дедалі більше наростили, множилися, плуталися, ускладнялися; іх уже не могли задовольнити перші пам'ятники; всіма сторонами переросли вони ці забуті легенди, на яких хіба й можна було прочитати якийсь первісний переказ — як і вони, простенький, немудрий, геть увесь від землі. Отже, щоб розквітнути, «символ потребував будівлі. Тоді разом із людською думкою розвинулася і архітектура; обернувшись на тися-

чоголового й тисячорукого чудовиська, вона надала сталої, видимої, відчуваної форми усій цій невиразній символіці. Тоді як Дедал, що в сила, виміряв, тоді як Орфей, що в розум, співав — колона, що в літера, склепіння, що в склад, піраміда, що в слово, всі заразом урухомлені законами геометрів і поезії, гуртувалися, аливалися, ставали хто з ким, нижче, вище, громадилися одне на одне, тяглися по землі, вносилися до неба, аж поки не написали з голосу загальної ідеї сучасної ім доби такі чудові книги й разом чудові будівлі, як екліптика пагода, егіпетська божниця Рамзеса або Соломонів храм.

Оци ідея - мати, оце слово виявлялися не тільки в самій суті всіх цих будівель, а й у їхній формі. Приміром, храм Соломонів не явлив собою тільки оправи священної книги, він був саме цією книгою. На кожному з його концентричних мурів храмові служителі могли прочитати якесь зрозуміле ім і видиме слово і від святині до святині простежити всі його перетворення аж до останньої скіні, де воно набирало для них своєї найконкретнішої і як завжди архітектурної форми — ківоту завіту. Отже слово перебувало в самій будівлі, але образ його позначався зовні, як обриси людського тіла на мумії.

Але не тільки форма цих будівель, а й місце, що вони обирали, виявляло притаманну ім ідею. Залежно від того, чи ясний чи похмурий мав бути символ, Греція увінчувала свої гори приємними очам храмами, тоді як Індія заривається в самі нетра, щоб витесати в них свої неаграбні підземні пагоди, сперті на довжелезні ряди гранітових слонів.

Отже протягом перших шести тисяч років світової історії, від щонайдавнішої індуської пагоди і до Кельнського собору, архітектура була великим вселюдським письменством. І це так правдиво, аж не тільки кожен релігійний символ, а й кожна думка людська мають свою сторінку, отже й свою пам'ятку, в цій величезній книзі.

Кожна цивілізація починається з теократії і кінчається демократією. Цей закон переходу від одновладства до волі записано в архітектурі. Аджеж — ми особливо обстоюємо

де — не треба думати, що будівництво спроможне тільки споруджати храми, тільки втілювати в них міфи й священні символи, тільки списувати і ерогліфами на ці кам'яні сторінки закони з таємничих скрижалів. Коли б це було так, то, беручи на увагу, що в кожнім людськім суспільстві настає момент, коли священний символ марніє й стирається під впливом вільної думки, коли людина увільняється від опіки попівської, коли наростні філософсько - наукових систем нівечать обличчя релігії — архітектура не змогла б відбити в собі оці перетворення людського розуму,— її аркуші, списані на лицевому боці, лішились би чистими на звороті, праця її була б незавершена, книга не мала б кінця. Ба ні!

Візьмім за приклад середньовіччя, де нам легше розібратися, бо воно до нас ближче. Протягом його першого періоду — тоді, коли теократія організує Європу, коли Ватикан збирає й гуртує круг себе елементи нового Рима, що утворився навколо капітоліуму на руїнах старого Рима, коли християнство заглиблюється в уламки давнішої цивілізації, шукаючи в них аразків розшарування тодішнього суспільства, і будує з них новий ієпархічний світ, наріжним каменем якого стає духовництво,— тоді, спочатку невиразно, ледалі ж очевидно, серед цього хаосу, під подувом християнства і під рукою варварів, постає на місці мертвого грецько - римського будівництва ота таємнича романська архітектура, що є сестра теократичного будівельного стилю єгипетського й індуського, непорушна емблема чистого католіцизму, незмінний ієрогліф папської одності. Справді, у хмурому стилі романському якнайкраще відбилося мислення тої доби. Скрізь у нім почувається влада, одність, неприступність, абсолютизм, Григорій VII; скрізь священик — і ніде людина; скрізь каста — і ніде народ. Та ось починаються хрестові походи. Це — великий народний рух; а кожен такий рух, хоч що б його спричинило, хоч що б він мав на меті, завжди лишає по собі, наче осад, прагнення волі. З'являються нові течії. Тоді саме її починається бурхлива доба Жакерій, Прагерій, Ліг. Самовладство хита-

ється, одністъ порушується. Феодалізм змагається з теократією за участь в урядуванні, поки нема ще народу, що неодмінно раптом прийде за ним і неодмінно ж важадав собі левової частини: *quia nominor leo*. Отже феодальна аристократія вибивається спід духівництва, міська громада — спід аристократії. Обличчя Європи відмінилося. Хай так — обличчя архітектури відмінилось так само. Як і цивілізація, вона перегорнула сторінку, і дух нового часу бачить її наготовлену писати з його голосу. Вона повернулася з хрестових походів із стрілчастим склепінням, як народи — з волею. Тоді, в міру того, як повільно занепадав влада Рима, починає вмирати й романська архітектура. Іерогліф кидає собор і перекочовує на замкову башту, де вславлює гербами феодальну аристократію. Та й сам собор, ця така догматична колись будівля, відколи його захоплює буржуазія, громада, вільний дух,увільняється від священика і потрапляє до рук художників. Художник будує його собі до смаку. Край таємниці, міфу, звичаю! Замість них — фантазія і примха. Аби панотець мав основну форму церкви й алтар — решта його не обходить. Усі чотири стіни — в розпорядженні художника. Будівельна книга не належить уже духівництву, релігії, Римові; власник її — уява, поезія, народ. Звідціля — наглі, незлічені перевертання цієї не більш як трисотлітньої архітектури, що так вражают після мертвого застою романської архітектури, яка мав за собою шість або сім століть. Тим часом мистецтво поступав велетенськими кроками. Геній і фантазія народні роблять те, що раніш робили єпископи. Кожне покоління, проходячи, вписув в книгу свій рядок; воно замазує давні іерогліфи романські на церковних фасадах, і спід нових, покладених поверх них символів хіба де-де визирає ще старий догматичний образ. Під покривалом народної творчості ледве знати вже релігійний кістяк. Не можна й уявити собі, як вільно поводяться тепер архітектори, навіть із церквою. То вирізьблюють ченців і черниць, що безсorumно обіймаються, як це бачимо на капітелях в Каміновій залі в Паризькім Палаці правосуддя.

То, як ото на паперті Бурзького собору, аж надто відверто подають скульптурне зображення пригоди з Ноєм. То знов, як на стіні в умивальні в абатстві Башпервіль, бачимо бакхічного ченця з осячими вухами й келехом у руці, що регоче в саме обличчя братії. Тоді була воля висловлювати думки в кам'яних письменах, подібна до сучасної нам волі друку. Це — воля архітектури.

Проте воля ця перебирає міру. Буває, що портал, фасад або й ціла церква являють собою якийсь символ, цілком чужий, ба й ворожий релігійному культові. Гільйом парижкий у тринадцятому столітті, Нікола Фламель у п'ятнадцятому написали не одну таку бунтарську змістом сторінку, Втілення цього опозиційного духу в церква Сен - Жан - де - ла - Бушрі.

Тільки оцю волю й мала тоді людська думка; отже тільки в книгах, званих будівлями, і могла вона виявити себе цілком. Не набери вона цієї будівельної форми — палено б її привселюдно катовою рукою у вигляді рукописів, коли б вона наважилася тільки у них обернутися. Отож, не маючи іншого шляху, де б їй вільно було виявити себе, вона й линула ним звідусіль. Тим то стільки соборів розкидано по Європі — така сила - силенна, аж не ймеш тому віри й пересвідчившишсь того навіч. Усі матеріальні, всі інтелектуальні сили суспільства сходилися тоді в одній точці — архітектурі. Отак, будуючи церкви нібито на славу божу, мистецтво розвивалося й розцвітало.

Тоді кожний, хто народився поетом, ставав архітектором. Розсіяний в масах гений, наче стіною мідних щигів тиснутий во всіх боків феодалізом, не маючи собі іншого виходу, крім архітектури, кинувся в це мистецтво, щоб надати форми соборів своїм Ілладам. Усі ж інші мистецтва підкорилися, підпали під вилив архітектури. Вони стали працівниками великої справи. Будівничий — поет, майстер — вирізьблював фасади соборів скульптурними оздобами, милярство розмальовувало ім шибки, музика грала її дзвонами й дула в її органи. Навіть і поезія, тоді вбога й обмежена, що сяк - так животіла в рукописах, мусила, щоб

стати хоч чимсь, і собі всуватися в рамки будівлі, бодай як гімн, бодай як проза; тобто грала, кінець - кінцем, ту саму роль, що й трагедії Есхілові жрецькими святами в Греції або Книга Буття в Соломоновім храмі.

Отже до Гутенберга архітектура являла собою найпопулярніше, всесвітнє письменство. Це та гранітова книга, що її розпочато на Сході, далі писано в давній Греції й Римі, а останню сторінку дописано за середньовіччя. Однаке, опе відзначено вже, притаманне середнім вікам переродження кастової архітектури в архітектуру народну разом з цілком подібним зрушеним людської думки властиве й іншим великим історичним епохам. Тільки підсумовуючи закон, який для докладного висвітлення потребує цілих томів, віданачимо тут, що в середньому Сході, цій колисці первісного людства, архітектуру індуську заступав архітектура фінікійська — щедра мати арабської архітектури; в античному світі — єгипетську архітектуру з її відмінами — етруським стилем і циклопічними спорудами — грецька архітектура з її продовженням — римським стилем, обтяженим карthagінською банею; за новіших часів — романську архітектуру архітектура готична. А поділивши ці три угруповання, за старших сестер матимемо архітектуру індуську, єгипетську й романську, об'єднані тими самими символами: теократією, кастою, одністю, догматом, міфом, богом; а за молодших сестер — архітектури фінікійську, грецьку й готичну, що попри всю відмінність своєї природи і собі символізують те саме: волю, народ, людину.

І в індуськім, і в єгипетськім, і в романськім храмі завжди почувався церковнослужитель, тільки сам він, хоч і як би він звався — чи то браміном, чи то магом, чи то напою. В храмах народних цього зовсім немає. В них більше розкоші і менше святості. У фінікійськім почувався купець, у грецькім — республіканець, у готичнім — буржуа.

Відмінні прикмети кожної теократичної архітектури — це непорушність, страх до поступу, підтримування звич-

них форм, освячування первісних образів, повсякчасне й всебічне підгортання і людини і природи незабагненим примхам символа. Це якісь незрозумілі книги, що розібратається в них може тільки утасмнічена в них людина. А втім і тут кожна форма, навіть щонайнеподобніша, має якесь значення, що робить її недоторканою. Не вимагайте від індуських, егіпетських, романських будівель змінити рисунок або поліпшити статуй. Кожне вдосконалення в для них блюзнірство. Здається, будівлі ці поверх каменю, наче другою камінною оболонкою, вкриті ще догматом.

Навпаки, відмінні прикмети будівель народних — це різноманітність, поступ, незвичайність, багатство, вічний рух. Вони досить відбігли вже релігії, отже й можуть уже задуматись і подбати про свою красу, невпинно причепувати на собі вбрания з статуй та арабесок. Вони — діти свого віку. В них є шось людське, що вони безперестанку домішують до того божественного, якого не можуть іще позабутись. Тим то будівлі ці, хай ще символічні, але й зрозумілі, як природа, прийнятні для першої-лішої душі, першого - лішшого розуму, першої - лішої уяви. Між теократичною архітектурою і цією та сама різниця, що й між священною і народною мовою, між іерогліфом і мистецтвом, між Соломоном і Фідієм.

Підсумувавши все те, що ми оце дуже загально віданчили, помінувши тисячу доводів і дрібних зауважень, можна зробити висновки, що архітектура правила до п'ятнадцятого сторіччя за вселюдний літопис; що не було за цей період тої більш - менш складної думки, яка б не обернулася на будівлю; що кожна народна ідея, як і кожен релігійний догмат, мали свої пам'ятки; що все значне, про що тільки думало людство, записано камінними письменами. А чому? Та тому, що всяка думка, чи то релігійна чи філософська, прає увічнити себе, тому, що ідея, яка зрушила одне покоління, хоче зрушувати й дальші, щоб лишити по собі слід. А де ж пак сподіватися на безсмертя в якомусь тлінному рукописі! І яка ж не схожа на нього, яка міцна й тривка книга — будівля! Щоб знищити писане

слово досить одного смолоскипа й одного турка. Щоб знищити слово - будівлю потрібна соціальна, всесвітня революція. Варвари перейшли Колізей; потоп, мабуть, перейшов піраміди.

У п'ятнадцятому віці все чисто зміняється.

Людська думка винаходить засіб увічнювати себе не тільки надовше й надійніше, ніж у будівництві, а й простіше та легше. Архітектуру розвінчано. Камінну абетку Орфеєву заступав Гутенбергова свинцева абетка.

Книга має вбити будівлю.

Винахід друку є найвидатніша подія в історії. Друк — це мати революцій. Це — вселюдний, геть оновлений спосіб висловлюватися, це — людська мисль, що скидає з себе одну оболонку, щоб прибратися в другу, це — повна й остаточна зміна шкури на тому символічному змії, що його від Адама ще являє собою розум.

У друкованім вигляді мисль стає, як ніколи, довговічна; тепер вона летюча, невітіманна, її не можна знищити. Вона розчиняється в повітрі. За часів архітектури вона оберталася в гору і владно панувала над певним віком і місцем. Тепер вона обертається в птаство, розлітається в усі боки і враз займає все повітря, весь простір.

Кажемо знову — хіба не ясно, що через усе це тепер вона далеко невраазливіша. З просто тривкої вона робиться живучою. Від довголіття вона переходить до безсмертя. Можна зруйнувати і велич, але чи можна ж повсюдність знищити? Хай буде потоп — гора надовго зникне під водою, а птахи ще летатимуть: хай тільки один ковчег і залишиться на хвилях водяної стихії — вони сядуть на нім, вони плаватимуть з ним, вони разом із ним дивитимуться на спадання води, і новий світ, що вирине з цього хаосу, побачить, як ширяє над ним крилата й вічно жива думка світу поглинутого.

Коли взяти на увагу, що цей засіб виявляти думку не тільки найнадійніший, а й найпростіший, найвигідніший і найпрактичніший над усі, коли здумати, що він не тягне за собою великого багажу і обходиться без важкого при-

ладдя, коли протипоставити, з одного боку, думку, висловлену в будівництві, яка потребувє допомоги чотирьох - п'ятьох інших мистецтв, цілих бочок золота, цілих гір каменю, цілого лісу дерева й сили - силенної робітників, а з другого боку, думку, висловлену в книжці, якій треба тільки трошки паперу, трошки чорнил і перо,— хиба ж можна даватися диву, що розум людський віддав перевагу друкові над будівництвом. Перетніть річище каналом, виритим нижче рівня води,— і річка покине своє ложе.

Отож ми й спостерігаємо, що, відколи винайдено друк, архітектура помалу сохне, атрофується, скидає з себе шати. Почувається, ніби вода спадає, ніби соки йдуть геть, почувається, що мисль віків і народів відкладається від будівництва. У п'ятнадцятому столітті це забайдужіння ще ледве помітне—надто малосиле друковане слово живиться ще надміром життєвої сили архітектури. Однаке від шістнадцятого століття хвороба будівництва дається занаки; воно не вже найголовніший вирахник громадської думки; воно безславно обертається на класичне мистецтво; з мистецтва галльського, європейського, тубільного воно стає греко-римським; з правдивого й сучасного — псевдоантичним. Це і в той занепад, що його звуть Ренесансом. Занепад, щоправда, прекрасний, бо старий геній готики, це сонце, що заходить за велетенським друкарським верстатом майнцьким, деякий час кидає ще своє останнє проміння на всю цю недоладну мішанину латинських аркад і колонад корінтських.

Це — сонце на заході, що ми беремо за вранішню зорю.

Однаке, відколи архітектура перестає бути справжнім мистецтвом — всеосяжним, владущим, тиранічним, йому не сила вже стримувати інші мистецтва. І вони визволяються від архітектури, розбивають кайдани рабства й ідуть геть — хто куди. Кожному з них ця розлука на користь. Усе бо розвивається, поліщено на самого себе. Ліплення стає різьбярством, малювання — малярством, канон — музикою. Сказати б, царство якесь, що, втративши свого Оле-

ксандра, розпадається на провінції, які обертаються на окремі царства.

Знідси — Рафаель, Мікель - Анджело, Жан Гужон, Палестріна — ці еліпуче яскраві світила шістнадцятого століття.

Разом з мистецтвом звільняється скрізь і мисль. Середньовічні ересіархи вже чимало пошрамували католицизм. Шістнадцяте століття розбиває одність релігії. До винаходу друку реформація була б звичайним розколом, друкарство робить з неї революцію. Відберіть друк — і ви збекровите ересь. Ця то лиховісна така випадковість, чи то роковано так — Гутенберг був предтечею Лютера.

А втім, коли геть закотилося сонце середньовіччя, коли геній готики навік погас за обрієм мистецтва, архітектура дедалі більше мерхне, занебарвлюється, стирається. Друковане слово, цей хробак, що підточує будову, ссе її соки, пожирає її. Вона оголюється, знекращується, марніє перед вітчю. Вона така нужденна, вбога, нікчемна. Вона вже не промовляє ні про що, навіть не навіює спогадів про мистецтво минулих часів. Замкнувшись в самій собі, занедбана поміж решти мистецтва — бо її вже цурається людська думка — не маючи вже художників, вона кличе до себе ремісників. Замість колишніх пишних шибок з'являються звичайнісінky. Різьбаря заступає каменяр. Процай ота соковитість, ота своєрідність, все живе й розумне! Як та благенька жебрачка, будова тиняється тепер по різьбярнях, живучися самими копіями. Мікель - Анджело, відчувши в шістнадцятому столітті, що віднині вона вже рокована на смерть, удався до останнього, одчайдушного способу. Цей титан у мистецтві нагромадив Пантеон на Парфенон і створив собор святого Петра в Римі. Визначний витвір, вартий залишитися неперевершеним, останній зразок самобутньої архітектури, щось як підпис художника-велетня під дописаним довжелезним кам'яним списком. Мікель - Анджело помер — і що ж робить тоді ця мізерна архітектура, яка пережила саму себе, ставши привидом, тіаню? Вона повертається до собору святого Петра і то

сліпо наслідує його, то перелицьовує. Це якась манія, щось гідне жалю. У кожнім столітті в свій собор святого Петра; в сімнадцятому — Валь - де - Грас, у вісімнадцятому — Сент - Женев'єв. У кожній країні в свій собор святого Петра. Лондон має свого. Петербург — свого. Париж має іх двоє чи троє. Це — якийсь нікчемний заповіт, передсмертне верзіння хирого, здитинілого, колись величного мистецтва.

Справді, проманувши ті характеристичні пам'ятки, що про них ми още казали, скиньмо поглядом на мистецтво від шістнадцятого до вісімнадцятого століття, і ми побачимо на нім ознаки такого самого занепаду й хирявості. Від часів Франціска II архітектурна форма будівлі дедалі більше вирівнюється, а натомість, як кістяк у схудлого хворого, виникається форма геометрична. Прекрасні мистецькі лінії поступаються місцем перед лініями геометра. Будівля вже не будівля, а многостінник. Проте мистецтво береться на всі способи, щоб якось приховати цю голизну. Ось грецький і римський фронтони, що домішуються один до одного. Це як скрізь — Пантеон у Парфеноні, собор святого Петра. Ось цегляні з камінними рогами будинки Генріха IV; майдан Руаялі, майдан Дофін. Ось церква Людовіка XIII — важкі, присадкуваті, приплескані, наче причавлені горбуватою банею. Ось архітектура часів Мазаріні — якийсь італійський безсмак у вигляді будинку «Чотирьох націй». Ось знов палати Людовіка XIV — довгі, нудні, якісь крижані, скам'янілі казарми для двірських. А ось нарещітій Людовіка XV, з отими цикорінми квітками, вермішеллями, усілякими бородавками й наростами, що ще знекрашують цю стару, хиру, беззубу і все ж кокетливу архітектуру. Від Франціска II й до Людовіка XV хвороба вже гіршає в геометричній прогресії. Від мистецтва лишається сам кістяк, вкритий шкурою. Воно в алиднях агонізує.

Що ж робиться тим часом з друкарством? Усі ті живущі соки, що кидають архітектуру, переходятять до нього. В міру того, як архітектура занепадає, друкарство росте й міцніє. Багатющі сили, що іх людська мисль витрачала досі на

будівлі, ідуть тепер на книги. Отож у шістнадцятому віці друк доходить уже зросту занепалої архітектури, бореться з нею і забиває її. У сімнадцятому він уже такий потужний і переможний, так почувається на силу, аж справляє світові пишний бенкет письменства. А у вісімнадцятому, гаразд відпочивши у дворі Людовіка XIV, він схоплює бойову шпагу Лютера, оброює нею Вольтера і шумно кидається на приступ старої Європи, архітектурну мову якої він вже убив. Під кінець вісімнадцятого віку він зруйнував усе. В дев'яtnадцятому він още береться творити заново.

А тепер спітаймо себе: яке ж із двох цих мистецтв в справжній заступник людської мислі протягом трьох століть? Яке з них тлумачить її? Яке відбиває не тільки її літературі й наукові поривання, а й у весь її широчений, глибокий, неосяжний рух? Яке з них безнастінно, безперервно облягає кругом людство, це тисячоне страховище, що завжди перебуває в русі? Архітектура чи друкарство?

Друкарство. Не помилляймося — архітектура померла, померла без воріття, бо її вбила друкована книга, вбила тому, що архітектура менш тривка, тому, що вона дорожча. В кожному соборі — мільярд. Здумайте ж тільки, яких коштів треба, щоб переписати архітектурну книгу; щоб поцяткувати землю тисячами нових будівель; щоб повернутися до тих часів, коли так багато було пам'яток будівництва, що, як казав один очевидець, «здавалося, світ, стрепенувши, скинув з себе стару одежду, щоб прибратися в білі шати церков» (*erat enim ut si mundus, ipse excutiendo semet, rejecta vetustate, candidam ecclesiarum vestem indueret* — Glauber Radulphus).

Книгу ж можна виготовити швидко, коштує вона так дешево, а розповсюдити її так легко! Чи можна ж дивуватися, що людська мисль направляється саме цим схилом? Це не значить, що архітектура не спорудить уже десь прекрасної будови, не створить окремого шедевра. Цілком можливо, що й під зверністю друкарства ми матимемо від часу до часу якусь колону, злиту з гармат і споруджену,

мабуть, руками цілої армії, як і під зверхністю архітектури мали Іліади та Романсеро, Магабарти та Нібелунги, ці всенародні витвори, вилиті й стоплені з окремих рапсодій. Щаслива вишадковість може породити геніального архітектора й у двадцятому віці, як породила вона Данте в тринадцятому. Але архітектура не буде вже мистецтвом суспільним, мистецтвом колективним, мистецтвом панівним. Визначну поему, визначну будову, кожен визначний людський твір вже не будуватимуть — їх друкуватимуть.

Відтепер, хай навіть архітектурі й пощастило б підвістися, вона вже не пануватиме. Вона підкориться письменству, що саме колись корилося їй. Обидва ці мистецтва поміняються своїми позиціями. Безперечно, що за панування архітектури рідкі тоді поеми були подібні до будівель. В Індії Віаза такий самий розложистий, чудний, непроникливий, як і пагода. В Єгипті в поезії, як і в будівництві, почувається величність і непорушність ліній; в античній Греції — краса, яснота і спокій; у християнській Європі — вроочистість католицизму, народна наївність і пишний, буйний розквіт епохи відродження. Біблія скидається на піраміди, Іліада — на Парфенон, Гомер — на Фідія. Данте в тринадцятому столітті — це остання романська церква; Шекспір у шістнадцятому — останній готичний собор.

Отже, підсумовуючи все, що ми сказали вже, хоч як стисло й загально не змушені були це зробити — людство має дві книги, два списки, два заповіти — будівництво і друкарство — біблію камінну і біблію паперову. Безсумнівно, розглядаючи ці дві біблії, так широко розгорнуті перед нами вглиб віків, поблажливо пошкодувати за величністю гранітового письма, за отими велетенними абетками, складеними з колонад, пілонів і обелісків, за цими нібито горами, утвореними від людей, що вкривають світ і минувшину від піраміди до давнині, від Хеопса до Страсбургського собору. Перечитаймо ж минувшину на цих мармурових стінках. Невпинно, захоплено перегортаймо книгу архі-

тектури; але не відкидаємо і величності тої будови, що її споруджав друкарство.

Будова ця колосальна. Якийсь любитель статистики вирахував, що, коли б покласти одна на одну всі книжки які вийшли спід друкарського верстата від часів Гутенберга, вони могли б заповнити всю просторінь між землею і місяцем; але не про цю величність ми хочемо тут сказати. Коли б ви спробували уявити собі цілий образ того, що вилітав до наших днів, чи не став би перед вами цей образ у вигляді величезної споруди, коло якої невтомно працює все людство,—споруди, що її ніза вкриває собою цілий світ, а велетенський верх губиться десь у млистому глибу майбутнього. Це мурашник людської мислі. Це вулик, куди мрії наші, ці золотисті бджоли, заносять свій мед. Будова ця — на тисячу поверхів. То тут то там у ній виявляють темні печери знання, що перехрищуються десь усередині. Скрізь на поверхні її мистецтво вабить погляди своїми арабесками, розетками й мереживом. Кожний окремий мистецький вплив, хоч би яким своєрідним і самостійним він здавався, має тут призначене йому на видноті місце. В усьому тут панує гармонія. Від Шекспірового собору до Байронової мечеті безліч дзвіничок захаращає цю оселю всесвітньої мислі. На низу цієї будови написано деякі давні грамоти людства, що іх не записала в себе архітектура. Ліворуч з входу вмурено стародавній біломармуровий гомерівський барельєф, праворуч же підволить сім голів своїх багатомовна біблія. Ще далі іжиться гідра «романгеро» й деякі інші твори мішаного типу, Веди та Нібелунги. Проте ливовижна ця будова лишається внесъ час незакінченою. Друк, ця велетенська машина, що безнастінно викачує із суспільства розумові його соки, раз - у - раз викидає нові матеріали для свого будівництва. На розштованні — геть усе людство. Кожен розум — музик. Навіть найплохіший з них замуровує свою діру або кладе свій камінь. Ретіф - де - ла - Бретон — і той притягає свій кошик з грузом. День - у - день з'являється новий муронаний ряд. Незалежно від окремої, особистої участі кожного

пісьменника є й ділянки колективної праці. Вісімнадцяте століття дає «Енциклопедію», революція дає «Moniteur». Отож споруда ця росте й нагромаджується нескінченою спіраллю; в ній — мішанина мов, неспипуща діяльність, невтомна праця, заваяте змагання цілого людства, обітований притулок для rozуму на випадок нового потопу або навали варварів. Це друга Вавилонська башта людського роду.

I. БЕЗСТОРОННІЙ ПОГЛЯД НА КОЛИШНЮ МАГІСТРАТУРУ

Що за щаслива людина була 1482 року по різдві Христовім той Робер д'Естутвіль, кавалер, сенійор бейнський, барон д'Іврі та Сент - Андрі - ан - ля - Марш, радник і камергер королівський і паризький прево. Цю вигідну посаду, що не так покладала обов'язки, як надавала певних привілій — «*dignitas*, — казав Йоаннес Лемнеус, — *cum non exigua potestate politiam concernente, atque praegeratibus multis et iuribus conjuncta est*» — він зайняв уже близько сімнадцяти років тому, 7 листопада пам'ятного своєю кометою 1465 року¹. Річ, як на 1482 рік, нечувана, щоб дворянин, призначений на посаду королем, держав би її ще відтоді, як бокова дочка Людовіка XI одружилася з нещлюбним сином герцога бурбонського. Того ж таки дня, як Робер д'Естутвіль заступив Жака де - Вільє на посаді прево, метр Жеан Дове заступив мессіра Елі де - Торрета на посаді голови суду, Жеан Жувенель Дезюрсен відбив у П'єра де - Морвільє посаду державного канцлера, а Реньйоль де - Дорман обдурив П'єра Пюі, ставши замість нього королівським рекетмейстром². Та скільки ж осіб перебувало вже за голову суду, канцлера й рекетмейстра, підколи

¹ Комета ця, що спонукала папу Калікста, дядька Борджа, запровадити привеселодні моління, має знову з'явитися 1835 року.—
П р и м . а в т о р а .

² Рекетмейстер — доповідач короля, тобі, хто доповідав йому про ваяви та прохання, що надходили на ім'я короля. — П р и м . р е д .

Робера Естутвіля призначено на паризького прево. Як то казали грамоти, посаду дано йому «до охорони»; і справді, він охороняв її як слід. Він так учепився за неї, так алився, ототожнився з нею, що убезпечив себе від тих змін, в яких так кохався Людовік XI, цей недовірливий, сварливий і невгамовний король, що пильнував гнучкості своєї влади, то призначаючи, то звільняючи урядовців. Ще й більш від того: спритний кавалер домігся, щоб після нього заступив його на посаді його ж таки син, через що вже два роки як на чільному місці в списку особового складу паризького превоства поруч з його ім'ям значилося й ім'я дворяніна й королівського зброянносця Жака д'Естутвіля. Ласка, безперечно, незвичайна, виключна. Правда, з Робера д'Естутвіля був не абиякий вояк, правда, він чесно підніс рицарське знамя проти «ліги громадського блага», а 14... року, коли короля в'їздило до Парижа, підніс їй прегарного цукеркового оленя. Крім того, він широко приятелював з месіром Трістаном л'Ермітом, начальником королівської варти. Отже життя месіра Робера було дуже безпечне й приємне. Поперші, він дістав велику платню, до якої чіплялися, ависаючи, як ті грони з виноградної лози, прибутки з різних цивільних і кримінальних актів і справ як у превоства, так і в Шатле, не лічачи вже дрібних прибутків, як от мостового а мантського та корбейльського мостів, поборів з мірників дров, вагарів солі тощо. Додайте ще до цього втіху попишатися на коневі, об'їжджуючи місто й ставлячи перед очі поруч напівчервоних - напівкоричневих уборів почату із старшин та додглядачів своє пишне військове вбрання, в якого ви й досі ще можете полюбуватись на надгробній статуй кавалера в нормандськім абатстві Вальмон, і каску свою, геть побиту в бою під Монлері. А знов хіба пусте — почувати владу свою над дванадцятьма сержантами, над начальником і доглядачами в'язниці Шатле, над двома аудиторами того ж таки Шатле (*auditores Castelleti*), над шістнадцятьма комісарами шістнадцятьох кварталів, над чотирма сержантами у васальних маєтках, над сто двадцятьма кінними

сержантами й сто двадцятьма сержантами із жевлами, над начальником міської варти, його помічниками й усіма вартовими? А хіба ж знов таки пусте — вершити судові справи у Великому і Малому Шатле, мати право колесувати, вішати й шмагати батогами, поминувши вже дрібніші справи в першій інстанції (*in prima instantia*, — як то кажуть хартії) славного віконтуства паризького з його сімома судовими округами? І чи можна уявити собі щось приємніше, ніж, розібраючи отак ряд справ, як то робив щодня месір Робер д'Естутвіль у Гран - Шатле під широкими й низькими стрілчастими арками Філіппа - Августа піти собі, як то робив він звичайно ішовечора, в отої чарівний будинок на вулиці Галілея, коло Королівського палацу, що він дістав його за дружиною свою пані Амбруаз де - Лоре, і там спочивати після тяжкої праці, відпровадивши якогось бідолаху почувати до «комірчини» на вулиці Ескоршері, в якій прево та старшини паризькі звичайно влаштовують тюрму; «а була та комірчина на одинадцять футів довж та на сім ліктів і чотири пальці вшир та на одинадцять же ліктів заввишки»¹.

Та месір Робер д'Естутвіль чинив суд не тільки як прево і віконт паризький, він брав участь і в самім королівськім суді, де ставали в пригоді вірке його око і гострий язик. Не було тої бодай трохи великою голови, що не перешла б через його руки перш, ніж потрапити до рук ката. Це саме віц вів з Бастілії від воріт Сент - Антуан на Рінковий майдан герцога Немурського або на Гревський майдан Сен - Поля, що був хмурий і голосно ремствуває, на прево велику радість пана прево, який дуже не любив пана конетабля.

Усього цього, звісно, більш, ніж треба, щоб стати щасливим і вславленим, а згодом і заслужити собі почесну сторінку в тій цікавій історії паризьких прево, з якої ми ловілуємося, що Удар де - Вільнев мав будинок на ву-

¹ «Comptes de domaine» — «Звідомлення про маєтність», 1383 р.— Прим. автора.

лиці Бушрі, що Гільйом де - Ганже купив велику й малу Савойю, що Гільйом Тібу подарував черницям монастиря св. Женев'єви два будинки на вулиці Клопен, що Гюг Обріо жив у готелі Порк - Епік і про такі інші хатні справи.

Та хоч і скільки причин було в Робера Естутвіля спокійно собі раювати, а втім уранці 7 січня 1482 року він прокинувся в дуже хмурому, дуже поганому настрої. Звідки ваявся цей настрій — він і сам не міг дати собі ради. Чи то винне було хмарне небо? Чи то прижка на його старому поясі, що був на нім ще під Монпері, була не як слід застібнута і надто по - військовому стягала його гладеньке чиновне черевце? Чи він побачив, мабуть, на вулиці ватагу халамидників у куртках на голе тіло, в продірявлених шапках, з торбинками й пляшками при боці, що з задирливим виглядом пройшли потілвіконню? Чи то він невиразно передчував, як наступного року майбутній король Карл VIII зменшить йому прибутків з превоства на триста сімдесят ліврів шістнацять су і всім деньс? Хай читач сам розв'яже це, як йому до вподоби; щождо нас, то ми ладні припустити, що він був у поганому вастрої просто тому, що був у поганому настрої.

Як на те, діялося це другого дня по святі, дня нулового для всіх, а надто для магістрата, що мав замітати весь отий бруд, і в безпосереднім і в переноснім розумінні цього слова, який лишає по собі свято в Парижі. До того ж йому треба було засідати в Гран - Шатле. А ми зауважили, що судді мають звичай підганяти поганий вастрій до днів засідань, щоб було на кому злість вігнати в ім'я короля, закону й правосуддя.

Проте засідання суду почалося без нього. Помічники його, як звичайно, працювали собі в цивільному, карному й позовному відділах; отож з восьмої години ранку кілька-десять городян та городянок, скучившихся юрбою в темному кутку залі Шатле, поміж міцним дубовим бар'єром і стіною, з захватом дивилися на цікаве й веселе видовинче суду, що його, безладно й абияк, члінив метр Флоріан Еарбдьєн, аудитор Шатле й ваступник пана прево.

Зала була невеличка, низенька, склепінчаста. У глибині її стояв стіл із викарбованими по ньому лілеями, при ньому — велике різьблене дубове крісло, тепер порожнє — для прево і табуретка ліворуч — для аудитора метра Флоріана. Трохи нижче сидів писар і щось шкрябав пером. Проти них містився народ; а коло дверей і столу — сила сержантів прево в своїх фіолетових камлотових вбраяннях із білими хрестами. Крім того, двоє сержантів з Парлуаром-Буржуа в напівчервоних - напівблакитних куртках стояли на варті коло низьких замкнених дверей, що видніли взаду столу. Блідий промінь січневого дня, проникючи крізь єдине вузьке стрілчасте віконце, наче вмуроване в товсту стіну, освітлював дві кумедні постаті: химерного камінного демона на самому вершку арки і судью в глибині зали коло столу з лілеями.

Справді, уявіть собі за столом прево між двох кун справ аудитора Шатле метра Флоріана Барбельєна, зігнутого, спертоого на лікті, з ногою на шлейфі своєї коричневої сукніної мантії, з обличчям, скованим у білім смушевім комірі, з начебто наїженими бровами — червоного, насупленого — уявіть собі, як він кліпав весь час очима і як велично випинає свої ситі шоки, що звисають йому аж під підборіддя.

До того ж аудитор був глухий: нібіто й маленька вада, як для судді. Та це аніяк не перепікожжало метрові Флоріану судити безапеляційно й непохідно. Бо й справді ж судді досить удавати тільки, ніби він слухав; а шановний аудитор тим пильніше додержував цього єдиного, конче потрібного в порядному судочинстві правила, що жоден звук не міг відтягти його уваги.

Однаке, в залі був і суровий контролер над його вчинками й рухами в особі приятеля нашого Жеана Фролло - де Мулена, що вчора ще був маленьким школярем, цього гульвіси, якого можна було здібати в Парижі скрізь, крім його шкільної аудиторії.

— Дзвін но,— пошепки казав вія до товариша свого Робена Пуспена, який хихотів поруч його, слухаючи його зауваження а приводу всього, що відбувалося в залі,— це ж

Жанеттон де - Бюссон, гарненька дочка того ледаря з Нового ринку! Слово честі, старий її засуджує! Йому вже й повілали, не тільки позакладало! І'я надцять су й чотири паризькі деньє за те, що вона начепила пару чоток! Дорогенько! *Lex duri sarcinis...* А це хто такий? Кольчужник Робен Шеф - де - Віль! «У зв'язку з прийняттям його до вищезазначеного цеху!» Це, значить, його вступне... Диви, а ось і двоє дворян поміж цієї босоти. Егле де - Суен і Гютен де - Майлі. Обидва кавалери, сорпіс Christil Ga! Та вони грали в кості. Коли ж побачу я тут нашого ректора? «Оштрафувати на сто паризьких ліврів на користь королівського скарбу». Барб'єн б'є, мов глухий — та він же такий і є. Тільки хай я стану своїм братом архідіаконом, коли це переписодить мені грati; грati вдень, грati вночі, граючи жити, граючи вмерти, програти душу свою після останньої сорочки... Свята діво, а що воно за овечки, оті дівчата, що тягнуться низкою! Амбруаза Лекюрер, Ізабола - Пейнет, Берарда Жіронен! Ійо, вони всі мені знайомі! Оштрафувати, оштрафувати! Щоб знали, як хизуватися в золочених пасках. Маєте десять паризьких су, кокетки!.. Ач, стара судова пика, глухий дурень! Ач, йолоп - Флоріан! Ач, телепень - Барб'єн! Отой, що там за столом! Сидить собі, ковтав позовників, ковтав справи, їсть, жує, обжирається, напирається. Штрафи, вивласнювання, оподаткування, видатки, судові витрати, відшкодування, протрати та збитки, тортури, в'язниця, кайдани, колодки — це йому наче пундники ті ріядяні або марцилан на Івана - Купала! Глянь тільки, яка це свиня!.. А он, диви, ще одна жриця кохання! Ні більш, ні менш як сама Тібо - ла - Тібод! За те, що вийшла за межі вулиці Глатіні!.. А що воно за отой хлопець? Лучник Жіфруа Мабон. Він лаяється в бога - отця... Оштрафувати ла - Тібод! Оштрафувати Жіфруа! Оштрафувати обох!.. Старий глухар! Він, очевидно, переплутав цві справи! Десять проти одного, що він оштрафував повію за лайку, а лучника за розпусту!.. Страйвай, Робен Пуссен! Кого це вони хочуть привести? Диви, скільки сержантів, Свідчусь Юпітером,

тут цілий смик хортів! Це ж повинна бути не абияка звірина! Якийсь вепр... А й справді, це він, Робен, це він... Та який ще вепришев!.. Hercle! Та це вчорашній наш владар, блазенський наш пала, давонар наш, горбань наш, наш одноокий кривляка! Це ж Квазімодо!

Він мав повну рапцю.

То був Квазімодо — міцно зв'язаний, із скрученими руками, та ще пильнований чималою вартою. На чолі загону сержантів, що оточував його, був начальник вічної варти, на грудях в якого пішшився вишиваний герб Франції, а на спині — міста Парижа. А втім, у Квазімодо не було анічого, крім хіба потворності його, що виправдити могло б необхідність усіх цих алебард і мушкетів; він був насуплений, мовчазний і спокійний. І тільки вряди - годи єдине його око скидало хмурим, гнівним поглядом на пута, що обтіжували його.

Таким самим поглядом він обвінався навколо себе, та тільки погляд цей був такий безжизнений і сонний, що жінки почали сміятися, тикаючи в Квазімодо пальцями.

Тим часом аудитор Флоріан уважно перегорнув справу про сквергу на Квазімодо, що подав йому лисар, а тоді на мить, здавалось, замислився. Завдяки таким застережним заходам, яких він завжди мусив удавати перш, ніж почати допитувати, він заздалегідь знати ім'я, стан та провину підсудного, угадував можливі відповіді його на питання і кінець - кінцем виплутувався з усіх труднощів допиту, не надто виявлюючи свою глухість. Писана справа була йому, як собака сліпому. Коли ж, траплялося, він і виказував воду свою якимсь недоречним зауваженням або незрозумілим питанням — хто брав це за глибокодумність, хто ж просто за недоумство. І в тім і в тім випадку це анік не вражало честі магістратури, бо краще, щоб суддю мали за дурня глибокодумного, аби лише не за глухого. Отож він докладав великих зусиль, щоб якось заховати свою глухість од людського ока, і адебільша йому так добре велося в цім, що він сам перестав вірити в неї, хоч це й легше зробити, ніж то звичайно гадають. Горбаті ходять, підвішши голову, яків

любліть просторікати, глухі говорять ледве чутно. Щождо нього, то він вважав, що хіба лише трохи нелочував. Тільки в цім він і поступався в цьому питанні громадській думці в хвилини відвіртості й самоаналізу.

Отож, добре поміркувавши над справою Квазімодо, він, щоб надати собі величнішого й беастронішого вигляду, відкинув голову назад і приплюшив очі, через що став тепер не тільки глухим, а й сліпим. Подвійна властивість необхідна, щоб бути аразковим суддею. Прибравши цієї владної пози, він почав допитувати.

— Ваше ім'я?

Та ба, тут стався «непередбачений у законі» випадок, коли глухий мав допитувати глухого ж.

Не знаючи, що його питаютимуть, Квазімодо, як перш, пильно дивився собі на суддю і не відповідав. Суддя ж, не знаючи, що підсудний глухий, гадав, що той відповідав, як це робили звичайно всі винувачені, і з недоладним апломбом несвідомо повів собі далі:

— Гараэд... Ваш вік?

Квазімодо змовчав і на це питання. Суддя ж, знову вважаючи, що він йому відповів, почав допитувати далі:

— Ну, а тепер — ваш стан?

Таке само мовчання. Тим часом у залі почали перешіптуватися й перезиратися.

— Годі! — проказав непохитній аудитор, знаживши, що винувачений повинен був уже відповісти й на третє питання. — Вас притягнено до права: *primo*, за порушення спокою уночі; *secundo*, за спробу згвалтувати розпусну жінку, *in praejudicium meretricis*; *tertio*, за опір і неповагу до варти його величності нашого короля. Подайте пояснення по всіх оцих пунктах... Писарю, чи записали ви відповіді, що оце дав перед цим пілсудний?

Почушиши це нещасне питання, і писарі, і народ у залі розляглися таким буйним, несамовитим, таким дружнім і заразливим сміхом, що його не могли не помітити й обов' глухих. Квазімодо обернувся, заневажливо здвигуючи пле-чима, а метр Флоріан, здивований, як і він, але гадаючи,

що до цього загального реготу спричинилася якась неприємна відповідь винуваченого, про яку він догадувався, бачачи, як той зневажливо знизив плечима, обурено зачався на нього:

— Та за таку відповідь, негіднику, вас треба б повісити! Чи знаєте ви, з ким ви говорите?

Цей вибrik тільки долав глядачам нестримної веселості. Він здався всім таким недоречним і безглуздим, що навіть сержанти з Парлуар - о - Буржуа, ці опудала, наче зроблені з тупості, і ті заразилися загальним реготом. Сам Квазімодо й лишився тільки серйозним, бо не міг втимити того, що діялося круг нього. Суддя ж дедалі більше обурювався й нависне не килав свого тону, сподіваючись нагонити ним страху на підсудного та вплинути на публіку, щоб примусити її шанувати суд.

— Так оце так, розпутнику й розбишако, дозволяєте ви собі ставитися до урядової особи, на яку покладено охороняти громадський лад і безпеку в Парижі: викривати всякі злочини й незаконні вчинки, доглядати за всіма ремеслами й не дозволити монополій, упоряджати бруківки, наглядати за торгівлею курами, дичиною та всякою живністю, стежити за правильністю міри продаваних дров, очищати місто від бруду і повітря від заразливих хвороб; одне слово, вічно дбати про добробут суспільства — і все це за спасибі, навіть не сподіваючися платні. Не забувайте, що перел вами Флоріан Барб'єн, особистий заступник пана прево, до того ще й комісар, слідчий, контролер і іспитувач, наділений однаковою владою як у превотстві, так і в місцевих судах.

Коли глухий промовляє до глухого ж, він не має ніякої рациї зупинятися. Сам бог знає, де й коли спустився б на землю метр Флоріан, зайшовши в хмари свого красномоноства, якби враз не розчинилися низькі двері в глибині зали, пропускаючи власну персону пана прево.

Поява його не урвала метрові Флоріану мови; обернувшись на закаблучках, аудитор напрямив на прево потік слів, якими щойно побивав Квазімодо.

— Монсеньйор,— заявив він,— я прошу вас покарати оцього винуваченого, як ви вважатимете за краще, за тяжку, неймовірну образу суду.

І, весь власавшись, він сів і почав витирати буйні краплі поту, що падали йому з лоба, заливаючи, наче слізами, розкладені перед ним пергамени. Мессір Робер д'Естутвіль насунув брови і, щоб привернути увагу Квазімода, зробив такий владний і промовистий жест, що і глухий лешо в ньому зрозумів.

Тоді прево грізно спітав його:

— Шо ти наробив, ледацюго, що опанився тут?

Бідолаха, гдаючи, що прево питается в нього про ім'я, порушив свою звичайну мовчанку і хрипким, горловим голосом відказав:

— Квазімодо.

Відповідь ця так мало пасувала до питання, що в залі знову зчинився нестяжний регіт, а мессір Робер аж скрикнув, зашарівши в пересердя.

— То ти сміянимешся із мене, паскудо?

— Дзвонар в Собору богоматері,— відповів Квазімодо, вважаючи, що суддя питав його, хто він такий.

— Дзвонар! — переказав за ним прево, який прокинувся того ранку, як ми вже казали, в надто поганому настрої, щоб такі недоладні відповіді не додали йому серця.— Дзвонар! От я накажу дзвонити тобі в спину батогами по паризьких перехрестях. Чуєш, ледащо?

— Коли де вам цікаво знати, скільки мені років, — відповів Квазімодо, — то мабуть на Мартіна буде двадцять.

Це вже було занадто; прево не міг цього стерпіти.

— Га! Ображати суд, негідник!.. Панове сержанти, відведіть цього мерзотника до ганебного стовпа на Гревському майдані і там прикрутіть та попобийте його годину. Він мені за це відпокутує, свідчуся богом! Та щоб вирок цей оголено кликунами й чотирма присяжними сурмачами по всіх семи округах паризького віконтства.

Писар почав записувати цей несподіваний вирок.

— Лиха година побий! Още справлі тобі суд! — крикнув у кутку школляр Жеан Фролло - дю - Мулен.

Прево повернувся і вstromив у Квазімода палючий свій погляд.

— Здається, негідник сказав: «Лиха година побий! Писарю, допишіть ще дванадцять паризьких деянь штрафу за лайку, з тим, що половина його йде на користь церкви святого Есташа. Я надто поважаю цього святого.

Через кілька хвилин вирок було написано. Зміст його був нескладний і короткий. Судінство в превостві й паризькому віконтстві тоді ще не одмінили президент Тібо Байє і королівський прокурор Роже Барм, його ще не захарчував цілий ліс судових каверз і обрядовостей, який насадили в нім на початку шістнадцятого століття обидва ці правники. Усе в нім було зрозуміле, певне, все робилося хутко. Тоді йшли до мети навпросте і зараз же бачили кінці кожної стежки — завжди незарослої й непокрученої — колесо,шибеницю або ганебний стовп. Вони знали, принаймні, куди йдуть.

Писар подав вирок прево, той приклав до його печатку і пішов із зали до інших відділів суду, у настрої, що забезпечував того дня збільшення людності в усіх паризьких в'язницях. Жеан Фролло й Робен Пуссен нишком хихотіли. Квазімодо роздивлявся довкола з байдуже - оторопілим виглядом.

Тим часом, поки метр Флоріан Барбльєн і собі перечитував вирок перш, як його піднісали, писар, відчувши жаль до безталанної засудженої людини і наміряючись трохи полегшити йому кару, склонився якмога близче до вуха аудитора і сказав, показуючи на Квазімодо:

— Ця людина глуха.

Він був сподівався, що спільність цієї вали викличе в метра Флоріана співчуття до засудженого. Та, поперше, як ми вже відзначили, метр Флоріан не хотів, щоб комусь упала в око власна його глухота. А, подруге, він був таки зовсім глухий і тому не почув жодного слова з того, що

сказав йому писар: а що хотів проте вдати, ніби чув га-разд, то й відказав:

— Га! Га! Ну, це інша річ; я не знав цього. Тоді при-пишіть йому ще годину ганебного стовпа.

І підписав змінений відповідно до цього вирок.

— Правильно,— сказав Робен Пуспен, що мав зуб на Квааімода,— це буде йому наука — щоб не штовхався.

ІІ. ЩУРЯЧА НОРА

Повернімося тепер, коли ласка читача, на Греський майдан, що ми разом із Гренгуаром були покинули вчора, пішовши за Есмеральдою.

Десята година ранку; скрізь дається взнаки вчорацьке свято. Увесь брук вкритий його рештками: стъожками, клаптиками тканин, перами з капелюхів, краплями воску з свічок, окрушинами від народного бенкету. Чимало городян там і тут фланують, як то кажуть тепер, по майдану, перегортають ногами погаслі головешки в багаттях і любуються на Дім з колонами, згадуючи його вчорацьке пишне драпування, від якого сьогодні таки лишаються ще цвяхи. Поміж цим народом пивники катять бочки з сидром і пивом. Туди й сюди поспішають заклопотані справами люди. Коло дверей крамниць стоять крамарі, розмовляють, закликаючи перехожих. У всіх тільки й мови про свято, посланців, Копленоля, папу блазнів; всі навперебивки лихословляють і гучно сміються. Та ось в'являються і стають з чотирьох боків ганебного стовпа чотири кінні сержанти, і тоді чимало людей, що виштаються по майдану, хоч і як нудно здається ім стояти на місці, скупчуються круг варти, сподіваючись цікавої прилюдної карі.

Коли тепер читач, намиливавши цим гомілливим рухом, що клекотить по всьому майдану, скине поглядом на старовинний, напівготичний, напівроманський будинок Тур-Ролан у західному куті набережної, він може побачити край фасаду великий, пишно розмальований громадський

требник, захищений від дощу маленьким піддашком, а від аплодів — гратами, але так, щоб можна було перегортати. Поруч його виходило на майдан вузеньке стрілчасте віконце, перехрещене двома залізними брусками — єдиний отвір, крізь який промикалося трошки повітря й світла в маленькую келійку без дверей, зроблену в товстому мури на першому поверсі старого будинку, мертвий спокій і хмура тиша якої справляли тим більше враження, що більше вирував і галасував навколо цей найлюдніший і найгомінливіший паризький майдан.

Келійка ця здобула собі слави в Парижі ще мало не триста років тому, коли панна Роланда де-ла-Тур - Ролан на знак жалоби по батькові своєму, що загинув у хрестовому поході, наказала витесати її в мурі власного свого будинку, щоб довіку замкнутися в їй, залишивши собі тільки цю комірчину з замурованими дверима і навіть узимку відчиненим віконцем, а решту палацу свого віддавши бідним і богові. Двадцять років чекала на смерть закурена дівчина в своїй передчасній домовині, день і ніч молячись за душу батька свого, сплячи на попелі, навіть без каменя під головами, одягнена в чорний мішок і живлячись тільки тим хлібом і водою, що ставили край її віконця жалісливі перехожі — милостинею, яку колись подавала сама. Помираючи, або, радше, переходячи в нову домовину, вона досмертну свою домовину відписала тим засмученим жінкам — матерям, вдовам і дочкам, що, терплячи тяжку муку або спокутуючи гріхи, вирішили б живцем поховати себе її відлати життя молитвам. Біднота справила їй щирий похорон, вмивалась слізми, благословляла ім'я її; але, на великий жаль усіх, через брак протекцій, побожну дівчину не залучено до святих. Ті, хто не почував особливої пошани до церкви, сподівалися, що в раю їй поведеться краще, ніж у Римі, і щиро молилися, щоб бог зробив для небіжчиці те, чого не зробив папа. Більшість же задовольнялася тим, що шанувала Роланду як святу, а лахміття її як святиню. Місто, на бажання відлюдниці, вмурувало коло віконця келійки громадський требник, щоб перехожі могли

спинятися перед ним помолитися, а молячись згадати про милостиню, яка б не дала нещасним відлюдницям померти з голому занедбанім у своїй успалкованій від Роланди темниці.

Проте домовини такі не були за середніх віків якоюсь дивиною. Часто, десь посередині велелюдної вулиці або метушливого й гомілівого торгу, попід кінськими копитами, попід колесами візків, подибувалось тоді щось як замурований та загратований склеп, колодязь або комірку, де на споді день і ніч молилася якась людська істота, що своєю волею присвітила себе вічному уболіванню або спокутуванню. Та всі ті думки, що їх накликало б на сучасного глядача це дивне видовище: ця жахливи келійка, щось проміжне між будинком і домовою, між гробовищем і містом; ця жива, вілттята від суспільства істота, відтепер залучена вже до мертвих; ця лампа, в якій догорав в темряві остання крапля олії; це вмираюче життя, що ледве блимає десь на споді ями; це вічне шепотіння молитви в кам'яній скрині; це обличчя, назавжди обернене до іншого сусіту, і очі, іншим сонцем запалені; це вухо, притулене до стінки ґрунти; ця ув'язнена в тілі душа, і ув'язнене в тюрмі тіло, і під цією подвійною оболонкою в плоті й граніту стогін страданцької душі — ніщо це не вражало тоді юрби.

Тогочасним благочестивцям бракувало і розуму і витонченості, щоб забагнути всю многобічність подібного вчинку. Вони сприймали його загадом, віддавали жертві шану, іноді й як святій, але не задумувались над стражданням її і не вельми її жалкували. Від часу до часу вони приносили безталанному покутникові його мізерну пайку, дивилися крізь віконце, чи живий він ще, не знали, як звати його, були непевні навіть, скільки років тому прирік він себе на вмирання, а в разі якийсь чужинець питався про живого кістника, що гнів у цім темничку, сусіди, не мудруючи, відповідали йому — коли то був чоловік: «Це відлюдник», коли ж жінка: «Це відлюдниця».

Тоді люди дивилися на все без метафізичних мудрувань, без перебільшень, без лупи, простим оком. Тоді ще не було

винаїдено було мікроскопа ні для матеріальних речей, ні для явищ абстрактних.

Отож, хоч і як мало дивувалися з цього сучасники, а, справді, випадки такого самозамкнення серед виру міського життя тоді, як ми вже казали, траплялися частенько. Таких келійок, призначених для молитов і спокути, було в Парижі чимало; і трохи не в кожній з них хтось таки жив. Щоправда, саме духівництво, підтримуючи в народі віру, дбало про те, щоб вони не стояли порожнім, і коли не ставало покутників, приміщувало туди прокажених. Опір келійки на Греськім майдані, такі самі були ще і на Монфоконі, і на кладовищі Невинних, і вже не пам'ятаю де саме, але, здається, що в готелі Клішон; було ще й сила інших, про місце яких знаюмо тільки з переказів, бо вони не лишали по собі матеріального сліду. Університет теж мав такі притулки. На горі Сент - Женев' св якийсь середньовічний лов, живучи на кущі гною на дні висхлої криниці, тридцять років поспіль виспіував сім поканинних псалмів, заводячи іх спочатку, ледве скінчить останній, і надто підносячи голос ночами, швидка воє reg umbras. Аж досі ще якомусьamatорові старовини, що потрапить до вулиці «Говорючої криниці», чусться його голос.

Повернувшись до келійки в Тур - Ролан, зауважмо, що їй ніколи не бракувало покутників. По смерті панни Роланди вона рідко цорожнююла один або два роки. Багато жінок проходили сюди, щоб усе життя оплакувати тут своїх померлих батьків і коханців або спокутувати гріхи. Гострі на язик парижани, що лихословлять про все, навіть і те, що їх наїменше обходить, запевняли, що вдови бували там не вельми частенько.

За заведеним тоді звичаєм, латинський напис на стіні пояснював письменним перехожим благочестиве призначення цієї келійки. Цей звичай уміщати над дверима будинку якесь стисле речення зберігся десь до половини шістнадцятого століття. Отож у Франції ще досі можна прочитати над фірткою в'язниці в феодальному замку Турвіль: «Sileto et sperga»; в Ірландії — під щитом над брамою

замку Фортескю: «Forte scutum, salus ducum»; в Англії — над головним порталом гостинного палацу графів Каунтер: «Guin est». Це тому, що тоді в кожній будівлі таєлась якась думка.

А що в келійці, вмурованій у палац Тур - Ролан, не було дверей, то над вікном величими романськими літерами викарбовано такі два слова:

TU, ORA¹

Тим то народ, що його здоровий разум не любить блукати десь манівцями і який «Ludovicus Magno» ладен перекладати як «брата Сен - Дені», приклав цій темній, хмурій і вогкій дірі нову прикладку «Шуряча Нора»². Назва, мабуть, не така пишна, зате куди образніша.

ІІІ. ІСТОРІЯ ОДНОГО КУКУРУДЗЯНОГО КОРЖИКА

Під той час, як діялася вся ця історія, келійка в палаці Тур - Ролан була зайнята. Коли ж читачеві цікаво знати, хто саме там жив, йому слід послухати тільки розмову трьох моторних кумась, що саме, як ми спинили свій погляд на «Шурячій Норі», попрямували до неї, ідучи вздовж річки від Шатле на Гревський майдан.

Дві з цих жінок були вбрані, як личить порядним парижанкам. Їх тонкі білі косинки, їх смугнасті блакитно-червоні спідниці з грубого сукна, їх білі панчохи з білого мережива, вишивані кольоворовими стрілками, що так гарно обтягали їм ноги, їх чотирикутні жовті черевики на чорних підошвах, а надто головні їх вбори — оті вкриті силою стрічок і мережива, що їх і досі ще носять шампанянки, змагаючись щодо цього з grenaderами російської імператорської гвардії,— усе це доводило, що вони належать до типу тих багатих крамарих, які являють середину між тим, що лакеї зовуть «жінкою» і «шанісю». На них не було ні перст-

¹ Ти, молись — Прим. ред.

² T-ou aux rats — каламбурне переінаншення Ty ora.—Прим. ред.

нів, ні золотих хрестів, але легко було зауважити, що не з бідності то, а просто з щирого страху заплатити штраф. Супутниця їхня була вдягнена майже так само, але в убранині її і манерах було щось властиве дружині провінціального нотаря. По тому, як високо вона оперезалась одрау знати було, що в Парижі вона не здавна. До того ж косинка в неї була в згортках, черевики прикрашені, бантами, спідниця була в поперечні, а не в повздовжні смуги — та інші такі недоладності, що обурювали добрий смак.

Перші дві жінки йшли тою особливою ходою, по якій знати парижанок, що показують Париж заїжджим провінціалам. Провінціалка ж тримала за руку товстенького хлопчика, що й собі тримав у руці товстенького коржика.

Як нам ні прикро це, а мусимо додати, що через холодну пору року хлопчик замість носової хустки вживав свого язика.

Він ішов, так що його доводилося тягти за собою — non *passibus* *aquis*, як каже Віргілій — і що не крок, спотикався, аж мати весь час скракувала. Щоправда, він більше дивився на коржика, ніж собі під ноги. Безпекенно, була якесь поважна причина, що заважала йому поласувати, бо він тільки поривав на коржик очі. Матері треба б було самій його взяти у хлопця. Бо жорстоко ж було завдавати своєму карапузові таких танталових мук.

Тим часом «дамуазелі» (бо «дамами» звали тоді тільки жіночі пляхетного роду) базікали всі враз.

— Ходім швидше, дамуазель Магієтта, — казала до провінціалки наймолодша й найгладша з жінок. — Я дуже боюся, щоб ми не спізнилися; нам переказували в Шатле, що його ось - ось мали вже вести до стовпа.

— Ото ще! Що ви таке кажете, дамуазель Ударда Мюньє? — втрутилася друга парижанка. — Та він же буде на стовпі аж дві години. Встигнемо ще... А чи бачили ви колись ганебний стовп, люба моя Магієтта?

— Авеж, — відповіла провінціалка, — у Реймсі.

— Ет! Що воно за ганебний стовп може бути у вашому

Реймсі? Якась нікчемна кліточка, де крутять на колесі самих тільки селян. Ото ще не бачили!

— Яких таких селян! — знову відказала Магіетта. — Це на Сукняному ринку! У Реймсі! Та ми там бачили таких влочинців, що кращих і бути не може — таких, що батька — матір своїх забили. «Селян»! Та за кого ви маєте нас, Жервеза?

Видно було, що провінціалка не нажарт розсердила, обороняючи честь свого ганебного стовпа. Та, на щастя, обачна Ударда Мюньє своєчасно повернула розмову на інше.

— До речі, дамуазель Магіетта, що скажете ви про наших фланадських посланців? Чи бачили ви таких гарних у Реймсі?

— Признатися, — відповіла Магіетта, — таких фланандців можна бачити тільки в Парижі.

— А чи бачили ви поміж ними отого здоровенного посла, що назався панчішником? — вела далі Ударда.

— Авжеж, — сказала Магіетта. — Він має вигляд Сатурна.

— А отого товстуна, в якого пика — мов те голе черево? — не вгавала Жервеза. — Або того маленького з малісінськими оченятками й червоними, наче обскубаними повіками, що скидаються на якісь будякові голівки?

— А які ж цікаві були в них коні, — промовила Ударда, — усі прикрашені за звичасм своєї країни!

— Ет, моя люба, — урвала їй мову провінціалка Магіетта, і сама переймаючись виглядом власної вищості. — Що ж сказали б ви тоді, якби бачили тих коней принців і почту королівського, що були в Реймсі вісімнадцять років тому під час коронації шістдесят першого року! Які там були тільки попонці — і з дамаського сукна, і з щонайтоншої золотої парчі, та ще обшиті соболевим хутром; або оксамитоні, облямовані вже горностаем; або знов усі чисто гаптовані золотом та сріблом, із золотими ж і срібними китицями... Ось де грошей не шкодували! А на конях — чудові маленькі пажі.

— Це ж аніяк ще не значить, — стримано відказала

Ударда,— що у фланандців нема чудових коней, або що їх не шанували вчора ввечері пишним бенкетом у пана купецького прево в Готель - де - Віль, де їх частували драже, глінтвейном, прянощами й іншими дивинами.

— Що ви, сусідко, кажете! — вигукнула Жервеза.— Фланандці ж вечеряли в пана кардинала в Малому Бурбонському палаці.

— Ні, в ратуші.

— Отакої! Та в Бурбонському ж.

— А я кажу — в ратуші,— гостро відказала Ударда.— Ще доктор Скурабль виголосив по - латинському промону, що дуже всіх іх потішила. Мені переказував це чоловік, а він же присяжний книгар.

— А я кажу, що в Бурбонському,— теж не меніп за-
важто заперечила Жервеза.— Ще прокуратор пана кардинала подав їм дванадцять подвійних квартир з білим, рожевим і червоним глінтвейном, двадцять чотири ящики з по-
золоченим ліонським марципаном, стільки ж приятків,
на два фунти кожний, та шість шівбарил шоптайкращого
білого й рожевого бонського вина. Повірте, це цілком
певне. Я знаю це від свого чоловіка, а він же за п'ятдесятника в Парлуар - о - Буржуа і ще цього ранку порів-
нював фланандців до отих посланців Прет - Жана й імпе-
ратора трапезуїдського, а кільцями у вухах, що пріж-
джали в Месопотамії до Парижа за останнього короля.

— А все ж вони вечеряли в ратуші,— правила своєї Ударда, на яку мало вплинули красномовні доводи сперечальниці.— І це така сама правда, як і те, що там ніколи не бачили ще такої сили різного печева й ласощів.

— А я вам знов таки кажу, що те було в Малому Бурбонському палаці, а що їм услуговував міський сержант Сек, то це й підводить вас на помилку.

— Кажу ж вам, у ратуші!

— Ні, в Бурбонському, моя люба. Ще отой напис «Надія»,
що над порталом, осяяний був з чародійного ліхтаря.

— У ратуші! У ратуші! Навіть Гуссон - ле - Вуар грав
там на скрипці!

— А я кажу вам, що ні!

— А я кажу вам, що так!

— А я кажу вам, що ні!

Товстуха Ударда було наготовилась відповідати, і хто зна, чи не вчепилися б вони одна одній у волосся, коли б Магієтта раптом не скрикнула.

— Дивіться, дивіться, що воно за юрба отам, кінець мосту! Щось вони обступили і дивляться.

— Справді,— зауважила Жервеза,— я чую тамбурин. Очевидно, то Смеральда показув свої фіглі з козою. Ану бо швидше, Магієтта! Прискорте ходу і тягніть свого хлопчика. Ви приїхали сюди оглянути все, що є в Парижі цікавого. Вчора ви бачили фланандців; сьогодні треба подивитися на циганку.

— Циганку!— скрикнула Магієтта, поточившись назад і міцно стискаючи синові руку.— Крий боже! Вона ж украде в мене дитину!.. Йди за мною, Есташ.

І вона поквапним кроком подалась набережною до Гревського майдану, аж поки міст не залишився далеко ззаду неї. Як стій, литина, яку вона тягла за руку, впала на коліна— вона спинилася, вся засапана. Тут наздогнали її Ударда й Жервеза.

— Ця циганка вкраде у вас дитину?— промовила Жервеза.— Ну їй впливе ж таке в голову!

Магієтта задумливо хитнула головою.

— Дивна річ,— зауважила Ударда,— що такої самої думки про циганок і відлюдниця.

— Шо воно за відлюдниця така?— спитала Магієтта.

— От тобі їй маєш,— відповіла Ударда,— та сестра ж Гудула.

— А що то за сестра Гудула?— знову спитала Магієтта.

— Ото одразу видно, що ви з Реймса, коли не знасте цього,— відказала Ударда.— Це відлюдниця в Щурничій Норі.

— Та невже?— вигукиула Магієтта,— ота жінка, якій ми несемо цього коржика.

Ударда ствердно хитнула головою.

— Вона сама. Ось ви її зараз побачите крізь віконце на Гревськім майдані. В неї така сама думка, як і у вас, про оцих бродяжих циганок, що грають на тамбурун і ворожать людям. Невідомо, звідкіль у неї цей страх до циганів та єгиптян. Але вам, Магієтта, чому ж вам було тікати, ледве побачивши цю циганку?

— О,— сказала Магієтта, обіруч обіймаючи круглу голівку своєї дитини,— я не хочу, щоб і мені сталося те, що й Пакетті ла - Шантфлері.

— Га! Та тут якась історія, що ви повинні нам розказати, моя люба Магієтта,— промовила Жервеза, узявиши її за руку.

— З охотою,— відповіла Магієтта,— тільки, либонь, і ви нічого, крім свого Парижа, не знаєте, коли не чули про це. Отож скажу вам таке (тільки нашо ж нам стояти, поки я розповідатиму)... Пакетта ла - Шантфлері була вродлива дівчина вісімнадцяти років, коли й мені було стільки ж, тобто вісімнадцять років тому, і вона сама винна, коли тепер не стала отакою, як я, ограйною здорововою жінкою тридцяти шести років, що має дружину й сина. Проте ій годі було й сподіватися цього ще відколи ій вийшло чотирнадцять років. Була вона дочка реймського корабельного менестреля Гіберто, того самого, що грав перед королем Карлом VII під час його коронації, коли той їхав річкою Вель від Сільєрі до Мюізона; в човні була ще й сама Орлеанська діва. Старий батько помер, коли Пакетта була ще зовсім маленька; в неї лишилася сама мати, сестра пана Матьє Шрадона, паризького мідника й каваняра, що жив на вулиці Парен - Гарлен і торік оце помер. Отже була вона з порядної родини. На жаль, мати її була жінка занадто добра і навчила Пакетту хібащо гаптувати та низати бисером цяцьки, що не заважало дівчині стати дуже бідною. Жили вони вдвох у Реймсі, на вулиці Фаль - Пен, що тягнеться вдовж самої річки. Затимте це; я гадаю, що це й накоjo лиха Пакетті. Шістдесят першого року, коли коронувався богохранимий король наш Людовік XI, Пакетта була така весела й гарна, що її скрізь тільки й

звали Шантфлєрі. Бідолашна дівчинка. У неї були чудові зуби, отож вона й любила сміятися, щоб ставити їх перед очі. Та ба, дівчині, що багато сміється, доводиться кінець - кінцем плакати; гарні зуби пеують гарні очі. Така от була ця Шантфлєрі. Жили вони з матір'ю у алиднях; по смерті мандрівного музички вони бо звелися вінащо, а з гаптування свого мали хіба яких шість деньс на тиждень, тобто навіть менш як два ліарди. Минувся той час, коли старий Гіберто, бувало, заробляв, під час одної коронації, по двадцять париальких су за одну лише пісню. Якось узимку — бувало це того самого шістдесят першого року — коли в цих жіночих не було ні полінця, ні хворостинки, а надворі була холоднечас, мороз так гарно розмалював Пакетті щоки, що чоловіки так і лашилися до неї: «Пакетта!» — а хтой: «Пакеретта!» — аж вона стороїла. — Есташ! Ти, здається, збираєшся гризти коржика! — Одної неділі, коли вона повернулася з церкви з золотим хрестиком на шні, ми одрау ж побачили, що вона загинула. Чотирнадцять років! Здумайте собі тільки! Спочатку в неї був молодий віконт де - Кормонтрейль, що мав власний замок за три четверті лье від Реймса; потім мессір Анрі де - Тріанкур, старшина королівської кінності; далі — вже меншого рангу — сержант Шіар де - Боллон; а там уже — чимраз нижче та нижче — Гері Обержон, королівський лакей, Масе де - Фрепю, голяр пана дофіна, а там — Тененен - ле - Муан, королівський кухар; нарешті, переходячи ледалі до старіших і простіших, вона занепала до вуличного музички Гільйома Расіна, а тоді й до ліхтарника Тьєррі - де - Мер. Бідна Шантфлєрі! Після того вона віддавалася вже першому ліпшому; від її золотої монети лишалося останнє су. Коротко сказавши, під час коронації, тобто того самого шістдесят першого року, вона була вже коханкою злодійського ватажка. Того самого року!

Магіетта зітхнула і витерла сліози, що набігли їй на очі.

— Ну, це досить звичайна історія, — зауважила Жервеза, — до того ж я не бачу в ній ні циганок, ні дітей.

— Стривайте, — сказала Магіетта, — зараз матимете її

дитину. Шістдесят шостого року, на святого Поля — цього місяця буде тому шістнадцять років — Пакетта родила дівчинку. Бідолаха! Як вона раділа в того; вона давно вже жадала дитини. Мати її — ця добросерда жінка, яка ві на що не мала очей — її мати померла вже. Пакетті нікого було любити, як нікому було любити і її. За п'ять років, відколи прогрішилася Шантфлері, набралась же лиха нещасна дівчинка. Вона була одним - одна, сама душою в цім місті, де їй не було проступку на вулиці, де кожне тикало на неї пальцем, лаяло її, де її били сержалти і брали на глози обідрані вуличні хлоп'ята. До того ж їй вийшло двадцять років, а двадцять років — це ж уже старість жінок, що живуть із кохання. Та й воно почало давати їй не більш за те, що давало колись гаптування: що більше зморшок, то менше заробітку; знов почала дошкуляти їй зима, знову рідко коли в пічці у неї були дрова, а в кошику — хліб. Працювати вона не могла, бо, вкинувшись у розпусту, зовсім зледаціла, а ще більше терпіла від того, що, зледацівши, кинулась у розпусту. При наймні так пояснює кюре з Сен-Ремі, чому отакі жінки більше терплять під старість від холоду й голоду, аніж будь - які інші бідачки.

— Гаразд,— зауважила Жервеза,— а де ж циганка?

— Та підождіть но, Жервео! — вигукнула не така неперпляча Ударда. — Що б тоді й розповідати, коли б викласти все враз з кінця? Розказуйте, Магієтта, будь ласка. Яка ж вона бідна, та Шантфлері!

Магієтта повела далі:

— Отже вона тяжко журилася, поневірялася і аж змарніла від слів. Але хоч яка зганьблена, пропаща й самітня вона була, а втім її здавалося, що вона почувала б себе не такою зганьбленою, пропащою й самітньою, коли б знайшла в цьому світі щось або когось, що вона могла б полюбити або хто міг би полюбити її. Треба було мати дитину, бо тільки незаймана дитяча душа й могла стати тут у послузі. Вона зрозуміла це, коли покохала була одного злодія, единого чоловіка, що міг би, здавалося, її полюбити; та

трохи згодом вона зауважила, що той нею гордув. Таким от жінкам потрібний коханець або дитина, що заповнювали б ім серце. Інакше бо вони дуже нещасні. Не маючи змоги придбати коханця, вона запалилася жаданням мати дитину і, не перестаючи бути побожною, завжди благала про це милосердного бога. Милосердний бог зглянувся на неї і дав їй дівчинку. Годі й казати, яка вона була рада; як навіжена, вона і плакала і мілувала, цілуvalа дитину. Вона сама давала їй грудь, поробила їй пелюшок із свого укривала, що тільки й лишалося в неї на ліжку, і не відчувала вже ні холоду, ні голоду. Вона знов дуже похорошила. Бо стара дівка стає молодою матір'ю. Чоловіки знов почали звалицятись до неї; вона знайшла купців на свій крам і на оці виторговані гріхом гроші спрояляла дитині пелюшки, чепці, нагруднички, мережчані сорочки й атласові ковпачки, і гадки навіть не маючи купити собі нове укривало. Добродію Есташ, я вам уже казала не їсти коржика! Отож маленька Аньєс — так охрестила її мати, щождо прізвища, то Шантфлері його давно позабула... отож на дівчинці цій було більше всяких стъожок і гаптування, ніж на принцесі Дофіне! Між іншим, вона мала пару таких черевичків, що й сам король Людовік XI, напевне, не бачив подібних. Їх власноручно шила їй гаптувала їй мати, виявивши всю свою вправність у вишиванні і витративши таку силу різного галтовання й леліток, що хоч би і святій діві на ризу. Ну такі ж тобі ловкі манюнькі були черевички, що менших годі й шукати. А завдовжки не більше за мого пальця, аж не йнялося віри, що їх можна взути, доки не побачиш на їх ніжках у дівчинки. Та й те сказати, які ж вони малесенькі були, оті ноженята, а які гарнесенькі, а які рожеві - рожеві. Ще рожевіші від самих атласових черевичків. Коли у вас будуть діти, Ударда, ви арозумієте, що нема в світі крацього ніж оті дитячі ніжки й рученятка.

— Та я б з дорогою душою,— зітхнувші, зауважила Ударда,— та коли ж той мій Андрі Мюньє...

— Одначе,— вела далі Магіетта,— не самі ніжки

тільки були гарні в дівчинки Пакетти. Я бачила її, коли їй було ще якісь чотири місяці; ну справжнє тобі ангелятко! Очі їй були більші за рот, а на голівці кучерявилось уже чудове — тонке й темне — волосся. Що то за гарнесенька чорнявочка була б з неї пістнадцять років! Мати дедалі більше як не своя упадала коло неї. Вона милувала її, цілуvalа, пестила, вмивала, прибирала, здавалось, ладна була б її з'їсти. Вона аж не тямилась від щастя; і знай дякувала за нього богові. Надто ж захоплювали її оті рожеві доччині ніжки; це був якийсь вічний захват, вічний напад нестяжних радощів. Раз - у - раз вона присисалася до них губами і ніяк не могла від них відрватися. Вона то вдягала на них, то знов скидала з них маленькі черевички, любувалася на них, умлівала над ними, споглядала їх проти світла, уся зворушувалася, коли дівчинка намагалася ступати ними в себе на ліжку, і ладна була до віку простояти отак навколошках, взуваючи й розуваючи ці ніжки, наче немовляті Ісусові.

— Усе воно ніби й гаразд,— нишком промовила Жервеза,— тільки до чого ж тут ті цигани?

— А ось до чого,— відказала Магіетта.— Одного дня до Реймса прибули чудні якісь верхівці. Це були оті жебраки - волоцюги, що швендяють світом під проводом свого герцога та графів. Обличчя в них були смугляві, волосся дуже кучеряве, а у вухах висіли круглі срібні серги. Їх жінки були навіть бридкіші від чоловіків. Обличчя в них були ще червоніші і завжди везатулені, на стегнах телі-палася лихенійка спідничка, поверх якої звисала з плечей сплетена з мотуззя плащина, а коси скидались на кінський хвіст. Дітва, що барложилася коло їх ніг, могла б навіть мавп настражати. Чисто купа якогось людського сміття. Усі вони прийшли до Реймса з Нижнього Єгипта навпростець через Польщу. Подейкували люди, що їх сповідав папа і наказав їм, щоб відлокутувати гріхи свої, сім років блукати світом, не стелячи собі навіть постелі; тим то вони й проявляли себе покутниками, і від них аж смерділо. Либонь, вони походили з сарацинів, через що поклонялись

Юпітерові, крім того, вони правили по десять турських ліврів з кожного архієпископа, єпископа й абата, що мав право носити митру й патерию. Так дозволено ім в папській буллі. До Реймса прийшли вони ворожити в ім'я алжірського короля й германського імператора. Річ зрозуміла, що всього цього було досить, щоб не пустити їх в місто. Тоді вся ватага любісінько отаборилася собі коло Бренських воріт на пагорку, де вітряк, якраз коло місця, де колись добували крейду. Народ так і сунув до них з Реймса. Вони ж дивилися на руки й провіщали наймовірні дива; вони й самому Іуді ладні були напророчити папство. Аж тут пішов про них поговір, нібіто вони крадуть дітей, витягають з кишені гаманці й живляться людським м'ясом. Хто розважливий — застерігав був легкомумних: «Не ходіть туди!» — а сам собі чимчикував до них крадьюкома. Наче хтось ману на всіх напустив. Справді, бо там можна було почути таке, що й сам кардинал ради собі не дав би. Матері могли пишатися дітьми своїми, дівшавшися від циганок про всі ті дива, що позначені були на дитячих долонях поганськими й турецькими письменами. Якому хлопчаті судилося бути імператором, якому — папою, якому — каштаном. Бідна Шантфлері теж зацікавилася; їй картіло дізнатися, що ж судилося її гарненькій, маленькій Аньес — чи не буде вона часом арм'янською імператрицею або що. Отож вона й понесла її до циган; циганки милувалися з дівчинки, пестили її, цілували чорними своїми губами і дивувались на маленькі її рученятка — чому мати, треба сказати, раділа. Особливо ж захоплювали всіх чудові ті ноженята й черевички. Дитині ще не було тоді року. Воно вже щось лепетало, дивилось на матір, заходилося нестремним сміхом, було з себе пухеньке й кругленьке і робило якісь м'які, чарівні — ну тобі ангельські жести. Дівчинка дуже злякалась циганок, аж заплакала. Та мати знай дужче поцілуvala її і пішла назад, зачарована тим, що напророкували її Аньес ворожки. З неї мала вийти красуня, ще й доброочесна, ще й королева. Вона повернулась до себе в хатину на вулиці Фоль - Нен, горда тим, що несе

королеву. Другого ранку, скориставши з того, що дитина спала в неї на ліжку (куди вона завжди клала її на ніч), вона тихенько прочинила двері і побігла до сусідки з вулиці Сешесрі розказати і про те, як колись дочці її слугуватимуть до столу англійський король і ерцгерцог ефіопський, і про інші подібні чудеса. Повертаючись, уже в себе на сходах, і не чуючи дитячого крику, вона подумала була: «Гаразд! дитина ще спить!» Та побачивши розчинені навстіж двері, хоч вона йдучи причинила їх, бідна мати кинулась просто до ліжка... Дитини вже не було, ліжко було порожнє. Від дитини не лишилося й сліду, крім одного з гарненьких отих черевичків. Вона метнулась з кімнати, кинулась униз сходами і почала битися головою об стіну, кричачи: «Дитино моя! У кого моя дитина? Хто взяв мою дитину?» Та вулиця була пустісінька, до того ж будинок стояв остроронь; ніхто не міг ій нічого сказати. Вона побігла містом, і там цілий день гасала по вулицях, совалась туди й сюди, заливалася в двері й у вікна — забожеволіла, стороопіла, страшна, мов дика самиця якась, що загубила своїх авіренят. Вона бігала, засапана, розкуюважена — аж страшно було її подивитися — а очі в неї палали вогнем, висушуючи сльози. Вона спиняла перехожих, вона кричала до них: «Донько моя! Доненько! Моя гарненька донько! Хто поверне мені мою доньку — я буду слугою йому, слугою його собаці, хай він єсть і мов серце!»... Здивавши кюре з Сен - Ремі, вона сказала йому: «Пане кюре, я оратиму землю своїми нігтями, аби лише ви знайшли мені дитину!..» Це було надто тяжко, Ударда; навіть така тверда на вдачу людина, як прокурор Понс - Лакарб — і той, сама бачила, плакав. Бідна, нещасна мати! Увечері вона повернулася додому. Поки вона бігала, одна з сусідок її бачила, як до неї прокралися дві циганки з якимсь клунком у руках, а тоді, зачинивши двері, пустилися навтікача. По тому в кімнаті в неї весь час нібито чувся дитячий крик. Мати аж засміялася з радості, наче на крилах знялася сходами, чимдуж штовхнула двері й увійшла... Страшно й вимовити, Ударда. Замість своєї чарівної Аньєс, тамої рум'яної,

такої свіженької, цього справжнього божого дару — по підлозі верещачи плавувала якась маленька потвора — щось мерзене, криве, горбате, скалічене. Вона, жахнувшись, за-плюшила очі. «О! — промовила бідолаха, — невже ж ті чак-луни обернули мені доньку на цю жахливувзвірину?» Сусідки похопилися віднести криву дитину; вона ж могла б збити в розуму безталанну матір. Ця маленька потвора була ви-плодком діавола й циганки. На вигляд мала вона близько чотирьох років, а говорила якоюсь нелюдською мовою, не-розумілими якимись словами. Шантфлері пришла до чере-вичка — все, що лишалося в ній від усього, що вона любила. І довго лежала отак, непорушна, мовчазна, бездушна, аж га-дали вже, що вона вмерла. Коли раптом все тіло їй затрем-тіло, вона почала шалено виціловувати едину свою релік-вію і зайплася нестяжним ревним плачем. Запевняю вас, всі ми плакали разом з нею. «О, моя донечко, — казала вона, — гарненка моя донечко! Дети? — і як же це нам краяло серце! Я це й досі плачу, бува, згадавши про все це. Бо напі діти — це ж мозок наших кісток. — Бідний мій Есташ! Ти ж такий красунчик! Коли б ви знали, який він у мене розум-ник! Учора він мені каже: «Я хочу бути вояком!». Що було б, як би я тебе втратила? — Як раптом Шантфлері схопилася і давай бігати по Реймсу, вигукуючи: «До ци-ганського табору! До циганського табору! Сержанти, ходім палити відьом!» Та цигани вже десь подалися. Була глуха ніч. Не можна було гнатись за ними. Другого дня за два лів від Реймса, між Ге і Тіллуа, серед заростів вересу знайдено рештки великого вогнища, кілька стъ-жечок Пакетті, краплі крові й козлячий послід. Минула ніч припадала якраз на суботу. Отже не було ніякого сумніву, що цигани справляли в цих заростях шабаш: разом із Вельзевулом пожерли дитину, як це заведено в магометан. Довідавшися про цю страшну новину, Шант-флері не заплакала, вона тільки зворушила була губами, наче намірялася щось сказати, та не могла. Другого дня волосся в неї було все сиве. А ще через день вона десь зникла.

— Справді жахлива історія,— сказала Ударда,— це ж може викликати слізни навіть в бургундця.

— Тепер я не дивуюсь, що циганки нагонять вам такого страху,— додала і Жервеза.

— І ви дуже добре вчинили,— вела далі Ударда,— що зараз же втекли з своїм Есташем, бо ці циганки теж з Полонії.

— Ні,— заперечила Жервеза,— кажуть, ніби вони прийшли з Іспанії й Кatalонії.

— З Кatalонії? Мабуть чи не так,— відказала Ударда.— Полонія, Кatalонія, Валонія — я завжди плутаю ці три країни. Але певна річ те, що вони цигани.

— І мають досить довгі зуби,— прикинула знову Жервеза,— щоб істи маленьких дітей. Я б ані трохи не здивувалась, дізнавшися, що й Смеральда ласув ними, дарма що в ній такий маленький рот. Надто вже хитрі фіглі виробляє її коза, щоб тут не було чогось нечестивого.

Магіетта йшла мовчки. Вона поринула в ту задуму, що в нібі дальший протяг сумного оповідання і що розвіються тільки тоді, коли, дедалі поширюючи тремтячі свої хвилі, нарешті здобудеться до тайників серця. Тим часом Жервеза зняла мову до неї:

— Так таки ніхто й не дізнався, що сталося з Шантфлері?

Магіетта не відповідала. Тоді Жервеза знову спитала те саме, смикнувши її за руку й озвавши на ім'я. Магіетта немов прокинулась від думок.

— Що сталося з Шантфлері? — спитала вона, машинально переказуючи слова, що звучали ще й у вухах; а тоді, силюючи себе, щоб забагнати значення цих слів, живо вигукнула:— Ні, про це так ніхто й не дізнався.

І додала по паузі:

— Хто каже, що бачив, як вона виходила надвечір ворітми Флешамбо; хто — на світанку ворітми Базе. Якийсь старець знайшов її золотого хрестика, почепленого на камінний хрест на тім місці, де бував ярмарок. Це та сама коштовність, що напастила її шістдесят першого року. Пого подарував Пакетті її перший коханець, красунь віконт

де - Кормонтрейль. Вона ніколи не вважувалась розву-
чилися з хрестиком, хоч і як було бідувала. Вона чіллялась
за нього, як за життя. Отже, дізnavши, що його знайдено
кинутого, всі ми вирішили, що вона померла. А втім дехто
в Кабаре - ле - Вот казав, ніби бачив, як вона йшла
босоніж по каменюках шляхом, що веде до Парижа. Але
тоді вона мусила б вийти Вельськими ворітами, та й взагалі
всі ці чутки вельми суперечні. Або, радше, я певна, що
вона й справді пішла Вельськими ворітами, тільки геть
в цього світу.

— Я вас не розумію,— сказала Жервеза.

— Вель,— відповіла Магіетта, сумно всміхнувшись,—
це ж річка.

— Бідолаха! — вигукнула Ударда, вдригнувшись,—
вона втопилася!

— Втопилася! — ствердила Магіетта. — І хіба міг би уявити
собі добряга Гіберто, коли, було, плив за водою на човні
під мостом Тенке, співаючи пісень, що колись улюблена
донька його Пакетта і собі пропливше під тим самим мостом,
та вже без пісень і човна?

— А черевичок? — спітала Жервеза.

— Ще разом із матір'ю, — відповіла Магіетта.

— Біденський черевичок! — промовила Ударда.

Товста, чула Ударда внаїїтхала собі разом з Магіеттою.
Цікавіша ж від неї Жервеза не переставала допитуватися.

— А потвора? — раптом спітала вона Магіетту.

— Яка то потвора? — теж спітала та.

— Та ота маленька циганська потвора, що її залишили
чаклувки Шантфлері замість її дочки. Що зробили ви їй?
Напевне, втопили?

— Ні, — відказала Магіетта.

— Як то! Значить, спалили? Та воно й справедливіше.
Ще б пак — відьомська дитина!

— І не те, і не те, Жервеза. Циганчам запіканився пан
архієпископ, що охрестив, благословив його, поволі вигнав
їз нього діавола, і послав до Парижа, наказавши покласти
як підкідъка на дерев'яному ліжку в Соборі богоматері.

— Ет, ці ж епіскопи.— пробурчала Жервеза.— Через свою вченість вони ніколи не роблять по-людському. Ну, здумайте тільки, Ударда,— покласти чортеня на ліжко підкильків. Бож певна річ, що цей виродок був діаволом... Ну, гаразд, Магіетта, а що ж йому зробили в Парижі? Напевне, жоден благодійник не зважився його взяти.

— Не знаю,— відповіла Магіетта.— Це було якраз під ту пору, коли мій чоловік купив собі посаду нотаря в Берю, за два лів'я від міста, і нас уже мало обходило вся ця історія; тим паче коло Берю є два горби Серней, що заслоняють від нас навіть давнинці Реймського собору.

Розмовляючи так, три шановні городянки дійшли до Греського майдану. Зацікавлені оповіданням, вони проминули громадський требник в готелі Тур-Ролан і машинально попрямували були до ганебного стовпа, круг якого щохвилини збільшувався натовп. Напевне, побачивши видовище, що притягало там загальну увагу, вони так і не згадали б про Щурячу Нору і про те, що намірлялися спинитися коло неї, коли б ім раптом не нагадав про це шестилітній товстунчик Есташ, якого Магіетта тягла за руку.

— Мамо,— спітав він, наче інстинктивно почувши, що Щуряча Нора залишилася ззаду нього,— чи можна вже з'їсти коржика?

Якби Есташ був метикуватіший або, радше, не такий ласун, він був би трохи потерпів і тільки повернувся додому, в Університет, на вулицю Валянс, в квартиру метра Андрі Мюньє,— наважився б завдати це боязке питання: «Мамо, чи можна вже з'їсти коржика?»

Тепер же це необачне питання повернуло Магіетту до дійсності.

— До речі,— вигукнула вона,— ми ж забули про відлюдницю. Ходім до отої Щурячої Нори, я віддам їй коржика.

— Авжеж,— сказала Ударда.— Це ж справа благочестя. На таке Есташ зовсім не розраховував.

— Не хочу, це мій коржик,— затяг він, по чераї смикаючи плечима, так що вони торкались його вух, що було в нього ознакою ремства.

Жінки повернулися своїм слідом, а коли підходили до готелю Тур - Ролан, Ударда звернулася до супутниць:

— Не треба дивитися на неї усім заразом, щоб не налякати часом мішечниці. Удавайте вдвох, ніби ви читаєте в требнику Dominus, а я тим часом зиркну в віконце; вона мене трошки знає. Я подам вам знак, коли можна буде підійти.

Оточ вона підійшла до віконця сама. Та ледве зазирнула в нього, як неимовинний жаль позначився на всім її веселім і відвертім обличчі, аж воно раптом змінило і вираз, і колір свій, наче потрапивши після сонця під місячний промінь; очі її зробилися вогкі, губи викривилися, адавалося, що вона зараз заплаче. По якійсь хвилі вона притулила до губів пальця, даючи Магіетті знак подивитися.

Магіетта підійшла мовчки, навশиньках, схвильована, наче наблизжалася до скорботного ліжка.

І справді, сумне видовище ставало перед очима обох жінок, поки вони, скам'янівши й запинивши дух, дивилися в Щурячу Нору крізь її загратоване віконце.

Келійка була вузька, тяглась більше вшир, аніж углиб, мала стрілчасте склепіння і скидалася всередині на верх єпископської митри. На голій плитовій долівці на впочепки сиділа в кутку жінка. Вона спиралася підборіддям в коліна і міцно притискала їх схрещеними руками до грудей. Уся скорчена, одягнена в якийсь рудявий мішок, що вкривав її широкими агортками, з довгим сивим волоссям, яке звисало їй спереду на обличчя й спускалося до самих ніг,— вона на перший погляд видалася якимсь дивовижним обрисом на темному тлі келійки, якимсь чорнуватим трикутником, виразно помережаним від денного світла, що прошивалося у віконце, темною і ясною смугами. Це була одна з тих напівтемних, напівосяяних примар, яких можна побачити уві сні або на химерних картинах Гойя — бліда, непорушна, хмура, що, стулившись,

сидить на чиємусь надгробку або прихилюється до тюремних
грат.

Це не була ні жінка, ні чоловік, ці живе, ні мертвє: це
була невиразна постать, щось як привиддя, на чому, як
оте світло й морок, перехрещувались дійсність і примарність.
Спід її звислого до самої землі волосся ледве знати було
схудле суворе обличчя; спід її одежини ледве знати було
пальці на ногі, скорчені на холодній, твердій долівці. І
дивлячись на оці нечисленні ознаки людської подоби,
що прозирали спід траурної оболонки, аж перебігав по
тілі мороз.

Здавалося, що ця наче вросла в плити постать неадатна
ні рухатися, ні думати, ні дихати. Лежачи, дарма що був
січень, у самому тонкому полотняному мішку на гранітових
плитах, без вогню, в цій темній в'язниці, у скісне віконце
якої вдирався холодний вітер і ніколи не зазирало сонце.—
вона ніби не тільки не страждала від цього, ба навіть не
помічала цього. Вона, сказати б, скам'яніла в цій камінній
тюрмі, заledеніла на цьому зимовому повітрі. Руки її були
зачеплені, очі втуплені перед себе. Спершу вона виглядала
як привид, потім — як статуя.

А втім вряди годи в неї разом з подихом розмикалися
і починали тікатись посинілі губи, хоча й безжизні, байдужі, як те листя, що летить над землею за вітром.

А втім в її тьмяних очей линув погляд, погляд невияс-
нений, глибокий, скорботний, прикрій, весь час уп'ятив
десь у невидимий взовні куток; погляд, що ніби зосере-
джував усі хмурі думки цієї страдницької душі на якійсь
незнаній таємничій речі.

Така була ця істота, яку через її замуроване житло
звали «відлюдницею», а через одежду її — «міщечницею».

Усі три жінки — бо Жервеза приєдналася до Магіетти
її Ударди — роздивлялися у віконце. Дарма, що їхні го-
лови застували бліде світло, що пропишло у келійку,
бідолаха, здавалося, зовсім не помічала їх.

— Не заважаймо їй,—тихенько сказала Ударда,—
вона в захваті, вона молиться.

Тим часом Магіетта, ледалі більше хвилюючись, роздивлялась на це амарніле, висохле обличчя й розапатлане волосся, і очі її взялися сльозами.

— Це було б неймовірно! — шепотила вона.

Просунувши голову крізь гратегі віконця, вона зазирнула в куток, куди весь час вливлялася нещасна жінка.

Коли вона витягла назад голову, все обличчя їй було залите сльозами.

— Як називаєте ви цю жінку? — спитала вона Ударду.

— Ми звемо її сестрою Гудулою.

— А я, — відказала Магіетта, — називаю її Пакеттою - ла - Шантфлері.

І по цій мові, притуливши до губів пальця, подала знак здивованій Ударді, щоб та теж просунула голову й подивилась у віконце.

Зазирнувши, Ударда побачила в кутку, куди затопляла свій хмуро натхнений погляд відлюдниця, рожевий атласний черевичок, ввесь гантований золотом і сріблом.

Після Ударди зазирнула у віконце й Жервеза, і всі троє, роздивляючись на нещасну матір, зайшлися сльозами.

Але ні іх погляди, ні плач не привернули до себе уваги відлюдниці. Руки в неї залишалися стисненими, вуста — німими, очі — затопленими в черевичок, що, як і погляд цей, краяв би серце всім, хто знав її історію.

Жінки не вимовили ще ні одного слова; вони не наважувались розмовляти навіть і пошепки. Ця непорушна тиша, ця непорушна туга, це непорушене забуття, де зникало все чисто, крім цього черевичка, справляли на них таке враження, ніби вони стояли перед алтарем під час великої або різдвяної відправи. Вони мовчали, вони линули десь думками, вони готові були вчасти навколошки, ім здавалося, що вони още ввійшли в церкву на страсті.

Нарешті Жервеза, пайцікавіша, а тому й найменш чуйна споміж трьох жінок, спробувала була зайняти словом відлюдницю:

— Сестро! Сестро! Гудула!

Вона аж тричі, щораз голосніше, переказала свій поклик.

Відлюдниця як прикипіла: ані слова, ані погляду, ані подибу — жодної ознаки життя.

Тоді Ударда спробувала теж, тільки ніжнішим, ласкавішим голосом:

— Сестро! Свята сестро Гудула!

Знову мовчання, знову непорушність.

— Дивачка якась! — скрикнула Жервеза. — Її не дійме й бомбарда.

— Мабуть, що глуха, — зітхнувши, сказала Ударда.

— Мабуть, що й сліпа, — долала Жервеза.

— А мабуть, мертвa, — прикинула Магіетта.

Певне було тільки те, що, коли душа зовсім ще не покинула це безжivне, наче васнуле летаргійним сном, тіло, вона заховалася лесь у такому його тайнику, куди не сягали зовнішні враження.

— Начебто доведеться покласти коржика на віконці, — сказала Ударда. — Алеж його візьме тоді якийсь хлопчик. Як би то її очутити?

Есташ, що його увагу привернув був запряжений великою собакою маленький візок, що якраз проіхав повз них, раптом побачив, що його супутниці дивляться на щось у віконце; зацікавившись і собі, він уліз на стовпчик, став навшпиньки і, притуливши до грат рум'яне обличчя, вигукнув:

— Мамо, отож подивлюся і я!

Почувши цей давінкий, свіжий дитячий голос, відлюдница здригнулася.

Раптоюм, уривистим рухом вона повернула голову, немов вона була в неї на пружині, висхлими руками відкинула назад звисле волосся і окинула дитину едивованім, повним гіркоти й розpacу поглядом. Він майнув, як блискавка.

— Боже мій, — устромивши в коліна голову, раптом скрикнула вона хрипким голосом, що наче роздер ій груди, — не став мені перед очі чужих дітей!

— Добриден, пані, — поважно привітався хлопчик.

Зворушення це мов пробудило відлюдницю. По всьому

тілі їй, з голови до п'ят, перебігли дрожі; вона заскряготала зубами, трохи підвела голову і, притиснувши лікті до стегон, а руками вхопивши ноги, наче щоб зогріти їх, проказала:

— О, як холодно!

— Бідна жінка,— жалісливо промовила Ударда,— чи не дати вам трохи вогню?

Але та заперечливо хитнула головою.

— Ну, гараад,— провадила далі Ударда, простягаючи до відлюдниці пляшечку,— тоді випийте цього глінтвейну: він вас зогріє.

Та знов заперечливо хитнула головою, пильно глянула на Ударду й відповіла:

— Води!

Ударда проте не вгавала:

— Де ж пак, сестро, хіба ж можна пити її в січні. Покуштуйте краще глінтвейну та з'їжте кукурудзяного коржика, що ми още спекли для вас.

Відлюдниця відштовхнула коржик, що його була просунула їй Ударда, і відказала:

— Житнього хліба!

— Нате оце,— сказала Жервеза, і собі проймаючись жалем і адіймаючи з себе вовнянну накидку,— це буде трохи тепліше, ніж ваш мішок. Накиньте собі на плечі.

Жінка відмовилась і віл цього, як відмовилась уже від пляшки їй коржика, і відказала:

— Мішок!

— Та треба ж.— зауважила добросерда Ударда,— щоб хоч будъяк далося вам взнаки вчорацінє свято.

— Воно їй так далося мені взнаки,— одповіла відлюдниця.— Ось уже два дні, як у моїм глечику немає води.

І, трохи помовчавши, додала:

— Як свято, так мене їй забувають. Та їй добре роблять. Навіщо їм думати про мене, коли я не думаю про них. Загаслому вугіллю — холодний попіл.

І, наче втомивши по такій довгій мові, впустила голову на коліна. Простацька їй жаліслива Ударда зрозуміла

останні слова відлюдниці теж, ніби та знову скаржиться на холод, і наївно спітала:

— Отже дати вам трохи вогню?

— Вогню? — чудно якось вимовила мішечниця. — А хіба ж ви хоч трохи загрісте ним нещасну дитинку, що п'ятнадцять років уже лежить під землею.

Все тіло в неї трусилося, голос третмів, очі блишали; вона підвелялася навколошки і раптом простягла до здивованого хлюпчика бліду, висхлу руку.

— Заберіть цю дитину! — скрикнула вона. — Зараз прийде циганка!

І по цім слові впала обличчям на землю, аж її лоб стукнув об плиту, наче камінь об каміння. Жінки були взяли її за мертву. Трохи вгодом, однаке, вона ворухнулася і перед їх очима поплязувала на ліктях і колінах у куток, де був її черевичок. Тепер вони вже не зважувались дивитись; вони не бачили її, алеж чули нескінчені поцілунки й зітхання, змішані з розочарувальними криками і якимись приглушеними вдарами, наче хтось бився головою об стіну; по тому, після одного з цих ударів, такого дужого, що вони аж поточилися враз назад, не стало чути нічого.

— Чи не вбilaся вона часом? — промовила Жервеза, наваживши просунути голову у віконце.

— Сестро! Сестро Гудула!

— Сестро Гудула! — проказала за нею Ударда.

— Ой, боже ж мій! Вона вже не ворушиться! — вела далі Жервеза. — Невже вона вмерла? Гудула! Гудула!

Магієтті перехопило дух, вже вона не могла говорити.

— Стривайте, — насилу вимовила вона, а тоді, схиливши до віконця, гукнула: — Пакетта! Пакетта - ла - Шантфлері!

Дитину, що нерозумно роздмухала б підпалений гніт до петарди, через що вона вибухла б перед самим її лицем, не вразив би цей вибух тик, як вразило Магієтту те враження, що його справив на сестру Гудулу цей незданий у неї в келійці оклик.

Відлюдница затретміла всім тілом, звелася на босих

ногах і підскочила до віконця, так страшно блискаючи очима, що всі три жінки разом із хлопчиком відсахнулися до самого паралету набережної.

Тим часом у віконці, притиснись до грат, з'явилось хмуре обличчя відлюдниці.

— Га! Га! — кричала вона, розлягаючись диким сміхом. — Це циганка кличе мене!

Під цю хвилю блудний її погляд притягла юрба коло ганебного стовпа. На обличчі в неї відбився жах, вона простягла заа грат кощаві свої руки і скрикнула, немов прохрипіла:

— Ти знову тут, дочки Егіпта! Це ти кличеш мене, ти, що крадеш дітей! Будь же проклята, проклята, проклята!

IV. СЛЬОЗА ЗА КРАПЛЮ ВОДИ

Слові ці стали немов сполучною точкою між двома сценами, що враз паралельно відбувалися, кожна на своїй сцені: одна, про яку вже була мова, — в Щурячій Норі, друга, про яку оце буде мова, — на східцях, що провалили до ганебного стовпа. Свідками першої були самі три жінки, в якими читач лопіру по познайомився, свідками другої — увесь люд, що, як ми вже бачили, скучувався на Греському майдані навколо стовпа й шибениці.

Юрба ця, бачачи чотирьох сержантів, що стояли з дев'ятої години ринку по чотирьох боках стовпа, сподівалася якоєсь прилюдної карі — коли, як це очевидно було, і не повішання, то принаймні биття батогами або хоч відрівання ушей — і так швидко абільщувалася і напирала на сержантів, що ті кілька разів змушені були «стискати» її, як то казали толі, застосовуючи кінські крупи.

Проте люд цей, знаючи, що в таких випадках завжди доводиться чекати, надто не виявляв свого нетерпіння. Щоб трохи розважитися, він роадивлявся на ганебний стовп — спорулу вельми немудру, що являла собою камінний порожній усередині стовп, футів на десять заввишки. Дуже круті східці з необтесаного каменю, що їх авали

звичайно «драбиною», провадили до верхньої площадки, де горизонтально встановлене було колесо з суцільного дуба. Засудженого прив'язували цо цього колеса навколошках, із скрученими за спину руками. Дерев'яний стрижень, що рухався скованим усередині споруди коловоротом, сам рухав колесо, заняди зберігаючи йому горизонтальне положення, через що обличчя засудженого почергенно поверталося в усі боки майдану. Це й звалося «колесувати» злочинця.

Як бачимо, стовп на Гревським майдані був куди менш цікавий від того, що на Ринку. Нічого архітектурного. Нічого монументального. Ні покрівлі з валиним хрестом, ні восьмикутного ліхтаря, ні струнких колонок, що розгортаються попід дахом у листя й квіти на капітелях, ні химерних, дивовижних ринв, ні дерев'яного мережива різьби, ні витончених, глибоко викарбованіх у камені оздоб.

Треба було задовольнитися чотирма оцими пісковиковими стінами, двома камінними підпорками та міршавою, якоюсь щуплюю і голою, теж камінною шибеницею остронь.

Як на аматора готичної архітектури, видовище дуже таки мізерне. Шоправда, поважніх середньовічних розаяв мало обходила архітектура, і вони були досить байдужі до краси свого ганебного стовпа.

Нарешті прибув і засуджений, прив'язаний до заду візка, і коли він війшов на площадку, коли з усіх боків стало видно його, прип'яного мотузами й ремнями до колеса,— по всьому майдану розляглися несамовиті крики, регіт і радісні вигуки. Юрба пізнала Квазімодо.

Це справді був він. Якесь чарівне перенесення. Його карантимуть на колесі, отут, на цім самім майдані, де вчора ще всі вітали його, віддавали хвалу йому як папі блазнів й володареві, що в його почті були і герцог егшетський, і тунський король, і цар галілейський. Та річ цілком певна, що в усій цій юрбі ні кому — навіть самому йому, вчорашньому тріумфаторові, сьогодні віддавому під кару — ні кому виразно не спало на думку таке віставлення. Гренгуара ж в його філософію при цьому не було,

Трохи згодом Мішель Нуаре, присяжний сурмач його королівської величності, примусив юрбу замовкнути і, згідно в наказом пана прево, гучно оголосив вирок. А тоді вже став ззаду візка разом з своїми водягненими в поліційні вбраними сержантами.

Квазімо був байдужий, жодних ознак почуття не давав. Про будь-який опір йому годі було й думати через «кріпоту й міцноту пут», мовлячи тодішньою судовою мовою, що мало на ділі означати, що ременюки й кайдани мабуть аж в'їдалися йому в тіло. Проте цей тюремний і галерний звичай не зник і до наших часів, бо й у нас народ цивілізований, м'якосердий, гуманний досі шанують по в'язницях кайдани (поминувши вже каторгу й гільйотину).

Він давався вести себе, штовхати, нести, садовити, зв'язувати й перев'язувати. На обличчі в нього не змальовувалося нічого, крім якогось дикунського або Йолопського подиву. Відомо було, що він глухий—тепер він видавався і сліпим.

Пого поставили навколошки на круглу дошку — він не опирався. З нього здерли куртку й сорочку, оголивши його до пояса — він дався і на це. Пого обплутала ще другою мережею ременів і пряжок — він дозволив стягувати й зв'язувати себе. Тільки віл часу до часу він починає гучно сопти, наче теля, якого везе різник і в якого хитається звистла ввозу голова.

— Ото телепень,— сказав Жean Фролло - дю - Мулен до свого пристяля Робена Пуспена (бо, як і треба було сподіватися, обов' школярів пішли слідом за присудженим),— він щось тямить, як той хруш у коробці.

Шалений регіт розітнувся в юрбі, коли вони побачили оголений горб Квазімода, його верблюяді груди й задубілі, волохаті плечі. Поки всі реготали, на площадку зійшов і став коло засудженого якийсь невеликий на аріст, кремезній вигляду чоловік у міській уніформі. З вуст до вуст ім'я його зараз яке облетіло юрбу. То був метр П'єра Тортрю, присяжний кат при Шатле.

Він почав з того, що поставив у кутку площадки чорний пісковий годинник, верхня трубка якого була

повна червоного піску, що пересипався звідти у нижній приймач; потім скинув з себе двокольорову куртку, і в правиці у нього опинилася довга тонка палиця, з білими бліскучими вузловатими ремінцями з металічними гачками. Лівою рукою він недбало засукав рукава на правій руці до самої пахви.

Тим часом Жean Фролло, підводнічі над натовпом свою біляву й кучеряву голову (для цього він заліз на плечі Робенові Пусепену), гукав:

— Сюди, сюди, панове! Зараз щопай заваятіше бичуватимуть метра Квазімода, дзвонаря моого брата пана архідіакона, цікавий зразок східної архітектури з багатою спинною і ногами, мов ті кручені колони.

А юрба — давай реготати, особливо ж літи й дівчата.

Нарешті кат штовхнув ногою. Колесо завертілось. Квазімодо захитався під путами. Приголомшення, що раптом відбилося йому на обличчі, ще посилило вибухи реготу.

Аж ось, коли колесо повернуло до метра П'єра горбасту спину Квазімода, він піdnіс руку; тонкі ремінці пронизливо засичали в повітрі, як гадюче кодло, і чимдуж стъобнули по плечах нещасного.

Квазімодо шарпонувся, наче раптом прокинувся. Він починав тяжити. Він аж звився в путах; вираз страшного болю й подиву ще більш занекрасив йому обличчя — але він не видав навіть і стогону. Він тільки повертає голову назад, праворуч, ліворуч, похитуючи нею, мов бугай, якого вжалив у бік сліпень.

Потім кат ударив удруге, а там і втретє, а там і знов, а там і знов — і так без кінця - краю. Колесо не переставало вертітися, удари не переставали сипатися. Незабаром пирснула кров; вона юшила по темних плечах горбаня нечисленними цівками; і тонкі ремінці, із свистом маячи в повітрі, розкидали бризки її в юрбу.

До Квазімода повернулася, зовні принаймні, його передня байдужість. Він хотів, спершу непомітно, не рухаючись, порвати на собі пута. Видно було, як заблищало його око, як напружилися м'язи, як скорчилось все тіло,

і як розтяглися разом з цим ремені й кайдани. Зусилля було потужне, страшне, одчайдушне; проте старі превітські пута витримали. Вони були затріщали — і край. Квазімодо знеможено відкинувся назад. Гірка, тяжка безнадія відбилася в нього на щойно приголомшенному обличчі. Він заплющив своє єдине око, впustив голову на груди і вдав мертвого.

Відтоді він більш не совався. Нішо не могло примусити його ворухнутися. Ні кров, що юшила з нього, не вгаваючи, ні дедалі лютіші удари, ні кат, який розпалився й п'янів від своєї роботи, ні пронизливий свист жахливих ременців, гострих, як кігті химерних летючих тварин.

Нарешті чорно одягнений судовий урядовець, що сидів на коні обік східців з початку бичування, простяг до годинника свою ебенову паличу.

Кат спинився, спинилося колесо. Око Квазімодо поволі розплющилося.

Бичування скінчено. Двоє катівських помічників обмили страдниківі закривальні плечі, помостили їх якоюсь маззю, що відразу ж затамувала кров, і накинули йому на спину щось як жовту рядину, покраину на зразок ризи. Тим часом П'єрра струшував на брук кров з червоних, наповніх нею ремінців.

Та на тім ще не стало досить для Квазімодо. Йому належало ще відбути на ганебнім стовпі ту голину, яку метр Флоріан Барбельє так слушно додав до присудженої Робером Естутвілем карі; сказати б, на вящу славу давньої, повної фізіологічного і психологічного сенсу гри слів Жана - де - Кюмена: «*Surdus absurdus*».

Отже пісковий годинник перевернули, а горбаня залишили прив'язаного до колеса, щоб правосуддя почувало себе задоволеним вкрай.

Простий люд, а надто за середніх віків, завжди являв собою в суспільстві те, що й у сім'ї дитина. Доки він потребуває в стані своєї первісної незайманості, свого морального й розумового малоліття, про нього можна сказати, як і про дітей: «Цей вік жалю не знає».

Ми вже казали про те, що всі ненавиділи Квазімодо, щоправда, маючи певну на те рацію. Чи навряд в усій цій юрбі був хоч один глядач, що не мав би приводу, хай і уявлюваного, пожалітися на злого горбаня з собору богоматері. Тим то всі дуже зраділи, побачивши його на ганебнім стовпі; а жорстока кара, яку він шойно здобув, і теперішня його жалюгідна постава, не тільки не розчулила юрби, ба ще загострила цю ненависть, озбройши її глумом.

Оточ, коли «громадське правосуддя» було задоволене, як і досі висловлюються своєю особливою мовою носії квадратних капелюхів, прийшла черга і неаліченним проявам помсти приватної. І тут як і в великий залі, особливо зачаровані жінки. Всі вони мали на нього зуб — чи то через злість його, чи то через потворність. Останні шаленіли найбільше.

— У - у! Пика антихристова! — вигукувала одна.

— Відьмак верхи на помелі! — кричала друга.

— Ну й мармиза, — горлала третя, — ото був би папа блазнів, коли б вчоращє свято та було в нас сьогодні!

— Гаразд, — зауважила якась стара, — ми оце бачимо його шику на ганебнім стовпі. А коли ж побачимо на шибениці?

— А бодай тебе поховали б нарешті під твоїм великим давоном на сто кроків під землею, проклятий давонарі!

— І ото такий діавол давонить ще до молитви пречистої!

— Пху! Глухар! одноокий! горбань! мацапура!

— Та це ж, побачивши таку шику, перша - ліпша вагітна жінка скине дитину без ніяких тобі лікарів і аптекарів!

А школярі Жеан дю - Мулен і Робен Пуссен знай собі горлали давню народну пісеньку:

Мотузище
Для лихих,
А кострище
Для брилких.

Сила - силенна подібних образ так і сипались звідусель на нього разом із гигиканням, прокляттями, реготом і камінням.

Квазімодо був глухий, але бачив він добре, а лютість юрби відбивалась на обличчях не менш виразно, ніж у вигуках. До того ж галас цей тлумачили йому й каменюки.

Спочатку він кріпився. Але по малу терпіння його, що встояло проти катового батога, почало слабнути й вичерпуватись під укусами цієї комашні. Астурійського бугая, досить байдужого до насоків пікадора, найбільше дратують собаки та бандерили.

Спочатку він поволі обвів юрбу погроаливим поглядом. Але він був ав'язаний і тому не міг самим поглядом прогнати мушви, що ятрила йому рани. Тоді він почав тіпатися в путах, аж від його шалених зусиль зарипіло на ганебнім стовпі старе колесо. Це тільки піддало всім охоти реготати й занущатися з нього.

Не здолавши порвати на собі пута, якими було ав'язано його, мов дикого звіря, бідолаха заспокоївся; тільки від часу до часу з грудей йому вихоплювалось якесь люте зітхання. Але обличчя йому не шаріло краскою сорому. Надто вже він був далекий від суспільної моралі і надто близький до первісного природного стану, щоб знати, що таке с'ром. Та хіба й можливо відчути ганьбу свою, бувши таким потворним. Але гнів, ненависть, одчай поволі оповивали це гидотне обличчя дедалі хмурішою хмарою, дедалі більше насищуваною електрикою, що розряджалася силою блискавиць в циклозовім оці.

Путе хмара ця на мить була пояснішала, коли в натовп увійшов ослюк, на якім сидів священик. Ще здаля примітивши цього ослюка й священика, обличчя нещасного мученика якось пом'якшало. Замість люті на обличчі в нього зграв якийсь дивний усміх, повний невимовної тихості, лагоди й ніжності. І що більше під'їадив священик, то яснішав, то виразнішав, то більше сяяв цей усміх. Це було щось як прихід спасителя, що його вітав страдник. Та коли ослюк був уже недалеко від стовпа і вершник міг розпізнати покараного злочинця, священик спустив погляд, повернув ослюка і погнав його геть, наче боячись опинитися в при-

крому стані, коли б його пізнав і почав вітати нужденний цей бідолаха.

Священик цей був архідіакон Клод Фролло.

Ще хмуріша хмара зависла знов на обличчі у Квазімодо. Деякий час в неї знати ще було усміх, та вже гіркий, безнадійний, смутний - смутний.

Час минав. Уже щонайменш півтори години, як Квазімодо був на колесі, як його безнастінно зневажували, осміювали, мало не шматували, мало не побивали камінням.

Раптом він знову затіпався в своїх путах, додаючи зусиль таких страшених, що колесо, на якому він лежав, геть іздригнулося; і, уриваючи мовчання, якого досі так пильнував, скрикнув хрипким, лютим голосом, що схожий був скоріш на гавкання, аніж на людську мову, і що повершив галас юрби:

— Пити!

Цей страдницький стогін не тільки не розчулив, а на віть ще більше розвеселив добрих парижан, що оточували ганебний стовп і що, треба це визнати, беручи їх загалом, у гурті, були трохи не такі самі жорстокі й брутальні, як і оте страшне розшибашацьке кубло, до якого ми вже во дили читача і яке являло собою справжні оденки суспільства. Не почулося жодного іншого голосу, крім тих, що раді були познущатися в жаги нещасного мученика. Щоправда, ту хвилину своїм багряним, алітим потом обличчям, своїм диким поглядом, своїм запіненим із алоби й муки ротом і напіввисолопленим язиком він скоріш мав кумедний, відворотний вигляд, аніж викликав до себе жаль. Та й те скажати, що, коли б і знайшлася в натові така добра, жаліслива душа — чи то чоловік, чи то жінка — що захотіла б подати шклянку води бідоласі, то вже сама лиха слава ганебного цього місця спинила б доброго самаряніна.

Трохи згодом Квазімодо перебіг юрбу розочливим поглядом і знову простогнав страдницьким голосом:

— Пити!

Усі розляглися сміхом.

— Пий оде! — вигукнув Робен Пуссон, витягаючи з па

люжі й кидаючи йому в обличчя губку.— На тобі, паскудний глухарю! Я ж твій винуватець.

— Якась жінка шпурнула йому в голову камінь.

— Щоб знав, як будити нас уночі своїми клятими давонами.

— А ну бо, голубе,— зіпав якийсь каліка, намагаючись пітурхнути його милицею,— чи будеш ти тепер наврочувати нас із башт собору богоматері?

— Отож можеш пити з цієї чашки,— вигукнув якийсь чоловік, кидаючи йому на груди черепок глечика.

— Це через тебе, лише через те, що ти пройшов пова мою жінку, вона скинула двоголову дитину.

— А моя кішка — кошеня з шістьма лапами,— заверещала якась стара жінка, жбурляючи в нього черепицею.

— Пити! — втретє вимовив задиханням голосом Квазімодо.

І раптом він побачив, що юрба розступилася. З неї вийшла якась чудно зодягнена дівчина. У руці в неї був тамбуリン, а ззаду йшла коза з золоченими рогами.

Око в Квазімодо заблищало. То була та сама циганка, яку він намагався вкрасти минулої ночі, за що, як він невиразно це усвідомлював, його тепер і карали; хоч це й було зовсім не так, бо карали його за те, що він, на лихо собі, був глухий і за те, що судив його також глухий. Він був певний, що вона йде помститись на ньому, вдарити його і собі.

І справді, він побачив, як вона хутко знялася по східцях. Він аж душився з гніву й досади. Йому хотілося за валити ганебний стовп, і коли б око його могло кидати блискавки, воно б спопелило циганку перш, ніж та зійшла б на площадку.

Вона мовчки підійшла до Квазімода, який марно звивався, щоб відхилитись од неї,— і, відв'язавши від пояса фляшку з гарбуза, ласково піднесла її до посмаглих губів страдника.

Тоді на око йому, досі таке сухе й пекуче, набігла буйна слізозина, що повільно покотилася по цьому потворному

обличчю, скривленім довгим розпачем. Мабуть, перша сльоза, яку колибудь вронив бідолаха.

Він навіть забув, що хотів пiti. Циганка нетерпляче зробила свою звичайну гримаску і, всміхнувшись, притулила шийку фляшку до зубатого рота Квазімода. Він жадливо допався до води. Його бо пекла страшна спрага.

Відхиливши фляшку, Квазімодо витяг був почорнілі губи, напевне, наміряючись поцілувати гарненьку ручку своєї добродійниці. Але молода дівчина, мабуть пам'ятаючи нічний замах на неї і тому не зовсім певна його намірів, алякано відхопила руку, наче дитина, яка бойтися, щоб її не вкусив звір.

Безталаний глухар скинув на неї докірливим, невимовно журним поглядом.

Хоч де б воно було — аворушливе видовище являла б собою ця гарна, свіжа, чиста, чарівна дівчина, що, не зважаючи на всю беззахисність свою, так самовіддано послішилась допомогти такій нужденній, потворній і злосливій істоті. На ганебному ж стовпі видовище це було величне.

Це відчула навіть юба, що ваялась плескати в долоні, вигукуючи:

— Слава! Слава!

Під цю якраз мить відлюдниця й помітила з віконця своєї нори циганку, що стояла на ганебнім стовпі, і кинула на неї своє лиховісне прокляття:

— Будь проклята, дочки Егіпта! Будь проклята, проклята!

V. КІНЕЦЬ ІСТОРІЇ КУКУРУДЗЯНОГО КОРЖИКА

Есмеральда зблідла і, хитаючись, зійшла з стовпа додолу, А голос відлюдниці розгинався їй вслід:

— Сходь, сходь, циганська злодійко! Ти побувавши ще там!

— Мішечниця ганяє химери,— загомініли в юрбі; але на тім воно й стало.

Таких бо жінок тоді побоювалися; а це забезпечувало

ім побожну пошану до себе. Не личило чіпати тих, хто молився і вдень і вночі.

Надійшов час відвозити Квазімодо. Його розв'язали, і юрба розійшлася.

Коло Великого мосту Магієтта, що верталась додому з двома своїми супутницями, раптом спинилася:

— До речі, Есташ! Де ти дів коржика?

— Мамо,— відповів хлопчик,— поки ви розмовляли з отою жінкою, що в норі, підійшла велика собака і відкусила шматок коржика; тоді я й сам почав їсти.

— Як то, пане,—спітала вона,—ви з'їли цілий коржик?..

— Ні, мамо, то ж собака. Я казав їй, та вона мене не послухалася. Тоді і я відкусив трохи — ійбо.

— І що воно за жахлива дитина! — сказала мати, і всміхаючись, і сварячи заразом.— Чи бачили ви таке, Ударда,— він сам — один об'їдає весь наш вишняк у Шарлеранжі. Дідусь його каже, що з нього буде таки капітан... Щоб удруге мені цього не було, пане Есташ!.. Ну, ходім, пувате мое левенятко!

I. ПРО ТЕ, ЯК НЕБЕЗПЕЧНО ЗВІРЯТИ КОЗІ СВОЮ ТАЄМНИЦЮ

Минуло кілька тижнів. Стояли перші дні березня. Сонце, що його ще не назавв тоді Дюбартас, цей класичний пра-родитель перифрази, «великим герцогом свічок», сяяло через це не менш радісно і яскраво. Був один з тих весняних днів, в яких стільки принади й краси, що весь Париж, розлившися по майданах і вулицях, святкує їх, наче неділю. У такі ясні, теплі, тихі дні буває година, коли треба піти полюбуватись на портал собору богоматері. Це саме тоді, коли сонце, вже стаючи на схилку, немов дивиться просто в обличчя соборові. Його проміння, дедалі горизонтальніше, поволі зноситься з бруку майдану і пускується вгору гостроверхим фасадом, яскраво вимальовуючи його багатошілу горорізьбу, тим часом як велика центральна розетка палає, мов циклопове око, осяяне полум'ям кузні. Було саме о цій годині.

Просто собору, почевонілого під промінням вечірньої зорі, на каміннім балконі над порталом пишного будинку в готичному стилі, що стояв на розі майдану і вулиці Парві, весело й любо сміялись і гомоніли якісь вродливі молоді дівчата. Судячи з довжини покривал, що звисали ім аж до п'ят з гостроверхих, саджених перлами головних уборів, з тонкості вишиваних шемізеток, які вкривали ім плечі, трохи зраджуючи за тодішньою модою гарні лівочі груди, із сили спідниць, ще пишніших від поверхнього вбрання (ознака добірної витонченості!), з газу, шовку й

оксамиту, в які вони були прибрані, а надто з білості рук, що виразно промовляли про нетрудженне, гуляще життя,— в них легко було пізнати родовитих багатих спадкоємниць. І справді, то були панна Флер - де - Ліс де - Гонделор'є і подруги її Діана де - Крістейль, Амелотта де - Монмішель, Коломба де - Гайфонтен і маленька де - Шаншевріє — всі дівчата значного роду, що зібралися під той час у вдови де - Гонделор'є з нагоди приїзду до Парижа у квітні монсеньйора де - Боже та його дружини, які мали підшукати в нім жіночий почет для дофінової нареченої принцеси Маргаріти, щоб прийняти її в Пікардії від фланандців. Отож всі геть дворяни на тридцять льє кругом добивалися такої честі для своїх дочек, а чимало вже й привозили або повиряджали їх до Парижа. Батьки ці звірили дівчат надійному доглядові вельмиповажної пані Алоїзі де - Гонделор'є, вдови колишнього старшини королівських стрільців, що оселилася з своєю одиначкою в Парижі, у власному будинку на Соборнім майдані.

Балкон, де були ці дівчата, сполучався з кімнатою, оббитою розкішною рудуватою шкурою з розмальованим по ній золотим листям. Сволоки, що тяглися паралельно вдовж стелі, милували погляд безліччю дивоглядних, то пофарбованих, то повоючених, скульптурних прикрас. Там і тут привертали до себе очі пишні різnobарвні герби на різьбованих скринях; фаянсова кабаняча голова вивершувала розкішний судник, дві сходинки якого доводили, що господарка була дружина або вдова сенйора, який мав право збирати під свої прaporи підлеглих йому васалів. У глибу кімнати, поруч високого, геть списаного і порізьбованого гербами каміна, в багатім, червоним оксамитом укритім кріслі сиділа пані Гонделор'є; чиї п'ятдесят п'ять років виразно позначені були як на вбраниі її, так і на обличчі. Обік стояв молодий чоловік з гордовитим, але надто вже самовдоволеним і хвастовитим виразом на обличчі — один з тих красунчиків, що викликають в жіноцтві одностайнє захоплення, хоч розважливих чоловіків і фізіономістів примушують тільки знижувати плечима. На молодику цім було

бліскуче вбрання капітана королівської стрілецької варти, до того схоже на Юпітерове, на яке міг уже любуватись читач у першій книзі цієї історії, що ми звільняємо себе від повторного його опису.

Дівчата сиділи — хто в кімнаті, хто на балконі — котрі на подушках з уtrechtського оксамиту, гаптованих по рогах золотом, котрі на дубових лавочках з викарбованими квітами й фігурками. Усі вони працювали гуртом над великими вишиванками, що лежали в них на колінах, звисаючи кінцями на розстелену по підлозі постилку.

Вони розмовляли поміж себе, перешіптуючись і стримано хихоча, як це бував, коли в товариство молодих дівчат устряне якийсь юнак. Проте молодий чоловік сама присутність якого розворушувала всі ці жіночі самолюбства, здавалося, ставився до цього досить таки байдуже; і втой час, як гарненькі дівчата навперебивки змагалися між собою, щоб привернути до себе його увагу, її найбільше забирала, очевидно, пряжка на його поясі, що він її чистив своєю замшовою рукавичкою.

Від часу до часу стара пані займала його словом, і він відповідав їй, наче для годиться, з якось неаграбою, сильуваною чемністю. По усміхах, по змовницьких мигах пані Алоїзи, по тому, як вона моргала у бік до своєї дочки Флер - де - Ліс, нишком говорячи щось капітанові, легко було, знати що тут ішлося про справлені вже заручини і, безперечно, близький уже шлюб молодого чоловіка з Флер - де - Ліс; а по байдужості й вимушеності офіцера легко знати було, що — з його боку принаймні — тут не йшлося вже про кохання. На всім обличчі в нього відбивалася та примущеність й нудьга, що іх якийсь сучасний гарнізонний підпоручник, не надумуючись, висловив би такими словами: «Ну й собача ж нудота!»

Простосерда ж жінка, що, як справжня любляча мати, аж душі не чула за свою доњкою, не помічала байдужості офіцера й знай напіштувала йому, намагаючись звернути його увагу на ту неперевершену майстерність, з якою Флер - де - Ліс устромляла голку або розмотувала клубок.

— Дивіться, любий кузене,— казала вона, смикаючи його за рукав, щоб він нахилив до неї вухо.— Дивіться на неї. Ось вона нахиляється.

— Справді,— відповідав молодик і знову заходив у своє неуважне, холодне мовчання.

По якійсь хвилі він мусив знов нахилятися, і вислухувати, що казала йому пані Алоїза:

— Чи бачили ви колись присмніше й жвавіше обличчя, ніж у вашої нареченої? Чи в ще в кого ясніше від нього або таке біляве волосся? А хіба в десь кращі ручки? А яка шийка, як чудово вона вигинається — ну достеменнісінько наче лебедина! Іноді я аж заздрю вам! І які ж ви щасливі, що народилися чоловіком, недобрий ви гультаю! Чи не правда ж, що моя Флер - ле - Ліс чарівно прекрасна і що ви шалено закохані в неї?

— Безперечно,— відповів він, думаючи про щось інше.

— Та поговоріть же ви з нею,— раптом сказала пані Алоїза, легенько штовхнувши його в плече,— скажіть їй щось; ви стали надто боязким.

Ми можемо запевнити читачів, що боязкість не була ні чеснотою, ні вадою капітана. Однак, він спітався був зробити те, чого від нього вимагали.

— Прекрасна кузина,— промовив він, підходячи до Флер - де - Ліс,— що зображає оте, що ви вишиваете?

— Прекрасний кузен,— трохи досадливо відказала йому Флер - ле - Ліс,— я вже казала вам тричі — це Нептунів гrot.

Очевидно, Флер - де - Ліс краще за свою матір помічала байдужість і неуважність капітана. Він почув, що йому треба завести з нею розмову.

— А для кою ж призначається ця міфологія?

— Для абатства Сент - Антуан - де - Шан,— відповіла Флер - де - Ліс, не підводячи очей.

Капітан уявив краєчок вишиванки.

— А що ото за товстий вояка, що дув чимдуж у сурму?

— Це Трітон,— відповіла вона.

В уривчастих відповідях Флер - де - Ліс весь час чутли

було якесь незадоволення. Молодий чоловік зрозумів, що йому конче треба сказати їй щось на вухо — хай дурницею, хай щось присмне — абищо. Отож він був склонився до неї, але не міг знайти любішої й ширішої мови, ніж отака:

— Чому це ваша мати носить завжди оті гаптовані гербами спідниці, що їх носили наші бабуні за Карла VII? Скажіть же їй, прекрасна кузино, що тепер це вже не модне і що вишиті на її вбранині гак і лаврове дерево¹ надають їй вигляду якогось ходячого камінового дашка. Присягаюсь вам, тепер уже ніхто не сідає отак на свої герби.

Флер - де - Ліс звела на нього свої чудові, повні докору очі.

— І це все, в чому ви мені присягаєтесь? — тихо сказала вона.

Тим часом простодушна пані Алоїза, причарована тим, що вони склонилися й перешіпнуються, казала, граючи застібками свого молитовника:

— Яка зворушлива любовна картина!

Капітан же, дедалі більше ніяковіючи, знову вернувся до вишиванки.

— А й справді, чудова робота! — вигукнув він.

По цій мові Коломба де - Гайфонтен — теж гарненька білоліця блондинка, одягнена в закрите блакитне шовкове вбраниння — боязко наважилася і собі прикинути в разову слівце, звертаючися до Флер - де - Ліс, але сподіваючися почути відповідь од красуня - капітана:

— Моя люба Гонделор'є, чи бачили ви шпалери в палаці Рош - Гійон?

— Це той самий палац, при якому є садок луврської катестелянші? — сміючись, спитала Діана де - Крістейль, що, маючи гарні зуби, сміялася з будьякого приводу.

— І де ота груба старовинна башта давнього паризького муру? — додала Амелотта де - Монмішель — вродлива й свіжененька кучерява брюнетка, що мала звичку безпричинно вітхати, як Діана — сміятыся.

¹ Гра слів, що в них складається прізвисце Гонделор'є: *gondre* — гак і *claurier* — лаврове дерево. — Прим. ред.

— Либонь, ви кажете, моя люба Коломба,— спітала пані Алоїза,— про той готель, що належав за короля Карла VI панові Баквілеві? Там справді є розкішні подовжні ткані шпалери.

— Карл шостий! Карл шостий! — мурмотав молодий капітан, закручуючи вус. — Ой, леле, яку ж давнину пам'ятає ця пані!

А пані де - Гонделор'є вела собі далі:

— Справді чудові шпалери. Така майстерна робота, що, на загальну думку, нема крашої від неї ніде.

Під ту хвилину Беранжера де - Шаншевріє, струнка семилітня дівчинка, що дивилася на майдан крізь мережчаті бильця балкона, скрикнула:

— Ах, хрещена мамо Флер - де - Ліс! Подивіться, яка гарненька танцівниця танцює отам на вулиці і б'є в бубни, а народ кругом дивиться!

І справді, почулися гомінкі дрібушки тамбурина.

— Якась циганка,— сказала Флер - де - Ліс, недбало повертаючися в бік до майдану.

— Подивімось! подивімось! — вигукнули її жававі по-други і кинулися до билець, тим часом як заклопотана байдужістю свого нареченого Флер - де - Ліс рушила за ними повагом, а сам наречений, задоволений з нагоди, що уриваля цю силувану розмову, подався вглиб кімнати з тим виразом полегкості, а яким солдат вертається з варти.

Безперечно, варта коло красуні Флер - де - Ліс була приємна й принадна, і колись капітан сам був цієї думки; та потрохи все це йому надокучило; а перспектива близького шлюбу день від дня і зовсім охолоджуvalа його почуття. Проте він був несталий на вдачу і смак мав, треба визнати це, трохи простацький. При своєму вельми шляхетному походженні, він під час військової муштри набрався навичок бравого вояки. Він любив гуляти в шинках, а потім і далі. Він добре почував себе тільки там, де можна було прикинути якесь непристойне слівце, якийсь солдатський дотеп, де красуні були приступні, а успіх у них забезпечений. А втім він здобув у родині певну освіту й вихованця;

та надто вже молодим покинув він батьківську стріху, надто молодим надів на себе військову лямку, і через те дворянський лиск його дедалі більше стирався під грубою солдатською портупеєю. Від часу до часу відвідуючи ще Флер - де - Ліс, із звичайного почуття пошани, він почував себе в неї подвійно ніяково; ноперше, тому, що, розкидаючи по всіх усюдах кохання, він надто мало зберіг його для своєї нареченої; подруге, через те, що в товаристві цих стриманих, вихованих, пристойних дівчат він завжди тремтів із страху, щоб з його звиклих до лайки вуст не вихопилось часом якесь крутє корчemeне слівце. Ото б ошарашив!

Проте все це в'язалося в нього з великими претензіями на елегантність манер, добірність убрання і славу красеня. Хай сам читач пояснить собі це як зможе. Я тільки історик.

Отже, про щось замислившиесь, а може й так, ні про що зовсім не думаючи, він мовчки стояв коло каміна, притулевши до його різьбованого наличника, коли це Флер - де - Ліс раптом звернулася до нього з питанням. Кінець - кінцем бідна дівчина сердилась на нього більше про око.

— Прекрасний кузен, чи не розповідали ви нам про циганочку, яку ви врятували два місяці тому під час нічного дозору, видерши з рук цілої дюжини грабіжників?

— Здається, що розповідав, прекрасна кузина,— відповів капітан.

— Чи не та сама часом циганка танцює отам перед пантерто? Ідіть подивіться, мабуть, ви піанасте її, прекрасний кузен Феб.

У цім лагіднім запрошенні підійти до неї і в тім, що вона назвала його на ім'я, ховалося бажання примиритися. Капітан Феб де - Шатонер (бо це його й бачив читач з початку цього розділу) повільною ходою підійшов до балкона.

— Подивіться,— сказала Флер - де - Ліс, ніжно поклавши руку на плече Фебові,— бачите оту дівчину, що танцює у середині юрби? Чи не ваша це часом циганка?

Феб подивився і відповів:

— Еге ж, я піанаю її по козі.
— А й справді, яка гарненька кізка! — скрикнула Амелотта, в захопленні сплеснувши руками.
— А що, в неї справді золоті роги? — спитала Беранжера.
— Чи не в тих вона буде циган, — не зводячись з крісла, втрутилася в размову пані Алоїза, — що ввійшли торік воротами Жібар?

— Мамо, — м'яко зауважила Флер - де - Ліс, — ці ворота звуться тепер воротами Анфер.

Панна де - Гонделор' знала, як кривить капітана від отаких застарілих слівець у матерній мові. І справді, він почав глухливо всміхатися, цілячи крізь зуби:

— Ворота Жібар! Ворота Жібар! Це ті, якими в'їхав король Карл VI!

— Хрещена мамо, — скрикнула Беранжера, бистрі очіння якої раптом спинилися на верхівці соборної башти, — що воно за чорна людина отам нагорі?

Всі дівчата звели очі. Справді, на вершечку північної башти, що звернена була до Греського майдану, спершися ліктями на бильця, стояв якийсь чоловік. То був священик. Добре видно було його вбрання і обіруч підперте обличчя. Тим паче, що він був неперушний, як статуя. Він вливався в майдан. У його нерухомості була нерухомість шуліки, що оце постеріг гороб'яче гніздо і тепер до нього приливляється.

— Це пан жоаський архідіакон, — сказала Флер - де - Ліс.
— Зірке ж око у вас, коли ви можете пізнати його звідсіля, — зауважила Гайфонтен.

— Як він дивиться на танцівницю! — промовила Діана де - Кристейль.

— Хай стережеться циганка, — сказала Флер - де - Ліс. — Він не любить циган.

— А шкода, що він так дивиться на неї, — і собі додала Амелотта де - Монмішель, — бо вона ж танцює чарівно.

— Прекрасний куаен Феб, — зненацька сказала Флер - де - Ліс, — ви знаєте цю циганочку — подайте їй знак заліти сюди. Це розважить нас.

— Так, так! — скрикнули всі дівчата, плескаючи в долоні.

— Це ж було б нeroаsудливо, — відказав Феб. — Вона мене, напевне, забула, а я не знаю навіть, як її звати. А втім, коли ви так бажаєте цього, панни, я таки спробую.

І, перехилившись через бильця, він почав гукати:

— Гей, малятко!

Танцівниця тоді якраз не била в тамбурин. Вона повернула голову в бік цього поклику, вступила в Феба близьку, чий погляд і раптом синилася.

— Малятко! — гукнув удруге капітан і пальцем покликав її до себе.

Молода дівчина знову подивилась на нього, потім уся зашарілася, начебто лице їй зайнялось огнем, і, взявши під руку тамбурин, пішла межи едивованих глядачів до дверей будинку, звідки звав її Феб, повільною, хиткою хodoю, з приголомшеним поглядом пташки, причарованої змією.

Трохи згодом портьєра на дверях піднялася, і на порозі кімнати показалася, спустивши великі свої очі і не зважуючись іти далі, почервоніла, збентежена й задихана циганка.

Беранжера заплескала в долоні.

Тим часом танцівниця непорушно стояла на порозі кімнати. Її поява справила на молодих дівчат якесь незвичайне враження. Безперечно, всіх їх надихало невиразне, несвідоме бажання подобатися цьому вродливому офіцерові, на пишне вбрання якого було спрямовано все їх кокетство, і поміж них почувалось якесь приховане, приглушене змагання, в якому навряд чи вони призналися б самі собі, але яке не менш позначалося через те в усіх їх словах і рухах. А що всі вони були майже однаково гарні, то кожна з них боролася однаковою зброєю, отже й могла сподіватись на перемогу. Прихід циганки раптом порушив цю рівновагу. Краса її була така виняткова, що ледве дівчина з'явилася в дверях, як видалось, ніби вона осяяла все якимсь притаманним їй сяйвом. У цій тісній кімнаті в темній рамці шпалер і меблів вона була незрівняно

чарівніша і яскравіша, ніж в юрбі на майдані. Мовляв, як той смолоскип, перенесений із світла в темряву. Шляхетні панни були мимохіть засліплени. Кожна відчула щось як приниження своєї краси. Отже, не перекинувшись жодним словом, вони раптом, сказати б, змінили свій боївий фронт. Вони чудово порозумілися. Жінки бо інстинктивно швидше розуміють одна одну і змовляються між собою, ніж розсудливі чоловіки. Перед ними об'явився ворог — всі почули його, всі з'єдналися докуши. Досить краплі вина, щоб забарвiti цілу пікланку води; досить прийти ще вродливіші жінці — надто ж коли в тільки один чоловік — щоб змінити настрій цілому товариству вродливих жінок.

Отже дівчата зустріли циганку дуже непривітно. Вони оглянули її від голови до п'ят, потім зазирнулися між собою — і край, вони порозумілися. Тим часом молода дівчина — така сквильована, аж усе ще не наважувалася звести очей — чекала, що їй мають сказати.

Капітан перший урвав мовчання.

— Слово честі,— сказав він самовпевненим тоном, — яка ж вона чарівна! Як на вашу думку, прекрасна кузина?

Зауваження це, що його чуйніший чоловік, хоч і який би він був причарований, зробив би принаймні півголосом, аніяк не могло заспокоїти жіночих ревнощів, що й так були на сторожі, відколи ввійшла циганка.

— Непогана! — відповіла Флер - де - Ліс якимсь удаваним, солодкувато - зневажливим тоном.

Інші дівчата перешіптувалися.

Нарешті пані Алоїза, що ревнувала не менше, бо ревнувала за свою дочку, ввернулась до танцівниці:

— Підійди но, дівчинко!

— Підійди но, дівчинко! — комічно поважно проказала за нею Беранжера, що сягала циганці по пояс.

Циганка підійшла до вельможної пані.

— Прегарна дитино,— пишномовно почав був Феб, і собі ступивши до неї кілька кроків, — я не знаю, чи вщасливлений я тим, що ви пізнали мене...

Вона перебила йому мову, звівши на нього усміхнений, безмірної ніжності повний погляд.

— О, звісно,— сказала вона.

— У неї добра пам'ять,— зауважила Флер - де - Ліс.

— Ну й швидко ж ви втекли тоді ввечері,— знову звернувся до неї Феб.— Хіба ви мене боїтесь?

— О, ні,— відказала циганка.

У тому, як вона вимовила ці: «о, ні» і «о, звісно», було щось нез'ясоване, що прикро вразило Флер - де - Ліс.

— Замість себе, красуне,— вів далі Феб, в якого розв'язався язик, ледве він розпочав розмову з вуличною танцівницею,— ви залишили мені якогось хмурого односокого горбани — як здається, єпископського давонаря. Мені переказували, ніби він байстрюк, син якогось архідіакона і діавол в природі. У нього якесь кумедне ім'я: щось як великий піст, або вербна неділя, або масниця — не пам'ятаю вже. Одне слово, наава якогось свята, коли дзвонять у давони. І таке от насмілилося ще красти вас, начебто ви призначенні для церковних сторожів! Це вже занадто! Якого ж біса треба було від вас цьому катюї? Ану, розкажіть!

— Не знаю,— відповіла вона.

— Здумайте лише, що за нахабство! Якийсь давонар краде дівчину, немов той віконт! Якийсь мужик полює на дворянську дичину! Це ж щось нечуване! А втім він дорого за це заплатив. Жаден конюх не почистить так коня, як метр П'єра Тортрю відскромадить тобі злодягу; отож скажу вам, коли це може потішити вас, що добре дісталося давонаревій шкуні під його руками.

— Бідолаха! — сказала циганка, що й по цій мові ари-нула в голові сцена на ганебнім стовпі.

Капітан розлігся сміхом.

— Отакої, бодай йому чорт! Тут жаль так само до речі, як перо в свині під хвостом. Та хай мені розіпре черево, як тому папі, коли...

Тут він раптом урвав свою мову.

— Пробачте, добродійки, здається, я трохи не ляп-пув був якоїсь дурниці.

— Фі, пане,— сказала Гайфонтен.

— Він розмовляє з цією жінкою її мовою,— півголосом промовила Флер - де - Ліс, якій ставало дедалі прикріше.

Почуття цієї прикорсті не послабшало в неї, коли вона побачила, як капітан, зачарований циганкою, а надто самим собою, кілька разів повернувся на закаблухах, щораз правлячи своє простодушне грубувато - солдатське:

— А й ловка ж дівка, слово честі!

— Якось по - дикунському вдягнена,— сказала Діана де - Крістейль, усміхаючись і показуючи свої гарні зуби.

Зауваження це було для решти променем світла. Воно відкрило їм уразну точку циганки: не маючи чим дошкучити її вроду, вони напалися на її вбрання.

— А справді, дівчино,— звернулась до неї Монмішель,— як це ти ходиш отак по вулицях без косинки й шемізетки?

— А яка страшенно коротка спідниця,— прикинула і Гайфонтен.

— Моя люба,— досить ущіпливо зауважила Флер - де - Ліс,— вас же заберуть сержанти за той позолочений пояс.

— Слухай, дівчинко,— вела далі Крістейль, не перестаючи всміхатися,— коли б ти скромненько прикрила б собі руки рукавами, вони б у тебе не так смагли від сонця.

Треба визнати, що ці вродливі дівчата, які і пливли і по-зміячому звивалися круг вуличної танцівниці, дошкуляючи їй своїми гострими, роздратованими язичками, являли собою картину, гідну розуміння, аніж Феб, спостерігача; вони були і жорстокі, і граціозні; вони злосливо нишпорили, порпалися в убогім і чудернацькім циганчикінім вбранні, геть обчепленім сухозліткою. Сміхові, глузуванню, внезаві не було кінця - краю. Дошкульні слівця, прояви пихатого співчуття, алісні погляди без упину сипалися на циганку.

Видавалося, ніби то розважаються молоді римлянки, вstromляючи золоті шпильки в перса якісь гарній рабині. Видавалося, ніби то смик струнких хортів в роздутими ніздрами й пекучими очима оточив бідолашну лісову лань, яку не дав їм роздерти тільки погляд господаря.

Що, кінець - кінцем, проти таких вельможних дівчат ця нужденна вулична танцівниця? Отже вони начебто зовсім не вважали на її присутність і говорили про неї, при цій, до неї голосно, як про щось досить нехайне, досить нікчемне і досить вродливе.

Циганка не була байдужа до всіх цих шпилькових укошків. Від часу до часу в щоки її кидалась краска сорому, а очі спалахували гнівом; з її вуст, здавалось, ось - ось вихопиться якесь образливе слово; зневажлива, знайома вже читачеві гримаска не сходила з її обличчя; але циганка стояла не рухаючись і затопляла в Феба покірний, сумний і лагідний погляд. Щастя, ніжність так само були в цьому погляді. Здавалося, вона стримувє себе, боячись, щоб її не прогнали.

А Феб сміявся, стаючи на бік циганки, разом із ухвально і співчутливо.

— Хай собі балакають, люба! — раз - у - раз правив він, подаєнькоючи золотими острогами. — Щоправда, ваше вбрання трохи чудернацьке й дикунське, але чи важить це щось для такої чарівної дівчини, як ви?

— Боже мій, — скрикнула білява Гайфонтен, гірко всміхаючись і випростуючи свою лебедину шию, — як же легко запалюються королівські лучники від прекрасних циганських очей!

— А чом би й ні? — відказав Феб.

Почувши від капітана таку відповідь, недбало кинуту, немов якийсь навмання пущений камінь, всі розсміялися — і Коломба, і Діана, і Амелотта, і Флер - де - Ліс, дарма що на очі їй набігли разом з тим слізози.

А циганка, що низько спустила була очі, коли Коломба де - Гайфонтен звернулась до капітана, тепер підвела їх, осяяніх радістю й гордістю, і знов утошила їх в Феба. В цю хвилину вона була чарівно прекрасна.

Стара ж пані, бачачи цю сцену, не знати через що почувала себе ображеною.

— Свята дівол — раптом вигукнула вона. — Що це там ворушиться коло моїх ніг? Ах, погана тварина!

То була коза, що допіру прибігла, шукаючи своєї гостині, і тепер, кинувши до неї, одразу ж заплуталася рогами в цілій купі спідниць, що облягали ноги вельможні пані, коли та сиділа.

Це повернуло разову на інше. Циганка мовчки виплутала козячі роги.

— Ах, ось і кізонька з золотими ріжками! — скрикнула Беранжера, підскакуючи з радості.

Циганка стала навколошки й притулилася щокою до голівки кози, яка лащилася до неї. Вона ніби перепропуштувала її, що отак раптом покинула її.

Тим часом Діана нахилилася до вуха Коломби.

— Ах, боже ж мій, як же це не спало мені на думку раніше. Це ж та циганка з козою. Кажуть, що вона чарівниця і що її коза вміє дивовижних фіглів.

— Гаразд, — сказала Коломба, — треба, щоб і коза розважила нас і показала б нам якесь диво.

— Дівчино, — жваво гукнули до циганки Діана й Коломба, — скажі своїй кізці показати якесь диво.

— Я не розумію, що ви хочете сказати, — відповіла танцівниця.

— Якесь диво, чари якісь, хай і чаклунство.

— Я не розумію, — і вона почала гладити гарненьку тварину, примовляючи: — Джалі! Джалі!

На цю хвилину Флер - де - Ліс помітила вишиваний шкіряний мішечок, почеплений на шні в кози.

— Що це таке? — спітала вона циганку.

Циганка звела до неї свої великі очі й поважно відповіла:

— Це моя тасмниця.

— Хотіла б я дізнатися, що воно за ота твоя тасмниця, — подумала Флер - де - Ліс.

Тим часом пані Гонделор'є підвелася з незадоволеним виглядом.

— Однаке, циганко, коли ні ти, ні твоя кова не можете нам чогось протанцовувати, то що ж тобі тут робити?

Циганка, нічого не відповівши, повагом пішла до

дверей. Але що близьче підходила до них, то більше затримувала ходу. Здавалось, її задержував якийсь неподоланий магніт. Раптом вона уп'яла в Феба вогкі, повні сліз очі й зупинилася.

— Ба ѿ справді,— скрикнув капітан,— так не можна йти геть. Верніться та протанцюйте нам щось. До речі, моя крале, як вас зовуть?

— Есмеральда,— відповіла танцівниця, не відвертаючи від нього очей.

Почувши чудне це ім'я, молоді дівчата розляглися несамовитим сміхом.

— Ну ѿ жахливе ж ім'я для панночки!— сказала Діана.

— Тепер ви розумієте, — зауважила Амелотта, — що вона чарівниця.

— Ну, моя люба,— вроочно вигукнула пані Алоїза,— не в святій хрестильниці знайшли це ім'я ваші батьки.

Тим часом Беранжера, якої ніхто не помічав, кілька хвилин вже як уманіла кізку марципаном у куток кімнати, і обов одразу ж широ заприятлювали. Цікава дитина зняла почеплений на шиї в кізки мішечок, відкрила його і висипала на постилку на підлозі те, що там було: абетку з літер, написаних на окремих букових дощечках. Скоро ці дрібнички розсипалися по постилці, як здивована дитина побачила, що кізка, безперечно, показуючи одне з своїх «див», почала витягати золотим копитцем окремі літери і, легенько підштовхуючи їх, давати ім певний лад. По якійсь хвилі вона склада якесь — очевидно, добре вивчене, так легко воно ій далося — слово, і раптом Беранжера вигукнула, захоплено сплеснувши руками:

— Хрещена мамо Флер - де - Ліс, подивіться, що зробила кізка.

Флер - де - Ліс підбігла і затремтіла. На підлозі складено в літер слово:

Ф Е Б

— Це написала коза? — спитала вона зміненим голосом.

— Еге ж, хрещена мамо,— відповіла Беранжера.

Та й хіба можна було сумніватися в тім,— дитина ж не вміла писати.

— Ось вона, таємниця,— подумала Флер - де - Ліс.

Тим часом на вигук дитини прибігли всі: і мати, і молоді дівчата, і циганка, і офіцер.

Циганка побачила, яку дурницю втяла оце коза. Вона зашарілася, потім зблідла і почала тримтіти, як вастукана на гарячому, перед капітаном, що дивився на неї з задоволеним і якимсь здивованим усміхом.

— Феб!— перешпітувалися приголомшенні дівчата.— Це ж капітанове ім'я.

— Ви маєте чудову пам'ять! — звернулася Флер - де - Ліс до стороної циганки; а тоді зайшлася плачем: — О! простогнала вона, затуляючи обличчя своїми гарними ручками,— вона ж чарівниця!

А десь у глибині серця інший, ще гіркіший голос прокав ій: «Вона ж суперниця!»

І вона зомліла.

— Доню моя! доню моя! — скрикнула перелякані маті.— Забираїся геть, клята циганко!

Есмеральда миттю вібрала злоповісні літери, подала знак Джалі і вийшла одними дверима, тоді як другими виносили Флер - де - Ліс.

Капітан Феб, лишившись насамоті, трохи був повагався між обома дверима, а тоді подався слідом за циганкою.

II. СВЯЩЕНИК І ФІЛОСОФ ЗОВСІМ НЕ ТЕ САМЕ

Священик, якого спостерегли молоді дівчата на вершку північної башти, який, схилившись над майданом, так пильно придивлявся до циганчиних танців, був, справді, архідіакон Клод Фролло.

Читачі наші не забули тої таємничої келійки, яку влаштував архідіакон у цій башті. (Не знаю, між іншим кажучи, чи то не та сама келійка, яку й досі ще можна побачити крізь маленьке чотирикутне віконце, на височині людського зросту, що виходить на схід, на площаdkу, де

зносяться башти: тепер — гола, порожня, напіваруйнована комірчина, погано потинковані стіни якої там і тут «прикрашені» якимись благенькими живими зображеннями соборного фасаду. Гадаю, що там ураз живуть і кажани, і павуки, отже й точиться проти мушви подвійна нищівна війна).

Щодня, за годину до заходу сонця, архідіакон підіймався сходами на башту й замикався в цій келійці, іноді залишаючись там на цілу ніч. Цього дня, коли, спинившись перед низенькими дверима келійки, він почав був всувати в замкову дірку якогось незвичайного ключика, що його носив у причеплені на боці гамані, до нього раптом долинули звуки тамбурина і кастаньєт. Звуки ці йшли від Соборного майдану. Келійка, як ми вже казали, мала тільки одне віконце, що виходило на дах собору. Клод Фролло похапцем витяг ключа і через якусь хвилину стояв уже на вершку башти в тій хмурій, восередженій позі, в якій побачили його дівчата.

Він стояв, поважний, непорушний, захоплений одним видовищем, однією думкою. Під ним слався весь Париж в тисячами шпилів своїх будівель, а м'якими обрисами горбів на обрії, в свою річкою, що звивалася під мостами, в своєму людом, який хвильював на вулицях, в хмарою димків, а хвильстою низкою своїх дахів, що купчилися навколо собору богоматері; але в усім цім місті архідіакон бачив одну тільки точку — на Соборному майдані; в усій цій юрбі—тільки одну постать — циганчину.

Важко було б сказати, що то був за погляд і авідки було те полум'я, яким він палав. Погляд цей був пильний і разом з тим повний якогось замішання й тривоги. Бачачи застиглу непорушність усього тіла архідіакона, що тільки вряди — годи мимохіть здригалося, наче те дерево під вітром, бачачи заціпеність ліктів його, немов зроблених з мармуру, як і бильця, на які вони алягали, бачачи скам'янілій усміх, що викривляв йому обличчя, можна було сказати, що в Клодові Фролло лишилися живі самі очі.

Циганка танцювала; вона вертіла на пальці тамбурин,

підкидала його вгору, а сама витанцювала провансальську сарабанду: моторна, легка, весела, не відчуваючи важкого, страшного погляду, що падав прямо ій на голову.

Довкола комашилася юрба; від часу до часу якийсь дивно одягнений чоловік у напівжовтому - напівчервоному плащі відсував натовп у коло, а тоді знов сідав на стільці трохи осторонь танцівниці, поклавши собі на коліна козачу головку. Чоловік цей здавався компаньйоном циганки. Клод Фролло з своєї височини не міг розпізнати його обличчя.

Відколи архідіакон побачив цього незнайомця, його увага ніби розбилася між ним і танцівницею, а обличчя почало дедалі хмурунітися. Аж раптом він випростався, і по всьому тілу йому перебігло трептіння.

— Що воно за отой чоловік? — процідив він крізь зуби: — я завжди бачив її саму.

I, зникши під крученим склепінням кругових сходів, він зійшов униз. Проходячи повз трохи відчинені двері девіниці, він помітив таке, що його дуже вразило: він побачив Квааімодо, який, вихилившись з отвору під одним з тих шиферних піддашків, що скидаються на якісь величезні жалюзі, і собі дивився на майдан. Він так заглибився в споглядання, що не помітив, як пройшов його хрещений батько. Дике око його мало якийсь незвичайний вираз — зачарованості й ніжності.

— Дивна річ, — промурмотав Клод, — невже то він дивиться так на циганку?

Архідіакон пішов далі і невдовзі заклопотано вийшов дверима, що були внизу башти, на майдан.

— А де ж ділася циганка? — спітав, він, втасувавши між юрбу, що зійшла на звук тамбурина.

— Не знаю, — відповів якийсь сусід, — вона допіру опе десь щеала. Либонь, вона пішла протанцювати якесь фанданго в отой будинок, що напроти, куди її покликали.

На місці циганки, на тому самому килимі, що візерунки його перед кількома хвилинами зникали під примхливими рухами її танців, архідіакон побачив тільки чоловіка в жовто-червоному вбранні, який, щоб і собі заробити трохи

грошенят, походжав вадовж кола глядачів, руками взявшися в боки, закинувши голову з почервонілим обличчям, витягши шию, а в зубах тримаючи стільця. До стільця цього він прив'язав повищеної в сусідки кота, що в переляку нявкав не своїм голосом.

— Свята дівол! — скрикнув архідіакон, коли цей блазень, зливаючись потом, пройшов повз нього в свою пірамідою із стільця й кота. — Шо ви робите тут, метр П'єр Гренгуар?

Суворий голос архідіакона так вразив бідолаху, що він втратив рівновагу разом з усією своєю спорудою і впав стільця й кота на голови глядачам під шалені їх крики.

Мабуть, метрові П'єру Гренгуару — бо це справді був він — довелося б мати неприємну справу і з сусідкою за кота, і з юрбою за забиті й подряпані обличчя, коли б він не поквапився використати загальне замішання, втікши в церкву, куди знаком покликав його Клод Фролло.

Собор був уже темний і безлюдний; в його закутках, під його аж чорними склепіннями було повно мороку, в якому починали миготіти вірки лампадок. І тільки велика розетка на фасаді, крізь різnobарвні шибки якої прошивалось горизонтальне проміння призахідного сонця, відливало в темряві, як купа самоцвітів, відкидаючи на протилежну стіну осяйний свій спектр.

Зробивши декілька кроків, Клод притулився до колони й пильно глянув на Гренгуара. Це був не той погляд, якого боявся Гренгуар, засоромлений тим, що така поважна й учена особа застукала його в цьому блазнівському убрани. В погляді священика не було ні глузування, ні іронії, він був серйозний, спокійний і проникливий. Перший урвав мовчання архідіакон.

— Послухайте, метр П'єр. Ви повинні пояснити мені багато чого. І насамперед — чому це вас не було видно аж два місяці, а тепер адібаєш вас у такому, ніде правди діти, пристойному убрани — напівжовтому, напівчервоному, мов кодебекське яблуко?

— Мессір, — жалісно сказав Гренгуар, — одежина моя справді непристойна, і я почиваю себе в ній перед вами, мов

той кіт, що на нього насаджено видовбаний гарбув. Знаю я й те, як погано роблю я, спокушаючи палиці сержантів попоходити по плечах філософа - піфагорійця під оцією плащиною. Та що ж робити, шановний мій вчителю? Винна тут моя стара куртка, що ганебно зрадила мене на початку зими, вимовляючись тим, що вона обернулась на шмаття і потребує відпочинку в копі ганчірника. Що ж його робити? Цивілізація не дійшла ще того щабля, коли можна було б ходити голяком, як того бажав колись Діоген. Додайте до того, що дув страшенно холодний вітер і що в січні аніж уже не годиться пробувати запровадити до життя людства цей новий захід. Нагодився цей плащ — я й узяв його, покинувши стару чорну куртку, яка для мене, як герметика, була надто вже негерметична. Отож ви й бачите мене в цім блазнівськім убраниі, як то було і з святым Жене. Що робити? така вже лиха доля. Адже ж пас Аполлон свині в Адмета.

— Ну ѿ добре ж ви обрали собі ремесло! — зауважив йому архідіакон.

— Згоден, учителю, що краще філософувати ѿ віршувати, роздмухувати у вогнищі полум'я або здобувати його з неба, аніж носити на стільцях котів. Отже, коли ви гукнули на мене, я почув себе в Йолопськім становищі, наче осел перед ріжном. Та що ж ви хочете, мессір, треба якось жити, а навіть найкращіalexandrійські вірші не варті з цього погляду кусня сиру брі. Я написав був на честь принцеси Маргаріти Фландрської славновіснуну, відому вам епіталаму, але місто не заплатило мені за неї, відмовляючись тим, що вона не бездоганна — нібито за чотири екю можна дати Софоклову трагедію. Отже я мав померти з голоду. На щастя, виявилося, що в мене дужі щелепи, і я сказав їм: «Показуйте різні фіглі і годуйте самі себе. Ale te ipsam». Ватага халамидників, а якими я заприятелював, навчила мене всіляких штук, і тепер мої зуби щовечора мають кусень хліба, який заробляють собі вдень і поті чола мого. Кінець - кінцем, concedo, я згоден, що це таки сумне прикладання моїх розумових здібностей і що

людина живе не для того, щоб бити в тамбурин і носити в зубах стільці. Алеж, шановний вчителю, мало прожити життя, треба його завоювати.

Отець Клод слухав мовчки. Несподівано його уп'ятир в Гренгуара погляд набув такого проникливого, гострого виразу, що Гренгуар аж відчув, як він неначе, прошивається в найглибші тайники його душі.

— Гаразд, метр П'єр, алеж як воно сталося так, що ви опинилися в товаристві цієї танцівниці - циганки?

— Отакої! — вигукнув Гренгуар. — Та вона ж мені жінка, а я їй чоловік.

Хмурий погляд архідіакона спалахнув.

— І ти міг це зробити, нещасний? — скрикнув він, з серцем схоплюючи Гренгуара за руку. — Невже ти так забув бога, що зважився завіхнути на таку дівчину?

— Клянусь моєю посмертною долею, монсеньйор, — відказав Гренгуар, тримячи всім тілом, — клянусь, що я й не доторкнувся до неї, коли тільки це вас турбує.

— Чого ж тоді ти кажеш про чоловіка й жінку? — спитав священик.

Гренгуар похопився як найкоротше розказати йому про всі відомі вже читачеві пригоди його — і про Двір див, і про весілля з робитим глечиком. Однаке здавалось, що одруження це й досі не призвело ні до чого і що циганка, як і вперше, щовечора відмовляла йому шлюбних любощів.

— Шкода, авісно, — сказав він наприкінці, — та все це через те, що я, на лихо собі, оженився з незайманою дівчиною.

— Що ви хочете цим сказати? — спитав архідіакон, що, слухаючи це оповідання, встиг уже заспокоїтись.

— Це досить важко пояснити, — відповів поет. — Це сувірство. Дружина моя, як розказав мені старий волоцюга, якого звуть у нас єгипетським герцогом, — якесь знайда або пілкілько, що те саме. Вона носить на шиї якийсь амулет, що, як запевняють, дасть їй змогу знайти колись своїх батьків, але який втратить свою властивість,

якщо дівчина втратить дівоцтво. Це й спричиняється до того, що обов'язково залишаємося дуже чеснотливими.

— Отже,— вів Клод, обличчя якого дедалі яснішало,— ви вважаєте, метр П'єр, що жоден мужчина не торкався цієї дівчини?

— Що ж робити, отче Клод, коли вона під владою забобонів! Вони ій уроїлись в голову. На мою думку, це напевно не абияка дивина, коли оця чернича неблазність могла лишипитись незаймана поміж таких приступних циганок. Але вона мав потрійний захист: від герцога егіпетського, що взяв її під свою оборону, мабуть, сподіваючися продати згодом якомусь абатові, від усього табору іхнього, що ставиться до неї з якоюсь особливою пошаною, мов до божої матері, і від кинджала, який ця шибайголова носить завжди десь у себе під вбраним, всупереч наказам прево, і що з'являється в неї в руках, ледве ви обійтмете її стан. Це ж справжня оса, щоб ви знали!

Архідіакон закидав Гренгуара питаннями.

Есмеральда була, як запевняв Гренгуар, істота некривдана, чарівна, гарна, дарма що робила оту властиву їй гримаску,— дівчина наївна й пристрасна, що нічого не знала й усім захоплювалася; яка не розуміла ще навіть ріжниці між жінкою і чоловіком, не уявляла її йуві сні, була незаймана в усім; яка кохалася в танцях, шумі, свіжім повітрі, щось як жінка - бджола, з невидимими крильцями на ногах, що жила в якісь вихрі. Вона завдячує цим своєму мандрівному життю. Гренгуарові пощастило дізнатися, що змалку ще вона виходила Іспанію, Кatalонію й Сіцілію; він вважав навіть, що циганський табір, де вона перебувала, завіз її до Алжірського королівства — країни, розташованої в Ахайі, яка з одного боку межує з маленькою Албанією й Грецією, а з другого — з Сіцілійським морем, яким іде шлях до Константинополя. Цигани, — казав Гренгуар,— підданці алжірського короля, як володаря над усіма білим маврами. Безперечне було те, що Есмеральда прийшла у Францію ще зовсім маленькою десь через Угорщину. З усіх цих країн молода дівчина принесла

уривки якихось чудних говірок, пісень і думок, що надавали її мові дивного, як і її напівпаризький, напівафриканський одяг, забарвлення. А втім людність кварталів, де вона бувала, любила її за веселість, за вродливість, за швидкі рухи, за танці й пісні. На ціле місто, на її думку, було тільки двоє людей, які ненавиділи її і про яких вона часто казала з жахом: відлюдниця з Тур - Ролан, ота прикра відлюдниця, яка чогось має страшенну злість на циганок і кляне танцівницю щоразу, як та проходить поза її віконце, і якийсь священик, що ніколи не промине її, не скинувши на ній таким поглядом і не сказавши такого слова, що її аж охоплює жах.

Це останнє зауваження дуже збентежило архідіакона, чого проте Гренгуар майже не помітив; двох бо місяців було цілком досить, щоб безтурботний поет забув і незвичайні обставини того вечора, коли він зустрів циганку, і те, як упіутаний був у них архідіакон.

А втім молоденька танцівница не боялась нічого; вона не ворожила, що й забезпечувало її від судової відповідальності за чарівництво, до якої так часто притягали циганок. Щождо Гренгуара, то він був їй скорше за брата, аніж за дружину. Кінець - кінцем філософ дуже терпляче зносив цей, мовляв, платонічний шлюб. Він завжди мав у нім притулок і шматок хліба. Щоранку він виходив з отого жебрацького кубла, найчастіше разом з циганкою; він допомагав їй збирати на перехрестях дрібняки; щовечора він повертався разом з нею ж під ту саму стріху; вона замикала хату на засув, і він засипав сном праведника. Кінець - кінцем, — казав він, — дуже присмне існування, що вельми сприяє мрійності. До того ж, зваживши все, що він почував і думав, він не був цілком певен, що шалено кохав циганку. Мало не так само він любив і її козу. То була чарівна тварина — лагідна, розумна, тимучча, одне слово — вчена коза. За середніх віків часто - густо подибувались такі вчені тварини, що захоплювали глядачів, але їй частенько приводили своїх вчителів на вогнище. Проте чарівництво кози з позолоченими копитцями являло

собою досить некривні хитроті. Гренгуар розтлумачив їх архідіаконові, що, здавалося, щиро зацікавився цими подробицями. Здебільшого досить було певним способом простягти до кози тамбурина, щоб вона зробила загадані їй фіглі. І вимуштувала так циганка, яка мала до цих штук такий незвичайний хист, що їй досить було двох місяців, щоб навчити козу писати пересувною абеткою слово «Феб».

— «Феб»! — вигукнув священик. — Чому ж саме «Феб»?

— Не знаю, — відказав Гренгуар. — Мабуть, вона надав цьому слову якогось чародійного й таємничого значення. Вона часто переказує його півголосом, коли вважав себе насамоті.

— Чи певні ви, — вів далі Клод, затопляючи в Гренгуара свій проникливий погляд, — що це тільки слово, а не ім'я?

— Чис ім'я? — спитав поет.

— Хіба ж я знаю? — відказав священик.

— А я так думаю, мессір. Цигани трохи огнепоклонці і поклоняються сонцю. Звідси й «Феб».

— Мені це не так очевидно, як вам, метр П'єр.

— Та, кінець - кінцем, це мене не обходить. Хай собі мурмоче свого Феба скільки душа забажас. Що бездеречно, так це те, що Джалі любить уже мене мало не так; як і її.

— Що це за Джалі?

— А кізка.

Архідіакон уявся рукою за підборіддя і, здавалося, на хвилину замислився. Аж ось він поривчасто повернувся до Гренгуара.

— І ти присягаєшся мені, що ти не доторкнувся до неї?

— До кого? — спитав Гренгуар. — До кози?

— Ні, до цієї жінки.

— До своєї дружини? Присягаєшся вам, що ні.

— І часто ти буваєш насамоті з нею?

— Якусь годинку щовечора.

Клод насупився.

— Ogo! Solus cum sola non cogitabuntur orare «Pater-noster».

— Слово честі, я міг би прочитати і *Pater, i Ave, i Maria, i Credo in deum patrem omnipotentem*, — і вона б не більше мені уваги віддала, ніж та курка церкви.

— Присягнися мені утробою своєї матері, — палко проказав архідіакон, — що ти й пальцем не торкнувся цієї істоти.

— Я б присягнувся й головою моого батька, бо це дві речі де в чому схожі. Тільки дозвольте й мені, шановний учителю, завдати одне питання.

— Кажіть, метр.

— Яке вам до того діло?

Бліде обличчя архідіакона спалахнуло, мов дівочі шоки. Якусь хвилину він промовчав, потім відповів, очевидно забентежений:

— Слухайте, метр П'єр Гренгуар. Ви ще не загубили, як мені відомо, своєї душі. Дбаючи про вас, я бажаю вам самого добра. Отже щонайменша спільність з цією гаспідською ціганкою зробить з вас слугу сатани. Ви знаєте, що душу губить завжди тіло. Лихо вам, коли ви торкнетесь цієї жінки. Та й годі.

— Я був спітався якось, — промовив Гренгуар, чухаючи вухо, — то було першого дня; та вкововся.

— Ви аввалися на такий аухвалий вчинок, метр П'єр?

Чоло священика занову потемніло.

— Іншим разом, — вів далі поет, усміхаючись — перед тим, як лягти спати, я підглянув у замкову щілину, і побачив у самій сорочці щонайкращу жінку, під голою ніжкою якої рипіло будьколи ліжко.

— Геть ік діаволу! — скрикнув священик, скинувши страшним поглядом і відштовхнувши приголомшеного Гренгуара, а сам широкою ходою подався під темні церковні склепіння.

III. ДЗВОНИ

Відколи Квазімодо побував на ганебному стовпі, людність найближчих до собору кварталів зауважила, що заваяття його до давонів чимало прохололо. Перше іх було чути

з будь - якого приводу,— то як вони без упину виграють від молитви першої години до самої навечірні, то як гуде великий давін перед великою відправою, то як під час шлюбу або хрестин видавонють багатющими гамами маленькі давони, немов сплітаючи в повітрі мереживо щонайрізноманітніших чарівних авуків. Стара церква тремтіла, давеніла, раювала в невгамованій грі давонів. У ній завжди відчуvalася присутність якогось гомінного примхливого духа, що виспіував усіма цими мідними вустами. Тепер дух цей наче десь зник; собор видавався хмурим, немов приреченим на мовчання; святами й під час похоронів чути було звичайні давони — якісь сухі, оголені — те, що велить церковний статут, та й годі; з подвійної церковної музики — органа всередині і давонів зовні — лишився самий но орган. Сказати б, не стало музик на давницях. А втім Квазімодо був усе ще там. Що ж таке йому сталося? Чи то сором і розпач, що він вазнав їх на ганебному стовпі, і досі гнітили йому серце, чи то вдари катового батога весь час відбивались луною в його душі, чи то кара ця так важурила його, що загасила в ньмоу все, навіть прилюбність в його до давонів. А, мабуть, Марі зустріла суперницю в серці соборного давонаря, і великий давін і його чотирнадцять сестер поступилися перед кимсь любішим, гарнішим.

Того благословленного 1482 року день благовіщення, 25 березня, припав на вівторок. Цього дня повітря було таке чисте й легке, що Квазімодо відчув, ніби у душі в нього розбуркалась його любов до давонів. Отже, він війшов на північну башту, тим часом як сторож широко розчиняв унизу церковні двері, що складалися тоді, з величезних половин в міцного, оббитого шкорою дерева, цвяхованих по краях залязними позолоченими цвяхами й облямованих «премайстерно зробленими» скульптурними оздобами.

Піднявшись на верх давниці, Квазімодо деякий час роздивлявся на шість давонів, сумно похитуючи головою, ніби шкодував чогось, що стало в його серці між ними і

і ним. Але коли він розхитав їх; коли відчув, як під його руками ворується це гроно давонів; коли побачив — бо він же не чув — як тремтяча октава забігає то вгору, то вниз по звукових цих щаблях, мов пташка, що плигає з гілки на гілку; коли демон музики, роасипаючи близкучий сніп трелів і арпеджіо, заполонив бідного глухого,— тоді він знову почув себе щасливим, він забув усе,— в нього заспокоїлось серце й розквітло обличчя.

Він походжав туди й сюди, плескав у долоні, перебігав від каната до каната, голосом і рухами підохочував шістьох своїх співаків, наче дирижер, що підстібовує тямуших своїх музик.

— Ну, ну, Габріель, — казав він,— жарни но чимдуж на майдан, сьогодні ж свято. Тібо, не лінуйсь, ти щось баришся; швидше, швидше,— чи ти заіржавів, ледащо? Отак! Живо, живо! щоб не видно було била. Поглуши їх усіх, як мене. Отак, Тібо, браво! Гільйом! Гільйом! ти ж найбільший, а Паск'є найменший, а проте Паск'є вдає краще. Б'юся навзаклад, що ті, хто чув, чують його краще, ніж тебе. Гаразд, гаразд, Габріель! Дужче, ще дужче! Га! А ви що там робите нагорі, Горобці? Я не бачу, щоб давонили хоч трошки. Це ж мідні дъюби якісь, що тільки повіхають собі, коли треба співати. Ану бо, працюйте! Сьогодні ж благовіщення. Таке гарне сонце, треба ж, щоб гарні були й давони. Бідний Гільйом! Ти ж геть засапався, мій товстун!

Він цілком захопився був отаким підшпорюванням своїх давонів, що навзаводи скакали собі всі вшістьох, здригаючися своїми близкучими спинами, мов бучна за-прижка іспанських ослюків, що іх з усіх боків стискають бичем.

Раптом, скинувши поглядом між вкритими шиферною лускою гострими верхами давінчного даху, він побачив на майдані якусь молоду, чудно зодягнену лівчину, що, спинившись, роастелила на землі килим, на якім умостилась маленька кізка; довкола скучились глядачі. Видовище це одразу ж відмінило йому думки; його

музичний захват раптом ніби загус, як гусне розтоплена смола на свіжому повітрі. Він зупинився, повернувся до дзвонів спиною, сів навпочепки над шиферним піддашком і уп'яв у танцівницю той мрійний, ніжний, лагідний погляд, що якось уже здивував архідіакона. Тим часом покинуті дзвони нагло всі враз замовкли, на превелику досаду аматорів дзвонів, що широко було заслухались іх, стоячи на мості о - Шанж, а тепер зачудовано подались собі геть, наче собака, якій показали кістку, а натомість дали каменюку.

IV. ΑΝΑΓΚΗ

Трапилося так, що одного прегарного ранку того самого березня місяця — вдається, це було в суботу 29 березня на святого Есташа — наш молодий приятель школляр Жean Фролло - дю - Мулен, одягаючись, помітив, що в кишенні його штанів, де був гаманець, не чути ніякого бренькуту металу.

— Бідний гаманче! — сказав він, видобуваючи його з кишенні. — Невже в тебе не залишилося жодного су? Як же безжалісно спустошили тебе кості, кухлі пива й Венера. Який же ти порожній, зморщений, плаский! Ти скидаєшся тепер на грудь старої вільми. Отож я питати вас, пане Ціцерон й пане Сенека, занедбані твори яких розкидані отам на підлозі, яка мені користь з того, що я краще від начальника монетного двору або еврея в мосту Мінайл знаю, що один золотий екю а короною коштує тридцять п'ять унцій, по двадцять п'ять су всім паризьких деньє кожна, а екю в півмісяцем — тридцять шість унцій по двадцять шість су шість турських деньє, коли в мене нема навіть благенського ліарда, щоб зважитись на подвійну шестірку? О, консул Ціцерон! Цьому лихові не зарадиш уже перифразами, quam ad modum ta verum enim vero!

Він одягся в сумному настрої. Коли він зашнурував черевики, йому навернулася була одна думка, але спершу він її відігнав; та вона знову набігла, і він одяг жилет навиворіт, що явно свідчило про не абияку внутрішню

боротьбу. Нарешті, він чимдуж штурнув на підлогу шапку і скрикнув:

— Тим гірше! Будь - що - будь! Піду зараз до брата. Вислухаю напучування, зате роздобудуся на екю.

Він похапцем одяг свій обшитий хутром казакін, підняв шапку і вийшов, ніби пустившись на одчай душі.

Він пішов вулицею Гарп до Сіте. Коли він переходив вулицю Гюшетт, чудові паході печені, що завжди вергілася там на ріжні, залоскотали йому нюхальний орган, і він скинув закоханим поглядом на велетенську ідалінню, що якось викликала в францисканського ченця Калатаджіроне такий патетичний вигук: *Ueramente, queste gotisserie sono cosa stupenda!* Але Жеан не мав на що поснідати і тому, важко зітхнувші, увійшов під ворота Іті-Шатле — величезну хрещату споруду з двох масивних башт, що охороняє підступи до Сіте.

Він навіть не захотів гаяти час, щоб за зведенім звичаєм мимохід кинути камінь в зневажлену статую Періне Леклерка, що за Карла VI видав Париж англійцям і зображення якого спокутувало цей злочин на протязі трьох століть, стоячи, мов на якомусь вічному ганебному стовпі, на розі вулиць Гарп і Бюссі з геть побитим камінням і зациданним болотом обличчям.

Перешовши Малим мостом і новою вулицею Сент-Женев'єв, Жеан Фролло де - Молендіно опинився перед собором Богоматері. Тут він знову почав вагатися і деякий час походжав навколо статуї пана Легрі, тривожно переказуючи:

— Напучування — річ певна, а екю — сумнівна.

Він зупинив церковного сторожа, що якраз виходив з собору.

— Де пан архідіакон жоваський?

— Гадаю, що він у себе в келії на башті, — відповів сторож, — і не раджу вам турбувати його там, якщо ви прийшли не від папи, короля або когось подібного.

Жеан заплескав у долоні.

— Чорт візьми! Ось чудесна нагода побачити цю славетну чаклунську келійку.

Думка ця поклала край його ваганням,— він рішуче ввійшов у маленькі чорні двері і почав братися по крученых сходах святого Жіля, що провадили до горішніх площацок башти.

— Зараз побачу,—сказав він сам до себе, ідучи сходами.— Свідчуся святою дівою, цікава ж повинна бути ця келійка, що її шановний мій братік так пильно ховав від людського ока! Кажуть, ніби він розпалює там в якісь пекельній кухенній печі і припікає на великім огні філософський камінь. А втім, клянусь, цей філософський камінь обходить мене не більш, як отой бруковий, і я волю замість щонайбільшого в світі філософського каменя знайти в братовій печі яєщю з великовідніх яєць із салом!

Дійшовши до галереї з колонками, він трохи відсапався, посилаючи тисячі чортів цим нескінченним сходам; потім, увійшовши в вузенькі двері північної башти, куди тепер входити не дозволено, він почав підійматися далі. Трохи згодом, минувши давони, він надібав у бічній заглибині маленьку площацку і на ній, під склепінням, низенькі стрілчасті двері, з величезним замком і оббиті міцним валізом, як він міг це роаглянути завдяки отворові, зробленому в круглій стіні сходів якраз проти дверей. Хто захотів би тепер подивитися на ці двері, той міг би пізнати їх по напису, вирізьбленому білимі літерами на чорній стіні: «Кохаю Коралі, 1823, підписав Южен». «Підписав» вміщено в тексті.

— Уф!—сказав школляр,— безперечно, це тут.

Ключ був у замку. Жеан стояв коло самих дверей; він легенько штовхнув їх і просунув у щілину голову.

Читачеві, напевне, траплялося бачити чудові твори Рембрандта, цього Шекспіра в мальстрі. Поміж його чарівних гравюр є один офорт, що вображає, треба гадати, доктора Фауста і на який не можна дивитись без захвату. Якась темна келія; посередині — стіл, застановлений всякими дивинами: черепами, небесними глобусами, лемби-

ками, циркулями, списаними ієрогліфами пергаменами. Коло стола сидить доктор—у широкому плащі й насуненій по самі брови хутряній шапці. Його видно тільки наполовину. Трохи підвішись у своїм величезнім кріслі і спершися стисненими кулаками на стіл, він з цікавістю й жахом пильно вдивляється у великий блискучий круг з якихось магічних літер, що сяє на протилежній стіні, як сонячний спектр у темній кімнаті. Це кабалістичне сонце, здається, тримтить, валиваючи хмуру келію своїм таємничим промінням. Це жахливо і разом прекрасно.

Щось подібне до Фаустової келії показалося Жеанові, коли він наважився просунути голову в прочинені двері. Така сама темна, ледве освітлена келійка. Таке саме велике крісло й великий стіл, циркулі, лембики, почеплені до стелі кістяки тварин, рухомий глобус на долівці, гіпокефали всуміш із слойками, де тримтіли якісь золоті листочки, черепи, роастановлені на аркушах тонкого пергамену, геть списаних якимись фігурами та знаками, грубі розгорнені рукописи, безжалісно нагромаджені один на один, дарма що пергаменові краї іх ламалися через те; одне слово, всякий мотлох науки і скрізь на купах його— порох і павутиння; не було тільки ні кругів з осяйних літер, ні доктора, який у захваті споглядав полум'яне видовище, мов орел, що любується на сонце.

Однаке келія не була порожня. У кріслі, вігнувшись над столом, сидів якийсь чоловік. Жеан, до якого він був обернений спиною, міг бачити тільки його плечі та задню частину голови, але він легко пізнав цю лису голову, яка, здалося, взяла вічний постріг від самої природи, начебто хотіла цим зовнішнім символом відзначити непоборне покликання архідіакона до священицтва.

Отже Жеан пізнав свого брата; але він так тихенько прочинив двері, що Клод аніяк не міг згадатися, що брат його тут. Цікавий школляр скористався з цього, щоб покицько роздивитись на келію. Під віконцем, ліворуч від крісла, була велика піч, яку він спочатку був не помітив. Промінь денного світла, просмокуючись у віконце, проби-

вався крізь круглу павутину, що гарно вимальовувалась під вікненою стрілкою свою добірною розеткою, посеред якої непорушно сидів павук - архітектор, схожий на стуницю в якімсь мережевнім колесі. На печі в безладді стояв різний посуд,— якісь гляняні пляшечки, скляні ріжки, вугляні колби з довгими шийками. Але сковородки не було, як зітхнувши зауважив Жеан.

— Це надто холодна кухня,— подумав він.

Однаке в печі не було вогню, і, як здавалося, вже віддавна. Скляна маска, що її помітив Жеан серед усікого алхемічного приладдя і яка, безперечно, призначалася для того, щоб під час дослідів уbezпечувати обличчя архідіакона від якогось небезпечного надіб'я, лежала в кутку, вся в пилу, мов зовсім занедбана. Поруч неї був не менш запрошений міх, на верхнім боці якого написано мідними літерами: *spīga, vregā*.

Сила інших написів, за звичаєм герметиків, укривала стіни; які з них писані були чорнилами, які — вирізьблені металічним вістрям. Написи готичні, єврейські, грецькі, латинські — всі мішма; всі — писані навмання, аби як, один на одному — новіші поверх давніших, аж усі вони плуталися між собою, як гілля в чагарях, як списи під час бою. Це, справді, була досить таки незрозуміла мішаниця всіх філософій, всіх людських знаннів і мрій. То тут, то там, мов прапор серед списів, вирізнявся якийсь напис. Здебільша це було якесь латинське або грецьке гасло, що іх так добре формулювали середні віки: — *Unde? Inde?* — *Homo homini monstrum.* — *Astra, castra, nomen, numen.* — *Mέγα βίβλον, μὲρυς κακόα.* — *Sapere audet.* — *Flat ubi vult,* — і т. п.; або й якесь позбавлене видимого сенсу слово: *Αναγνωριστία*, що, мабуть, ховало в собі гіркий натяк на монастирське життя; або знов якесь звичайне правило з духовних статутів, висловлене ретельно додержаним гексаметром: *Coelestem dominum, terrestrem dico domnum.* Подибувались і якісь дивовижні єврейські письмена, що на них Жеан, нікий вельми мало тямив навіть і грецької, зовсім не розумівся, — і по всьому цьому скрізь розкидані

були зірки, людські та звірячі фігури і трикутники, що перехищувалися на забрудненій стіні келії, надаючи їй вигляду п'ятерового аркуша, по якому мавпа надряпала умоченим в чорнила пером.

У цілому келія справляла враження чогось занедбаного й понівеченого, а нужденний вигляд усіх тих приладів давав візники, що якісь інші справи давно вже відвертають господаря від його звичайних робіт.

Тим часом господаря цього, що схилявся над величезним рукописом з чудернацькими малюнками, здавалося, муляла якась настирлива думка. Так, принаймні, подумав Жеан, почувши, як той, подеколи задумливо перепиняючи мову, вигукув сам до себе, немов людина, що голосно розмовляє у спі.

— Так, це казав Ману і цього вчив Зороастр! Сонце народжується від огню, місяць — від сонця; вогонь — душа всесвіту; його первісні атоми зливаються на світ і невпинно струмують по ньому нескінченими потоками! В точках, де ці потоки перехрещуються в небі, виникає світло, де вони перехрещуються на землі — виникає золото... Світло, золото — це те саме!.. вогонь, що набрав конкретної форми... різниця та сама, що й між видимим і відчуваним, між рідиною і твердою речовиною, між парою і льодом — і це все... Це не химери,— це загальний закон природи... Але як же вирвати для науки таємницю цього загального закону? Здумати тільки,— оце світло, що заливає мені руку,— це ж золото! це ж ті самі атоми, скучені за певним законом, і тут ідеться тільки про те щоб згрупувати їх за якимсь іншим законом... Як же це зробити?.. Дехто спітався був закопати сонячний промінь... Аверроес — так, це Аверроес — Аверроес зарив був один такий промінь під лівою коленою в святині корана у великій Кордовській мечеті; але розкопати ту схованку, щоб пересвідчитись наслідків цієї спроби, можна тільки через вісім тисяч років.

— Чорт візьми,— сказав сам до себе Жеан,— довгенько довелося б мені чекати на екю!

— ...Інші гадали, — замріяно вів далі архідіакон, — що краще використати промінь Сіріуса. Та тим то й ба, що аж надто важко дістати цей промінь у чистому вигляді, бо разом із Сіріусом світять і інші зорі, домішуючи й свої промені. Фламель уважає, що вигідніше діяти земним вогнем... Фламель! Яке ніби назнаменоване з неба ім'я — Flamma!.. Так, вогонь. І це все... У вугіллі — діамант, у вогні — золото... Тільки як же його звідти видобути?.. Маджістрі запевняє, що в такі чарівні й таємничі жіночі імена, які досить промовляти під час дослідів... Прочитаймо, що каже з цього приводу Ману... «Де жінки пробувають у шані,— там боги радіють; де ж вони зневажені,— там нема чого й молитися богові... Жіночі уста завжди чисті; вони — текуча вода, вони — сонячний промінь... Жіноче ім'я повинне бути присмне, ніжне, будити уяву; закінчувається на довгі голосні звуки і звучати, як благословення»... Так, мудрець має рацію; справді бо, — Марія, Софія, Есмераль... Прокляття! Завжди ця думка!

Архідіакон із серцем агорнув книгу.

Він провів рукою по чолу, немов би відганяючи якусь докучливу думку, а тоді взяв в стола цвях і молоточок з розмальованими на ручці чудними кабалістичними письменами.

— З якогось часу, — сказав він, гірко всміхнувшись, — я не роблю жодного з моїх дослідів! Настирлива думка опанувала мене і, мов огнем, сушить мені мозок. Я навіть не зміг збагнути таємницю Кассіодорою лампи, що горіла без гнота й олії. А це ж річ дуже проста.

— Отакої! — муркнув собі Жеан.

— Досить отже, — вів далі священик, — одної мізерної думки, щоб зробити людину бесилою й безрозумною! О, як би сміялася в мене Клод Пернель, жінка, що ні на хвилину не спромоглася відвернути Нікола Фламеля від його великої праці! Ще б пак! Ось у руці в мене чародійний молоток Зехіеля! Щоразу, як страшний рабві вдаряв у себе в келії оцим молотком по оцьому цвяху, васуджений ним ворог, хоч би був він за дві тисячі львів, поринав на лікоть у землю,

шо його, кінець - кінцем, пожирала. Сам король французький за те, що якось увечері необачно постукав був у двері до чарівника, аж по коліна углиб у паризький свій брук... Це було менш як три століття тому... І що ж! Я маю і молот і цвях, та в руках моїх це не страшніше знаряддя, ніж молот в ковалевих руках... А тут же йдеться тільки про те, щоб віднайти чародійне слово, яке промовляв Зехіель, вдаряючи по своєму цвяху.

«Дурниця!» — подумав Жеан.

— Гараад, спробую,— живо проказав архідіакон.— Коли я владарю, я побачу, як від цвяхової головки відскочить блакитна іскра.— Емен - Гетан! Емен - Гетан!.. Ні, не те. Сіжеані! Сіжеані!.. Хай цей цвях розкриє могилу кожному, хто мав ім'я Феб. Прокляття! Знов, завжди, вічно та сама думка!

Він гнівно кинув молоток. А тоді так глибоко сів у кріслі до столу, що Жеан втратив його з очей за високою спинкою. Кілька хвилин він бачив самий кулак архідіакона, стиснений на якійсь книзі. Аж ось Клод підвівся, взяв циркуль і мовчки вирізьбив на стіні заголовними літерами грецьке слово:

ΑΝΑΓΚΗ.

— Брат збожеволів,—сказав до себе Жеан,— було б куди простіше написати «Fatum»; не всі ж повинні внати грецьку мову.

Архідіакон знов сів у кріслі обіруч, підперши голову, як робить хворий в важкою й гарячою головою.

Школяр дивувався на свого брата. Він, що мав таке шире серце, що не знев на землі інших законів, крім закону природи, що потурав своїм пристрастям, що завжди висушував до дна море своїх бурхливих зворушень, щодня черпаючи з нього до своєї охоти,— він не відав, як це море людських пристрастей хвилює й вирує, коли йому ніде вилитися, як воно переповнюється, бутнів й кидав береги, як воно підмивав серце, як вдригається від внутрішніх ридань і приглушених корчів, аж поки прорве греблі і знай-

де собі путь. Сувора й крижана оболонка Клода Фролло, оця холодна зовніштъ недосяжної й неприступної добродетелності, завжди в обман заводила Жеана. Веселому школяреві ніколи не спадало на думку, що під сніговим чолом у Етні клекотить шалена незглибна лава.

Не знаємо, чи то він здав собі зненацька справу в таких думках, але при всьому своєму легкодумстві він зрозумів, що бачив те, чого йому не слід було бачити, що він підглядів душу свого старшого брата в одному з найтаємничіших її проявів і що Клод не повинен цього знати. Бачачи, що архідіакон, як перш, поринув у непорушність, він тихісінько витяг назад голову і затупав коло дверей ногами, немовби оце прийшов і дає знати про себе.

— Увійдіть! — крикнув із келії архідіакон, — я чекав на вас; я навмисно залишив ключ у дверях. Увійдіть, метр Жак.

Школяр сміло ввійшов у келію. Архідіакон, дуже збентежений таким візитом у такому місці, аж здригнувся у кріслі.

— Як то! Це ви, Жеан?

— Однаково на «Же», — розв'язно й весело відказав червонолицій школяр.

Обличчя Клодові знову зробилося суворим.

— Навіщо ви прийшли сюди?

— Брате, — відповів школяр, силкуючись взяти на себе пристойне, жалісливе й лагідне лице і з невинним виглядом вертячи в руках шапку, — я прийшов просити вас...

— Чого саме?

— Трохи моральної помочі, якої я дуже потребую.

Жеан не наважився додати: «І трохи грошенят, що іх я потребую ще більше». Ця остання частина речення лішилась неоголошеною.

— Пане, — холодно промовив архідіакон, — я дуже не задоволений з вас.

— Я знаю, — вітхнув школяр.

Клод трохи повернув крісло і пильно глянув на Жеана.

— Я дуже радий, що бачу вас.

Вступ був лиховісний. Жеан наготовився до не аби якої нагінки.

— Жеан, мені щодня приносять скарги на вас. Що то була за бійка, коли ви побили палицями молоденького віконта Альбера де - Рамоншана?

— Ах! — відповів Жеан, — дурниця! Якесь погане паженя, що бавилось тим, що обляпувало школярів болотом, пускаючи коня по калюжах!

— А що воно за Magie Фаржель, — вів далі архідіакон, — якому ви подрали убрания? Tunicam dechiraverunt — як написано в скарзі.

— Ага! це оту благеньку шапчину Монтегю? І це — все?

— У скарзі сказано tunicam, а не cappetam. Чи знаєте ви латинської?

Жеан не відповів.

— Так, — вів далі священик, похитуючи головою. — Ось воно як тепер вчаться. Латинської ледве тямлять, сірійської не вміють і зовсім, грецька ж мова в такій зневазі, що навіть найвченіші не читаючи проминають грецькі слова, кажучи: Graecum est, non legitur.

Школяр рішуче звів очі.

— Брате, чи хочете — я точно перекладу вам на французьку мову грецьке слово, написане отам на стіні?

— Яке таке слово?

— ΑΝΑΓΚΗ.

На шоках в архідіакона виступили легенькі червоні плями, немов оті клубки диму, що свідчать назовні про внутрішні струси вулкана. Та школяр іх майже не зауважив.

— Гаразд, Жеан, — насилу вимовив старший брат, — що ж значить це слово?

— Доля.

Панотець Клод зблід, а школяр безтурботно повів собі далі:

— А оте слово, що під ним, вирізьблене тою самою рукою — Аңгурік означає порок. Бачите, ми таки тямимо грецької.

Архідіакон мовчав. Ця лекція з грецької мови нагнала на нього задуму. Жеан, вигадливий на всякі хитрощі, як розпещена дитина, уважив цей момент за слушний для своєї просьби. Отож, надавши голосові надзвичайної ніжності, він розпочав:

— Любой мій братіку, невже ви так ненавидите мене, що гніваєтесь на мене за оті кілька ляпасів і стусанів, що я загнав у чесній бійці якимсь там миршавеньким хлоп'ятам, *quibusdam marmosetis...* Бачите, любий брате Клод, ми таки тямимо латинської.

Та вся ця удавана лагідність не справила на суворого старшого брата звичайного враження. Цербер не кинувся до медівника. Чоло в архідіакона лишалось насунгене.

— До чого ви вернете? — спітав він сухим тоном.

— Гараад, скажу навпросте, — сміло відповів Жеан, — я потребую грошей.

Почувши цю зухвалу заяву, архідіакон набрався вигляду вихователя й батька.

— Вам відомо, Жеан, що ваш маєток Тіршап дає тільки тридцять дев'ять ліврів одинадцять су шість паризьких деньє, долучаючи сюди і поземельне і прибуток з двадцять одного будинка. Це наполовину більше від того, що давав він за братів Пакле, але це все ж небагато.

— Я потребую грошей, — стоічно вів Жеан.

— Вам відомо, що церковний суд ухвалив передати наші двадцять один будинок у повну залежність єпископатові і що ми можемо поновити свої права не інакше, як сплативши велимишановному єпископові дві срібні позолочені марки по шість паризьких ліврів. Це вам відомо?

— Мені відомо тільки, що я потребую грошей, — утретє проказав Жеан.

— Навіщо вони вам?

По цім питанні в очах у Жеана майнув пробліск напії. Він знов перейнявся виглядом влесливої кицьки.

— Вірте, любий мій брате Клод, я вдаюся до вас без будьяких лихих намірів. Справа не в тім, щоб вашим коштом покозиряти десь у шинку й проїхатися пари-

зькими вулицями на попоні з золотої парчі у супроводі лакея — *cum meo laquasio*. Ні, брате, тут ідеться про одну добродійну справу.

— Яку таку добродійну справу? — спитав трохи здивований Клод.

— Двоє з моїх приятелів хочуть купити пелюшки для дитини одної бідної вдови. Це ж добродійна справа. Вони коштуватиме три флорини і я хотів би і собі внести частку.

— Як звуть цих ваших приятелів?

— П'єр Горлоріз і Батіст Гусежер.

— Хм! — промовив архідіакон, — оце тобі прізвища, що так само пасують добродійній справі, як бомбарда алтареві.

Справді, Жеан дуже невдало вигадав прізвища своїм приятелям. Він зроумів це запізно.

— До того ж, — вів далі проникливий Клод, — які ж пелюшки можуть коштувати три флорини, та ще для дитини бідної вдови? Відколи це бідні вдови сповивають своїх замурз у такі пелюшки?

Жеан ще раз спробував піти навпростець.

— Гараад, хай так, я потребую грошей, щоб піти сьогодні ввечері до Ізабо ла - Тьєррі на вулицю Валь-д'Амур.

— Непасна, порочна людина! — скрикнув священик.

— *'Aughuea*, — сказав Жеан.

Слово це, що його школляр, мабуть, навмисне запозичив з стіни келії, справило на архідіакона якесь неавичайне враження. Він прикусив язика, і гнів його загас під краскою сорому.

— Ідіть собі, — сказав він Жеанові. — Я де на кого чекаю.

Школляр спитався був ще раз.

— Брате Клод, дайте мені хоч трохи грошенят, аби я міг поїсти.

— А як у вас стойть справа з декреталіями Граціана? — спитав панотець Клод.

— Я загубив свої зопити.

— А з латинським письменством?

— В мене хтось украв книгу Гораций.

— А з Арістотелем?

— Отакої! Хто це, брате, з отців церкви сказав, що заблуди бретиків кубляться в нетрах Арістотелевої метафізики? А бодай тому Арістотелеві! Не хочу я турбувати ні своєї релігійності, ні його метафізики.

— Юначе,— відповів архідіакон,— під час останнього в'їду короля в одного дворянчина, по імені Філіпп де Комін, на попоні його коня було вишиване гасло, над яким я раджу вам поміркувати: *qui non laborat non manducet*.

Школяр одразу нічого не відповів і стояв, притуливши пальце коло вуха, вступивши очі в землю, з незадоволеним виразом на обличчі. Аж раптом він жваво, як та моторна трясихвістка, повернувся до Клода.

— Отже, любий брате, ви відмовляєте мені одного су, щоб купити в пекаря скибку хліба.

— *Qui non laborat non manducet*.

Почувши таку відповідь невблаганиого архідіакона, Жean затулив обличчя руками, наче плачуща жінка, і вигукнув в виразом розпачу в голосі:

— 'Ототототото'!

— Що це значить? — спитав Клод, здивований з цієї вихватки.

— Тим то й ба! — відповів школяр, зводячи на Клода зухвалі очі, які він оце намулив, щоб надати їм червоності, буцім від сліз. — Це по-грецькому! Це Есхілів анапест, що чудово висловлює страждання.

І по цій мові розлігся таким веселим, нестяним сміхом, аж архідіакон не міг не всміхнутися. Справді бо, він же сам цьому винен: навіщо він так розпестив цю дитину?

— О, любий брате,— повів далі Жean, осмілений цим усміхом,— подивіться на мої подерті черевики. Чи є в світі котурни трагічніші від черевиків, в яких відпадають підошви?

Але архідіакон раптом перейнявся давнішою суворістю.

— Я приплюю вам нові черевики, але аніяк не грошей.

— Хоч би одне нужденне париальке су, брате,— благав його далі Жеан.— Я вивчу Граціана напам'ять, я буду правовірним христіанином, я стану справжнім Піфагором і щодо вченості і щодо чеснот. Тільки одне су, бога ради! Неваже ви хочете, щоб я потрапив голодові в пашу, що оце вже зяє передімною, чорніша, смердючіша, глибша ще за Тартар або за ніс ченця.

Архідіакон насупився і хитнув головою.

— Qlī non laborat...

Та Жеан не дав йому закінчити.

— Гараад!— скрикнув він.— Ік бісу! Хай живе веселість! Буду вештатись по шинках, бавитись, трощити посуд, гуляти з дівчатами!

А тоді шпурнув шапку в стіну і заклацов пальцями, немов кастаньєстами.

Архідіакон скинув на нього хмурим поглядом.

— Жеан, в вас азовсім немає душі.

— Тобто за Епікуром у мене нема чогось невідомого, зробленого з чогось, що не має імені.

— Жеан, вам треба серйозно поміркувати про поправлення.

— Ет!— скрикнув школляр, перебігаючи очима з брата на лембіки на печі,— тут, бачу, все геть порожнє — і думки і посуд!

— Жеан, ви стали на слизьку стежку. Чи знаєте ви, куди ви йдете?

— До шинку,— відказав Жеан.

— Шинок провадить до ганебного стовпа.

— Це — звичайнісінький ліхтар, і, мабуть, за допомогою його саме Й знайшов Діоген свою людину.

— А ганебний стовп провадить до шибениці.

— Шибениця — це вагівниця, що на одній пальці має людину, а на другій — всю землю. Бути людиною — прекрасно.

— А шибениця провадить до пекла.

— Це — добре вогнище.

— Жеан, Жеан! На лихо воно вам вийде.

— Зате добрий початок був.

Під цю хвилину на сходах почулися кроки.

— Тихо! — сказав архідіакон, притулюючи до вуст пальця, — ось і метр Жак. Слухайте, Жеан, — додав він півголосом, — щоб ви ніколи не казали комусь про те, що ви побачите й почуте тут. Мерцій ховайтесь під піч і затаїть духа.

Школяр скочився під піччю; там йому майнула щаслива думка.

— До речі, брате Клод, — флерин за те, що я мовчалиму.

— Тихо. Я вам його обіцяю.

— Треба дати його мені.

— На, бери! — сказав архідіакон, в серцем кидаючи йому гаманця.

Жеан знову заховався під піч, двері розвчинилися,

V. ДВОЄ ОДЯГНЕНІХ В ЧОРНЕ

Людина, що ввійшла, була в чорному одязі і хмура в лиця. Що найбільше вразило спершу нашого приятеля Жеана (що, річ цілком зрозуміла, примостилося в своюму куточку так, щоб бачити й чути все якнайкраще), це та тяжка туга, що нею позначені були й вбрания і обличчя цього гостя. І хоч на обличчі цім знати було й якусь лагідність, та це була лагідність, властива кішці або судді, лагідність удавана. Він був майже весь сивий, аморшкуватий, на вигляд років близько шістдесяти, клішав очима, мав білі брови, обвислу нижню губу й великі руки. Вирішивши, що то, безперечно, якийсь лікар або суддя і зауваживши, що ніс у нього надто далекий від рота, що мало бути ознакою дурного розуму, Жеан глибше засунувся в свою нору, важурений, що йому доведеться змарнувати невідомо скільки часу в такій невигідній поставі й у такому нецікавому товаристві.

Тим часом архідіакон навіть не підвівся, щоб вітати гостя. Він знаком запросив його сісти на лавці коло две-

рей, трохи помовчав, ніби далі обдумуючи щось, а тоді вже звернувся до гостя якимсь протекторським тоном:

— Добридень, метр Жак.

— Моя поважання, метр,— відповів чорно одягнений чоловік.

У тому виразі голосу, з яким один з них проказав оте метр Жак, а другий — метр, почувалася та сама різниця, що й між покликом монсеньйор і мосьє, між domine i domne. Було очевидно, що до вчителя прийшов учень.

— Ну, як там? — спітав архідіакон, знов помовчавши, як і метр Жак, що не зважився порушити це мовчання, — чи успішно посувастесь в вас?

— Е, метр,— відповів гість, сумно всміхнувшись, — я дму весь час. Попелу досхочу. Але жодної іскри золота.

Панотець Клод зробив нетерплячий жест.

— Я питаю вас не про це, метр Жак Шармолю, а про справу того чаюдія. Здається, Марка Сенена, ви казали? Ключника Скарбової палати? Чи признається він у своєму чарівництві? Чи пощастило дізнатись про щось на муках?

— На жаль, ні,— відповів метр Жак, весь час сумно всміхаючись, — не можемо себе цим потішити. Ця людина — справжній кремінь; його треба живцем зварити на Свинячому ринку, перш ніж він нам щось скаже. А втім ми не шкодуємо нічого, аби дійти правди; ми вже повикручували йому руки й ноги, добирали всякого способу, як то каже старий драматург — комік Плавт:

Adversum stimulos, laminas, crucesque, compedesque.

Nervos, catenas, carceres, numellas, pedicas, boias.

Ніщо не допомагає; це жахлива людина. Шкода заходу!

— Чи не знайшли ви щось нового в його будинку?

— Ато ж,—відповів метр Жак, нишпорячи в торбинці, — оцього пергамена. Тут є два слова, що ми іх не розуміємо. А проте прокурор кримінальних справ Філіпп Лельє трохи знає єврейської мови, якої навчився, розглядаючи справу євреїв в вулиці Кантерстен у Брюсселі.

Кажучи це, метр Жак розгорнув пергамен.

— Дайте сюди,— сказав архідіакон, а тоді, скинувши поглядом на папір, вигукнув:— Емен · Гетан! Так кричать вампіри, летячи на відьомський шабаш. *Per ipsu.m, et cum ipso, et in ipso!*— це чарівна промова, що нею знов заганяють діавола в пекло. Нах, рах, тах!— це вже з медицини. Замова проти вкусу скаженої собаки. Метр Жак! Ви ж королівський прокурор при церковнім суді: цей пергамен — щось мерзне.

— Ми ще раз візьмемо винуваченого на тортури. А от іште,— додав метр Жак, знов нишпорячи в своїй торбинці,— що знайдено в Марка Сенена.

То була посудина на вразок тих, що стояли на печі в Клода.

— Гал!— сказав архідіакон,— алхемічний тигель.

— Маю признатися,— повів далі метр Жак, не перестаючи боязко, вимушено всміхатися,— що я випробовував його на печі, але дійшов не кращого наслідку, ніж і з моїм власним.

Архідіакон почав роздивлятися на посудину.

— Що таке він тут вирізьбив на своїм тиглі! Och, och! Змова проти бліх! Ну й невіглас же цей Марк Сенен! Певен, що з оцим ви не здобудете золота, воно здастся хібащо у вашій спочивальні улітку, та й годі!

— До речі, з приводу помилок,— зауважив королівський прокурор.— Перш як зйти сюди, я опе роздивився внизу на портал: чи цілком певні ви, ваше преподобіє, що початок фізичних дослідів зображене саме з боку госпіталя і що поміж семи голих постатей унизу собору ота, що має коло п'ят крила, є Меркурій?

— Авжеж,— відповів священик,— так писав Августін Ніфо, італійський учений, що злигався із бородатим демоном, який навчав його різних різнощів. Проте, коли ми підемо вниз, я поясню вам це в напису.

— Спасибі, метр,— сказав Шармоля, вклоняючись мало не до землі.— До речі, забулося! Коли ви хочете, щоб я наказав заарештувати маленьку чародійку?

— Яку то чародійку?

— Та оту відому вам циганку, яка щодня витанцює на Соборним майдані, всупереч урядовій забороні! Вона має одержиму бісом нозу з діавольськими рогами, що читає, пише, розуміється на математиці не агірше від Пікакрікса і самого вже існування якої досить, щоб поперевішати всю геть циганію. Для судової справи в же дані; ми поведемо її швидко, побачите! А гарненька ж вона, слово честі, ота танцівниця! Що за чудові чорні очі! наче два ті егіпетські карбункули Коли ж почнемо?

Архідіакон страшенно зблід.

— Я скажу вам,— нескладно пробелькотав він, а тоді через силу додав:— візьміться до Марка Сенена.

— Не турбуйтесь,— всміхаючись відповів Шармолю,— вернувшись, я накажу знов прип'яти його до шкіряного ліжка. Та коли ж це діавол, а не людина: він втомлює навіть П'єра Тортрю, в якого руки міцніші ще за мої. Яккаже добряга Плавт: *Nudus vincitur, centum pondo, es quando pendes per pedes.* Допит на дібі! Це ж найкращий засіб! Він таки спробув його.

Клод, здавалось, поринув у хмуру задуму. Аж ось він звернувся до Шармолю:

— Метр П'єра... тобто метр Жак, хотів я сказати,— візьміться до Марка Сенена.

— Авжеж, паночче Клод. Бідолаха! Доведеться ж йому вазнати Мюммолевих мук. І спаде ж таке в голову,— вибралась на відьомський шабаш! а ще ключник Скарбової палати, що повинен знати слова Карла Великого: *Striga vel masca!*.. Щождо дівчини — Смеральди, як її звату, то я чекатиму вашого розпорядження... До речі! проходячи порталом, поясніть мені, що воно за оте зображення садівника на вході до церкви. Це сіяч — чи не так?.. Е, метр, про що це ви так замислилися?

Патер Клод, заглибившись у свої думки, вже не слухав його. Простеживши, куди він дивиться, Шармолю побачив, що він машинально встремив погляд у велику павутину, яка запинала віконце. На цю хвилину якась

необачна муха, прагнучи березневого сонця, кинулася була в цю сітку й ускочила в пастку. Почувши, як здригнулася павутина, а середини її вихопився величезний павук, що одним стрибком кинувся на муху, зігнув її передніми лапами і гідким своїм сисальцем почав намащувати її голову.

— Бідна мушка! — сказав королівський прокурор при церковнім суді і звів був руку, щоб врятувати комаху.

Та архідіакон, наче раптом прокинувшися, міцно схопив і відтяг йому руку.

— Метр Жак,— скрикнув він,— облиште, хай збудеться те, що судилося.

Прокурор здивовано повернувся до нього; йому здавалося, що рука його потрапила в валізні ленцата. Погляд священика, непорушний, суровий, пекучий, так і впинався в цю маленьку жахливу групу — муху і павука.

— Так, так! — вів далі священик голосом, що ніби йшов йому в самих нутрощів. — Це символ усього. Вона пурхає, вона весела, вона тільки но народилася; вона прагне весни, свіжого повітря, волі; так, так,— та ледве вона торкнеться цієї фатальної розетки, як з неї вихоплюється павук! Гидотний павук! Безталанна танцівниця! Безталанна, рокована на загибель муха! Метр Жак, облиште, так судилося! О, лиxo, Клод, ти — павук. Та ти, Клод, разом з тим і муха!.. Ти линув до науки, до світла, до сонця, ти прагнув тільки того, щоб вирватися на свіже повітря, до проміння вічної істини; але, пориваючись до блискучого віконця, що виходить до іншого світу, до світу, сяйва, розуму і науки, ти — сліпа муха, нерозсудливий вчений, ти не помітив цієї тонкої павутини, що її сплела доля між тобою і світлом, ти стрімголов кинувся в неї, нещасний безумець, і оце тепер тішаєшся, з побитою головою й поламаними крильцями, в валізних лабетах фатуму!.. Метр Жак, метр Жак! облиште павука!

— Запевняю вас, — відказав Шармолю, що дивився на нього, нічого не тямлячи, — що я й не торкнувся до нього. Але киньте мою руку, будь ласка! У вас рука, як кліці.

Архідіакон не слухав його.

— О, безумець! — провадив він далі, не відвертаючи погляду від віконця. — Та коли б тобі навіть і пощастило роздерти своїми мушиними крильцями це страшне павутиння, невідє ти гадаєш, що ти добувся б до світла! Гай-гай! А шибка, що отам далі, оця провора перепона, цей кристалевий мур, що міцніший за мідні мури, що відокремлюють всі філософські науки від істини, — як би ти промкнувся крізь неї? О, марнота науки! Скільки вчених летять до неї здалека — здалека, щоб розбити об неї голову! Скільки наукових систем, деркотячи, міпма б'ються об цю споконвічну шибку!

Він замовк. Останні думки, відвернувши його від самого себе до науки, нібито заспокоїли його. Остаточно ж повернув його до дійсності Жак Шармолю, спитавши його:

— Ну а коли ж, метр, ви прийдете допомогти мені робити золото? Мене бо бере нетерплячка здобути його.

Архідіакон хитнув головою, гірко в сміхнувшись.

— Метр Жак, прочитайте *Dialogus de energia et operatione daemonum* Михайла Пселла. Те, що ми робимо, не зовсім невинна річ.

— Тихше, метр! Я такої самої думки, — сказав Шармолю. — Та тут тобі мимоволі візьмешся трохи до герметики, коли ти тільки королівський прокурор при церковному суді, що дістає якихось тридцять турських екю на рік. Тільки говорімо тихо.

Під цю хвилю насторожені вуха Шармолю вловили звуки якогось жування, що розтиналися десь попід піччю.

— Що це таке? — спитав він.

То був школляр, якому остоїдло вже сидіти в своїй тісній скованці, знайшовши скибку черствого хліба й кусень запліснілого сиру, не надумуючись напався на них, щоб хоч будьjak розважитися й підживитись. А що був він велими голодний, то ів дуже гучно, зраджуючи жуванням кожен шматок, що й притягло увагу стривоженого прокурора.

— Це мій кіт,— похапцем відповів архідіакон,— що ласує собі, очевидно, під піччю мишею.

Ця відповіль зиспокоїла Шармолю.

— Справді, метр,— відказав він, шанобливо всміхаючись,— у всіх видатних філософів були свої хатні тварини. Пам'ятаєте, що сказав Сервій: Nullus enim locus sine genio est.

Тим часом Клод, боячись якогось нового вибрику Жеана, нагадав своєму поважному учневі, що вони хотіли бути роздивитися разом на деякі постаті на порталі, і обов'язили з келії, коли школляр, який вже не на жарт побоювався, щоб на коліні йому не лишився відбиток підборіддя, видав, нарешті, голосне «уф»!

VI. ДО ЧОГО МОЖУТЬ СПРИЧИНИТИСЯ СІМ СКАЗАНИХ НАДВОРІ КРУТИХ СЛІВЕЦЬ

— Te deum laudamus! — вигукнув Жеан, вилазячи з своєї пори,— нарешті, таки забралися обидві сови. Oeh! och! Hax! rax! max! блохи! скажені собаки! діавол! Ну їй наслухався ж я! Аж у голові гуде, наче від дзвонів. Та як на те ще отої запліснілій сыр! Ну, тепер ходім наниз, вахопивши гаманець старшого брата, і обернімо всі ці монети в пляшки!

Він піжно й захоплено глянув усередину коштовного гаманця, причепурився, почистив черевики, обтрусив свої безталанні, геть сірі від понелу рукави, засвистав якусь пісеньку, обернувся на одній нозі, подивився, чи нема чогось цікавого в келії, підібрав з печі кілька скляних амулетів, що іх можна було піднести замість самоцвітів Ізабола-Тьєррі, а тоді штовхнув двері, які брат його не замкнув, щоб зробити йому послугу, і які він теж не замкнув, щоб зробити братові капость,— і скоком, як птах, побіг униз круглими сходами.

Біжачи лими, він штовхнув щось у темряві, що, рикнувши, ступилося набік; він подумав, що то був Квазі-

модо, і це відалось йому таким смішним, що він, біжачи вниз, брався за боки від сміху. Та й вибігши на майдан, реготав собі далі.

Опинившись на вулиці, він тупонув ногою.

— О,— вигукнув він,— який же ти любий й шановний, паризький брук! І які кляті ті сходи, на яких засапалися б і ангели, що сходили драбиною Іакова! Де мені голова була, коли я пошився в це камінне свердло, що просвердлює небо; і це задля того, щоб поїсти зацвілого сиру та поглянути крізь віконце на паризькі давнинці!

Ступивши декілька кроків, він побачив двох сов, тобто панотця Клода та метра Жака Шармолю, що споглядали якесь зображення в порталі. Він навіশиньках підійшов до них і почув, як архідіакон тихенько казав Шармолю:

— Це Гільйом паризький звелів вирізбити Іова на цьому блакитному камені з позолоченими краями. Іов уособлює філософський камінь, що теж має зазнати злигоднів і муки, поки стане досконалим, як каже Раймонд Люль: *Sub conserva tione formaes specificiae salva anima.*

— Ну, це мені байдужісінько,— сказав сам до себе Жеан,— коли гаманець у мене в кипені.

На цю хвилю він почув позад себе гучний і давнікий голос, що так і заливався страшенною лайкою:

— Хай тобі біс! Лиха година побий! Під три чорти! К чортам собачим! Ік лихій матері! До Вельзевула в пуп! До папи у черево!

— Слово честі,— скрикнув Жеан,— це ж ніхто, як мій приятель капітан Феб!

Ім'я «Феб» долинуло до архідіакона, коли він тлумачив прокуророві значення дракона, що зануряє свій хвіст у водойму, звідки вихоплюється дим і висувається королівська голова. Клод здригнувся, перепинив, на велике здивовання Шармолю, свою мову, повернувся і побачив свого брата Жеана, що підходив до високого офіцера коло дверей квартири Гонделор'є.

Це справді був капітан Феб де - Шатопер. Прибули-

шися до рогу будинку своєї нареченої, він лаявся останніми словами.

— Ійбо, капітане Феб,— сказав Жеан, беручи його за руку,— ви лаєтесь неарівняно майстерно.

— Ік лихій матері! — відповів капітан.

— Самі туди йдіть! — і собі відказав школляр.— Ну, ну, любий капітане, і авідки вони вам беруться, такі крутенькі слівця?

— Пробачте, любий товариш мій Жеан! — скрикнув Феб, стискаючи йому руку.— Коня, коли він розженеться галопом, відразу не спиниш. А я ж оце й лаявся галопом. Іду бо я від цих дуреп, а коли я виходжу від них, сидить мені ота лайка у пельці; треба ж якось виплюнути її, інакше бо я удушуся, ік бісовій матері!

— Мабуть, ходім випити? — спітав школляр.

Пропозиція ця заспокоїла капітана.

— Залюбки б, та коли грошей чорт - ма.

— У мене є!

— Та ну бо! Справді?

Повним величі й простоти рухом Жеан показав капітанові гаманець. Тим часом архідіакон, покинувши стороною Шармолью, підійшов до них, спинився трохи острівно і почав стежити за ними пілком непомітно,— так захопилися вони спогляданням того гаманця.

— Гаманець у вашій кипені, Жеан! — скрикнув Феб.— Та це ж те саме, що місяць у відрі з водою. Бачиш його, а його от нема. Сама, мовляв, тіль. Ійбо, б'юся навзаклад, що там камінці!

— Ось вони камінці,— стримано відказав Жеан,— що ними я набиваю свій гаманець.

І по тій мові спокійнісінько висипав усе, що було в гаманці, на найближчий стовпчик, немов римлянин, який рятує свою батьківщину.

— Щира правда,— буркнув Феб,— і срібні тобі — зі щитом, великі, дрібні,— і мідяки — турські монетки, паризькі деньє і навіть справжні ліарди з орлом. Та це ж щось головокрутьне!

Жеан не втрачав свого гідного й байдужого вигляду. Декілька ліардів скотилися в грязь, захоплений капітан нахилився був підняти їх. Та Жеан спинив його:

— Фі, капітан Феб де Шатофер!

Феб підрахував гроші і з урочистим виглядом повернувся до Жеана.

— Чи знаєте ви, Жеан, що тут двадцять три паризькі су! Кого це ви пограбували цієї ночі на вулиці Пелькорізів?

Жеан відкинув назад свою біляву й кучеряву голову і, зневажливо приплюшивши очі, сказав:

— На те треба мати братіка — архідіакона й дурня.

— А бодай тебе! — скрикнув Феб, — оце тобі гідна людина!

— Ходім хильнімо, — сказав Жеан.

— А куди ж підемо, — спітав Феб, — до «Яблука Єви», чи що?

— Ні, капітане, ходім до «Старої науки». Стара пилля дужку¹, це ребус, це мені довгодоби.

— Та геть ік бісу ті ребуси! А вино, Жеан, краще в «Яблуці Єви», до того ж там коло дверей росте проти сонця виноградний кущ, — він якось звеселяє мене, коли я п'ю.

— Ну, гараазд, хай буде Єва з своїм яблуком, — сказав школляр і, взявши Феба під руку, додав: — До речі, мій дорогий капітане, ви оце сказали «вулиця Пелькорізів». Так не можна казати; ми ж уже не якісь варвари. Тепер кажуть «вулиця Горлорізів».

Обов'ятителі подались до «Яблука Єви». Годі й кавати, що вони перш підібрали всі гроші і що архідіакон пішов за ними назирці.

Він ішов за ними хмурий, насуплений. Чи той самий це Феб, що його кляте ім'я, відколи він здібався з Гренгу-

¹ Гра слів, побудована на тому, що «стара наука» (*vieille science*) і «стара пилля дужку» (*vieille scie anse*) звучить по-французькому майже однаково. Прим.—ред.

аром, не йшло йому з думки? Він не вінав цього, але ж це був таки Феб, і цього магічного імені було досить, щоб архідіакон нишком крався за ними, тривожно й пильно прислухаючись до їхньої розмови й стежачи за щонайменшими їхніми рухами. Проте, чути кожне їх слово було дуже легко,— так голосно вони говорили, ані трохи не турбуючись тим, що дещо виявляли перехожим свої таємниці. Вони розмовляли про дуелі, якінок, пиятику та всякі шаленства.

На повороті вулиці до них долинули з сусідньої розетки звуки тамбурина. Клод почув, як офіцер сказав школяреві:

- А хай тобі біс! прискормо ходу.
- Навіщо це, Феб?
- Бояєся, щоб мене не побачила часом циганка.
- Яка циганка?
- Та ота дівчина з козою.
- Смеральда?
- Вона сама, Жеан. Завжди забуваю її діавольське ім'я. Поспішімо, щоб вона мене не пізнала. Не хочу я, щоб ця дівчина підходила до мене на вулиці.
- Хіба ж ви її знаєте, Феб?

Тут архідіакон побачив, як Феб захихотів, нахилився до вуха Жеана і щось тихесенько йому сказав, а тоді розвігся сміхом і з переможним виглядом кивнув головою.

- Справді? — спитав Жеан.
- Слово честі! — відповів Феб.
- Сьогодні ввечері?
- Сьогодні ввечері.
- І ви певні, що вона прийде?
- Та чи ви при собі, Жеан? Хіба ж тут можна сумніватися?
- Щасливий же ви вояка, капітан Феб!

Архідіакон чув усю цю розмову. Зуби йому заклацали, аж видно стало, як по всьому тілу перебігли дрожі. Він був зупинився і, як п'яній, притулився до вуличного стовпчика, а тоді вже знов пішов пазирці за парочкою веселих гульвів.

Коли він наездогнав їх, вони вже відмінили розмову.
Тепер вони на все горло співали одної старовинної пісеньки:

*Les enfants des Petits - Carreaux
Se font pendre comme des veaux.*

VII. ЧОРНИЙ МОНАХ

Славнославієний шинок «Яблуко Сві» містився в Університеті, на розі вулиць Рондель і Батоньє. Він виляяв собою розташовану в долішньому поверсі досить простору залу з дуже визъкою склепінчастою стелею, підпертою посередині грубим дерев'яним, пофарбованим у жовте стовпом, а беаліччю розставлених повсюди столів, з почепленими на стінах близкучими циновими келехами, з вічними численими одвідувачами й жінками, з вікном на вулицю, з виноградом коло дверей і з поржавілою від дощів, скрипливою бляхою над цими дверима, на якій намальовані були яблуко й жінка і що вертілась за вітром на залізнім цвяху. Ця подібна до флюгера бляха, що звернена була просто до вулиці, правила за вивіску.

Заходила ніч: на перехресті було темно; тільки здаля ще знати було шинок, що, мов куаня, палає у мороці численними своїми свічками; з побитих шибок вихоплювався даєнськіт келехів, п'яні вигуки, лайка, сварки. Крізь серпанок гарачих винарів, що запинає вікно, видно було, як рояться в шинку якісь невідразні постаті, і від часу до часу чути було давнікий регіт. Заклопотані своїми справами переходжі минали це невідоміше вікно, навіть не зазираючи в нього. Хібащо вряди - годи якесь обідране хлонча, зіпнувшись навшипинки, щоб добутись до підвіконня, вигукувало на весь шинок давню глухливу приказку, що нею підіражнювали тоді п'яниць.

— Aux Houls, saouls, saouls, saouls!

А втім хтось походжав таки коло гомілівого шинку, раз - у - раз зазираючи в нього й не відходячи далі, ніж вартовий від своєї будки. На нім був плащ, що затуляв

йому половину обличчя. Плащ цей він допіру купив у тандитника, що торгував поруч з «Яблуком Єви», — безпекенно, щоб захистити себе від холоду березневого вечора, а, мабуть, і сковати своє вбрання. Від часу до часу він спинявся коло тьмяного, загратованого свінцевими кільцями вікна, прислухався, вдивлявся й тупотав ногами.

Нарешті, двері відчинилися. Очевидно, він цього тільки й чекав. З шинку вийшло двоє відвідувачів. Промінь світла, що вихопився з дверей, на мить осяяв іхні веселі обличчя. Невідомий у плащі подався на протилежний бік вулиці й почав стежити за ними спід ганка.

— Чорт побираї! — вигукнув один з них, що вийшли з шинку. — Зараз виб'є сьому годину. В мене ж призначено на цю годину побачення.

— Кажу вам, — промовив, плутаючи язиком, його товариш, — що я не живу на вулиці Мовез - Пароль, *indignus qui inter mala verba habitat*. Я живу на вулиці Жан - Пен - Молле, *in vico Iohannis - Pain - Mollet...* Ви рогатіший за однорога, коли заперечуєте це... Кожне бо вінає, що хто сів собі на ведмедя, той не боїться нічого; але ви любите галасувати, не згірш від Сен - Жака де - Лопітель.

— Жеан, друже мій, ви п'яні, — сказав перший.

— Кажіть собі, що хочете, — відказав йому другий, змокнувшись, — алеж це вже доведено, що в Платона був профіль гончака.

Читач, безсумнівно, піанав уже обох наших бравих приятелів — капітана і школяра. Піанав іх нібито і чоловік, що чатував у тіні, бо він повільною ходою рушив слідом за ними, і собі виписуючи зигааги, якими вів капітан школяра, що, як більш призвичаєний до вина, цілком владав собою. Уважно прислухаючися, чоловік у плащі почув у всіх подробицях отаку цікаву розмову:

— Чорт візьми! Та старайтесь ж іти рівно, пане бакалавр! Ви ж знаєте, що мені треба буде покинути вас. Зараз буде сьома година. У мене побачення з одною жінкою.

— Е, дайте мені спокій! Я бачу зорі й вогняні списи. А ви наче той замок Дампмортен, що аж тріскає від сміху.

— Клянусь бабуниними бородавками, Жеан, ви вже таке верзете, що й купи не держиться. До речі, чи не лишилось у вас ішо грошенят?

— Пане ректор, тут нема помилки, маленькі різниці — *parva boucheria*.

— Жеан, друже мій, Жеан, ви ж знаєте, що я призначив цій дівчині побачення коло мосту Сен - Мішель, отже я можу повести її тільки до Фалурдель, а, значить, треба буде платити за кімнату. Бож ця стара біловуса шлюха не повірить мені в борг. Жеан, подивіться, будь ласка, — не вже ми пропили всі гроші священика? Чи не лишилося в вас хоч одного су?

— Свідомість, що ви не гаяли марно часу, — найкраща й найсмачніша приправа до столу.

— Та годі вам варзякати казна - що, аж у печінках вже сидить! Скажіть мені, хай вам біс, чи є у вас гроші? Давайте сюди, а ні — то я обшукаю вас, хоч би ви були прокажений, як Іов, або пархатий, як Цезар.

— Пане, вулиця Галіаш одним кінцем виходить на вулицю Веррері, а другим — на вулицю Тіссерандрі.

— Так, так, голубе, так, друже мій, вулиця Галіаш... це добре, дуже добре. Але, бога ради, отямтеся. Мені треба тільки одне су, і на сьому годину.

— Тихо там, слухайте пісеньку:

Коли мишва котами поживиться,
Тоді король в Appasі ошариться;
Коли на Івана море - океан
У крижаний одягнеться жупан,—
Тоді народ не гаятиме часу
І суне по льоду тому в Appасу.

— А щоб тобі удавитися материнями тельбухами, антихристів школяр! — скрипнув Феб і так сильно штовхнув п'яного школяра, аж той, ударившися об мур, беззвучно впав на брук Філіша - Августа.

З почуття братерського жалю, що ніколи не килає зовсім серця п'янини, Феб підихнув ногою Жеана до одній з тих відомих бідакам подушок, які провіління вготовило для них під кожним вуличним стовпчиком у Парижі і що іх багатії презирливо шельмують називою купи сміття. Капітан умостив Жеанову голову на капустині, і тої самої хвилини школляр вже захрап чудовим баском. Проте влість проти нього цілком не загасла ще в серці у капітана.

— Тим гірше, коли тебе підберуть часом у той чортів віз! — сказав він до заснулого бідолахи, і пішов собі геть.

Чоловік у плащі, що ввесь час ішов за ним слідом, на мить спинився був перед школлярем, наче вагаючись, потім, важко зітхнувши, подався за капітаном.

Покиньмо Жеана, як і вони, спати під співчутливими поглядами зірок і ходім, коли ласка читачева, за отими двома чоловіками.

Вийшовши на вулицю Сент - Андре - Деазарк, капітан Феб помітив, що хтось іде за ним слідом. Випадково повертаючись, він бачив якусь тінь, що кралась за ним уздовж стін. Спиняючись він — спинялась вона; ішов він далі — ішла далі й вона. Проте це не дуже його стурбувало.

«Хай собі,— подумав він,— в мене ж нема навіть су».

Перед Отенським колегіумом він зупинився. У цьому саме колегіумі він нахапався дещо того, що називав свою освітою, і за шкільним безглуздим звичаєм, якого ще не зробув, ніколи не минав його, не виявивши до статуй кардинала П'єра Бертрана тої заневаги, що на неї так гірко скаржиться Пріап в сатирі Горация *O l i m t r u n c u s e g a m f i c u i n u s*. І робив він це так заважто, що напис *e d i e p i s i s e r i s c o r i s* майже зовсім стерся. Отож своїм звичаєм він зупинився перед статуєю. Вулиця була зовсім безлюдна. Задерши голову, він почав був недбало поправляти на вбраних шнури, коли це побачив тінь, що повільно наблизжалась до нього, так повільно, що він роздинявся, нарешті, що ця тінь була в плаці й капелюсі. Підійшовши до нього, вона спинилася і лишилася стояти непорушенна, як статуя кардинала Бертрана. Тільки очі й уп'яті були

в Феба і світилися тим особливим блиском, що ним світяться поночі котячі зінки.

Капітан був хоробрий, і його не дуже алякав би якийсь озброєний ножем грабіжник. Але оця ходяча статуя, оця скам'яніла людина нагонила на нього жах. Тоді в місті переказували багато всяких неймовірних історій про чорного монаха, що блукає ночами по паризьких вулицях, і тепер вони невиразно зринули йому в голові. Кілька хвилин він стояв приголомшений, а тоді урвав, нарешті, мовчання, силувано сміючись:

— Добродію, коли ви, як я галаю, грабіжник, то ви відаєтесь мені чаплею, що наміряєтесь на горіхову лушпайку. Я, голубе, син розорених батьків. Шукайте собі кращого. В каплиці оцього колегіуму є кусок справжнього таки хреста, вправленого в срібло.

Спід плаща вислизнула рука і, мов орлячі кігти, вп'ялася в руку Феба.

Разом з тим тінь заговорила:

— Капітан Феб де - Шатофер!

— Отакої,—відказав Феб,—та ви же знаєте, як мене звуть!

— Я знаю не тільки, як вас звуть,—вів далі чоловік у плащі замогильним голосом.—Цього вечора у вас побачення.

— Вірно,—відповів спантеличений Феб.

— О сьомій годині.

— Через чверть години.

— У Фалурдель.

— Цілком вірно!

— З мосту Сен - Мішель.

— Архангела святого Михаїла, кажучи словами молитви.

— Нечестивий! — промурмотів привид.—З жінкою?

— Confiteor.

— Яку звуть...

— Смеральдою,—весело сказав Феб; до нього помалу вернулась звичайна його безтурботність.

Почувши це ім'я, тінь люто струснула кігтями Фебову руку.

— Капітан Феб де - Шатопер, ти брешеш!

Хто б бачив, як спалахнуло на цих словах обличчя капітана, як він чимдуже відхватився назад, видерши руку з лещат, а яким гордим виглядом поклав він її на держално шпаги і поруч хмуру непорушність чоловіка в плащі,— хто б бачив це, той би жахнувся. Це було щось подібне до поєдинку Дон Жуана із статусю командора.

— Клянусь хрестом і сатаною! — вигукнув капітан.— Шатопери арідка чують таке слово! Ти не насмішишся скажати його відруге.

— Ти брешеш,— спокійно проказала тінь.

Капітан аж заскрготав зубами. Чорний монах, примара, марновірство — все це враз пішло йому геть з думки. Він бачив тепер перед собою тільки людину й образу.

— Ага, гаразд, гаразд! — мурмотав він, душачись з гніву.

Він видобув шпагу і аж заікуючись — бож люди тримтять із гніву так само як і з страху — промовив.

— Сюди! швидше! ну! на шпагах! на шпагах! хай брукцей почервоніє від крові!

Однаке незнайомець не рухався. Побачивши свого супротивника готового вже до бою, він сказав тримтячим, сумним голосом:

— Капітане Феб, ви забули про своє побачення.

Гнів людей, подібних до Феба, скидається на шумовиння кип'ячого молочного супу, що осідає від одної краплі холодної води. Одне оце слово примусило капітана спустити шпагу, що блищає в нього в руці.

— Капітан,— провадив далі незнайомець,— завтра, по-завтра, через місяць, через десять років я готовий до послуги перерізати вам горло, але йдіть перше на своє побачення.

— Щоправда,— сказав капітан, наче ладний уже відступитися,— і шпага і жінка — з обома ними дуже приемно зустрінутись, та я не розумію, чому це я мушу зрикатися когось з них, коли можу мати обох.

— Ідіть на своє побачення,— знов проказав незнайомець.

— Красно дякую, пане, за вашу чесність,— відказав

трохи збентежений Феб.— Ба й справді, хіба не буде нам часу і завтра почекрижити один одному вбраний прародителя нашого Адама. Я дуже вдячний вам, що ви дозволяєте мені приємно пробавити ще четверть години. Безперечно, я міг би ще й покласти вас спати в рівчак і встигти ще на побачення з красунею, тим паче, що воно й личить, щоб жінка трохи почекала на тебе в таких випадках. Та ви вдаєтесь мені не аби яким супротивником, тому краще відкласти наш поєдинок до завтразка. Отже, піду на побачення; воно, як вам відомо, призначене на сьому годину.— Тут Феб почухав собі вухо.— Е, чорт вільми! я ж забув! у мене нема ані су, щоб заплатити за комірчину, а старе бабище захоче, щоб ій заплатили наперед. Вона бо не вірити мені.

— Ось вам, щоб заплатити.

Феб почув, як холодна рука незнайомця всунула йому в руку якусь велику монету. Він не зміг не взяти цих грошей і не стиснути цієї руки.

— Ійбо! — вигукнув він,— славний ви хлопець.

— Одна умова,— сказав незнайомець.— Доведіть мені, що не моя, а ваша була правда. Сховайте мене десь у куточку, щоб я міг пересвідчитися, чи та сама то жінка, яку ви назвали ото на ім'я.

— Га! — відповів Феб,— це мені байдужісінько. Я візьму кімнату Сент - Март; ви зможете побачити все якнайкраще з собачої будки, що міститься поруч.

— Ходімо ж,— сказав незнайомець.

— До ваших послуг,— відповів капітан.— Не знаю, чи ви часом не сам діавол, але будьмо цього вечора добрими друзями, а завтра я виплачу вам усі свої борги — і грошми і шлагою.

І вони рушили поспішною ходою. Через кілька хвилин хлюпання річки дало ім знати, що вони вже на мості Сен - Мішель, тоді ще забудованому.

— Перш я проведу вас де треба,— сказав Феб до свого супутника,— а тоді піду собі по красуню, що має чекати на мене коло Пті - Шатле.

Супутник нічого не відповів. Він мовчили отак увесь час, відколи вони пішли разом. Феб спинився перед низенькими дверима і чимдуж загрюкав у них; в щілинах з'явилось світло.

— Хто там! — прошамкав чийсь беззубий рот.

— Та я ж, чорт побирай, лиха година побий! — відповів капітан.

Двері зараз же відчинилися, і відвідувачі побачили перед собою стару жінку й стару лампу, що обидві тремтіли. Стара була дуже згорблена, зодягнена в лахміття; зав'язана якоюсь ганчіркою голова її хиталася; оченята в неї були гострі, а обличчя, шия, руки — геть у зморшках; губи її запали між ясен, а коло рота жмутами стирчали білі волоски, що надавало їй котячого вигляду. Не краща була і її комірчина; стіни в ній були вимазані крейдою, сволоки під стелею — чорні, комин — геть аруйнований і скрізь по кутках павутиння; посеред хати купчилися хисткі, криві столи й ослони, вовтузилась у попелі якась брудна дитина, а далі — щось як сходи або, скорше, дерев'яна драбина провадила до ляди в стелі. Опинившися в цьому кублі, Фебів супутник затулив плащем обличчя аж до самих очей. Тим часом капітан, не перестаючи лаятись, як той сарацин, похопився блиснути проти сонця екю, як каже чарівний наш Реньє.

— Кімнату Сент - Март, — сказав він.

Стара шанобливо назвала його монсеньйором і скovalа екю в шухляді. Це була та сама монета, що її дав Фебові чоловік у плащі. Як тільки стара відвернулася, розкудлане, обіране хлоп'я, що гралося в купі попелу, підкралося до шухляди і схопило екю, поклавши замість нього одрваний від пруття засхлий листок.

Стара подала знак шляхетним панам, як вона називала їх, іти за нею і подралася поперед них драбиною. Вибралася вгору, вона поставила лампу на скриню, а Феб, як тутешній завсідній гість, відчинив двері до якоїсь темної комірчини.

— Заходьте сюди, голубе,— сказав він своєму супутнику.

Чоловік у плащі мовчки послухався; двері за ним зачипилися, він чув, як Феб засунув їх знову на засув, а тоді разом із старою поліз назад драбиною. Світло загасло.

VIII. ПРО ЗРУЧНІСТЬ ВІКОН, ЩО ВИХОДЯТЬ НА РІЧКУ

Клод Фролло (бо ми гадаємо, що читач, кмітливіший за Феба, одразу ж пізнав у чорному монаху архідіакона) обмазав темну комірчину, де замкнув його капітан. То був один в тих закутків, що іх подеколи влаштовують архітектори між дахом і підпірним муром. Вертикальний розріз цієї собачої будки, як влучно називав її Феб, являв собою трикутник. До того ж там не було ні вікна, ні будьякої проходжовини, а нахилий дах не давав зможи стояти. Клод навпопечки сів серед уламків тиньку і зовсім його почавив; голова в нього палала; помацавши навколо себе, він знайшов якусь скалку і, коли приklав її до чола, відчув деяку полегкість від дотику холодного скла.

Що відбувалося під цю хвилину в хмурій душі архідіакона? Про те відали хіба бог та він сам.

Яким фатальним порядком в'язались йому на думці Есмеральда, Феб, Жак Шармолю, молодий брат, що його він так любив і разом з тим покинув у смітті, його архідіаконська ряса, а, мабуть, і добра слава його, якими він важив у цієї Фалурдель, всі ці особи, всі ці пригоди? Я не можу пояснити цього. Але безперечно, що образи ці громадились у його розумі в якесь жахливе становище.

Він ждав уже чверть години, йому видавалося, що він постарів за цей час на ціле століття. Аж раптом він почув, як зарипіли щаблі на драбині; хтось підіймався нею. Лядя відчиналася; показалось світло. У поточених червою дверцях його комірчини була досить широка щілина; він припав до неї обличчям. Тепер він міг бачити все, що відбувалося в сусідній кімнаті. Перша з'явилася в ляді схожа

на кішку стара жінка з лампою в руці; далі Феб, що накручує вуса, і, нарешті, будова граційна постать Есмеральди. Вона аринула перед очима священика, мов якесь сліпуче осяйне видіння. Клод затремтів, йому потемніло в очах, страшенно закалатало серце, запамотіло в ушах, все довкола пішло обертом; він більш нічого не чув і не бачив.

Коли він прийшов до пам'яті, Феб і Есмеральда були вже самі і сиділи на дерев'яній скрині обік з лампою, що завдяки її архідіакон міг бачити їхні молоді обличчя і поганеньке ліжко в глибині горища.

Поруч ліжка було віконце, своїми побитими шибками схоже на продірявлену дощем павутину, крізь яке видно було клаптик неба і місяць, що спочивав на перині з м'яких хмар.

Молода дівчина паленіла, бентежилася, тримтіла. Її довгі спущені віл кидали тінь ва почервонілі щоки. Офіцер же, що на нього вона не зважувала звести очей, аж сяяв. Машинально, в якось чарівною неаграбністю в руках, вона водила пальцем по скрині, виписуючи якісь химерні лінії, і стежила за своїм пальцем. Ніг її не було видно, бо коло них умостилася кізка.

Капітан причепурився хоч куди; на комірі й манжетах у нього висіли золоті китиці,— велика, як на той час, вишуканість.

Клод насилу міг чути їхню мову, так бухала йому в голову, так гула в ушах кров.

(Проте розмова закоханих — річ досить таки пошла. Завжди неzmінне «я вас кохаю». Вельми безамістовна й фраза, безглуада, як на байдужих спостерігачів, музична вельми коли її не прикрашено якимсь fioriture, але Клод був не з байдужих спостерігачів).

— О,— сказала молода дівчина, не зводячи очей,— не зневажайте мене, пане Феб. Я почуваю, що я роблю зле.

— Вас зневажати, прекрасна моя дівчинко?— відказав офіцер з добірно чесним виглядом,— вас зневажати? крий боже! за що це?

— За те, що пішла сюди з вами.

— Щодо цього, то ми не розуміємо одне одного. Мені слід було б не зневажати, а ненавидіти вас.

Молода дівчина злякано глянула на нього.

— Ненавидіти мене! Що ж я таке зробила?

— Примушували так довго просити себе.

— Ще б пак,— промовила вона,— я ж хиблю свою обіцянку... Я не відпускаю своїх батьків... амулет втратить свою властивість... Та що мені до того? Навіщо мені тепер батьки?

На цих словах вона вп'яла у капітана свої великі, чорні, любов'ю і щастям осяяні очі.

— Ахі біга не втамлю!— вигукнув Феб.

Есмеральда трохи помовчала, потім на очі їй набігла слезина, а вуст вихопилось вітхання і вона промовила:

— О, пане, я вас кохаю.

Від молодої дівчини пашіло такою невинністю, такою чарівною незайманістю, аж Феб почував себе коло неї не вовсім при собі. Почувши ж таке, він насмілився.

— Ви кохаєте мене!— у захваті вигукнув він і обхопив руками циганчин стан.

Він тільки й вичікував на таку нагоду.

Побачивши це, священик помацав пальцем вістря скованого на грудях кинджала.

— Феб,— провадила далі циганка, легенько виволюючи стан з цупких обіймів капітанових,— ви добрі, ви шляхетні, ви гарні, ви врятували мене, мене — бідне, занедбане циганча. Я давно мріяла про такого офіцера, що врятував бід мені життя. Я мріяла, мій Феб, про вас ще тоді, коли вас не анала. Мріяла про чоловіка в отаких, як у вас, шатах, Красивого, при шпазі; ви зветесь Фебом — це гарне ім'я, я люблю ваше ім'я, люблю вашу шпагу. Вийміть но вашу шпагу, Феб, я хочу подивитись на неї.

— Дитина!— сказав капітан і, посміхаючись, видобув з ножен шпагу.

Циганка глянула на держак, лезо, а чарівною цікавістю роздивилася на вирізьблений на чашці вензель, а тоді поцілувала шпагу, кажучи:

— Ви — пінага хороброго. Я кохаю моого капітана.

Феб ще раз скористався з jangoli, щоб поцілувати ехилену гарну шийку; молода дівчина піднела голову й почервоніла, як вишня. А священик, побачивши це, аж заскреготав зубами в своїй темній схованці.

— Феб,— вела далі циганка,— дайте мені поговорити з вами. Пройдіться трошки, щоб я могла побачити вас на ввесь зріст і послухати, як дзенькають ваші шпори. Який же ви гарний!

Капітан підвівся, щоб потішити її, і самозадоволено посміхнувся, вимовляючи:

— Ну й дитина ж ви! До речі, красуне, чи не бачили ви мене колись у повному параді?

— На жаль, ні,— відповіла вона.

— Га, що ж то за краса!

І Феб знову сів обік неї, але вже багато ближче, ніж спершу.

— Послухайте, моя люба...

Циганка кілька разів притулила йому до губів свою чарівну ручку — якось по-дитячому пустотливо, граційно й весело.

— Ні, ні, я не хочу її слухати вас. Чи кохаєте ви мене? Я хочу, щоб ви сказали, чи кохаєте ви мене.

— Чи кохаю я тебе, ангел моого життя? — вигукнув капітан, стаючи на одне коліно — Тіло мое, кров моя, душа моя — все твое, все для тебе. Кохаю тебе і віколи никого не кохав, окрім тебе.

Капітан стільки разів уже казав цю саму фразу за подібних обставин, що випалив її в один дух, аніде вавіть і не затнувшися. Почувши таке палке признання, циганка звела до брудної стелі, що заступала тут небо, погляд, повний неземного щастя.

— О,— прошептала вона,— в таку хвилю можна і вмерти.

А Феб уважив цю «хвилю» за слушну, щоб знову крадькома поцілувати дівчину, чим завдав схованому в закамарку безталанному архідіаконові нових мук.

— Вмерти! — скрикнув закоханий капітан. — Що ви таке кажете, прекрасний мій ангел? Тепер тільки й жити, бодай тому Юпітерові! Вмерти, коли още починається щастя? Це ж жарт, чорт побирай! Це не те... Слухайте, моя люба Сіміляр... Есменардо... Пробачте! але у вас таке бусурманське ім'я, що не дивно й заплутатись. Чисто десь у гуашавині — ні туди, ні сюди.

— Ах, боже мій,— промовила бідна дівчина,— а мені подобалося це ім'я саме через його незвичайність! Але, коли воно не до смаку вам, зовіть мене Готон.

— Ну, ну, моя кралечко, не будемо плакати через такі дурниці! Це просто таки ім'я, що до цього треба призвичаїтися. Коли я знатиму його напам'ять, все буде гаразд... Слухайте ж, моя люба Сіміляр: я кохаю вас палко. Я кохаю вас так, що цього й уявити не можна. Одна дівчина через те сама не своя з гніву...

— Хто ж це така? — ревниво урвала йому мову дівчина.

— Що пам до того! — вигукнув Феб. — Чи кохаєте ви мене?

— О!.. — промовила вона.

— Ну і край! Ви побачите, як і я вас кохаю. Хай сам поганський Нептун насадить мене на свій тризубець, коли я не зроблю вас найщасливішою жінкою в світі. В нас буде гарненька квартирка. Я звелю своїм лучникам іздити в повному параді у вас під вікном. Всі вони кінні, і куди ж до них лучникам капітана Міньйона! Котрі з них із списами, котрі з луками, котрі з самострілами. Я поведу вас на великий парад паризької залоги коло хлібниць Рюллі. Це пишне видовище. Вісімдесят тисяч озброєних людей, тридцять тисяч білих панцерів, курток і кольчуг; шістдесят сім цехових значків; прапори парламенту, рахункової палати, скарбниці, митниць; одне слово, весь діанольський почет. Я поведу вас подивитися на левів у королівськім звіринці—зовсім диких звірів. Жіноцтво любить таке.

Тим часом молода дівчина, поринувши в свої чарівні думки, мріяла під звуки його голосу, не вдаючись у значення слів.

— Га! ви будете щасливі! — вів далі капітан; і, кажучи це, обережно розстібнув на циганці пояс.

— Що ви робите? — жваво вигукнула вона.

Таке насильство одразу розвіяло її мрії.

— Нічого,— відповів Феб,— я кажу тільки, що, коли ви будете зі мною, треба буде скинути з себе це недоладне вуличне вбрання.

— Коли я буду з тобою, мій Феб! — ніжно сказала молода дівчина.

І знову замовкла, заглибившись у задуму.

Підбадьорений її лагідністю капітан обняв її за стан, не побачивши з її боку ніякого опору, а тоді почав легенько розашнуровувати дівчині корсаж і так відкинув коло шії косинку, що священик, мало не удушившися в хвилювання, побачив, як спід серпанку висунулося голе чарівне циганчине плече — кругле й смугляве, наче той місяць, що сходить на обрії зза туману.

Молода дівчина не опиралася Фебові. Вона ніби не помічала того, що він робить. Очі сміливому капітанові розпалилися.

Аж раптом вона повернулась до Феба.

— Феб,— сказала вона з виразом безмежної любові,— навчи мене твоєї віри.

— Моеї віри! — вигукнув капітан, розлягаючись сміхом.— Це щоб я навчив вас своєї віри! Отакої ще! Навіщо здалася вам моя віра?

— Щоб одружитися з вами,— відповіла вона.

На обличчі в капітана відбилися разом і подив, і зневага, і безтурботність, і похотливість.

— Та хай йому! — сказав він.— Чому б це нам одружитися?

Циганка зблідла й журливо схилила вниз голову.

— Красуне моя кохана,— ніжно провадив тим часом Феб,— навіщо ті примхи? Велике діло — оте одружіння! Хіба чоловік і жінка менше люблять одне одного, не поварякавши по-латинському в отій попівській крамничці?

Кажучи так, він надавав своєму голосові щонайбільшої

ласкавості і разом з тим пестливо охоплював руками її стрункий гнучкий стан, а очі йому палали дедалі більше,— одне слово, видно було, що пан Феб наблизився до одного з тих моментів, коли й сам Юпітер робить стільки дурниць, що добряга Гомер змушений був покликати на поміч йому хмару.

Тим часом Клод бачив усе. Двері були з геть струхлявілих дощок, крізь широкі щілини яких міг проникати його хижакський погляд. Цей смагливий широкоплечий священик, досі висуджений на суворе монастирське безжєнство, тепер аж тремтів і кипів у ключ, бачачи цю нічну сцену пристрасних любошів. Молода, гарна, напівраздягнена дівчина, що оце віддавалася цьому палкому молодикові, немов лляла Клодові в вени розтоплений свинець. З ним діялося щось незвичайне, його погляд, повний любосних ревнощів, зануряється під кожну відколоту шпильку. Хто міг би побачити на ту хвилю обличчя цього страдника, прип'яте до потухлих дощок, той уявя би його за тигра, що дивиться з клітки, як шакал пожирає газель. Зіниці його блищали крізь щілини в дверях, наче вогні свічок.

Феб раптовим рухом здер в циганки косинку. Бідна дівчина, що сиділа досі бліда й замріяна, раптом немовби прокинулась; відхвативши від заповажливого офіцера й скинувшись поглядом на свої оголені плечі та груди, вся почервоніла, збентежена, заніміла в сорому, вона схристила чудові свої руки, затуляючи груди. І стояла так тихо й не-порушно, що, коли б не полум'я, яке палало на її щоках, її можна було б узяти за статую Соромливості. Очі в неї були спущені, як і перш.

Здерши косинку, капітан оголив і таємничий амулет, що висів на шні в циганки.

— Що воно таке? — спітав він, користаючи з цього пристойного приводу, щоб знову наблизитись до допіру сполоханої красуні.

— Не торкайтесь його! — похапливо відказала вона. — Це мій талісман. Він допоможе мені відшукати батьків, доки я того варта. О, облиште мене, пане капітан! Мамо!

бідна моя мамо! ненька моя! де ти? рятуй мене! Згляньтесь,
пане Феб! Віддайте мені косинку!

Феб оступився назад і здергливо відказав:

— О, панно, тепер я добре бачу, що ви мене не кохаєте.

— Я його не кохаю! — скрикнула сердешна і повиснула капітанові на шию, садовлячи його поруч себе. — Я не кохаю тебе, мій Феб! Що ти кажеш, мучителю, нашо краєш мені серце? О, на! бери мене, бери всю! Роби, що хочеш ві мною, — я твоя. Навіщо мені той амулет? навіщо й мати мені? Ти мені мати, бож я кохаю тебе! Феб, коханий мій Феб, чи бачиш ти мене? Це ж я, дивися на мене; це та сама дівчинка, яку ти не відштовхнув, яка сама, сама пішла за тобою. Душа, життя, тіло мое, вся я, все в мене — все належить вам, мій капітане. Гараад, не треба, не будемо брати вінець, коли це тобі не довподоби; та й де ж пак, що воно — я! нужденна вулична дівчинка, тоді як ти, мій Феб, — ти дворянин. І справді, де таке чуване, — якась танцівниця — і щоб ішла заміж за офіцера. Я ж була збожеволіла. Ні, Феб, я буду тобі коханка, розвага, утіха, коли ти цього побажаєш, я — дівчина, що належатиме тобі. У цім призначення мое, і хай мене плямують, зневажають, ганьблять — що мені до того — адже ти кохаєш мене. Я буду горда, я буду щаслива, як ніхто з жінок. Коли ж я постарі — або споганію, Феб, коли я буду негідна вже вашої любові, мій владарю, ви дозволите мені слугувати вам. Інші вже гаптуватимуть для вас шарфи; а я, служниця ваша, я буду іх пільнувати. Ви дозволите мені вигирати вам шпори, чистити одяг, стирати пил з чобіт. Чи не правда, мій Феб, ви дозволите це мені з жалоців? А покищо — бери мене! На. Феб, все це — твое, аби ти любив мене! Нам, циганкам, тільки й треба — повітря й кохання.

І по цій мові вона обхопила руками шию офіцерові, і дивилася на нього знизу повними слія очима, благально вспіхаючись своїм чудовим усміхом. Її піжні груди терлися о сукняну куртку й шорстке гаптування. Її вродливе напівоголене тіло звивалося в нього на колінах. Сп'янілий капітан прип'явся палаючими губами до цих прекрасних, засмале-

них африканським сонцем плечей. А молода дівчина встремивши погляд десь у стелю, відкинувшись на спину, здригалася й тремтіла під його поцілунками.

Аж раптом вона побачила над Фебовою головою ще чиюсь голову, чиєсь синяво - бліде, суворе, конвульсійно викривлене обличчя з очима, наче в смертника, і поруч з тим обличчям — чиюсь руку з кинжалом. Обличчя й рука ті належали священикові. Він опинився тут, виломавши двері. Феб не міг його помітити. Молода ж дівчина, побачивши це жахливе видовище, скам'яніла, похолола, заніміла, неначе голубка, що, підвівши голову, побачила б сову, що зазирала в її гніздо круглими своїми очима.

Їй не сила було навіть скрикнути. Вона бачила, як кинжал спустися на Феба, а тоді звісъ, вес димучий від крові.

— Прокляття! — вигукнув капітан — і упав.

Вона зомліла.

Коли очі їй вже стулялися, коли вона вже втрачала притомність, їй відалося, ніби до уст їй торкнувся вогонь, торкнувсь поцілунок, пекучіший від розпеченої в катівні валіза.

Коли ж вона очуяла, її оточували солдати нічної варти. Закривалого капітана виносили; священик десь зник; віконце в глибині кімнати, що виходило на річку, було навстіж відчинене; з підлоги підібрали плащ, який, як гадали, належав офіцерові, і дівчина чула, як довколо казали:

— Ця відьма заколола кинжалом капітана.

К Н И Г А В О СЬ М А

I. ЕКЮ, ОБЕРНЕНЕ В СУХИЙ ЛИСТОК

Смертальна тривога поняла Гренгуара й весь Двір див. Ось уже цілий місяць ніхто не зінав, ні що скочилося Есмеральді — і це тяжко зажурило герцога егішетського і його приятелів - волоцюг, ні що скочилося її кові, що ще більше засмучувало Гренгуара. Простісінько одного вечора циганка десь зникла і відтоді не подавала про себе ніякої звістки. Якісь задерикуваті жебраки, що удавали в себе божевільних, казали Гренгуарові, якби бачили, як вона йшла того вечора з якимсь офіцером коло моста Сен -Мішель; та цей по - циганському вінчаний філософ був невірою і до того ж зінав як ніхто, до якої міри неприступна була його жінка. Зінав із власного досвіду, яку неподолану міць являла собою ота незайманість, що її спричиняло сполучення і властивості амулета і циганчиної чесноти, і математично обрахував силу опору цієї незайманості силі будьякого стороннього тиснення. Отже, щодо цього він був цілком спокійний.

Та тим то й не міг він забагнути цього зникнення. Це завдавало йому тяжкого смутку. Він був би схуд, коли б це було тільки можливе; він занедбав все, все, навіть літературний свій хист, навіть свою велику працю *de Figuris regularibus et irregulargibus*, яку її він намірявся надрукувати, як тільки роздобудеться десь на гроші. (Він бо наче схибнувся на друкарстві, побачивши «Didascalon» Гюга де - Сен - Віктора, видруковане славетним шрифтом Вінделена де - Спіра).

Якось, захурено йдучи поза Турнель, він побачив коло одних з дверей карного суду стовпіще людей.

— Що там таке? — спітав він у якогось юнака, що якраз вийшов із суду.

— Не знаю, пане, — відповів юнак. — Кажуть, ніби там судять якусь жінку, що вбила лучника. Здається, що тут не без чарівництва; у справу втрутилися і єпископ і церковний суддя, а мій брат — архідіакон соборний — дня й ночі через неї не має. Мені от треба було поговорити з ним, а я не міг навіть і підступитись до нього, — стільки там набилось людей; страшенно досада бере, бож мені потрібні гроши.

— Залюбки позичив би вам, пане, — сказав Гренгуар, — та, на жаль, мої діряві кишени продірявилися не від ею.

Він не насмілився сказати юнакові, що знав його брата архідіакона, в якого не був ні разу, відколи бачився з ним у церкві; йому ніяково було за свою нечесність.

Школяр пішов собі далі, а Гренгуар подався за юрбою, що бралася сходами, які провадили до судової зали. Він вважав, що нема кращого васобу розвінти тугу, як оте видовище карного суду, такі бо кумедно-дурні бувають звичайно судді. Юрба, що між неї він втасувався, мовчки посувалася собі й штовхалась. Потюпавши в довгому темному коридорі, що звивався, як кишки цієї старої будівлі, Гренгуар опинився, нарешті, коло низьких дверей, що провадили до зали, і завдяки своєму високому аростові зміг роздивитись довкола над хвилястим морем голів.

Зала була простора й темна, від чого здавалася ішо більшою. Вечоріло; крізь високі стрілчасті вікна ледве проникало бліде проміння, що мерхло, не доходячи величезного склепіння, на якому немов ворушилася в присмерку безліч різьблених постатей. Там і тут на столах світилися вже свічки, що осяювали схилені над паперами голови писарів. У передній частині зали купчилася юрба; праворуч і ліворуч сиділи за столами урядовці в мантіях; далі в глибині, на помості, містилася безліч суддів, останні ряди яких поринали у темряві, всі з непорушними, хмурими обличчями. Стіни

були всі розмальовані ліліями. Над суддями туманіло велике розп'яття, і скрізь видніли списи й алебарди, що на вістрях іх відливували вогні свічок.

— Пане,—спитав Гренгуар в когось із сусідів,—що воно за люди, що ото посидали рядком, наче прелати на церковному соборі?

— Це, пане,—відповів сусід,— судові радники — ті, що праворуч, а ліворуч — то слідчі: котрі з них метри — ті в чорних мантіях, котрі ж месіри — ті в червоночих.

— А отам, над ними,— вів Гренгуар далі,—отої червополіцій товстун, що аж обливається потом?

— Це пан голова.

— А оті барани за заду нього? — допитувався Гренгуар, що, як ми вже казали, не любив суд, мабуть, ремствуючи на Палац правосуддя за свою театральну невдачу.

— Це пані доповідачі з королівського палацу.

— А отої кабан перед ним?

— То парламентський писар.

— А праворуч, отої крокодил?

— Метр Філіпп Лельє, королівський прокурор в особливо важких справах.

— А ліворуч, цей чорний котице?

— Метр Жак Шармолю, королівський прокурор в первинних справах, разом із членами церковного суду.

— Ну, а скажіть, пане,— спитав Гренгуар,— що ж роблять тут ці панове?

— Вони судять.

— Кого вони судять? Я не бачу винуваченого.

— Це жінка, пане. Ви не можете її бачити. Вона до пас спиною і її заступає юрба. Дивіться, ось вона там, де, бачите, стойте варта.

— Що ж воно за жінка? — спитав Гренгуар.— Чи не знаєте ви, як їїзвуть?

— Ні, пане, я допіру оце прийшов. Гадаю тільки, що тут якесь відьомство, бо на суді присутні також і члени церковного суду.

— Ну, гаразд,— сказав наш філософ,— побачимо, як ці

панове в рясах жертимуть людське м'ясо. Це теж пікаве видовище.

— Пане,— зауважив сусід,— чи не вважаєте ви, що в метра Жака Шармоля дуже лагідний вигляд?

— Хм! хм! — відказав Гренгуар.— Якось не йметься мені віри до лагідності панів з отакими стисненими ніздрями й тонкими губами.

Тут сусіди застятькали на бесідників, якраз бо слухали важливе свідчення.

— Панове,— казала, стоячи посеред зали, якась стара жінка, чиє обличчя так ховалося під одяжиною, що вона здавалася купою ходячого лахміття,— панове, усе це така сама правда, як і те, що я Фалурдель і що я сорок років уже живу на мості Сен - Мішель, проти будинку фарбівника Тассен - Кайяра, що на протилежному боці моста, проти води, і справно виплачу всякі податки й оброки... Тепер я бідна стара жінка, а колись, панове, була гарнию дівчиною. Вже кілька день, як мені казали люди: «Фалурдель, не вертіть надто вечорами свою прядку; бож чорт любить розчісувати рогами пряжу старих жінок». Адже ж чорний монах, що торік ходив коло Тампія, блукав тепер по Сіте. Глядіть но, Фалурдель, щоб він не поступався часом до вас у двері...» Якось увечері, коли я прила на своїй прядці, чую хтось стукає в двері; я питаюся, хто там. Воно лається. Відчиняю. Увіходить двоє. Якийсь чорно одягнений з красунем-офіцером. На чорному тільки й знаєти, що очі — наче пара жарин. Решта скована під плащем і капелюхом... Отож вони звертаються до мене: «Кімнату Сент - Март»... Це, панове, моя верхня, найчистіша кімната... І дають мені екю. Я ховаю екю в шухляді й кажу: «Завтра куплю собі тельбухів на Глорієтських рівницях»... Ідемо нагору... Тільки но приходимо ми ото до верхньої кімнати і я повертаюсь спиною, як раптом отої чорний щезав. Це здається мені трошки дивним. Офіцер, що був з себе красунь, як справжній вельможа, сходить во мною наніза. І десь собі йде. По якійсь годині — сказати б, як спрясти чвертку пасма — він вертає з якоюсь гарною

дівчиною, справжньою лялечкою, що була б наче сонечко ясне, коли б не така розкудовчена. З нею був і ковел, здоровенний козлище, чорний чи білий — цього вже не пам'ятаю. Це змусило мене замислитися. Дівчина — то про мене, але козел... Не люблю я цих тварин, в них бо борода й роги. Вони скидаються на чоловіків. До того ж вони навертають думку на шабаш. Проте, я мовчу. Я ж одержала ею. Я вчинила правильно; чи не так, пане суддя? Отож я веду дівчину й капітана до верхньої кімнати і лишаю їх самих, тобто з козлом. А тоді йду наниз і знову беруся до прядки... Треба вам сказати, що будинок мій на два поверхи; і затильною стороною, як і всі будинки на мосту, звернений до річки, так що вікно нижнього поверху, так само як і верхнього, виходить на річку... Отже я почала прясти. Чомусь уроївся мені тут у голову чорний монах, що про нього нагадав мені той козлище; та й красуня була якось не по - людському вдягнена... Аж раптом чую чийсь крик нагорі,— щось гупас на підлогу, вікно розчиняється. Підбігаю до свого вікна, що під тим, і бачу, як щось чорне просто перед мене летить і падає в воду. Якесь привиддя, переодягнене за священика. Було місячно. Я бачила його дуже добре. Воно попливло в бік до Сіте. Тоді, аж тремтячи вся, я кличу варту. Входять оці солдати, ще попервах не знаючи, в чому тут справа та й бувши ще напідпитку були мене попобили. Я ім усе пояснила. Отож ми йдемо нагору — і що ж ми там бачимо? Безталанна кімната моя вся в крові, капітан лежить випроставшись із кінджалом у шпілі, дівчина удає з себе мертву, а козел — як не свій з переляку... Ото клопоту не мала,— кажу я,— мий тепер підлогу, либонь, більш як два тижні. Ще й скребти доведеться,— це ж щось страшне... Бідолаху — молодого офіцера — понесли, а тоді й бескоромну, напівоздягнену дівчину... Стривайте. Найгірше тут те, що, коли другого дня я захотіла взяти ею, щоб купити тельбухів, то знайшла замість нього сухий листок.

Стара замовкла. Шепіт жаху перебіг по юрбі служачів.

— Ця примара, цей козел — від усього цього відгонить чарівництвом,— сказав хтось поруч із Гренгуаром.

— А пей сухий листок! — додав ще хтось.

— Безперечно,— зауважив третій,— що це вільма, яка влигалася з чорним монахом, щоб обдирати офіцерів.

Сам Гренгуар ладен був визнати все це за щось жахливє й разом ймовірне.

— Свідчиця Фалурдель,— велично прорік голова,— чи не маєте ви більш нічого сказати правосуддю?

— Ні, пане,— відповіла стара,— хіба лише те, що в акті названо мій булинок кривою, смердючою халупою, а казати таке — образливо. Будинки на мосту не мають пишного вигляду, бо в них повно - повнісінько люду,— одначе ж, у них заніжди оселяються різники, а вони багатири і одруженні з гарними й поридними жінками.

Підвівся суддя, що справив на Гренгуара враження крокодила.

— Тихо! — сказав він.— Я прошу панів суддів не спускати з ока того, що в підсудній знайдено кинджал. Свідчиця Фалурдель, чи принесли ви листка, в який обернувся екю, що його дав вам той демон?

— Так, пане,— відповіла вона,— я його таки відшукала. Ось він.

Судовий пристав подав вasoхлий листок крокодилові, що, хмуро хитнувши головою, передав його голові, який знов таки передав його королівському прокуророві церковного суду — аж поки листок не обійшов усієї зали.

— Це березовий листок,— сказав метр Жак Шармолю.— Ще один доказ чарівництва.

По тому взяв слово судовий радник.

— Свідчиця, до вас увійшло разом двоє людей. Той, у чорному, що перш ізник перед вашими очима, а потім плив Сеною в священицькому вбранні, і офіцер. Хто саме в них дав вам екю?

Стара трохи поміркувала й відповіла:

— Офіцер.

В юрбі вашушкалися.

— Ну,— подумав Гренгуар,— це вже не дає мені певності в моїм переконанні.

Та тут знову зняв мову королівський прокурор в особливо важких справах — метр Філіпп Лелье.

— Нагадаю панам суддям, що в своїм писанім свідченні, данім на смертельній постелі, офіцер заявив, що, коли до нього підійшов чорно одягнений чоловік, йому майнула була думка, чи не в це часом чорний монах, і додав, що при вид уперто напосідав на нього, переконуючи злигатися в обвинуваченою; коли ж він, капітан, зауважив, що в нього немає грошей, дав йому екю, яким згаданий офіцер і заплатив Фалурдель. Отже, екю — це пекельна монета.

Це прикінцеве зауваження, здавалось, розвіяло всі сумніви як у Гренгуара, так і в інших скептично настроєних слухачів.

— Панове судді мають усі документи в цій справі,— додав сідаючи королівський прокурор, — отже вони можуть перечитати свідчення Феба де Шатопера.

Почушиши це ім'я, винувачена підвелається; голова її виткнулася з юбки. Вражений жаҳом Гренгуар пізнав Есмеральду.

Вона була бліда; її коси, колись так гарно переплетені блискучими оздобами й обчеплені золотими монетами, тепер безладно падали вниз; губи її посиніли, запалі очі здавалися страшні. Бідолашна!

— Феб! — промовила вона, як улі сні, — де він? О панове! Перш ніж убити мене, скажіть мені, будьте ласкаві, чи він іще живий?

— Помовчіть, жінко,— звернувся до неї на відповідь голова,— не про те у нас йдеться.

— О, згляньтеся, скажіть мені, чи живий він? — правила вона далі, притуляючи до грудей свої гарні схудлі руки; і тоді чути стало, як брязкають на пій кайдани.

— Гаразд! — здержливо відповів королівський прокурор. — Він помирає. Тепер задоволені?

Нешансна дівчина впала на лавку, мовчи, без сліз, бліда, наче воскова фігура.

А голова нахилилася до чоловіка в золотім ковпаку, чорнім убранині, а ланцюжком на шиї і жезлом у руці, що сидів коло його ніг:

— Пристав, введіть другу підсудну.

Всі погляди повернулися до невеличких дверей, що на ту хвилину розчинилися, пропускаючи гарненьку кізку з золотими рогами й копитцями, побачивши яку Гренгуар увесь затримтів. Гарненька тварина на момент спинилася була на порозі, випроставши шию, немов вибралась оце на вершок скелі і побачила перед собою неясний обрій. Аж раптом вона помітила циганку і, стрибнувши через стіл і голову якогось писаря, двома скоками опинилася в неї на колінах; потім граціозно згорнулася на ногах своєї господині, виaproхуючи хоч одного слова, хоч одної ласки; але підсудна лишилася непорушна, і бідна Джалі не дісталася від неї навіть і погляду.

— Гал., та це ж та сама мерзотна тварина,— сказала стара Фалурдель,— я чудово пізнаю їх обох.

Тут зняв мову Жак Шармолю:

— Коли панам суддям завгодно, почнемо допитувати козу.

Це й справді була друга підсудна. Тоді притягання тварин до справи про чародійство було річчю авичайнісінькою. У авітах превотства за 1466 рік є, між іншим, цікаві подробиці щодо витрат у справі Жільє-Суляра та його свині, страчених за свої провини в Корбеллі. Там визначено геть усі витрати — і риття ями, де закопано ту свиню, і п'ятсот в'язанок хмизу з порту Морсан, і три пінти вина та хліб — останній обід смертника, що побратерському уділив йому кат, і, нарешті, втрати на одинадцятиденне ув'язнення й харчування свині, по вісім паризьких деньє на день. Подекуди не вдовольнялися й тваринами. За капітуляріями Карла Великого й Людовіка Благочестивого тяжко карали вогняні примари, що насміливалися б з'явитись у повітрі.

Отже, прокурор церковного суду вигукнув:

— Коли демон, що вселився в цю козу і не дається її

на які заклинання, стоятиме на своєму й жахатиме суд своїм чарівництвом, то ми застерігаємо його, що будемо змушені вжити проти нього шибениці або вогнища.

Холодний піт пройняв Гренгуара. А Шармолю ваяв з стола циганчин тамбурин і, якось незвичайно простягши його до кози, спітив:

— Яка тепер година?

Коза подивилась на нього розумними очима, підвела золочене копитце й стукнула сім разів. Справді, була сьома година. Юрба аж здригнулася з жаху. Гренгуар не міг уже втерпіти.

— Вона губить себе! — голосно вигукнув він. — Хіба не бачите ви, що вона сама не розуміє, що робить.

— Тихше там, мужво, в кінці зали! — припинив йому мову пристав.

Орудуючи отак тамбурином, Жак Шармолю примусив козу показати ще й інші деякі фіглі, як от визначити, який тепер день, місяць тощо, що знайомі вже читачеві. І під впливом того оптичного обману, який спричиняв звичайно судова справа, ті самі глядачі, що не раз, мабуть, плескали десь на майдані невинним штукам Джалі, жахалися, ба-чачи їх під склепінням Палацу правосуддя. Не було сумніву, що коза — це сам діавол.

Але найгірше було те, коли королівський прокурор висипав на підлогу з шкуряної торбиночки, що була на ший в Джалі, пересувну абетку, і коза склала копитцем фатальне ім'я: Ф е б. Чародійство, що його жертвою став капітан, здавалось доведеним незаперечно, отож циганка з принадної танцівниці, яка стільки разів причаровувала перехожих своєю грацією, раптом обернулась для всіх в якогось страшного вампіра.

Проте, вона не подавала ніякої ознаки життя; ні зграбні рухи Джалі, ні погрози суддів, ні приглушенні прокляття юри — ніщо не доходило вже до її свідомості.

Щоб привести її до притомності, сержантові довелося безжалісно струсонути її, а голові вроочисто піднести голое:

— Дівчино, ви належите до циганського племені, що відоме своїм відьмуванням. Ви, у спілці з притягненою до справи зачарованою козою і в згоді з нечистою силою, за допомогою всяких чар і підступів, уночі проти 29 минулого березня закололи кинджалом капітана королівських лучників Феба де - Шатопера. Чи заперечуєте ви й далі?

— Жах! — скрикнула молода дівчина, затуляючи обличчя руками. — Мій Феб! О, де ж якесь пекло!

— Чи заперечуєте ви й далі? — холодно спітав голова.

— Так, я заперечую це! — промовила вона з якимсь страшним виразом голосу; а тоді підвелася з близкотливими очима.

Голова руба запитав її знову:

— Тоді як же пояснююте ви всі оті виказані проти вас обставини?

— Я вже казала про це, — відповіла вона уривчастим голосом. — Я не знаю. То священик, невідомий мені священик, якийсь пекельний священик, що переслідує мене.

— Так, так, — промовив суддя, — чорний монах.

— Зглянітесь, панове! Я ж просто бідна дівчина...

— Циганська, — доказав суддя.

Тут м'яким голосом почав Жак Шармолю:

— Зважаючи на прикруту упертість підсудної, пропоную взяти її на муки.

— Згоден, — сказав голова.

Нешасна затремтіла всім тілом. Однаке підвелася з наказу варти і досить твердою ходою рушила за Шармолю й священиками церковного суду між двох шеренг алебард до бічних дверцят, що раптом розчинилися, а тоді знов зачинилися за нею, спрививши на захуреного Гренгуара враження якоїсь страшної паці, що пожерла нешасну.

Коли вона зникла, почулося жалісльве мекекання. То плакала бідна кізка.

Засідання суду перепинилося. Хтось із радників зауважив був, що судді втомлися і що надто довго чекати на кінець мук, та голова відказав, що суддя повинен уміти жертвувати собою заради свого обов'язку.

— Іч, погане, дурне дівчище,— сказав якийсь старий суддя,— примушувати брати себе на тортури, коли ми ще не вечеряли.

ІІ. ДАЛІ ПРО ЕКЮ, ОБЕРНЕНЕ В СУХИЙ ЛИСТОК

Піднявшись і спустившись по східцях у коридорах, таких темних, що вони й у день освітлювалися лампами, Есмеральда, весь час оточена своїм немов жалобним почтом, нарешті, опинилася в якісь хмурій кімнаті, куди увіпхнула її судова варта. Кімната ця була кругла і містилася на нижньому поверсі одної з тих товстих башт, що й за наших часів ще вганяються в масу будівель нового Парижа, які поховали під собою старі паризькі будинки. У цім льоху не було вікон; не було жодного отвору, крім низьких залишних дверей. Проте світла там було досить; у товстому мурі споруджена була піч, де палає яскравий вогонь, що відликував по всьому льоху червоним полум'ям, забиваючи своїм світлом благен'ку свічку в кутку. Залізні грати, якими звичайно затуляли піч, були тепер підняті, і у вогнянім печнім отворі на тлі темної стіни видно було тільки внутрішні кінці гратин, схожі на вишкірені чорні, гострі й рілкі ауби, через що піч видавалася вогнедищною пащею казкового дракона. При свіtlі цього вогнища ув'язнена побачила розкидані навколо якісь жахливі аварія, що іх призначення було ій незрозуміле. Серед кімнати, мало не на самій підлозі, лежав шкіряний матрац, а над ним висів ремінь із пряжкою, прив'язаний до мідного кільця, що його тримала в зубах вирізблена під склесінням на стелі кирпата потвора. Кліщі, лещата, широкі валізні штаби мішма громадилися всередині печі, розпікаючись на жару. Тільки купи таких страшних речей і видно було в кімнаті при кривавому свіtlі вогнища.

Тартар цей авали просто кімнатою допитів.

На ліжку недбало сидів присяжний кат П'єрра Тортрю. Його прислужники — двоє якихось гномів з чотирикут-

ними обличчями, в шкіряних фартухах і полотняних пітанцях — перегортали на жару залізні знаряддя.

Нешасна дівчина добре владала собою; та коли вона ввійшла в цю кімнату, її охопив жах.

Судова варта Палацу правосуддя вишикувалася з одного боку, члени перковного суду — з другого. У кутку, коло стола з каламарем, примостиився писар. Метр Жак Шармолю підійшов до циганки, надавичайно ласково всміхаючись.

— Ну, любе дитятко мое, — сказав він, — ви, значить, все ще відмагаєтесь?

— Так, — відповіла вона спалим уже голосом.

— В такому разі, — провадив далі Шармолю, — нам доведеться, на жаль, почати допитувати вас настирливіше, ніж ми сами того хочемо... Будьте ласкаві сісти на це ліжко... Метр П'єра, пустіть паночку і зачиніть двері.

П'єра підвісся, незадоволено бурчачи.

— Коли я зачиню двері, — промурмотав він, — то мій вогонь загасне.

— Ну, гаразд, голубе, — відказав Шармолю, — хай будуть відчинені.

Однаке Есмеральда все ще стояла. Це шкіряне ліжко, що на нім звивалося в муках стільки нещасних, нагонило на неї жах. Він проймав її аж до мізку кісток; вона стояла переляканана, приголомщена. На знак Шармолю, двоє прислужників узяли її посадили її на ліжко. Ці люди не вчили її ніякого болю; та ледве вони торкнулись до неї, ледве торкнулась до неї ця шкіра, — вона почула, як уся кров кинулась їй до серця. Блудними очима вона глянула навколо себе. Їй здалося, що всі оті неподобні знаряддя муки, які поміж усіма інструментами, що їй доводилося досі бачити, були чимсь як кажанами, стоногами й павуками поміж комахами й птащтом, заворушилися й звідусіль сунули просто до неї, щоб поповати по її тілу, і кусати, і щипати її.

— А де ж лікар? — спитав Шармолю.

— Я тут, — відповів якийсь чоловік у чорній мантії, якого вона доти не помічала.

Вона здригнулася.

— Панно,— ласкавим голосом знову заговорив прокурор церковного суду,— питаю вас утретє, чи заперечуєте ви й далі, що вчинили те, в чому вас винуватять.

Цим разом вона змогла тільки хитнути головою. Йї не стало вже голосу.

— Отже ви вперто відмагаєтесь,— сказав Жак Шармолю.— Тоді, на превеликий мій жаль, мені доведеться виконати свій службовий обов'язок.

— Пане королівський прокурор,— раптом спитав П'єра,— а чого ж почнемо?

Шармолю на момент повагався був із загадковим виразом поета, що підшукувє рими.

— З іспанського чобота,— сказав він нарешті.

Безталанна дівчина почула себе такою покинутою і богом і людьми, що голова їй сама по собі впала на груди, як щось безжизнє, щось цілком поабавлене сили.

Кат і лікар одночасно підійшли до неї. У той самий час двоє прислужників почали порпатись в гидотному своєму арсеналі. Почувши брязкіт цих страшних залізних знарядь, бідна дівчинка затремтіла, наче мертвa жаба, що по ній пущено гальванічний струм.

— О мій Феб! — прошепотіла вона так тихо, аж ніхто її не почув, а тоді знову поринула в німу мармурову непорушність.

Видовище це могло б пошматувати серце кожному, окрім суддів. Здавалось, то сатана допитував безталанну грішну душу під вогняним склепінням пекла. І це нещасне тіло, що в п'ого мали вчепитися всі ті жахливі пили, колеса й діби, що його мали мацати шорсткі руки катів і кігті лещат, було не що, як це тендітне, біле, крихкотіле створіння, бідолашна просинка, яку людське правосуддя віддавало оце на поталу страшним жорнам тортур.

Тим часом мозолисті руки прислужників П'єра Тортрю грубо оголили вже її чарівну ніжку, ніжку, що так часто зачаровувала своюз азабіністю і красою перехожих на паризьких майданах.

— А шкода! — буркнув був кат, роадивляючись на її граційні, ніжні форми.

Коли б тут був архідіакон, він, напевно, згадав би в цю хвилину свій символ павука й мухи.

Трохи згодом нещасна побачила крізь хмару, що заслала їй очі, як до неї наближається іспанський чобіт, а ще згодом — як скоплена залізними лубками нога її зникає в страшному знарядді. Тоді жах вернув їй сили.

— Скиньте це з мене,— скрикнула вона не своїм голосом і підвелається, вся розкудлана.— Згляньтеся!

Вона рвонулася була з ліжка, щоб кинутися до ніг королівському прокуророві, але нога їй була затиснена у важкій окутій залізом дубовій колодці, і вона повалилась на іспанський чобіт, ще безсиліша за бджолу, в свинцевою вагою на крильцях.

За знаком Шармолю її знову покладено на ліжко, і дві дужі руки причепили їй до стрункого стану ремінь, що звисав із склепінчастої стелі.

— Востаннє,— спитав Шармолю тим самим лагідним тоном,— чи признаєтесь ви у своїх злочинах?

— Я ні в чому невинна.

— Як же тоді, панно, ви розтлумачите нам усі ті дані, що виказують вас?

— На жаль, пане, я й сама не знаю.

— Отже ви заперечуєте?

— Все чисто.

— Починайте,— звернувся Шармолю до П'єтра.

П'єрра повернув ручку, чобіт стисся, і нещасна видала один з тих жахливих криків, що їх не переказати жодною людською мовою.

— Стривайте! — сказав Шармолю до П'єра.

А тоді знов до циганки:

— Чи признаєтесь?

— Цілком,— скрикнула бідолашна дівчина.— Признаєтесь! Признаюся! Згляньтеся!

Вона не зважила була своїх сил, сподіваючись стерпіти

муки. Перший же біль переміг бідну літнину, життя якої було досі таке радісне, безжурне й приємне.

— Почуття людяності вмушувало мене попередити вас,— зауважив королівський прокурор,— що, визнавши свою вину, ви повинні чекати смертної кари.

— Я знаю це,— відповіла вона.

І по цім слові впала на шкіряне ліжко, мов помирала, зависши, перегнувшись надвое на застібнутому на грудях ремені.

— Ну, підвідіться ж трохи, красуне.— сказав, підіймаючи її, метр П'єра.— Ви бо маєте вигляд отого золотого агнця, що висить на шлі в пана бургундського герцога.

— Писарю, пишіть,— підняв голос Жак Шармолю.— Отже, молода дівчина, ви признаєтесь, що брали участь у зборищах, шабашах і чарівництві нечистої сили разом із злими духами, потворами й вампірами? Відповідайте.

— Так,— промовила вона так тихо, що голос її загубився в подиху.

— Признаєтесь, що бачили барана, якого вельяевул показував на хмарах, скликаючи на шабаш, і якого можуть бачити самі чародії?

— Так.

— Визнаєте, що поклонялися Бафометовим головам, цим мерзливим ідолам храмівників?

— Так.

— Що мали постійні зносини з діаволом, який прибрав на себе вигляд притягненої до справи кози?

— Так.

— Нарешті, ви признаєтесь, ви признаєтесь в тім, що за допомогою нечистої сили й примари, званої в народі «чорним монахом», уночі проти двадцять дев'ятого минулого бересня закололи капітана, на ім'я й прізвище — Феба де - Шатопера?

Вона пильно глянула на суддю своїми великими очима і машинельно, не здригнувшись навіть, відповіла:

— Так.

Було очевидно, що все в ній уже знівечено.

— Пишіть, писарю,— сказав Шармоля, а тоді звернувся до катів: — одв'яжіть ув'язнену, і хай її відпроводять до залі.

Коли з неї зняли чобіт, прокурор церковного суду оглянув її закляклу ще від болю ногу.

— Пусте,— сказав він.— Ви скрикнули вчасно. Зможете ще й танцювати, красуне!

А тоді повернувся до своїх товаришів із суду:

— Нарешті, суд дійшов таки правди! Це втішно, панове. Панна ж повинна віддати нам належне, що поводилися ми з нею як найобережніше.

ІІІ. ЗАКІНЧЕННЯ ПРО ЕКЮ, ОБЕРНЕНЕ В СУХИЙ ЛІСТОК

Коли зблідла Есмеральда, кульгаючи, ввійшла в залу, її стрів загальний гомін задоволення. Бож публіка дізнала того почуття задоволеного нетерплячого чекання, що його відчувають глядачі у театрі, коли кінчається останній антракт, підіймається завіса і починається розв'язка комедії. Щождо суддів, то вони могли тепер сподіватися на недалеку вечерю. З радощів замекекала й кізка. Вона сіпнулася була до своєї господині, та її вже було прив'язано до ослону.

Уже зовсім смеркло. Свічки, яких не побільшало, кидали так мало світла, що у залі не видно було стін. Морок оповив у ній все, наче туманом. Ледве знати було байдужі обличчя кількох суддів. Проти них, у кінці довгої зали, вирізнялась на темному тлі якась білувата пляма. То була підсудна.

Вона насилу добрела до свого місця. Шармоля велично сів був і собі, потім підвівся і, надто не виявляючи піхи з приводу свого успіху, заявив:

— Підсудна в усім призналася.

— Циганко,— сказав голова,— отже ви призналися в своєму чародійстві, в проституції і в убивстві Феба де-Шатопера?

Серце їй стислося. У темряві стало чути, як вона плаче.

— В усім, що вам завгодно,— насилу вимовила вона, тільки швидше вбийте мене!

— Пане королівський прокурор церковного суду,— заявив голова,— суд готовий вислухати ваше обвинувальне слово.

Метр Шармолю витяг товстючого зошита і, ввесь час жестикулюючи й занадто по - прокурорському підносячи голос, розпочав латинською мовою своє обвинувальне слово, де фактичні дані справи громадилися на цицеронівських перифразах і пересипані були цитатами з Плавта, улюбленого прокурорового коміка. Нам шкода, що ми не можемо подати нашим читачам цієї не абиякої промови. Промовець виголошуав її з надзвичайним запалом. Ще не скінчив він своєї вступної частини, а вже піт заливав йому очі. Аж раптом, у розпалі якогось періоду, він спинився, і його погляд, звичайно досить таки добродушний і навіть досить дурникуватий, заблицав близкавицями.

— Панове,— вигукнув він (цим разом вже по - французькому, бо цього не було в зошиті),— сатана такий за плутаний у цю справу, що він є присутній на нашому процесі і глузувє з королівського суду. Гляньте но!

І по цій мові він вказав на кізку, що, бачачи, як жестикулює Шармолю, і справді визнала за доречне робити те саме, а тому сіла на задні ноги і, як уміла, передніми ногами й бородатою головою взялась наслідувати красномовні рухи королівського прокурора церковного суду. Це був, як, може, пам'ятає читач, один з найкращих її фіглів. Випадок, цей, цей останній довід, справив величезне враження. Кої зв'язали ноги, і королівський прокурор знову заглибився в своє красномовство. Промова його тяглася дуже довго, зате кінцева її частина була просто чудова. Ось остання фраза її, до якої додайте ще захриплій голос і прискорені жести метра Шармолю:— Ideo, domini, coram striga demonstrata, criminis patente, intentione criminis existente, in nomine sanctae Ecclesiae Nostrae-Dominae Parisiensis quae est in saepta habendi omnimodam altam et bassam

justitiam in illa hac intemerata civitatis insula, tenore praesentium declaramus nos requirere, primo, aliquandam pecuniariam indemnitatem; secundo, amendmentem honorablem ante portarium maximum Nostrae - Dominae, ecclesiae cathedralis; tertio, sententiam in virtute cuius ista striga cum sua capella, seu in trivio vulgariter dicto la Greve, seu in insula exeunte in fluvio Sequanae, juxta pointam jardini regalis, executatae sint!

Він одяг шапочку і сів.

— Eheu! — важко зітхнув Гренгуар, — bassa latinitas!

Тут підвісся другий чоловік у чорній мантії, що сидів коло підсудної; то був її оборонець. Зголоднілі судді почали бурчати.

— Оборонець, кажіть коротко,— сказав голова.

— Пане голова,— відповів оборонець,— зважаючи на те, що моя підоборонна призналася в злочині, я маю сказати панам суддям тільки одне слово. Ось вам уривок із салічного закону: «Коли викрито, що відьма - вампір в'їла чоловіка, вона підлягає грошовій карі у всім тисяч деньє, тобто двісті золотих су». Отже прошу присудити мою клієнту до штрафу.

— Закон цей скасовано,— заявив королівський прокурор в особливо важких справах.

— Nego,— відказав адвокат.

— Голосувати! — вигукнув хтось із радників; — злочин доведено, а вже пізно.

Почали голосувати, не виходячи з зали. Судді подавали голоси шапками; вони поспішали. У сутінку видно було, як один по одному вони скидали шапки, коли голова пошепки звертався до них із своїм лиховісним питанням. Нещасна підсудна нібито дивилася на них, але її замутнені очі вже нічого не бачили.

Потім писар почав щось писати; ще згодом він передав голові довжелезного пергамена. І тоді бідолаха почула, як заворушилась юба, як давякнули один об один спіс і чийсь льдовий голос промовив:

— Дівчино - циганко, того дня, який зволить призна-

чити його величність король, о південній годині, вас повезуть возом у самій сорочці, босоніж, з мотузом на шиї, до головного порталу собору Богоматері, де ви маєте скласти прилюдно покуту, тримаючи воскову свічку в два лівири завважки, а звідти — на Греський майдан, де вас повісять на міській шибениці, так само як і оту вашу козу: ви сплатите також судові три золоті ліони, щоб відшкодувати за злочини, які ви вчинили і в яких оце повинилися, за чарівництво, розпусту й убивство дворяніна Феба де - Шато-пера. Хай бог прийме до себе вашу душу!

— О, це ж сон, — прошепотіла вона; і почула, як її понесли чиєсь дужі руки.

IV. LASCIATE OGNI SPERANZA

За середньовіччя перша - ліпша капітальна будівля заглиблювалася під землю трохи не стільки, як і підносилася над нею. Кожен палац, кожна фортеця, кожна церква, скоро їх збудовано не на палях, як ото собор Богоматері, завжди мали і надземні і підземні поверхні. У соборах підземелля ці або являли собою щось як другий, підземний собор — низький, темний, таємничий, сліпий і німий, що містився під горішнім, де було повно світла, де день і ніч вигравали органи та давони, або правили за похоронні склепи. У палацах та замках там містилася звичайно в'язниця, інколи — знов таки похоронні склепи, інколи — і те і те разом. Ці величні будови, про спосіб будування і про зростання яких ми вже казали в іншому місці, мали не просто фундаменти, а, сказати б, корені, що розгалужувалися під землею кімнатами, галереями, сходами — такими самими, як і нагорі. Отже, церкви, палаци, замки стояли наполовину в землі. Склепи такої будівлі являли собою другу будівлю, до якої замість підійматися треба було спускатися і що з її підземними поверхнями стикалося на-громадження надземних, як ліси й гори на березі озера стикаються із своїм відбитком у воді.

В Сент-Антуанській бастілії, в паризькім Палаці право-

суддя, в Луврі ці підземні споруди правили за в'язниці. Що далі поверхи цих в'язниць заглиблювались у землю, то вони вужчали, то в них темнішало. І кожен з них, скавати б, віданачав певний ступінь жаху. Країного пекла годі знайти було б самому Данте. У кінці цих лійкуватих в'язниць містилися звичайно щось як камінні підземні пори, де Данте посадив би сатану, а суспільство саджало смертників. Як тільки до цього підземелля потрапляв якийсь бідолаха—прости-прощай світло, повітря, життя, огні зреганза; він виходив звідти тільки на шибеницю або вогнище. Бувало ж, він там і згинав; людське правосуддя називало це—*з а б у в а н н я м*. Смертник почував, що між ним і рештою людей тяжіє над його головою камінна велич, де пильнують тюремники; вся ця в'язниця, вся ця масивна бастілія, видалася йому якимсь величезним складним замком, що відокремлював його від навколошнього світу.

В таку от яму, в одну з тих підземних в'язниць, що їх вирив у Турнелі Людовік Святий для довічного ув'язнення, безперечно, щоб запобігти втечі, і вміщено засуджену до повішення Есмеральду, причавлено її машинею Палацу правосуддя. Бідна мушка, їй ніяк було зробити якнайменшого руху!

Певна річ, і доля і суспільство однаково не мали тут рації,— не було бо ніякої доконечності в цьому надмірі муки і нещастя, щоб розбити таку крихкотілу істоту.

Отже, вона опинилася там, похована, закопана, замурена. Хто б побачив її в цьому становищі, бачивши перш, як вона сміялася й танцювала, вся осяяна сонцем, той здригнувся б. Холодна, як ніч, холодна, як смерть, вона не відчуvalа у волосі своїм жодного повіву вітерця, не чула жодного звуку людського голосу, не бачила жодного відлиску денного світла; ущент розбита, уся обтяжена кайданами, вона сиділа навпочепки коло кухля й шматка хліба на горстці соломи у калюжі води, що просякала під неї спід тюремної долівки, сиділа не рухаючись, майже не дихаючи; вона не могла вже навіть страждати. Феб, сонце, південна година, вільне повітря, танці, оплески,

любовне воркування з офіцером; потім — священик, стара жінка, кінджал, кров, тортури,шибениця; усе це ще аринало й в голові, то мов якесь золоте співуче мариово, то мов якесь огидне страхіття; та це були вже тільки невиразні, жахливі привиди, що меркли у мороці, тільки відгуки далекої музики, що награвала десь там, на землі, і не доходила до тих нетрів, куди кинуто страдницю. Відколи вона була тут, вона і не спала і не зорила ночей. Зазнавши цього лиха, опинившись у цій в'язниці, вона так само не могла уже відрізняти сна від яву, сновиддя від дійсності, як ночі від дня. Все це переплуталося, роздрібнилося, розіллялося й ледве майоріло в її уяві. Вона вже нічого не почувала, нічого не тямила, ні про що більш не думала; хіба що марила тільки. Ніколи ще жива істота не поринала в таке передчасне небуття.

Сидячи отак, безтямна, зледеніла й скам'яніла, вона тільки ледве чула, як десь над нею двічі або тричі відхилилася ляда, не пропускаючи проте жодного променя світла, і чиясь рука кидала їй шкурунку чорного хліба. А втім ця поєва від часу до часу тюремника була для неї за єдине сполучення з людством. Був іще один звук, що мимохіт привертав до себе її увагу. Над її головою, між зацвілим камінням склепіння, просмоکтувалася вільга, і раз - у - раз в рівномірні проміжки часу аривалася крапля води. І ув'язнена отупіло прислухалася, як вона падав в калюжу поруч із нею. Ця краєлина, що падала в цю калюжу, була єдиним рухом, який відбувався довкола, єдиним годинником, який віданачав час, єдиним звуком, який проникав до неї з усіх тих звуків, що лунали на поверхні землі.

До того ж вряди - годи вона відчувала, як щось холодне то там, то тут повало їй по нозі або по руці, і вона вся здригалася в своїй темній, брудній ямі.

Як довго вже була вона тут? — вона й сама того не знала. Й тільки пригадувалося, як десь комусь виголосили смертний присуд, як її потім понесли, як вона очутилася, вся заклякла, серед мороку її типі.

Вона поплаzuvala була

на руках, та раптом у ноги їй ві'ялись кайдани, забренькали ланцюги. Вона пересвідчилась, що навколо неї суцільний мур, а під нею — горстка соломи і залляті водою кам'яні плити. І ні лампи, ні будъякого віконця. Тоді вона сіла на цій соломі і тільки інколи, щоб змінити поставу тіла, переходила на останню сходинку камінних сходів, що провадили до в'язниці. Вона взялась була лічити свої гіркі хвилини, що їх відміряла їй крапля води, та неизбірною сумною працею хворого мозку якось сама по собі урвалася, і вона запала в тупу нестяму.

Одного дня або одної ночі (бож південь і північ анічим не відрізнялися між собою у цій домовині) вона почула над собою якийсь шум, дужчий ніж той, що його зчиняв звичайно тюремник, приносячи її пайку хліба й води. Вона підвела голову й побачила червонуватий промінь, що прошивався крізь шілини не то дверей, не то ляди, зроблені у склепінні довічної в'язниці. Загrimотіли важкі залязіні засуви, зарипіла своїми заржавілими завісами й піднялася ляда, і вона побачила ліхтар, чиюсь руку і нижню частину тулубу двох чоловіків, бо двері були занадто низькі, щоб вона могла бачити їхні голови. Світло трохи не васлішило її, і вона заплющила очі.

Коли вона розімкнула їх, двері були вже зчинені, ліхтар світився десь на сходинці, а перед нею стояв один якийсь чоловік. Чорний чернеший плащ спадав йому до самих п'ят, такий самий на колір каптур затуляв обличчя. Нічого не було видно — ні обличчя його, ні рук. Перед нею стояло щось як довгий чорний саван, під яким, почувалося, щось ворушиться. Кілька хвилин вона пільно вдивлялась в цей привид. Ні він, ні вона не казали ні слова. Немов статуй, зведені одна з одною. Тільки дві речі й видавались живими в цім склепі: гніт ліхтаря, що тріщав у вогкому повітрі, та крапля води, що, падаючи з склепінчастої стелі, домішувала до цього нерівного тріскоту свою одноманітне плюскання і концентричними кругами гнала по каламутній поверхні калюжі третячий відсвіт ліхтаря.

Нарешті ув'язнена урвала мовчання.

— Хто ви такий?

— Священик.

Почувши цю відповідь, інтонацію, звук самого голосу, вона затрептіла.

— Чи готові ви? — здушеним голосом, наголошуєчи слова, повів далі священик.

— Що таке?

— Вмерти.

— О,— сказала вона,— коли ж це буде?

— Завтра.

Голова її, яку вона була радісно підвела, знову поникла до грудей.

— Довгенько ще ждати! — прошепотіла вона,— а чому б не сьогодні?

— Отже, ви дуже страждаєте? — спитав, помовчавши, священик.

— Мені страшенно холодно! — відповіла вона.

І по цій мові схопила руками ноги — як то роблять звичайно амералі людя і що робила, як ми вже бачили, і відлюдниця в Тур - Ролан,— і заклацала зубами.

Священик нібито зиркнув очима по склепу спід свого каптура.

— Без світла! без вогню! у воді! це жахливо!

— Так,—відповіла вона з тим здивованим виглядом, що їй надавало непастя. — Світло ж для всіх. Чому ж мені дають самий морок?

— Чи знаєте ви,— провадив священик, знову трохи помовчавши,— через що ви опинилися тут?

— Здається, що знала колись,— промовила вона, водячи по бровах своїми схудлими пальцями, наче щоб допомогти пам'яті, — та тепер вже запам'яталася.

Аж раптом вона заплакала, як дитина.

— Я хочу піти авідси, пане. Мені холодно, мені страшно, і якісь звірі повзають мені по всьому тілу.

— Гаразд! ідіть за мною.

І на цих словах священик узяв її за руку. Сердега на-

скрізь промерала. Проте від дотику цієї руки її пройняв холод.

— О,— прошепотіла вона,— це крижана рука смерті. Хто ж ви такий, скажіть?

Священик підняв каптур; вона глянула. То було те саме хмуре обличчя, що так довго переслідувало її, та сама демонська голова, що раптом з'явилася тоді у Фалурдель над головою її коханого Феба, той самий погляд, що близнув перед нею поруч з кинджалом.

Поява цієї людини, завжди така лиховісна для неї, що раз - у - раз накликала на неї біду, аж доки не привела до шибениці, скинула з неї заціпність. Їй видалось, ніби щось як серпанок, що сповивало їй пам'ять, раптом роздерлося. Всі подробиці страшних цих подій, від нічної сцени у Фалурдель і до смертного присуду в замку Турнель, ураз зринули їй в голові, не як туманні й невиразні уривки, як то було досі, а як яскраві, чіткі, живі, третячі й жахливі образи. Хмура постать, що була перед нею, знову відживала ці напівстерти, майже аниклі від надмірних мук спогади, як вогонь змушував чітко виступати на білому папері написані секретним чорнилом і невидимі доти літери. Їй здалося, ніби всі рані її серця враз роз'ятрилися й зійшли кров'ю.

— Га!— скрикнула вона, вся трипнувшись й затуливши руками очі,— це священик!

А тоді безпорадно впустила руки і сиділа так, заніміла, понуривши голову, вступивши очі в землю і все ще третячі.

Священик дивився на неї, мов шуліка, що довго кружляв високо в небі над бідним причасним у житах жайворонком, довго мовчки дедалі більше звужував кола страшного свого льоту, аж поки раптом, наче блискавка, впав на свою жертву і тепер тримав в кігтях третяче її тіло.

А вона ледве чутно промурмotala;

— Кінчайте! кінчайте! Вдарте востаннє! — і вся знітилася, як овечка, що чекає на вдар різникового дрюка.

— Отже, я нагоню на вас жах?— промовив він, нарешті.

Вона не відповіда,

— Невже я нагоню на вас жах? — винову спітав він.
Губи їй викривилися, начебто вона усміхнулася.

— Так,— сказала вона,— кат ішо глуха з смертника! Ось уже кілька місяців, як він переслідує мене, загрожує мені, нагонить на мене страх! О, боже ж мій, як би я була щаслива, коли б не він! Це ж він кинув мене в цю безодню! О, небо! Це ж він убив... це ж він його убив, моого Феба!..

Тут вона зашпальтила плачем і звела очі на священика.

— О, негіднику! хто ви такий? що я вам зробила? за що ви так ненавидите мене? за що? за що ви маєте на мене лихе око?

— Я кохаю тебе! — скрикнув священик.

Сльози їй відразу спинилися, вона глянула на нього безатмічними очима. А він упав навколоїшки і втопив у неї огністий погляд.

— Чувш? Я кохаю тебе! — скрикнув він вдруге.

— Як то кохаєте? — тремтячи промовила бідолаха.

— Коханням засудженого на вічну муку,— відповів він.

Обов' кілька хвилин помовчали, пригнічені важкими своїми почуваннями, він — у цестямі, вона — приголомщена.

— Слухай,— сказав нарешті священик, що якось дивно знов заспокоївся,— ти повинна знати все. Я скажу тобі зараз те, в чим я майже не смів досі признатися й самому собі тими пізніми годинами глухої ночі, коли так темно, що нас не бачить, здається, сам бог. Слухай. Доки я не здібав тебе, молода дівчина, я був щасливий.

— І я теж,— тихенько зітхнула вона.

— Не перепиняй мене... Так, я був щасливий; принаймні, мав себе за такого. Я був чистий, в душі моїй було повно яскравого світла. Ніхто так гордо й радісно не ніс голови своєї, як я. Священики запобігали допомоги моєї в чесноті, учени — в науці. Так, наука була мені всім; була сестрою мені, сестрою, що цілком задовольняла мене. Це не тому, що, дійшовши своїх літ, я покинув усі інші думки. Не раз мені збурювалося все тіло, коли пова мене проходила якась жіноча постать. Не раз сила чоловічої плоті й крові,

яку я, юнак нерозсудливий, гадав був, що погамував вже навіки, струшувала зализні ланцюги зароку, що ними прикуто мене, безталанного, до холодного камінного алтаря. Але піст, молитва, чернече вгамовування плоті знов повертали душі владу над тілом. До того ж я уникав жінок. А ще й те, що ледве я розгортає книгу, як оті нечисті випари моого мозку розвіювалися перед сяйвом знання. Через кілька хвилин я почував уже, як уся ця суєта сьогосвітня тікає десь геть, і я знов заспокоювався, зачарований і прояснений тихим промінням вічної істини. Поки діавол, спокушаючи мене, насилав на мене самі невиразні жіночі обриси, що поодинці навертались мені на очі в церкві, на вулицях, на полях і які хібащо привидяться мені, бува, уві сні, я перемагав його легко. Та ба! Коли я не переміг остаточно, в тому винний бог, що не створив чоловіка і діавола рівними силою... Слухай. Якось...

Тут священик був замовчав і ув'язнена почула, як з грудей йому вихопились, немов відриваючись від чогось, якісь хрипкі зітхання. Потім він повів далі:

— ... Якось я сидів у себе в келії, спершись на підвіконня... Яку книгу я тоді читав? О, все це, мов з вихром, пішло мені з голови... Я читав. Вікно виходило на майдан. Аж раптом я почув звуки тамбурина й музики. Роздосадуваний, що мені заважають читати, я глянув на майдан. Те, що я побачив, бачили й інші, а проте це було видовище, призначене не для людських очей. Там, серед майдану, — було це опівдні, яскраво сяяло сонце, — танцювало якесь створіння. Жінка такої краси, що сам бог віддав би їй перевагу над святою дівою і її обрав би за матір собі, від неї волів би родитися, якби вона існувала тоді, коли він втілився у людину. Чудові очі її були темні; у чорних косах, наче вплетені золоті нитки, ясніли окремі, осяненні сонцем волосинки. Ноги її зникали у власному русі, як шпиці швидкорухомого колеса. Круг голови, у чорнім волоссі, вилискували проти сонця металічні бляшки, утворюючи над чолом щось як ореол із вірок. Її блакитне, засіяне блискітками вбраяня зоріло й іскрилося, наче

літня ніч. Її гнучкі смугляві руки, наче два шарфи, то спліталися, то розпліталися коло стану. Форми її тіла були чудово прекрасні. О, то було щось таке близькуче, що вирізнялося своїм сяйвом навіть у сонячному світлі!. На лиху, молода дівчина, то була ти... Вражений, сп'янілій, зачарований, я дався на спокусу дивитись на тебе. І я дивився, аж поки не здригнувся із жаху: я почув себе в пазурах долі.

Пригнічений тяжкими своїми думками священик знову був аупинився. А тоді провадив далі:

— Почуваючи себе наполовину спокушеним, я спробував був зачепитись за щось, щоб не впасти зовсім. Я пригадував усі пастки, що їх розставляв уже мені сатана. Істота, яку я бачив перед собою, була такої нелюдської краси, що могла прийти тільки з неба чи з пекла. Це не була звичайна дівчина, створена з горстки нашої землі і блідо осяяна всередині мигуючим променем жіночої душі. Це був ангел, але ангел мороку; ангел полум'я, а не світла. Тільки но я подумав про це, аж бачу коло тебе козу — тварину, що буває на шабашах,— вона дивилася на мене й сміялась. Від південного сонця роги їй видавались вогняними. Тоді мені й майнула думка про пастку діаволову, і я вже не сумнівався в тому, що ти прийшла з пекла, що ти прийшла мені на загибель. Я упевнився в тому.

Тут священик глянув в обличчя ув'язненій і холодно додав:

— Я і тепер у цьому певний.. Тим часом чарівництво діяло дедалі сильніше; від твоїх танців мені обертом йшла голова; я відчував, як впливають на мене таємничі чари. Все, що повинно було б пильнувати, тепер засипало у мене в душі; і як ті, що замерзають в снігу, я радо давався цьому сну. Аж раптом ти заспівала. Що мені, безталанному, лишалось робити? Твій спів був ішце чарівніший, ніж танці. Я хотів був втекти. І не зміг. Я мов прикипів, мов уріс в землю. Мені вдалось, ніби мармурові плити підлоги сягнути мені по коліна. Довелось лишитися до кінця. Ноги в мене були холодні, як лід, голова аж палада. Нарешті,

мабуть, зглянувшись на мене, ти доспівала і щезла. Поволі потьмарився перед моїми очима відсвіт сліпучого марива, поволі ущухли в ушах відгуки чарівної музики. Я впав на підвіконня, безжизній, безсилий, як скинута з п'єдестала статуя. Мене збудив давні до вечірні. Я підвівся; я втік; та багато мені впало щось, що не могло підвести, в мене раптом увійшло щось, від чого я не міг утекти.

І по паузі повів далі:

— Так, від того дня я почав почувати в собі якусь іншу невідому мені людину. Я добирав усякого способу: відвідував церкви, молився, працював, читав. Даремно! О, яким порожнім звуком здається наука, коли берешся до неї з розpacу, з докраю забудженою головою! Чи знаєш ти, молода дівчина, що мені завжди вважалося відтоді між мною і книгою? Ти, твоя тінь, променистий образ, що промайнув одного дня перед моїми очима. Тільки образ цей не був уже ясний, як колись; він був хмурий, аловісний, темний, наче те чорне кружало, що довго стоїть перед очима необачної людини, яка б пильно шодивася на сонце.

— Не маючи сили відмогтися від нього, завжди чуючи, як бренить в ушах твоя пісня, завжди бачачи, як витанцюють на моїм молитовнику твої ніжки, щоночі відчуваючи уві сні, як м'яко торкається до мене твое тіло, я забажав ще раз побачити тебе, торкнутися до тебе, пересвідчитися, яка ти, дізнатися, чи така сама, як той ідеальний образ, що залишився в мене від тебе — мабуть, роабити мрію свою, побачивши дійсність. Хоч би що там було, а я сподівався, що нове враження зітре в пам'яті перше, бо це перше стало для мене нестерпне. Я почав шукати тебе. І побачив. Та, на лиху собі, побачивши тебе вдруге, я захотів бачити тебе тисячу разів, я захотів бачити тебе завжди. Тоді — хіба ж можна вже зупинитися, коли почав котитися в пекло? — тоді я перестав належати самому собі. Один кінець нитки діавол прив'язав мені до крил, другий — собі до ноги. Я став таким самим безпритульним бурлакою, як і ти. Я вичікував тебе на церковних папертях, чатував на тебе на вуличних перехрестях, стежив за тобою з височини своєї

башти. І щовечора почував, як дедалі більше проймається люттю, вдається в розпуку, піддається чарам, гину!

— Я знат, хто ти така: єгіптянка, циганка, гітана. Хіба ж міг я сумніватися в чарівництві? Слухай. Я сподівався, що позбудуся чар за допомогою судової справи. Якась відьма була зачарувала Бруно д'Аста; він наказав спалити її і зцілився. Я знат це. Отже я захотів і собі пошукати ліків. Спочатку я спробував був домогтися, щоб тобі забороняли приходити на соборний майдан, сподіваючись забути тебе, коли тебе там не буде. Та ти не взяла на увагу цієї заборони. Ти знову прийшла. Тоді я поклав украсти тебе. І якось уночі спітався був це зробити. Ми були вдвох. Ти була вже в нас у руках, коли зненацька з'явився клятий цей офіцер. Він визволив тебе. Отже це він зробив початок нещастю і твоєму, і моєму, і своєму. Нарешті, не даючи собі ніякої ради, я виказав на тебе церковному судові. Я гадав, що зцілюся, як Бруно д'Аст. Невиразно спливало мені на думку і те, що судова справа віддасть тебе мені, що у в'язниці ти будеш у мене в руках, станеш моєю; що там ти не зможеш втекти від мене; що надто довго вже володіла ти мною, щоб і я не міг завладати тобою. Коли вже робишилось лихе, треба робити до краю. Безрозумно спиняєшся на півпуті, коли берешся до такого страшного діла. У завершенні злочині є блаженство. Чому ж священикові й відьмі не зажити блаженства в тюрмі на горстці соломи.

— Отож я виказав на тебе. Тоді саме я і страхав тебе, зустрічаючись з тобою. Замір, що я намислив на тебе, гроза, яку я збирав над твоєю головою, вибухали з мене погрозами й близкавичними поглядами. А втім я ще вагався. В моїм намірі було щось жахливе, що примушувало мене відступатися.

— Мабуть, я зрікся б його; мабуть, моя ганебна думка усохла б у мене в мозку, не давши ніякого плоду. Я гадав, що зрушити або припинити справу завжди залежатиме від мене. Але кожна лиха думка невблагання і прагне здійснитися; але там, де я вважав себе за всемогутнього, доля, як виявилося, була ще могутніша. О горе, горе! це вона

схопила тебе й кинула під колеса страшної машини, що я потайки спорудив!. Слухай. Я зараз кінчую.

— Одного — теж погідного — дня повз мене пройшов якийсь чоловік, що, сміючись і похітливо вибліскуючи очима, назвав тебе на ім'я. Прокляття! Я пішов за ним. Що було далі — ти знаєш.

Він замовк. Молода ж дівчина могла сказати тільки одне:

— О, мій Феб!

— Не треба цього імені! — вигукнув священик, міцно схоплюючи її за руки.— Не називай цього імені! О, горе нам, воно ж нас загубило!. Або, скорше, ми всі загубили одне одного з примхи невблаганної долі... Ти страждаєш, чи не так? Тобі холодно, ти сліпнеш у мороці, тебе гнітить в'язниця; та, мабуть, в душі твоїй є ще якийсь промінь,— хоча б ота дитяча любов твоя до тої нікчемної людини, що гралася твоїм серцем. А я ношу свою в'язницю у самому собі; у самому мені зима, холод, розпуха; в душі моїй ніч. Чи знаєш ти, що я перетерпів? Я був на твоєму процесі. Я сидів на лаві церковних суддів. Так, під одним з отих чернечих каптурів корчився в муках великий грішник. Я був при тому, як тебе привели, я був при тому, як тебе дощупували... О, вовча зграя!. Це ж був мій злочин, це ж була моя шибениця, що її поволі будували над тобою перед моїми очима. Я був там весь час — чув усіх свідків, усі докази, усі винувачення; я міг простежити кожен твій крок на цім скорботнім шляху; я був і при тому, коли ця дика тварина... О, я ж не припускав, що тебе можуть взяти на муки... Слухай. Отож я пішов за тобою в катівню. Я бачив, як мерзенні катові руки скинули з тебе одяг, як почали лапати твое напівголе тіло. Я бачив ніжку твою, ту ніжку, заради якої, щоб поцілувати її, я ладен був би віддати все, все, навіть життя, ту ніжку, що ій я радо дав би розв'язти мені голову,— я бачив її, стиснену страшним іспанським чоботом, що обертає члени живої істоти в якесь криваве місиво. О, я нещасний! Бачачи це, я порізав собі груди кинджалом, який мав під плащем у себе. Коли

ти скрикнула, я встремив його глибше; коли б ти скрикнула ще раз, я встремив би його в серце. Глянь но. Здається, рана ще не загоїлась.

Він розастібнув рясу. Груди Йому, справді, були подряпані, немов тигрячими пазурами, а на боку зяяла досить велика і ще як слід не загоєна рана.

Ув'язнена поточилася з жаху.

— О, молода дівчино,— промовив священик,— зглянься на мене. Ти вважаєш себе за нещасну: та ба, ти не знаєш, що значить нещастия. О, кохати жінку, бути священиком, знати, що тебе ненавидять; кохати ревно, до нестяями; почувати, що за найменшу усмішку її ти ладен віддати кров свою, тіло свое, добру славу свою, свій порятунок, бессмертя і вічність, це життя й потойбічне; жалкувати, що ти не король, не дух, не архангел, не бог, щоб скласти коло ніг її ще коштовніші дари; день і ніч уві сні й на думці стискати її в обіймах своїх і бачити її, закохану у військовий мундир! Тоді як сам можеш стати перед неї тільки в отій нужденній священицькій рясі, що нагонить на неї страх і огиду. Гамуючи в собі ревність і лють, бути при тому, як вона марнотратить скарби своїх любовій краси перед нікчемним шихатим пройдисвітом! Бачити це тіло, що аж пече тебе, ці несказанно тендітні груди, які тремтять і червоніють під поцілунками суперника! О, небо! Любити ніжки її, її руки, її плечі; мріяти про її блакитні жилки, смугляву шкіру її, цілими ночами корчачись в муках на підлозі у себе в келії,— і бачити, як замість усіх тих любоців, що ти плекав її у мріях, ти довів її до катівні! Тільки й домогтися того, що покласти її на шкіряне ліжко. О, це ж в справжні, розпеченні на пекельнім огні кліщі! О, щасливі ті, кого перепилиють на двох дошках, кого роздирають кіньями на чотири частини! Чи знаєш ти, що то за муки, коли довгими ночами тобі аж кипить кров, крається серце, тріскається голова, зуби впинаються в руки; що то за люті кати, які безупинно перевертують тебе, наче на розпечених гратах, на неzmінній думці, повній кохання, ревності й безнадії! Дівчино, ємилуйся! Дай пере-

почити! Присип трошки попелом жар. Зітри, заклинаю тебе, піт, що рясно вкрив мені чоло! Дитятко, муч мене однією рукою, але попести другою. Зглянься, дівчино, аглянься на мене!

Священик корчився в калюжі, б'ючись головою о камінні сходинки. Молода дівчина слухала його, дивилася на нього. Коли ж він замовк, замлівши й задихавшись, знов проказала ціволосом.

— О, мій Феб!

Священик підпова до неї навколошках.

— Благаю тебе.— скрикнув він,— коли в тебе є тільки серце, не відштовхуй мене. О, я кохаю тебе, я, злиденна людина! Коли ти, нещасна, називаєш це ім'я, ти немов гризеш мені серце зубами. Змилуйся! Коли ти прийшла з пекла, я піду туди разом з тобою. Я все вже зробив для цього. Пекло, де будеш ти, буде мій рай; бачити твій обраа— це ж більша радість, ніж бачити образ самого бога! О, скажи, ти не ремствуєш вже на мене? Якби жінка відкинула колись таке кохання,— мені здається, що того самого дня зрушились би з свого місця гори. О, коли б тільки ти захочила!.. О, як би ми могли бути щасливі! Ми втекли б,— я допоміг би тобі втекти,— ми подались би десь, ми відшукали б такий куток на землі, де найбільше сонця, найбільше дерев, найбільше блакитного неба. Ми кохали б одне одного, ми перелили б наші душі одна в одну, ми знемагали б на іевситиму жагу одне одного і безнастінно гамували б її разом з тобою з невичерпного келеха кохання.

Страшний, буйний сміх її урвав йому мову.

— Гляньте но, отче! Ваші руки в крові!

Священик був скам'янів, пильно роздивляючись на свої руки.

— Так, так,— сказав він нарешті якимсь дивно лагідним голосом,— ображай мене, глузуй з мене, добивай мене! але йди, йди за мною. Поспішаймо. Це ж завтра, я вже сказав тобі... Шибениця на Греському майдані, ти ж знаєш! Вона ж завжди напоготові... Це жахливо! Бачити, як тебе повезуть тим возом! О, змилуйся! Тільки тепер від-

чув я, як я кохаю тебе. О, йди за мною. У тебе буде ще час покохати мене, після того, як я тебе врятую. Ти зможеш ненавидіти мене, доки буде охота. Тільки йди за мною. Завтра! завтра! шибениця! тебе стратять! О, врятуй себе, помилуй мене!

Він схопив її за руки, він був у нестягі, він хотів тягти її за собою.

Вона ж уп'яла в нього прикрий погляд.

— Що сталося з моїм Фебом?

— Га! — вигукнув священик, пускаючи їй руку.— Ви безжалісні!

— Що сталося з Фебом? — холодно переказала вона.

— Він помер! — скрикнув священик.

— Помер! — проказала вона тим самим льодовим голосом і так само не рухаючись.— Тоді ж навіщо ви кажете мені про життя?

Та він не слухав її.

— Так, так! — казав він начебто сам до себе,— він напевно помер. Надто глибоко увійшло лезо. Мені здається, я встромив кинджал аж до самого серця! Га! Я жив на вістрі цього кинджала!

Молода дівчина кинулась на нього, як розлютована тигриця, і з нелюдською силою штовхнула його до сходів...

— Геть, потворо! геть, убивце! дай мені вмерти! Хай кров обох нас впаде тобі на чоло вічною плямою! Бути твоєю, священику? Ніколи! ніколи! нішо не з'єднає нас! навіть і пекло! Геть, клятий! Ніколи!

Священик спіткнувся на сходах. Він мовчки визволив ноги із агорток ряси, взяв ліхтар і почав повагом підійматися сходами до дверей; а тоді відчинив ляду і вийшов. Раптом молода дівчина знову побачила його голову; він мав страшний вигляд і крикнув їй хрипким з люті й розпачу голосом:

— Кажу тобі, що він умер!

Вона впала долілиць, і у в'язниці тільки й чути стало тихе плюскання краплі води, від якої здригалась у мороці поверхня каюжі.

V. МАТИ

Здається, нема в світі нічого втішнішого від тих почуттів, що абуджуються в серці у матері, коли вона бачить черевичок своєї дитини; а надто черевичок святковий, призначений для неділі, для хрестин; черевичок увесь гаптований; черевичок, в якім дитина не зробила ще жодного кроку. Черевичок цей такий любий і малісінський, такий непридатний до вжитку, що матері, дивлячися на нього, здається, що вона бачить свою дитину. Вона всміхається йому, цілує його, говорить до нього; вона питаває себе,— невже справді може бути така маленька ніжка; і хай дитина не з нею,— їй досить цього гарненького черевичка, щоб перед очима її стало це ніжне й крихкотіле створення. Вони ввижжається їй, вона бачить дитину з голови до п'ят, живу, веселу, з ніжними рученятками, круглою голівкою, чистими губками й ясними оченятами з блакитнявими білками. У зимку вона повзає по килиму, через силу видряпуюється на табурет, і мати тримтить з остраху, щоб вона не підійшла надто близько до каміна. Улітку вона вовтужиться на дворі, в садку, видирає споміж каміння траву, цікаво й безбоязно роздивляється на великих собак і великих коней, грається з черепашками, квітками, змушуючи бурчата садівника, що анаходить на грядках пісок, а на доріжках землю. Все сміється, все сяє, все грася навколо неї і разом з нею,— навіть повів вітерця і сонячний промінь, що навперебивки пустують в її примхливих кучерях. Все це черевичок ставить перед очі матері,— і серце їй тане, як віск на вогні.

Але коли дитина загинула, всі ці неалічені радісні, чарівні, ніжні образи, що постають навколо маленького черевичка, обертаються в щось жахливе. Гарненький гаптований черевичок став вже заряддям муки, що вічно крає серце матері. Там завжди бренить та сама струна,— струна найтаємніша й найвразливіша; та тепер не ангел ніжно торкається її,— її дряпав демон.

Одного ранку, коли травневе сонце ходило на тому

синьому небі, що на тлі його Гарофало так любив малювати здіймання з хреста, відлюдниця башти Ролан почула на Греському майдані стукіт колес, кінський тупіт і брязкіт заліза. Це майже не привернуло її уваги,— вона тільки обмотала косами вуха, щоб нічого не чути, і, як перш, почала навколошках споглядати свою бездушну річ. яку так ревно кохала п'ятнадцять років. Цей маленький черевичок, як ми вже казали, був для неї всесвітом. Думка її увійшла в нього і могла вийти звідти тільки з її останнім подихом. Скільки гірких докорів, зворушливих жалів, молитов і слів знесла вона до неба з приводу цієї чарівної дрібнички з рожевого атласу,— про те знає тільки хмурий склеп Тур - Ролан. Ніколи ще не виливалося стільки розpacу на таку красиву, таку граційну річ. Цього ранку горе її, адавалося, вибухало з неї ще дужче, ніж звичайно, і з майдану чути було, як вона тужить тонким одноманітним голосом, що аж брав слухачів за душу.

— О, моя доню! — голосила вона,— моя доню! мов бідне, любе дитятку, отже я ніколи вже не побачу тебе! отже край усьому! Мені завжди здається, ніби то було вчора. Боже ж мій! боже мій! країце було б зовсім не давати її мені, аніж так скоро відібрati в мене. Хіба ж ти не знаєш, що наші діти — це частки нашої плоті і що мати, яка втратила свою дитину, не вірить більше в бога? Навіщо ж я, нещасна, вийшла тоді з дому?.. Господи, господи! значить ти ніколи не бачив мене разом з нею, не бачив, як я раювала, гріючи її біля вогню, як вона сміялась до мене, ссучи мені грудь, як я пересувала її ніжки по грудях моїх до самих губів,— значить, ти не бачив цього, коли так жорстоко позбавив мене її? О, коли б ти бачив це, боже, ти зглянувся б на мою радість; ти не позбавив би мене єдиної любові, що залишалась у мене в серці! Неважек я така нікчемна істота, господи, що ти не міг глянути на мене перш, ніж мене висудити?.. Лихо тяжке! Ось черевичок; а де ж ніжка? де решта? де дитятко?.. Доню, доню, що вони тобі зробили? Господи, віддай її мені. П'ятнадцять років дряпаю я собі коліна, благаючи тебе,

боже! Хіба не досить цього? Віддаї її мені на один день, на одну годину, на одну хвилину; на одну хвилину, господи, а тоді кинь мене на безвік до діавола. О, коли б я знала, де мені шукати тебе, я обіруч вхопилася б у краєчок твоєї ризи, аж поки ти не віддав би мені моєї дитини. Невже в тебе нема жалю, господи, до її гарненького черевичка! Невже ти міг засудити нещасну матір на цю п'ятнадцятирічну муку? Милосерда діво, милосерда діво небесна! Мені дитина, як тобі Ісус, її забрано в мене, її викрадено в мене, її з'їдено у вересі, їй випито кров, їй зглоджено кістки. Милосерда діво, помилуй мене. Доню! мені треба мою доню! Що мені з того, що вона в раю? Я хочу не ваших ангелів, я хочу свою дитину. Я левиця, я хочу своє левеня... О, я корчитимусь на землі, я битимусь головою об каміння, я занапашу себе, я проклену тебе, господи, коли ти не відласи мені дитину! Бачиш, господи, руки мені геть скучані! Неважек у всеблагого бога немає жалошців?.. О, не давай мені нічого, крім солі та житнього хліба, аби зі мною була моя донька, що гріла б мене, наче сонце. О, господи боже мій, я тільки нікчемна грішниця; але дочка моя знову зробила б мене побожною. Люблячи її, я була повна віри; я бачила тебе крізь усмішку її, немов би крізь небо... О, коли б я могла хоч один раз, ще один раз, один - однієїнський раз, взути цей черевичок на її гарненьку рожеву ніжку,— а тоді вмерти, благословляючи тебе, пресвята діво!.. Та ба! минуло п'ятнадцять років, вона була б вже доросла!.. Бідне дитятко! Я, звісно, ніколи не побачу її, навіть на небі, бож я не потраплю туди. Ой, лишенько! казати — ось її черевичок,— і край!

Непрасна кинулася до черевичка, що стільки років і втішав її, і доводив до розpacу, і ридма заридала, як першого дня. Бо для матері, що втратила свою дитину, кожен день — перший. Горе те не старіє. Жалобне вбрання зношується і яснішає, — серце лишається темним.

Під цю хвилю коло її келії почулися свіжі й веселі дитичі голоси. Щоразу, як бідна мати бачила або чула дітей, вона хутко забивалася в найтемніший куток свої

домовини і, здавалось, намагалася всунути голову в мур, щоб не чути їх. Цим разом, навпаки, вона раптом скопилась на рівні ноги і почала жадібно прислухатися.

— Сьогодні вішатимуть циганку, — допіру сказав один з маленьких хлопчиків.

Наче той відомий вже нам павук, що кинувся на муху, коли вона затремтіла в його павутинні, відлюдниця метнулася до віконця, яке виходило, як ми знаємо, на Греський майдан. Справді, до постійної шибениці приставлена була драбина, і хтось в катів порався коло поржавілих від дощу ланцюгів. Біля шибениці стояла невеличка юба.

Діти, сміючись, відійшли вже далеко. Мішечниця озирнулась, шукаючи очима когось з перехожих, щоб розпитатися в нього. Поруч своєї келії вона помітила якогось священика, що удавав, ніби читав громадський требник, хоч справді його куди менше цікавили ці «загратовані письмена», ніж шибениця, на яку він від часу до часу зиркав хмурими, суворими очима. Вона піанала в нім богочестивого соборного архідіакона.

— Панотче, — спітала вона, — кого це мають там вішати?

Священик глянув на неї і нічого не відповів; вона спітала ще раз. Тоді він промовив:

— Я не знаю.

— Тут були діти, що казали, ніби циганку.

— Здається, що так, — відповів священик.

Почувши це, Пакетта ла - Шантфлері розляглась гієнічним сміхом.

— Сестро, — сказав архідіакон, — бачу, ви дуже ненавидите циганок.

— Ще б пак не ненавидіти! — вигукнула відлюдниця. — Це ж вампіри, вони крадуть дітей. Вони пожерли мою дівчинку, мою дитину, єдине мое дитятко. У мене нема вже серця, вони і його зжерли.

Вона була страшна. Священик холодно дивився на неї.

— Надто ненавиджу я одну з них, я прокляла її, — повела вона далі. — Вона молода, їй стільки ж років, як

було б і моїй доньці, коли б її мати не зжерла моїй дитини. Щоразу, як це гаденя проходить повз мою келію, мені аж кидається в голову кров.

— Ну, то радійте ж, сестро моя,— сказав священик, холодний, мов та надгробна статуя,— це її саме ви їй побачите зараз на шибеници.

Голова його впала на груди, і він повагом пішов десь від келії.

Відлюдниця з радості стисла собі руки.

— Я провіщала їй, що вона буде там! Спасибі, священику! — вигукнула вона.

І почала широкою ходою похodжати перед своїм загратованим віконцем, розкудлана, з палючими очима, чіпляючи плечима об стіни, немов дика, зголодніла у клітці вовчиця, яка чув, що час годівлі надходить.

VI. ТРИ ЧОЛОВІЧІ СЕРЦЯ, ВІДМІННО СТВОРЕНІ

Однаке, Феб не помер. Люди такого сорту живучі. Коли королівський прокурор в особливо важких справах, метр Філіпп Лельє сказав бідолашній Есмеральді: «Він помирає», — то це була помилка або жарт. Коли ж архідіакон знов таки сказав засужденій: «Він помер», — то це через те, що, не знаючи нічого напевне, він припускав це, гдав так, сподіався цього, навіть в цьому не сумнівався. Занадто вже тяжко було б йому дати коханій жінці добрузвістку про свого суперника. Кожен чоловік на його місці вчинив би так само.

Це не значить, що рана Феба не була важка, але вона була легша, ніж архідіакон того сподіався. Аптекар, до якого спершу принесла Феба варта, цілий тиждень побоювався за його життя і навіть казав йому про це по-латинському. Однаке, молодість таки перемогла, і, як це частенько трапляється, природа насміялася з лікаря, врятувавши його пацієнта. Ще лежачи в ліжку у аптекаря, йому довелося відбути перші доинти Філіппа Лельє та слідчих церковного суду, що досить йому остогидло. Отож

одного прекрасного дня, почуваючи себе краще, він залишив доморослому аптекареві замість плати свої золоті шпори і тихенько подався десь геть. Проте, це ніяк не стало на перешкоді ходові справи. Тодішнє правосуддя мало обходили повністю і ясність судового слідства. Аби повісити винуваченого,— от усе, що йому було треба. Так і тут,— у суддів було досить доказів проти Есмеральди. Феба ж вони вважали за померлого,— і край.

Тим часом Феб теж не квапився тікати десь у далекий світ. Він любісінько поїхав собі до свого загону, що стояв у Ке - ан - Брі в окрузі Іль - де - Франс, недалеко від Парижа.

Кінець - кінцем, його зовсім не вабило ставати перед судом у цій справі. Він невиразно почував, що здавався б там смішним. Він бо й сам не зінав, як пояснити всю цю історію. Непобожний, а втім забобонний, як кожен солдат, що передусім в тільки солдат, він, міркуючи над своєю пригодою, не вельми певен був і кози, і тих незвичайних обставин, в яких здібав він Есмеральду, і не менш чудної обстанови, в якій вона освідчилася в коханні, і того, що вона циганка, і нарешті хмурого ченця. У всій цій історії він бачив більше чар, ніж кохання,— либо ж, що чарівництво, а мабуть і чортовиння; або ж просто дуже неприємну комедію, чи то, висловлюючись по - тодішньому, містерію, де він грав вельми невигідну роль простея, якого б'ють і з якого глузують. Капітан почував себе вкрай засоромленим; він зазнавав того сорому, що його так чудово висловив наш Лафонтен отими словами: «Засоромлений, як лис, що його зловила курка».

Проте він сподівався, що справа не набуде розголосу, що ім'я його, якщо його не буде там, хіба зрідка згадуватимуть на процесі і що в кожному разі його зовсім не чути буде поза судовою залою Турнель. Щодо цього, то він не помилявся, бо тоді не було судової газети, а що не минало тижня, щоб на одному а численних паризьких судових майданів не аваріли фальшивомонетника, або не повісили відьми, або не спалили бретіка, то всі так звикли бачити на всіх

майданах стару середньовічну Феміду, яка, засукавши рукава й заголивши руки, поралась коло шибениць і ганебних стовпів, що на це майже не зважали. Тодішнє вище товариство навряд чи знало навіть ім'я тих смертників, що їх везли повз них десь на розі вулиці, і хібащо простий люд ласував ішо цією грубою стравою. Прилюдна страта була таким самим звичайним явищем вуличного життя, як сковорода пирожника або бойні. Кат був таким самим рівником, тільки трохи тямучішим.

Отже Феб не дуже довго клопотав собі голову думками про чарівну Есмеральду, або Сіміляр, як він її називав, про удар кинджалом, що його завдала Йому циганка або чорний монах (Йому було однаково до того), про кінець справи. Відколи-ж серце його спорожнилося, до нього знов повернувся образ Флер де - Ліс. Серце капітана Феба, як і природа в уявленні тодішніх фізикив, боялося порожнечі.

До того ж страшенно нудота була в Ке - ан - Брі, в цьому маленькому сільці ковалів і корівниць з порепаними руками, що являло собою довгий разок хатин і халуп, які тяглися на півльв обабіч вулиці; тяглися, неначе хвіст.

Флер - де - Ліс була його передостаннім захопленням, красивою дівчиною з не аби яким посагом; отже, одного прекрасного дня, цілком уже видужавши і зваживши, що по двох місяцях справу про циганку закінчено й позабуто, закоханий офіцер, гарцюючи на коневі, підіїхав до дверей будинку Гонделор'є.

Він не взяв на увагу чималенької юрби, що сходилась на майдані перед порталом собору богоматері; Йому згадалося, що був якраз травень; отож, аміркувавши, що то похід з нагоди зелених чи то інших якихось свят, він прив'язав коня до кільця в дверях і весело увійшов до своєї прекрасної нареченої.

Вона була сама з матір'ю.

Флер - де - Ліс весь час непокоїла сцена з циганкою, її коза, її проклята абетка і довга відсутність Феба. Одначе, коли вона побачила свого капітана, він видається їй таким гарним, його мундир таким новим, портупея такою

бліскучою, а погляд таким жагучим, що вона аж зашарілася з задоволення. Шляхетна панна теж була чарівна, як ніколи. Розкішні біляві коси її були чудово заплетеї, вбрання її було небесно - блакитне, що так до лица всім блондинкам,— цього кокетства навчила її Коломба,— а очі поринали в любовній млості, що личить жінкам ще більше.

Феб, який не бачив красивих жінок, відколи оселився серед корівниць Ке - ан - Брі, був зачарований Флер - де - Ліс, і тому вітав її так запобігливо й галантно, що між ними зараз же було складено мир. Навіть пані Гонделор'є, що своїм звичаєм, як то личить матері, сиділа в своєму величному кріслі, не наважилася дорікати йому. Щождо Флер - де - Ліс, то докори її виливалися ласкавим воркотанням.

Молода дівчина сиділа коло вікна, все ще вишивуючи свій гrot Нептуна. Капітан стояв поруч, спираючись на спинку її стільця, а вона картала його тихим, ніжним голосом.

— Де ви пропадали цілі два місяці, недобрий!

— Клянусь вам,— відповів Феб, трохи забентежений цим питанням,— що ви такі прекрасні, що можете причарувати самого архієпископа.

Вона не змогла не всміхнутися.

— Гаразд, гаразд, пане. Облиште мою красу і відповідайте. Не яка там і краса!

— Гаразд, люба кузина, мене було відкликано до моого вагону.

— А куди саме, скажіть мені, будь ласка, і чому це ви не прийшли попрощатись во мною?

— До Ке - ан - Брі.

Феб зрадів, що завдяки першому питанню міг ухилитися від відповіді на друге.

— Та це ж зовсім близенько, пане. Невже ви не могли одвідати мене хоч одні раз?

Тут Феб забентежився, вже не в жарт.

— Та, бачте... поспіша... до того ж, чарівна кузина, я був хворий.

— Хворий! — злякано вигукнула вона.

— Так... мене поранили.

— Поранили!

Бідна дівчинка страшенно стривожилася.

— О, не лякайтесь, — недбало сказав Феб, — це пусте Сварка, удар шпагою; що вам до того?

— Що мені до того? — скрикнула Флер - де - Ліс, аводячи свої гарні, повні сліз очі. — О, ви чогось тут недоговорюєте. Якою то шпагою? Я хочу знати все.

— Ну, гаразд, люба красуне, я посварився був з Маге Феді, — ви знаете його? Лейтенант з Сен - Жермен - ан - Лей — і ми трохи подряпали один одному шкуру. Та й годі.

Вдаючись до цієї брехні, капітан добре зважив, що справа честі завжди підносить чоловіка в жіночих очах. Справді, Флер - де - Ліс глянула йому в обличчя, вся зворушенна почуттям страху, задоволення й захвату. Проте вона ще не зовсім заспокоїлася.

— Аби ви почували себе цілком здоровим, мій Феб! — сказала вона. — Я не знаю вашого Маге Феді, але це лиха людина. За що ж ви посварилися?

На цім питанні Феб, що ніяк не віданачався уявою, почав усіма способами виплутуватися з своєї хвастовитої брехні.

— Га! та я й сам не знаю... за пусте... якийсь кінь, якесь слово... Прекрасна кузина! — вигукнув він, щоб повернути розмову на інше, — слухайте, що то за гомін надворі!

І підійшов до вікна.

— О боже ж мій, прекрасна кузина, скільки ж народу там, на майдані!

— Здається, — сказала Флер - де - Ліс, — що сьогодні вранці якась відьма має відбути прилюдну спокуту на паперті, а потім її повісять.

Капітан був такий певний, що справу Есмеральди розв'язано, що не взяв на увагу цих слів Флер - де - Ліс. А втім спитав її:

— Як звати ту відьму?

— Не знаю, — відказала вона.

— А чи не чули ви, що вона наробила?
Вона здигнула своїми білими плечима.

— Не знаю.

— О господи Ісусе! — сказала мати. — Тепер така сила цих чародіїв, що іх палять, мабуть, не знаючи їх ім'я. Де ж пак і дізнаватися, як зовуть кожну хмарку на небі? Але, кінець - кінцем, нам нема чого клопотатися. Милосердий бог знатиме їх імення.

По цій мові поважна дама підвелася і підійшла до вікна.

— Господи! — вигукнула вона, — ваша правда, Феб. Ну й народу ж! Боже свідче, аж на дахах!. Знасте, Феб, це нагадує мені мою молодість. Коли в'їздив король Карл VII, була така сама сила людей... Не пригадую вже, якого то було року... Чи не правда, коли я розповідаю це, вам вже здається старовиною. а мені — чимсь недавнім... О, тоді юрба була куди показніша, ніж тепер. А людей вібралося стільки, що набилися і в бійниці Сент - Антуанських воріт... Королева сиділа ззаду короля, на його ж коні, далі іхали принци королівської крові, а за ними всі вельможі з своїми дружинами за спиною. Пам'ятаю, як сміялися всі, побачивши Аманіон де - Гарланд, що була дуже маленька на зріст, поруч із дружиною свою, лицарем Матефлон, справжнім ведетнем, що бив англійців без ліку - міри. Ну й розкіш була! Пройшли всі французькі дворянини з своїми прапорами, що так і червоніли перед очима. Було там всілякого — і прапорів, і корогов. Де ж пак усе пам'ятати! Сенійор де - Калан із стягом; Жан де - Шатоморан з корогвою; сенійор де - Кусі теж з корогвою, та ще такою пишною, як не було ні в кого, крім герцога Бурбонського... Та ба! аж сумно робиться, як згадаеш, що все було колись, а тепер і сліду нема.

Закохана пара не слухала шанованої удовиці. Феб знову сперся на спинку стільця своєї нареченої, — чудова позиція, авідки його легкодумний погляд міг проникати крізь усі дірочки косинки Флер - де - Ліс. А косинка ця так до речі відтулялася, стільки принадних речей показувала і на

стільки інших натякала, що Феб, причарований цим атласним тілом, сказав сам до себе: «Ні, як кохати, то нема краще, як блондинок». Обоє мовчали. Молода дівчина від часу до часу зводила на його захоплений, ніжний погляд, і волосся їхнє аливалося в промінні весняного сонця.

— Феб, — раптом стиха сказала Флер - де - Ліс, — через три місяці наше весілля; присягніться мені, що, крім мене, ви ніколи не кохали жодної жінки.

— Присягаюся в тому, прекрасний мій ангел! — відповів Феб. І щоб більше запевнити в тім Флер - де - Ліс, скинув на неї палким, ширим, як і його голос, поглядом. Мабуть, він і сам тоді тому вірив.

Тим часом добра мати, бачачи молодих у такій зразковій згоді, вийшла з кімнати поклопотатися господарством. Феб зауважив, що її вже нема і вони лишилися самі, і це так осмілило завзятого капітана, що в голові його зароїлися дуже дивні думки. Флер - ле - Ліс кохала його, він був її жених; вона була насамоті з ним; у ньому знову прогинувся колишній потяг до неї, хай не такий свіжий, зате не менше палкий; та й хіба великий це гріх, кінець - кінцем, трохи попоїсти свого ж незжатого ще хліба. Не скажу вже, чи такі от думки промайнули в його голові; але певна річ те, що Флер - де - Ліс раптом алякалася його погляду. Вона озириулась навколо і побачила, що матері вже нема.

— Боже мій! — промовила вона, вся зашарівшіся, стривоженим голосом, — мені страшенно душно!

— А їй справді, — відповів Феб, — недалеко вже їй південь. Сонце таки дошкуляє. Треба спустити завіси.

— Ні, ні! — скрикнула бідолаха. — Навпаки, мені треба повітря.

І наче лань, що чує вже подихи гончаків, вона скопилася в місця, підбігла до вікна, розвинила його й вистрибнула на балкон. Досить роздосадованій, Феб подався за нею.

Соборний майдан, на який, як відомо, виходив балкон, являв собою в той час хмуре й незвичайне видовище, що відразу ж нагнало іншого вже страху на Флер - де - Ліс.

Величезний натовп, що вливався з суміжних вулиць,

буквально захаращував майдан. Низенький мур, заввишки по пояс, який оточував паперть, ніколи не міг би стимати юрби, коли б впродовж нього не було б ще другого муру в міських сержантів та алебардників із зброяю напоготові. Завдяки цій огорожі із списів і самопалів, на паперті не було нікого. З приходу до неї стояв на варті озброєний загін єпископських алебардників. Широкі церковні двері були зачинені, а незлічені вікна на майдані, немов для контрасту, розчинені навстіж, і в них, наче стоси снарядів в артилерійському парку, видніла беаліч голів.

Юрба видавалась брудною і сірою, як земля. Видовище, на яке вона чекала, було, очевидно, з тих, що приваблюють до себе самі оденки суспільства. Гідке враження справляло це забіговище жовтих чіпчиків і голомозих голів, що комашилося й дико ревло. Там більше сміялися, ніж гомоніли, більше було жінок, ніж чоловіків.

Подеколи із загального гомону вихоплювався чийсь верескливий голос.

— Гей! Marie Баліфр! Її тут і вішатимуть?

— Дурна! тут вона складе прилюдну покуту в самій но сорочці! Тут боженько трохи почастув її своєю латинни! Це завжди бував тут, саме опівдні. А коли хочеш бачити, як її вішатимуть,— йди на Греський майдан.

— Я й піду туди агодом.

— Скажіть но, Букамбрі, чи це правда, що вона відмовилася від сповідача?

— Здається, що так, Бешен.

— Ач, ти, поганка!

— Так уж ведеться, пане. Палацовий суддя повинен передати засудженого до страти алочинця чи паризькому прево, коли це мирянин, чи єпископському судові, коли це духовна особа.

— Дякую, пане.

— О боже мій! — вигукнула Флер - де - Ліс, — бідо-лаха!

Ізгадавши нещасну, перебігла юрбу засмученими очима. Капітан, куди більше зацікавлений нею, віж усім цим на-брodom, приголубливо поклав їй на стан руку. Вона повер-нулась до нього з усмішкою і благанням у погляді.

— Облиште, Феб, будь ласка! Мама може ввійти і побачити вашу руку!

Під цю хвилину соборний годинник повагом вибив південь. Юрба задоволено загомоніла. Ледве ж ущухло гудіння останнього удару, всі голови захвилювалися, наче море під вітром, і з майдану, з вікон, з дахів розлігся гучний крик:

— Ось вона!

Флер - де - Ліс, щоб не бачити, затулила очі руками.

— Красуне моя,— спітав її Феб,— чи не піти нам назад до кімнати?

— Ні,— відказала вона, і очі її, які вона було заплю-щила з жаху, зацікавлено розкрилися.

З вулиці Сен - П'єр - о - Беф виїздив на майдан віз, запряжений кремезною нормандською конякою і оточений верхівцями у фіолетових вбраниях з білими хрестами. Сержанти, нещадно б'ючи булавами, прокладали йому крізь натовп дорогу. Поруч з возом ішло верхи кілька судових і поліційних урядовців, яких знати було з їхніх чорних убрань і незграбної постави в сіdlі. На чолі іх уро-чисто іхав метр Жак Шармолю.

На лиховісному цьому возі сиділа молода дівчина із ав'язаними за спину руками і без священика. Вона була в сорочці, довгі розпушані чорні коси (за тодінішім зви-чаем їх обрізали тільки під шибеницею) спадали на шию і напівоголені плечі.

Крізь її хвилясте, бліскотливе, як вороняче крило, волосся видно було намотаний грубий сірий вузловатий мотуз, що мулишив їй ніжну ключицю, звиваючись, мов дошо-вик на квітці, круг чарівної шийки бідолашної дівчини.

спіл цього мотуза блишав маленький амулет, оздоблений зеленими скельцями, який не знято в ній безперечно через те, що засудженим на смерть вже пічого не відмовляють. Глядачі, що примостились у вікнах, могли бачити на споді возу її голі ноги, які вона намагалась сковати під себе, навіть і тут, перед смертю, виявляючи свій жіночий інстинкт. Там же, коло ніг її, лежала спутана кізка. Засуджена піддержувала зубами сорочку, що спадала наниз. Здавалося, що, не зважаючи на жахливе становище, їй була прикра свідомість, що її поставлено майже голу перед очі стількох людей. Та бал навіщо була їй тепер ота соромливість?

— Господи Ісусе,— раптом вигукнула Флер - де - Ліс,— гляньте, любий кузен,— це ж та сама вредна циганка з козою.

І з цими словами повернулась до Феба. Він пильно дивився на віз. Він був страшенно блідий.

— Яка то циганка з козою? — промурмотав він.

— Як то? — не вгавала Флер - де - Ліс.— Хіба ви не пам'ятаєте?

— Не розумію, про що ви таке кажете,— перепинив її Феб.

Він був зробив уже крок, щоб піти до кімнати; але Флер - де - Ліс, в якій знову прокинулись почуття ревності до цієї циганки, скинула на нього проникливим, недовірливим поглядом. Вона раптом невиразно згадала, ніби чула десь, що в справу цієї відьми вплутаний якийсь капітан.

— Що вам таке? — спітала вона Феба.— Вас начебто забентежила поява цієї жінки?

Феб роблено усміхнувся.

— Мене! ані стілечки! Ото ше!

— Тоді лишайтесь тут,— владно промовила вона,— і подивімось до кінця.

Довелося нещасному капітанові залишитися. Заспокоювало його трохи те, що засуджена не відривала очей від свого воза. Річ цілком певна — то була Есмеральда. Навіть на цьому останньому щаблі ганьби їй беаталання вона все

ще була прекрасна; щоки її схули, і через те великі чорні очі здавались ще більшими; блідий профіль був чистий і величний. Вона скидалася на колишню Есмеральду, як мадонна Мазаччіо на мадонну Рафаеля; була квітіша, тоніша, худіша.

Проте вона вже здалася на долю, і все в ній, крім почуття соромливості, було неначе розхитане,— така приголомшена здавалася вона, така пригнічена розpacем. Тіло її здригалося з кожним струсом вога, як щось неживе або розбите; погляд їй був тьмяний і божевільний. В очах її ще бреніла слізка, та була вона нерухома, сказати: б, замерала.

Тим часом злоповісний похід проіхав крізь юрбу серед радісних вигуків і цікавих поглядів. А втім, щоб бути правдивим істориком, ми повинні відзначити, що багато глядачів, і навіть твердих на вдачу, бачачи її красу й безпорадність, відчули до неї жаль. Віз під'їхав до паперти.

Перед головними дверима він спинився. Конвой побойовому пострівся з обох боків. Натовп принішк, і раптом перед цієї вроčистої й тоскної тиші, як свистілки, заверещали завіси, і навстіж розчинилися великі двійчасті двері. Тоді всі побачили в усю довжину глибоку, чорним оббиту, хмуру церкву, ледве освітлену кількома восковими свічками, що мигтіли десь віддалік на алтарі, і розаявлена, мов паща печери, на осяяній сонцем майдан. У самій глибині її, в темній апсидній ниші, бовванів велетенський срібний хрест, вимальовуючись на тлі чорного сукна, що звисало із стелі додолу. Церква була порожня. Тільки десь на хорах ледве видно було кілька священицьких голів, і коли відчинилися двері, з церкви долинув величний, грімкий, одноманітний спів, що, наче пориви вітру, падав на голову засудженій уривками скорботних псалмів.

«... Non tuncbo millia populi circumdantis me: exsurge, Domine: salvum me fac, Deus!

... Salvum me fac, Deus, quoniam intraverunt aquae usque ad animam meam.

... Infixus sum in limo profundis: et non est substantia».

У той самий час інший, непричтений до хору голос покликав з алтарних сходинок:

«... Qui verbum meum audit, et credit ei qui misit me, habet vitam aeternam et in judicium non venit; sed transit a morte in vitam».

Цей спів кількох загублених у темряві старих голосів лунав, як панахида, над цією чудовою істотою, повною молодості й життя, обвіяною пестливим весняним повітрям і залятою сонцем.

Юрба побожно слухала.

Нешасна, здавалося, поринала в глибину церкви і поглядами і думками. Її бліді губи ворушилися, немовби вона молилася, але коли прислужник ката підійшов до неї, щоб помогти злісти з воза, він почув, як вона пошепки вимовляє раз - у - раз: «Фе б».

Їй розв'язали руки, звели з воза разом з козою, яку теж розв'язали і яка аж замекекала з радості, почувши себе вільною; а тоді повели босоніж твердою бруківкою до нижніх сходинок порталу. Почеплений їй на шию мотуз тягся слідом за нею, немов повала за нею гадюка.

Спів в церкві урвався. У темній глибині її заворушився великий золотий хрест і низка свічок. Задзвеніли алебарди придверників, і трохи агодом перед глядачами розгорнулася ціла процесія священиків у ризах і діаконів у стихарях, яка, виспівуючи псалми, поважно рушила до засудженої. Але її погляд уп'явся тільки в одного — того, що йшов на чолі всіх, якраз за хрестоносцем:

— О! — прошепотіла вона, затремтівши, — внов той священик.

Це справді був архідіакон. Праворуч його був диригент хору з своєю паличкою, а ліворуч — його помічник. Архідіакон ішов, закинувши назад голову й непорушно встро-мивши перед себе широко розплющені очі, і гучно співав:

«De ventre inferi clamavi, et exaudisti vocem meam. Et projecisti me in profundum im corde maris, et flumen circumdedit me».

Коли він вийшов під осяяній сонцем високий стрілчастий

портал в своїй широкій срібній ризі з вишиваним чорним хрестом, він був такий блідий, що не одному глядачеві здалося, ніби то один з уклінних мармурових єпископів із саркофагів на хорах, який раптом підвівся, щоб стріти на порозі надгробка ту, що мала зараз померти.

Вона,— не менш від нього бліда, не менш схожа на статую,— мабуть не помітила, як у руку їй всунули важку засвічену свічку із жовтого воску; не чула, як писар верескливим голосом прочитав страшну формулу прилюдної покути; коли їй звеліли сказати амен, відказала а ш е п. Коли ж священик подав знак своєму почтові відійти і попростував до неї сам, до неї вернулося трохи сил і життя.

Вона почула, як кров бухнула до голови, і в її вже закляклій, захололій душі спалахнули рештки обурення.

Архідіакон повагом підійшов до неї; вона бачила, як навіть під цю неавичайну хвилину він перебіг її оголене тіло ревнивим, пристрасним, жадібним поглядом.

А тоді голосно спитав:

— Дівчино, чи просили ви в бога прощення гріхам і провинам своїм?

Потім, нахилившись до вуха її, додав (глядачі гадали, що він сповідає її):

— Чи хочеш бути моєю? Я ще можу врятувати тебе.

Вона прикро глянула на нього:

— Геть від мене, демоне, а ні, то я викажу на тебе. Він усміхнувся страшною усмішкою.

— Тобі не повірять... Тільки до злочину додаси і скандал... Відповідай скорше, чи хочеш бути моєю?

— Що ти зробив моєму Фебові?

— Він помер,— сказав священик.

Та тут безталанний архідіакон машинально підвів голову і побачив на тім боці майдану капітана, що стояв поруч із Флер - де - Ліс на балконі в квартирі Гонделор'є. Він поточився, провів рукою по очах, глянув ще раз, промурмтав якесь прокляття і все обличчя йому перекривилося.

— Ну, так, помирай же! — процідив він крізь ауби.— Хай ти не належиш нікому.

I, авівши над циганкою руку, вигукнув якимсь похоронним голосом:

— I nunc, anima anceps, et sit tibi Deus misericors!

Це була та аловісна формула, що нею закіпчували за тодішнім звичаєм ці страшні церемонії. Це був умовний знак священика катові.

Юрба стала навколошкі.

— Kyrie Eleison,— поклинули священики, що були під порталом.

— Kyrie Eleison,— проказала за ними юрба, і цей вигук перебіг по ній, наче плескіт морської хвилі.

— Amen,— сказав архідіакон.

Він повернувся спиною до засудженої, вронив голову на груди, скрестив руки, приєднався до решти священиків і незаабаром зник під темним соборним аводом разом із хрестом, свічками та ризами; тільки долина в його давній голос, що поволі втихав у хорі, виспівуючи повні безнадії біблійні слова:

«Omnes gurgites tui et fluctus tui super me transierunt!».

І чуючи стукіт обитих валізом ратиш алебирд стражників, що луною завмирав між колонами в церкві, здавалося, ніби то годинник вибиває засудженій її останню годину.

Але соборні двері лишались відчинені, і крізь них видно було порожню, зажурену, в жалобу прибрану середину церкви, де не світились свічки, не чулося людського голосу.

Засуджена не рухалась, чекаючи, що зроблять їй далі. Хтось із сержантів спитав про це метра Шармолю, який під час усієї цієї сцени роздириявся на барельєф на великих дверіх, що зображені, на думку одних, Авраамовою жертвою, а на думку інших — здобування філософського каменя, де ангел уособлював сонце, оберемок хмизу — вогонь, Авраам — майстра.

Нелегко було відірвати його від цього споглядання; але нарешті він таки повернувся і подав знак, і тоді двоє одягнених у жовте катових прислужників підійшли до циганки, щоб знову зв'язати її руки.

Коли нещасна сідала в алоповісний вів, щоб іхати до своєї останньої станції,— здавалося, душу їй стис невимовний жаль за життям. Вона звела була свої сухі, почервонілі очі до неба, до сонця, до сріблястих хмар, де неude помережаних блакитними трапеціями та трикутниками; потім перебігла поглядом навколо себе,— по землі, по натовпу, по будинках... Аж раптом, коли один атих одягнених у жовте зв'язував уже їй лікти, вона нестяжно, радісно скрикнула. Отам, на отому балконі, на розі майдану, вона побачила його,— його, свого друга, свого владаря, свого Феба, свое, сказати б, друге життя! Судя збрехав! священик збрехав! це ж напевне був він, вона не могла сумніватися в тому; він стояв там, живий, гарний, як і перш гарно одягнений, а пером на капелюсі, із шпагою при боці!

— Феб! — скрикнула вона,— мій Феб!

І простягла була до нього свої тремтячі в любові й захвату руки, та вони вже були зв'язані.

Вона бачила, як капітан насупин брови, як красива молода дівчина, що спиралась йому на руку, преаирливо викривила губи й скинула на нього гнівним поглядом; потім бачила, що Феб сказав щось, чого вона не могла чути, і обон зникли за заскленими балконними дверима, які зараз же зачинилися.

— Феб! — скрикнула вона в нестяжі,— невже ти віриш цьому?

Тут ій майнула жахлива думка. Ій спало на пам'ять, що її засуджено і за вбивство Феба де Шатоєра.

Досі вона витерплювала усе. Але цей останній удар був надто жорстокий. Вона, як мертвa, упала на брук.

— Ну бо, заберіть її на вів,— сказав Шармолю,— треба кінчати.

Ніхто досі не помітив у галереї, де стояли статуї королів, якраз над стрілкою порталу, якогось чудного глядача, що уважно стежив за всім і був такий непорушний, так випростувавши і таке мав потворне обличчя, що коли б не його дивне, напівчервоне, напівфіолетове вбраниння, його можна було б узяти за одну з тих камінних потвор, крізь

паці яких шість віків уже витікає вода з довжелезних соборних ринв. Глядач цей не спустив з ока нічого, що відбувалося, починаючи з півдня, перед соборним порталом. Ще напочатку він непомітно для всіх міцно прив'язав до одної з колон у галереї грубий вуалуватий мотуз, кінець якого спадав додолу. Зробивши це, він почав спокійно стежити за всім, від часу до часу посвистуючи, коли повзнього пролітав дрізд. Як тільки катові прислужники взялись бути виконувати безстрасний наказ Шармолю, він переліз через балюстраду і ногами, колінами й руками вчепився в свій мотуз, а тоді, наче дощова крапля пошибці, покотивсь уніз, по фасаду, потім швидко - прудко, як кішка, що сплигнула з даху, підбіг до катів, чимдуж вдарив їх, поваливши на землю, одною рукою схопив циганку, немов дівчинка свою ляльку, і одним скоком опинився у церкві, підіймаючи дівчину в себе над головою і викрикуючи страшним голосом:

— Притулок!

Подія ця відбулася так швидко, що вночі можна було б побачити все при свіtlі однієї блискавки.

— Притулок! притулок! — повторила за ним юрба, і оплески десяткох тисяч рук запалили радістю й гордістю єдине око Квазімодо.

Цей струс очуттив засуджену. Вона розплющила очі, глянула на Квазімодо, а тоді раптом знову заплющила їх, наче алякавши свого визволителя.

I Шармолю, і кати, і варта мов прикипіли до місця. Справді, у стінах собору богоматері не можна було займати засуджену. Собор вважали за пристановище. Всі закони людські спинялися у його порога.

Квазімодо став під великим порталом. Широченні ноги його, уперті в церковні плити, здавалися важкими романськими колонами. Велика кошлатая голова западала йому між пліч, наче в довгогривих, короткошиїх левів. Молода дівчина вся тремтіла, звисаючи з його моволистих рук, мов якась біла завіса; але він тримав її так обережно, наче боявся, щоб вона не аламалася, не зім'ялась. Немов би

він був свідомий того, що це щось ніжне, тонке, коштовне, створене не для таких, як його, рук. Інколи аж здавалося, що він боїться торкатись її, навіть дихнути на неї. І раптом отискав її в обімах, пригортав до незграбних своїх грудей, як щось свое, як свій скарб, — так, як зробила б і мати цієї дівчини. Його погляд, схожий на погляд гнома, спускається на неї, обливаючи її ніжністю, вболіванням і жалістю, а тоді раптом зводився, кидаючи близкавиці. Під такі хвилини жінки разом і сміялись і плакали і вся Юрба в захваті тугої ногами, бо й справді в Квазімодо була тоді певна краса. Він був прекрасний, він, цей безбатченко, цей знайда, цей підцицько, він почувався себе величним і дужим, він одверто дивився в обличя цьому суспільству, яке вигнало його геть і над яким він так владно тепер панував, цьому людському правосуддю, в якого він видер його жертву, усім цим тиграм, що марно вишкряють на неї зуби, отим жандармам, суддям, катам, усій цій твердині королівської влади, яку він, нікчемний, допіру звалив з божою допомогою.

До того ж було щось зворушливе в тому опікуванні, яке несподівано виявила така потворна людина до такої занедоленої, в тім, що смертницю врятував Квазімодо. Тут з'їхлися, допомагаючи одна одній, дві крайності нещасти, — від природи і від людей.

Однаке, переживши хвилину тріумфу, Квазімодо раптом зник в церкві разом з своєю ношею. Юрба, що завжди кохається у всіляких відважних вихватках, вишукувала його очима в темнім соборі, жалкуючи, що так недовго довелось його бачити. Раптом він знов показався в кінці галереї із статуями французьких королів; як вихор, перебіг він її, підносячи на руках свою забіг і вигукуючи: «Притулок!» Юрба шалено заплескала в долоні. Переїхши галерею, він знову щезнув у церкві. А тоді ще раз показався на верхній площадці, так само несучи на руках циганку, так само біжачи, як скажений, так само викрикуючи: «Притулок!» І Юрба знову плескала. Нарешті він утретє з'явився на вершку башти, де висів великий дзвін;

здавалось, він гордо показував звідтіля всьому місту ту, яку він врятував, і його грімкий голос, який так рідко хто чув і якого сам він ніколи не чув, тричі вигукнув у нестягі до хмар: «Притулок! притулок! притулок!»

— Слава! слава! — кричала юрба, і, чуючи ці гучні крики, дивувались на тім береаі і юрба, що айшлася на Гревському майдані, і відлюдниця, що, чекаючи на циганку, не відривала від шибениці очей.

— ►

I. ГАРЯЧКА

Клода Фролло не було вже в соборі, коли його названий син так раптово роасік той фатальний вузол, що його нещасний архідіакон затяг на циганці і в якому заплутався сам. Увійшовши до ризниці, він здер із себе ризу, митру й оарі, кинувши все це на руки адивованому пономареві, прокрався потайними дверима, а тоді, звелівші перевізникові в Терені приставити себе на лівий берег Сени, навмання пішов горбастими університетськими вулицями, на кожнім кроці зустрічаючи купки чоловіків і жінок, які весело поспішали до моста Сен - Мішель, сподіваючись встигнути ще побачити, як вішатимуть відьму,— ішов блідий, приголомшений, і був сторопільний, засліплений, здичавілий, наче нічний птах, якого вдень сполохнули й переслідують діти. Він не знав, де був, про що думав, чи не марив він. Він ішов, він біг по вулицях, не питуючи себе куди, не дивлячися навколо, немов його гнав увесь час Греський майдан, той страшний Греський майдан, що його він невиразно відчував у себе за спиною.

Так поминув він гору Сент - Женев'єв і нарешті вийшов за місто воротами Сен - Віктор. Але біг і далі, аж поки, повертаючися назад, міг бачити університетські башти і поодинокі будиночки передмістя, і тільки коли ненависний Париж заховався, кінець - кінцем, десь за горбовиною, коли він почув себе за сто лье від нього, серед безлюдних ланів,— він спинився і перевів дух.

Тоді страшні думки зароїлися йому в голові. Він побачив

наскрізь свою душу і весь здригнувся. Він згадав цю дівчину, що загубила його і сама через нього загинула. Він перебіг хмурим поглядом той подвійний покрученій шлях, яким вів фатум його і її долю, аж поки, довівши до пере хрестя, безжалісно розбив їх одну об одну. Він подумав про безглуздя вічних зароків, про марність чесноти, науки, релігії, доброчесності, про те, який непотрібний той бог. Він щиро захопився цими лихими думками і щодалі глибше поринав у них, то виразніше чув у собі сатанинський сміх.

І коли, копиrsaючи так у себе в душі, він побачив, скільки місця залишила в ній природа для пристрастей, він засміявся собі ще гіркіше. Він розворував на дні свого серця всю ненависть, всю алобу свою; і тоді байдужим оком, оком лікаря, який оглядає хворого, побачив, що ненависть ця, ця алоба — не що, як викривлена любов, бо любов, це джерело добра у людини, оберталася в священиковим серці у щось потворне, бо кожен подібний до нього, стаючи священиком, став разом з тим демоном. Він був зайшовся нестяжним сміхом, але раптом ablíd на згадку про те найстрашніше, що крилося в його рокованій пристрасті, про це гризьке, отруйне, алісне, невблаганне кохання, яке привело одну — до шибениці, другого — до пекла, її засудило на страту, його ж — на муку безвічну.

Через хвилину він знов засміявся, згадавши, що Феб не вмер, що після всього, що сталося, капітан був живий, веселий, задоволений, зодягнений пишніше, ніж будь-коли, і мав нову кохану, яку привів подивитись, як вішатимуть колишню. Ще дужчим сміхом роалігся він на думку, що з усіх людей, кому він бажав смерті, єдина циганка, до якої якраз він не мав алоби, була її єдина істота, якій він ту смерть заподіяв.

Від капітана він переличув думкою до юрби, і відчув якусь неабагненну ревність. Він подумав, що вся та юрба, всі, хто тільки там був, бачили його кохану в самій сорочці, майже зовсім голу. Він аж боляче стис собі руки на думку, що цю жінку, підглянути в темряві тіло якої було б для нього найвищим щастям, поставлено перед білого дня перед

очі всієї юрби, одягнену, як для почі любовних утіх. Він плакав з люті, бачачи ці таємниці кохання навік заневажені, забруднені, оголені й заплямовані. Він плакав з люті, уявляючи собі, скільки безчесних поглядів устромлялося в цю абияк одягнену на неї сорочку; і як цю чудову дівчину, цю незайману лілею, цей келех, повний невинності й насолоди, до якого він не міг би й торкнутись губами, щоб вони боязко не затремтіли,— як келех цей обернувся в якусь спільну діжку, до якої якнайнижчі оденки паризької людності — злодії, жебраки, лакеї — айшлися пти гуртом аухвалу, гріховну і плотську свою насолоду.

А коли він намагався уявити собі все те щастя, якого він міг би зажити ще тут, коли б вона не була циганка, коли б він не був священик, коли б не існував Феб і вона його покохала б; коли він думав, що могло ж таки і йому судитись безхмарне, повне любові життя, що і під цю хвилину скільки ж є на землі щасливих пар, що раюють у довгих любовних розмовах десь під помаранцевими деревами, на березі струмка при сонці наваході, під зоряним небом; і що і він міг би з'єднатися з нею в таку саму блаженну пару — тоді серце його і ніжно мліло, і розаривалося з розпачу.

О, ця думка! ця думка про неї! Ця настирлива думка, що весь час верталась до нього, що мучила його, гризала мозок йому, краяла душу. Він не жалкував, не розакаювався; він вчинив би і тепер так, як учинив перше; він волів бачити її в руках ката, аніж капітана. Але він страждав; страждав так, що не раз видирав собі пасма волосся, щоб подивитися, чи не посивіло воно.

Одного разу йому збурло на думку, що, мабуть, під цю якраз хвилину її ніжну, прекрасну шийку стискає залізним зашморгом той жахливий ланцюг, який він бачив уранці. І на думку цю його аж облило потом.

Іншим разом, сміючись діавольським сміхом з самого себе, він віставив в уяві своїй Есмеральду, як він бачив її вперше — жваву, безтурботну, веселу, чепурну, окрілену, яка танцювала й співала, і Есмеральду її останнього

дня,— в сорочці, з мотузом на шиї, що босоніж повагом сходить до шибениці недоладною драбиною; і, уявивши собі ці два образи, аж скрикнув не своїм голосом.

Але в той самий час, як у душі його буяла ця буря одчаю, усе згинаючи, перевертаючи, видираючи з корінням, ламаючи й трошачи в ній, він озирнувся на окільну природу. Коло ніг його порпались у кущах кури, даюбаючи щось на землі, і виблискували під сонцем барви сті жуки; над головою його пливли в блакитному небі сіруваті плямисті хмарки; десь на обрії стримів над кривиною горба шиферний шиль абатства Сен-Віктор; а на пагорку Копо стояв мельник і, посвистуючи, дивився, як вертяться крила його вітряка. Пому зробилося боляче, бачачи це діяльне, налагоджене, спокійне життя, що набирало круг цього таких різноманітних форм. І він знову пустився бігти.

Так біг, так блукає він до самого вечора. Так цілий день тікав він од природи, від життя, від самого себе, від людини, від бога, від усього в світі. Вряди - годі він падав долілиць на землю і нігтями виравав молоді парості. Вряди - годі він спинявся десь на безлюдній сільській вулиці і тоді такі нестерпні думки обсідали йому голову, що він обіруч скоплював її і намагався зірвати з плечей, щоб розтрощити о брук.

Коли сонце схилялось на захід, він почав знову копиратись у себе в душі, і йому здалося, ніби він забожеволів. Буря, що не вщухала в ньому, відколи він втратив надію врятувати циганку,— буря ця не лишила в ньому жодної здорової думки, жодного сталого почуття. Пого розум був майже вкрай знівечений. Тільки два образи виразно й поставали у ньому — Есмеральда і шибениця; решту повивав морок. Ці два образи, поставлені поруч, утворювали жахливу картину, і що далі зосереджував він на них рештки своєї уваги й думок, то більше зростали вони перед очима його в якійсь химерній прогресії, один — обертаючись в щось принадне, чарівне, прекрасне, осяйне, другий — в страховину, аж поки Есмеральда не видалася йому зіркою, а шибениця — велетенською кощавою рукою. Та дивна річ,— при всіх своїх муках він майже

не думав про смерть. Такою вже був він людиною. Він цупко тримався за життя. А, мабуть, і те, що він бачив перед собою пекельний вогонь.

Тим часом день поволі згасав. Почуття живої людини, що лишалось ще в ньому, підказало йому, що час вже вертати. Він гадав, що зайдов десь далеко від Парижа, але, придивившися до місцевості, зауважив, що він тільки обійшов навколо університетського муру. Праворуч його зносилися над обрієм давнинця Сен - Сюльпіс і три високі шпилі Сен - Жермен - де - Пре. Він подався туди. Почувши оклики варти з зубчастих мурів Сен - Жермен, він повернувся в інший бік і пішов стежкою, на яку натрапив між млином абатства і підміською лікарнею, і незабаром опинився край Пре - о - Клерк. Луг цей відомий був як дуже невпокійне і вдень і вночі місце. Він був гідрою нещасних сен - жерменських ченців: *Quod monachis Sancti Germani pratensis hydra fuit, clericis nova semper dissidiorum capita suscitantibus.* Архідіакон злякався придумці, що може когось там надибати; він боявся самого вигляду людського обличчя; він още обминув уже Університет і передмістя Сен - Жермен; він хотів вернутись до міста якомога пізніше. Отже, він пішов у довж Пре - о - Клерк, вийшов на беалюдну стежку, що тяглася край Дьє - Неф, і нарешті, дістався берега. Тут Клод відшукав перевізника і той за кілька паризьких деньнів повіз його Сеною до околиці Сіте, щоб зсадити на тому вузькому пустельному березі, де читач бачив уже замріяного Гренгуара і що тягнеться вадовж затилля королівських садів проти острова «Перевізника корів».

Одноманітне поколихування човна і плюскіт води трохи вібіто присипали нещасного Клода. Коли перевізник поїхав назад, він лишився стояти на березі, безглуздо дивлячись перед собою, тоді як все хиталося перед ним, набираючи химерного вигляду. Так бував іноді, коли розум втомлюється від надмірної муки.

Сонце спочило за високою Нельською баштою. Сутеніло. Небо було білясте, вода в річці — біляста. А поміж двома

цими білими смугами темною масою вирізнявся лівий берег Сени, куди архідіакон непорушно затопляв очі, і що, дедалі вужчаючи, встремлявся, як чорна стріла, в туманий горизонт. Він був укритий будинками, що чітко вимальовувалися тепер своїми темними обрисами на ясному тлі неба й води. Де - не - де засвічувалися вже вікна, наче жар крізь отвори пічної затулки. Цей величезний чорний обеліск, увігнаний між двох білих запон — неба й річки, дуже в цьому місці широкої, справив на Клода якесь дивне враження, подібне до того, що його можна було б дістати, лігши горілиць під давіницею Страсбургського собору й дивлячись на її велетенський шпиль, що десь - високо губиться у вечірнім сутінку. Тільки й того, що тут навпаки — Клод стояв, а обеліск лежав; а що річка, відбиваючи небо, ще більше заглиблювала безодню коло його ніг, то довжелезний ріг цей, здавалося, так само сміло вганявся у простір, як і той соборний шпиль,— отже й враження було таке саме. Враження це навіть ще збільшувалося, бо тут справді була Страсбургська давіниця, але Страсбургська давіниця заввишки в два льє; щось нечуване, велетенське, незмірне; споруда, якої не бачило жодне людське око; щось подібне до Вавилонської башти. Димарі будинків, зубці мурів, гостроверхі дахи, шпиль Августінського монастиря, Нельська, башта усі ці нерівності, що виаублювали профіль колосального обеліска, додавали до цього ще дивне враження якоюсь примхливої, химерної скульптури. І Клод, що починав вже галюцинувати, нібито бачив, на власні очі бачив, пекельну башту; тисячі вогнів, що світилися геть по всій цій жахливій вежі, здалися йому отворами у вміщенні усередину величезній печі; гомін, що долинав звідти, — елементом і хрипінням. Тоді його охопив страх; він затулив вуха руками, щоб нічого не чути, повернувся спиною, щоб нічого не бачити, і хапливою ходою подався геть від страшного цього марева. Та ба, марево те було в ньому самому.

Коли він знов опинився на вулицях, перехожі, блідо осяяні світлом з вітрин, видалися йому якоюсь нескінченною низкою привидів, що сновигали повз нього. В ухах

Його розлягався чудний гуркіт, голову обсідали химерні думки. Він не бачив ні будинків, ні бруку, ні возів, ні чоловіків, ні жінок; натомість був хаос невизначеніх речей, що аливалися одні з одними. На розі вулиці Барільрі була бакалійна крамничка, що її піддашок за стародавнім звичаєм обчеплений був бляшаними обручами, до яких у свою чергу почеплені були дерев'яні свічки, що, хитаючись од вітру, клацали, наче кастаньети. На його ж думку це стикалися поночі кістяки монфоконських мерців.

— О! — пробелькотав він, — то нічний вітер же не їх один на одного і до брязкуту їхніх кайданів домішує стукіт кісток! Мабуть, і вона там, між ними!

Не даючи собі ради, він ішов навмания. Незабаром він опинився на мосту Сен - Мішель. Одне з вікон нижнього поверху світилося, і він підійшов до нього. Крізь розбиту шибку він побачив дуже непоказну кімнату, що навернула його на якісь невиразні спогади. У кімнаті цій, ледве освітленій нужденною лампою, був якийсь молоденький, веселій з лиця блондин, що, гучно розлягаючись сміхом, цілавав дуже задирливо убрану молоду дівчину; коло лампи, ж, наспівуючи деренькучим голосом, пряла стара жінка. Уривки її пісні долинали до священика, коли тільки не реготав юнак; і було в тій пісні щось загадкове й страшне.

Гей, Гревський майдане, гей, вий, комашись!
Вертися, мое веретено, вертись,
Он кат вже сристить на майдані,
Спряди 'му мотуз конопляний.
Гей, Гревський майдане, гей, вий, комашись!

Ай ловкий, ай ловкий мотуз конопляний!
Не сйтє пшениці і жита, селяни,
Посійтє коноплі від Ванир до Ici,
Не вкрав його алодій, те диво краси,
Той ловкий, той ловкий мотуз конопляний!

Гей, гей, комашися, майдане, і вий!
Дивітесь, вікна, на зашморг міцний,
Ось він, кислоокий, на шії
В веселої дівки - повій.
Гей, гей, комашися, майдане, і вий!

Потім юнак знову сміявся та милував дівчину. Стара жінка була Фалурдель; дівчина — повія; юнак — його брат Жеан. Архідіакон дивився далі. Чи не однаково було йому тепер, на що саме дивитися. Він бачив, як Жеан підійшов до вікна по той бік кімнати, відчинив його, глянув на набережну, де зоріли тисячі освітлених вікон, і сказав, зачинаючи знову вікно:

— Гай, гай! Надворі вже темно. Городяни засвічують свічки, а боженська — зорі.

Потім знов підійшов до стола і, розбивши пляшку, що стояла на п'яму, вигукнув:

— Вже й порожня, побий його лиха сила! І грошей чорт — ма! Голубко моя, я тільки тоді славитиму Юпітера, коли він оберне ваші білі груди на дві чорні пляшки, в яких я вдень і вночі міг би ссати бонське вино.

Дівчина розсміялася цьому милому дотепові, і Жеан вийшов з кімнати. Клод тільки й устиг прилягти до землі, щоб брат не побачив часом його обличчя, отже й не піанав би його. На щастя, на вулиці було темно, а школляр був п'яній. Проте він помітив таки архідіакона, що лежав у болоті на бруку.

— Отакої! — сказав він, — ось хто добре погуляв сьогодні.

І по цій мові штовхнув ногою Клода, що затяів дух.

— П'яній, як ніч, — знову сказав Жеан. — Аж нікуди більше. Наче п'явка, одірвана від винної бочки. Та він лисий, — додав він, нахиляючись; — старий вже! *Fortunate senex!*

Тут Клод почув, що його брат пішов уже далі, міркуючи вголос:

— А втім, розум велика річ, і мій брат архідіакон дуже щасливий, що він така розсудлива й грошовита людина.

Тоді архідіакон підвісся і щодуху побіг до Собору богої матері, башти якого височіла в темряві над будинками. Коли, задихавшись, він прибіг нарешті на соборний майдан, то поточився назад, не зважуючись звести очей на аловісну будівлю.

— О,— сказав він півголосом,— неваже це справді сталося тут, сьогодні, сьогодні вранці?

Нарешті він глянув на церкву. Фасад її був темний; ззаду вигравало зорями небо. Молодик, підбившись над обрієм, стояв тепер якраз коло верху правої башти і здавався якимсь світним птахом, що сів на тих бильцях із вирізбленими темними трилисниками. Двері в соборі були зачинені; але архідіакон завжди мав при собі ключ від башти, де містилася його лабораторія. Завдяки цьому він і потрапив до церкви.

В ній було темно й тихо, наче в печері. По довгих тінях, що падали звідусіль широкими смугами, він здогадався, що жалібні заслони, повішені з нагоди вранішньої церемонії, ще не знято. Десять у самій глибині мороку іскрився великий срібний хрест, весь поцяткований блискітками, наче млечний путь на небі цієї скорботної ночі. Довгі вікна на хорах визирали спонад чорних запон вершечками своїх стрілок, і барвисті шибки іхні, крізь які сіялось місячне проміння, набирали того непевного нічного фіолетово-білясто-блакитнявого відтінку, що його можна побачити тільки на обличчях у мерців. І архідіаконові, що бачив скрізь навколо хорів ці бліді стрілки, вважалися митри засуджених на муку епіскопів. Він заплюшив очі і коли знов розімкнув їх, йому вже здалося, нібито чиєсь бліді обличчя оточили його й дивляться просто на нього.

Він кинувся бігти по церкві. Але йому знов видалося, що церква і собі хитається, ворушиться, дихає й оживає; що всі колони обертаються на величезні лапи, які, наче широкими кам'яними лопатами, вигортують спід себе землю; що весь велетенський собор перетворюється на якогось дивовижного слона, який сопе, який замість ніг переступає колонами, замість хобота має дві башти, а замість попони—широкенну чорну завісу. Оця гарячка або божевілля його дійшли вже того крайнього щабля, звідки безталанному архідіаконові весь довколишній світ видавався якимсь видимим, доторканим, страшним Апокаліпсісом. Була хвилина, коли він відчув був полегкість. Увійшовши в бічну

галерею, він побачив за стовпищем колон якийсь червонуватий мигтючий вогник. Він побіг до нього, як до провідної зорі. То була маленька лампочка, що днями й ночами освітлювала загратований громадський молитовник собору Богоматері. Він жадібно кинувся до святої книги, сподіваючись знайти в ній якесь втішне або підбадьорливе слово. Книга була розгорнута на сторінці з Іова, і він перебіг її пильним поглядом.

«...І тоді дух пролетів перед лицем моїм, і відчув я легкий подих, і волосся стало мені дібом».

Прочитавши ці аловісні слова, він почув те, що почув би і сліпець, вкововшись об палицю, яку б він схопів був підніти. Коліна його зігнулися, і він упав на плити, згадавши ту, що сьогодні померла. В голові йому начебто бухав жахний дим, начебто вона обернулась йому на пекельну піч. Довго, здавалось, лежав він отак, ні про що вже не думаючи, розчавлений, збеаволений під рукою демона. Нарешті, почувши в собі трохи сили, він захотів сховатися у себе на башті коло вірного свого Кваімода. Він пілвівся; а що йому було моторошно, то він уявив, щоб світити собі, лампочку, яка стояла над молитовником. Це було святотатство, але він був у такому стані, що не міг уже зважати на такі дрібниці.

Він поволі вибрався баштовими сходами, весь охоплений таємничим страхом, що, напевне, відчували й поодинокі перехожі на Соборному майдані, бачачи такої пізньої години, як дедалі вище виблискує в баштових бійницях якесь загадкове світло.

Раптом в обличчя йому війнуло свіжим повітрям, і він опинився в дверях найвищої галереї. Було холодно; по небу тяглися хмари, тиснувшись і штовхаючись одна об одну білимі своїми краями, схожі на кригу, що скресла на річці. А застриглий поміж хмар молодик здавався небесним кораблем, затертим цією повітряною кригою. Архідіакон глянув на ніза і якусь хвилину дивився в просвіті колонади, що сполучала обидві башти, у повиту димним серпанком далечінь на неосяянє стовпище гострих пари-

зьких дахів, щільно збитих, дрібненьких, як морські хвили тихої літньої ночі. Місяць кидав бліде проміння, закрашуючи небо і землю в попелястій колір.

Під цю хвилину тонким, третячим голосом заговорив баштовий годинник. Вибило північ. Священикові спав на пам'ять південь, коли так само пробило дванаадцять годин.

— О,— прошептав він,— вона, напевне, вже захолола.

Аж раптом подув вітеру загасив його лампу, і майже разом з тим на протилежному розі башти перед ним з'явилася якась тінь, якась білувата пляма, щось схоже на постать, на жінку. Він здригнувся. Поруч цієї жінки стояла кізка, і її мекекання аливалося в гудінням останнього удару баштового годинника. Йому стало сили придвигатися. То була вона.

Вона ула бліда, засмучена. Коси її, як і вранці, спадали на плечі; але на шиї вже не було мотуза, руки вже не були зв'язані: вона була вільна, вона була мертвa. На ній було біле вбрання і білій серпанок на голові. Вона простирувалася до нього, повагом, дивлячись у небо. Привидля кози йшло за нею. Він почував себе надто скам'янілим і обважнілим, щоб тікати. Тільки шоразу, як вона робила крок уперед, він оступався назад. Так опинився він під темним зводом сходів. Від думки, що вона теж, мабуть, прийде сюди, по ньому перебіг мороз; коли б вона це зробила, він вмер би із жаху.

Вона й справді з'явилася коло дверей перед сходами, спинилася була край порога, пильно глянула в темряву і, нібіто не помітивши архідіакона, пішла далі пова нього. Вона видалася йому вищою на зрост, ніж за життя; він бачив, як крізь її біле вбрання просвічувалося місячне проміння; він чув її подихи.

Коли вона минула його, він теж почав спускатися сходами, так само повільно, як і той привид, сам себе вважаючи теж за привид, блукаючи хмурим поглядом, почуваючи, як дібиться йому волосся, стискаючи в руці загаслу вже лампу; і крадучись отак униз крученими сходами, виразно чув чийсь голос, що сміявся і нашпітував йому в уші:

«...І тоді дух пролетів перед лицем моїм, і відчув я легкий подих, і волосся стало мені либом».

ІІ. ГОРБАТИЙ, ОДНООКИЙ, КРИВИЙ

За середньовіччя, аж до Людовіка XII, кожне місто у Франції мало свої заповідні притулки. Серед потопу варварських законів і кар, що заливав старовинні міста, притулки ці були чимсь як островами, які підносилися над рівнем людського правосуддя. Причаливши до такого острому, злочинець мігуважати себе за врятованого. Міські округи мали трохи не стільки ж притулків, як і шибениць. Був у цьому надужиток безкарності поруч з надужитком кар — два негативні явища, що намагались взаємно урівноважити одне одне. Королівські палаці, готелі принців, а надто церкви, мали права притулків. Іноді право це тимчасово визнавали й за цілими містами, коли їх бажано було занову заселити. Людовік XI 1467 року надав таких прав Парижу.

Як тільки злочинець вступав до притулку, він ставав як святий; але він мусив пильнуватися: як тільки він виходив звідти хоч на один крок, як занову потрапляв у вир алигоднів. Колеса, шибениці й дуби, чатуючи на свою жертву, весь час зорили навколо того притулку, наче акули навколо корабля. Таких аж посивілих там засуджених подибували і в монастирях, і на палацових сходах, і в садах абатств, і на церковних папертях; отже, притулок являв собою нову в'язницю. Бувало, що, за уроочистою постановою парламенту, це право порушували і засудженого віддавали до катових рук; але такі випадки траплялися рідко. Парламенти боялися єпископів, і коли між представниками мантії і ряси виникала сутичка, мантії чимало таки діставалось віл ряси. Іноді, однаке, як от у справі убивця паризького ката Пті - Жана або Емері Русо, убивці Жана Валере, суд діяв всупереч церкві і, кінечкінцем, виконував вирок; але, поза цими парламентськими постановами, лихо було тому, хто силоміць порушував право притулку. Кожен чув про смерть Робера де - Клермона, маршала Франції, і Жана де - Шалона, маршала Шампані; а там же йшлося тільки про авічайнісінського

вбивцю, Марка Перрена, крамарчука в якогось мінайла; та маршали виламали двері в церкві Сент - Мері. А це вже було нечуване.

Притулки ці були в такій величій повазі, що, як переказувано, вона передавалася іноді навіть тваринам. Еймуен опонідав, ніби олень, що його переслідував Дагобер, сховався біля надгробка святого Деніса, і гончаки круто спинилися, почавши лише валувати.

В церквах звичайно були комірчини, про тих, хто приходив шукати в них захисту. 1407 року Нікола Фламель звелів спорудити для них під склепіннями церкви Сен - Жак - де - Бушрі окреме приміщення, що стало йому в чотири ліври су і шістнадцять паризьких деньс. У Соборі паризької богоматері така келія містилася на даху бічної галереї, під камінними опорами. коло самого головного муру, якраз там, де тепер сторожиха розвела садок, що так само скидається на висячі сади вавилонські, як салат на пальму, а сторожиха — на Семіраміду.

Отуди, щодуху перебігши баштами й галереями, Кваімодо і приніс тріумфуючи Есмеральду. У весь час, поки він біг, молода лівчина лишалась майже непритомна, в якомусь півні, відчуваючи тільки, як вона підіймається вгору, як кружляє, літає в повітрі, як щось заносить її з землі. Еряди годи, почувши буйний регіт і грімкий голос Кваімодо, вона напівозплющувала очі й тоді неї разом бачила під собою Париж, мов та червоно - блакитна мозаїка, єся поцяткована своїми неаліченними шиферними й черепичними дахами, а над головою — страшне й радісне обличчя Кваімодо. Тоді повіки її знову змикалися; вона впевнялася, що вже край усьому, що, поки вона була непритомна, її стратили, після чого її схопив і поніс цей потворний дух, який володів її долею. Вона не аважувалась подивитись на нього і скорялась усьому без ремства.

Але, коли розпатланий і засапаний давонар поклав її в келії - притулку і почав грубими своїми руками обережно роз'язувати мотуз, який боліче мулин її руки, вона відчула щось подібне до струсу, що раптом пробуджує морців,

коли темної ночі корабель вдаряється в скелю. У ній про-кинулися думки, один по одному почали навертатися спомини. Вона побачила, що перебував в Соборі парижької богоматері; пригадала, що її вирвано з катових рук; що Феб був живий, що Феб уже не кохав її; і коли дві ці думки, одна з яких затруювала другу, пройняли разом нещасну засуджену, вона звернулась до Квазімода, що стояв перед нею, страхуючи її своїм виглядом, і спітала:

— Навіщо ви врятували мене?

Він стривожено глянув на неї, наче силкуючись здогадатися, про що то вона говорить. Вона знову спітала те саме. Тоді він скинув на неї сумним - сумним поглядом і втік. Це її здивувало. Та трохи згодом він вернувся, несучи якийсь клунок, і кинув його до її ніг. То був одяг, який жалісливі жінки поклали для неї на порозі церкви. Вона спустила погляд, побачила себе майже голу і зашарілася. Життя верталось.

Квазімодо, здавалося, зрозумів її сором. Він затулив око свою широкою долонею і знов пішов геть, але цим разом повільною хodoю. Вона почала сквапливо одягатися. То було біле вбрання з теж білим серпанком. Так одягалися послушниці в Божого дому. Ледве вона закінчила одягатися, як знов увійшов Квазімодо. Під одною рукою він ніс кошик, під другою — сінник. У кошику була пляшка, хліб і ще якісь харчі. Поставивши кошик на підлогу, він сказав:

— Іжте.

А тоді поклав на плити сінник і знову промовив:

— Спіть.

То був власний обід давонаря, то була його власна постіль.

Циганка звела була очі, щоб подякувати йому, та не здолала вимовити хоч би й слово. Бідолаха був справді страшний. Вона спустила голову, вся здригнувшись з жаху. Тоді заговорив уже він:

— Я лякаю вас. Я дуже потворний, чи не так? Не дивіться ж на мене; тільки слухайте... Удень лишайтесь тут;

вночі можете гуляти по всій церкві. Але ні вдень, ні вночі не виходьте з собору. Ви загинете. Вас уб'ють, а я вмру.

Циганка зворушено підвела була голову, щоб відповісти. Та він десь зник. Вона лишилась насамоті, міркуючи над чудними словами цієї трохи що нелюдської істоти, вражена звуком його голосу, разом таким хрипким і таким ніжним. Потім вона озирнулася по келії. Це була кімнатка футів із шість у квадраті, з маленьким віконцем і дверима, що вели на трохи похилу черепичну покрівлю. Декілька ринв із звірячими мордами схилилися над нею з усіх боків, немов простягаючи шию, щоб роздивитись на неї крізь те віконце. Спопід даху витикалися нечисленні димарі, зносячи перед її очима дим мало не з усіх паризьких печей. Сумне видовище для бідолашної циганки, для цієї знайди, цієї смертниці, цієї безталанної істоти, позбавленої батьківщини, родини, домівки.

У той самий час, як думка про цю самотність завдавала їй незнаного досі болю, вона почула на руках і колінах у себе чиюсь волохату й бородату голову. Вона здригнулася (тепер вона лякалася всього) і глянула додолу. То була її кізка, моторна Джалі, що й собі побігла за нею, коли Квазімодо розгудив ватагу Шармоля, і що трохи не цілу годину лащилася коло її ніг, не діставши від неї жодного погляду. Циганка кинулась заціловувати її.

— О, Джалі,— казала вона,— я була й забула про тебе, а ти, виходить, завжди пам'ятав мене? О, тебе не можна назвати невдячною!

І тоді наче чиясь невидима рука раптом скинула той тягар, що так довго душив їй слізози на споді серця,— вона зайшлася плачем і, обливаючися слізми, почувала, як разом з ними з неї виходить усе найприkrіше, усе найгіркіше, що було в її муці. Коли ж споночіло, ніч видалася їй такою прекрасною, місяць таким приголубливим, що вона обійшла галерею круг усієї церкви. Це трохи розважило її серце,— такий мирний вигляд мала в цієї височини земля.

ІІІ. ГЛУХИЙ

Прокинувшись другого дня, вона пересвідчилася, що спала. Це незвичайне явище здивувало її. Вона так давно вже відвікла спати. Радісний промінь сонця на сході, просуваючись крізь віконце, падав ій на обличчя. Та разом з ним вона побачила у віконці і щось страшне,— бридке обличчя Квазімода. Вона мимохіть заплющила була очі— та даремно; ій і крізь рожеві повіки весь час вважався потворний вид цього одноокого щербатого гнома. Вона не розплющила ще очей, як почула грубий голос, що звертався до неї дуже лагідно:

— Не бійтесь. Я вам друг. Я прийшов подивитись, як ви спите. Вам же це ніяк не може пошкодити, коли я дивитимусь, як ви спите? Хіба не однаково вам, що я тут, коли у вас заплющені очі? А тепер я піду. Дивіться, я вже склався за мур. Можете розплющити очі.

Ще жалісливіший від самих слів цих був вираз його голосу. Зворушена циганка розімкнула очі. Пого вже справді не було видно. Вона підійшла до віконця і побачила нещасного горбаня, що затиснувся в заглибину муру в сумній і покірній позі. Не без зусилля перемігши огиду до нього, вона ніжно промовила:

— Ідіть сюди.

З руху її губів він висниував, що циганка жене його геть; отже він підвіся і повільно пошкутильгав від неї, спустивши голову й не наважуючись навіть скинути на молоду дівчину повним розпачу поглядом.

— Та йдіть же сюди! — скрикнула вона.

Але він ішов собі далі. Тоді вона метнулася з келії, підбігла до нього і скопила його за руку. Почувши її дотик, Квазімодо затремтів усім тілом. Він звів на неї благальний погляд і, побачивши, що вона тягне його назад, все обличчя йому заясніло радістю й ніжністю. Вона хотіла, щоб він увійшов до неї в келію; та він спинився на порозі.

— Ні, ні,— сказав він,— сові не можна входити в жай-вороняче гніздо.

Тоді вона граційно примостилася на своїй постелі; коло ніг її спала кізака. Якусь хвилину обов'язковою мовччи дивилася одне на одного: він — уражений красою, вона — потворністю. Раз - у - раз вона виявляла у Квазімода ще нові вади. Її погляд перебігав з його кривих ніг до горбатої спини, а горбатої спини до единого ока. Вона не могла уявити собі, що існують такі незграбні, недоладні створіння. Але в усій цій потворності було стільки чогось і сумного і лагідного, що вона починала звикати до неї.

Він перший урвав мовчання.

— Отже, ви сказали мені вернутися?

Вона ствердно хитнула головою і промовила:

— Так.

Він зрозумів її з киву..

— На жаль,— сказав він, ніби спинившися на цьому слові, я ж... я глухий.

— Бідолаха! — вигукнула циганка з виразом жалісливого співчуття.

Він гірко всміхнувся.

— Ви думасте, що тільки цього мені й не ставало, чи не так? Еге ж, я й глухий. Такий уже я вродився. Це жахливо, чи не правда? А ви, ви такі гарні!

У голосі бідолахи почувалася така широка свідомість свого безаталання, що циганка не могла примусити себе сказати хоч одне слово. До того ж однаково — він би її не почув.

— Ніколи ще,— провадив він далі,— я не усвідомлював так своєї потворності, як тепер. Коли порівнюю себе до вас, мене аж жаль бере, ба чачи, який я страшний потворт! Скажіть, я мушу справляти на вас враження якогось звіря... Адже ж ви, ви сонячний промінь, крапля роси, пташиний спів!. А я — я щось жахливе, ні людина, ні звір, щось гірше за ту тверду незграбну, підтоптану під ноги брукову каменюку!

І по цій мові розлігся сміхом, і сміх цей був страшніший над усе в світі.

— Так, я глухий,— знову провадив він,— та ви говоріть до мене на мігах. Так розмовляє зі мною і мій господар.

Незабаром я вгадуватиму ваші бажання з руху ваших губів, в вашого погляду.

— Ну, так скажіть мені,— сказала вона, усміхнувшись,— навіщо ви мене врятували?

Він пильно придивився до неї, поки вона говорила.

— Я зрозумів,— відповів він.— Ви питаете мене, на-вішо я вас урятував. Ви забули того нещасного, що пробував був украсти вас якось уночі, того нещасного, якому другого ж таки дня ви подали допомогу на ганебнім стовпі. За цю краплю води і крихітку жалості я можу відлячити тільки моїм життям. Ви забули цього нещасного, але він вас не забув.

Вона слухала його, зворушена до живого серця. На око йому набігла сльоза, але там і застигла. Як видно, він вважав для себе за справу честі не дати їй викотися.

Слухайте,— заговорив він знов, упевнившись, що стримав сльозину,— бачите оті височенні башти; людина, що впала б з них, померла б перш, ніж торкнулась землі; коли ви захотите, щоб я кинувся звідти, вам не треба буде казати жодного слова,— досить буде самого вашого погляду.

І по цій мові підвівся. Хоч і якою нещасною почувала себе циганка, а ця чудна істота будила в ній якийсь жаль. Вона подала йому знак лишитися.

— Ні, ні,— відказав він,— мені не треба бути з вами надто довго. Я почиваю себе тоді не при собі. Ви ж тільки з жалощів не відвертаєте від мене очей. Я піду десь, звідки зможу дивитись на вас так, що ви мене не побачите: це буде краще.

Він дістав з кишені металічний свицник.

— Ось маєте,— сказав він:— коли я буду потрібний вам, коли ви захотите, щоб я прийшов, коли вас не дуже страхатиме думка побачити мене,— свисніть. Його свистя чую.

І, поклавши свицник на землю, утік.

IV. ПІСКОВИК І КРИСТАЛ

Минали дні. В душу Есмеральди помалу - малу вертався спокій. Надмір горя, як і надмір радості — почуття надзвичайні, що не бувають тривалі. Людське серце не може довго зносити крайнього напруження. Циганка так настраждалася, що могла тепер тільки дивуватися. Почувши себе в безпеці, вона знов почала сподіватися. Хай її викинули поза суспільство, поза життя,— вона невиразно почувала, що їй, мабуть, пощастиТЬ їще вернутись до них. Її можна було б порівняти тепер до мерця, що має ключ від своєї домовини. Вона почувала, як потроху її покидають ті жахливі образи, що так довго її облягали. Усі ті страхіття, як П'єра Тортрю, Жак Шармолю, навіть священик — стерлися в її пам'яті.

До того ж Феб був живий; вона була певна того, вона його бачила. А життя Феба — це було все. Після стількох страшних душевних збурень, що сплюндували в ній усе, тільки одне почуття і лишилось в її душі недоторкане,— то кохання до капітана. Бо кохання те — наче дерево: воно росте саме по собі, глибоко розкорінюється по всій нашій істоті і часто ще зелениться на руїнах нашого серця. І — річ неабагненна — чим сліпіша та пристрасть, тим вона сталіша. Вона тим дужча, чим менше має під собою ґрунту.

Звісно, Есмеральда не могла думати про капітана без певної гіркоти. Звісно, це було жахливо, що і він допустився обмана, що і він повірив неможливому, повірив тому, що його хотіла вбити кінджалом та, яка не одне життя віддала б задля нього. Але, кінець - кінцем, не можна надто ремствувати на нього: хіба вона сама не призналась у своїм злочині? Хіба вона, мало-сила жінка, не скорилася, коли її взяли за муки? В усьому була винна вона. Їй треба було скоріше дати вирвати собі нігти, ніж признатися у такому. А втім, коли б їй тільки побачити Феба хоч один раз, хоч на одну хвилину, їй досить було б одного слова, одного погляду, щоб розвіяти ту

ману, щоб знов привернути його до себе. Вона в тому не сумнівалася. Вона сама собі давалася на підмову щодо різних дивних обставин, як от випадкової, мовляв, присутності Феба на її прилюдній покуті або а приводу молодої дівчини, а якою вів тоді був. То, безперечно, була його сестра. Хоч і як безпідставне було таке тлумачення, воно цілком задовольняло її, бо їй конче треба було вірити, що Феб кохав її увесь час, кохав тільки її. Хіба він не клявся їй в тому? Чого ж іще треба було цій наївній довірливій дівчині? До того ж хіба всі зверхні обставини в цій справі не скеровувалися скоріше проти неї, ніж проти нього. Отже, вона чекала. Вона сподівалася.

Крім того, сама церква, ця простора церква, що обступала її з усіх боків, що пильнувала, рятувала її, була чудодійним протиболючим засобом. Урочисті лінії соборної архітектури, познака релігії на всіх предметах, що оточували молоду дівчину, побожні, ясні думки, які, сказати б, проступали крізь шпари кам'яних стін, проти волі впливали на неї. Та звуки, що лунали в будівлі, були такі благочестиві, такі величні, що заспокоювали цю хвору душу. Монотонний спів духівництва, то ледве чутні, то громкі вигуки молільників, що відповідали священикам, гармонійне деренчання шибок, рев органу, який вигравав, наче сотня сурм, гудіння трьох давіниць, подібне до бруніння вуликів з величезними бджолами, весь цей оркестр, де безупинно то сходила до давіниці, то спадала в юрбу велетенська гама,— присипляли їй пам'ять, уяву, горе. Надто ж заколисували її давони. Вони, немов величезні якісь апарати, сказати б, заливали її потужними магнетичними хвильами.

Отже щоразу, як сходило сонце, вона зустрічала його дедалі більш заспокоєна, відпочила, не така бліда. В міру того, як загоювались її сердечні рани, знову розцвітали її грація і краса, тільки були вони вже якісь зосереджені, врівноважені. Почала вертатися до неї і колишня її вдача, почали навіть і веселість її, її мила гримаска, її любов до кізки, її пристрасть до співу, дівоча її соромливість. Одя-

гаючись вранці, вона не забувала ховатися в кутку своєї комірчини, — так боялася, щоб хтось не побачив її у віконце з горища якогось сусіднього будинку.

Іноді, відпочиваючи від думок про Феба, вона згадувала Квазімода. Це була єдина ланка, єдиний зв'язок, єдиний васіб, що сполучали її з людьми, з живими істотами. Бідолаха! Вона була ще далі від світу, ніж Квазімодо. Вона зовсім не розуміла того чудного друга, що послала їй примхлива доля. Не раз вона докоряла собі за невдячність, за те, що не навчилась не бачити його бридкості; але вона ніяк не могла звикнути до нещасного давонаря. Надто він був потворний.

Вона не підняла з підлоги свищика, що він дав їй. А втім Квазімодо від часу до часу приходив до неї першими днями. Вона докладала всіх сил, щоб не одвертатися від нього, надто не виявляючи огиди своєї, коли він приносив їй кошник з харчами або кухоль води, але він завжди помічав щонайменший прояв цієї огиди і тоді сумно йшов від неї.

Якось він аненецька прийшов, коли вона пестила Джалі. З хвилину він постояв був замисливши перед цією граційною групою, а тоді, хитнувши своюю здоровенною і неаграбною головою, сказав:

— Нещастя мое, що я надто скидаюся ще на людину. Я хотів би бути зовсім твариною, як оця коза.

Вона здивовано глянула на нього. Він відповів їй на погляд:

— О, я знаю гаразд, чому саме.

І пішов собі геть.

Іншим разом він показався в дверях келії (куди він ніколи не входив) якраз у ту хвилину, як Есмеральда співала якусь іспанську баладу, що її слів вона хоч не тяміла, але мотив якої запав їй у голову, бо нею заколисували її циганки, коли вона була зовсім маленька. Побачивши цю потворну постать, що так несподівано з'явилася у розпалі її співу, молода дівчина проти волі поточилася в жаху і замовкла. Бідолашний давонар упав навколошки на порозі і благально хрестив величезні неаграбні руки.

— О,— жалісливо вигукнув він,— благаю вас, співайте далі і не женіть мене.

Вона не схотіла завдавати йому прикрості і, тримячи всім тілом, знову розпочала романс. Проте потроху страх її роасіявся, і вона вся поринула в свою меланхолійну й протяжну пісню. А він, як і перш, стояв навколошках, хрестивши, наче для молитви, руки,— стояв, уважно дослухаючись, затамувавши дух і встремивши погляд в близкучі очі циганки. Немовби в очах тих він ловив її спів.

Іншим разом він прийшов до неї якийсь абентежений, боязний.

— Послухайте,— через силу вимовив він,— я маю вам щось сказати.

Вона знаком показала йому, що слухає. Він почав зітхати, напівроатулив був уже губи, немов ось - ось почне говорити, та потім глянув на неї, заперечливо читнув головою і, затуливши обличчя, повільно подався в келії, на превелике здивовання циганки.

Сломіж химерних скульптурних зображень, вирізьблених на соборних стінах, надто любив він одне, що в ним часто, здавалось, азирався по - братньому. Якось циганка почула, як він говорив до нього:

— О, чом же я не камінний, як ти!

Одного ранку Есмеральда підійшла до краю даху і почала дивитися на майдан поверх гостроверхої покрівлі Сен - Жан - ле - Рон. Квазімодо стояв там же, взаду неї. Він сам обрав собі таке місце, щоб якмога менше дошкуляти молодій дівчині своїм видом. Аж раптом циганка здригнулася, сльози й проміння радості враз бліснули в її очах, вона стала навколошкі край даху і, простягши руки, закричала розпащливим голосом:

— Феб! прийли! прийди до мене! Одне слово, тільки одне слово, ради самого бога! Феб! Феб!

І голос, і обличчя, і рухи, і все в ній було повне того одчаю, в яким потерпілій від гибелі подає сигнали далекому кораблеві, що весело пливе на обрії, пишаючись у соняч-

йому промінні. Кваїмодо вихилився з даху і побачив, що це любовне її жагуче благання звернене було до молодого, вродливого офіцера, який, хизуючись на коні в кінці майдану, вітав своїм капелюхом із султаном гарну пані, що всміхалась до нього з балкона. Однаке, офіцер нечув поклику непасної дівчини; він був надто далеко.

Зате її почув бідолаха - давонар. Тяжке вітхання вихопилося йому з грудей; він одвернувся; він тамував слюзи, що переповнювали йому серце; і раптом руки йому конвульсійно вп'ялились у голову, і коли він одняв їх, в кожній з них було по жмуту рудого волосся.

Циганка не звертала на нього ніякої уваги.

— Прокляття! — півголосом промовив він, скрегочучи зубами:— Ось яким треба бути! Слід тільки бути гарним на вроду.

Тим часом вона все стояла навколошках, вигукуючи вбудженим, як ніколи, голосом:

— О! Він вже сходить з коня. Він увійде зараз у той будинок!.. Феб!.. Він не чув мене!.. Феб!.. Яка ж вона вредна та жінка, що говорить до нього разом зі мною!.. Феб! Феб!

Глухий дивився на неї. Він розумів цю пантоміму. На око білному давонареві набігли були слюзи, та він здержал їх. Раптом він обережно смикнув її за край рукава. Вона повернулася. Він набрав спокійного вигляду:

— Чи хочете, я піду зараз по нього? — спитав він її.
Вона радісно скрикнула.

— О, піди, підіть, біжи, мершій! отої капітан! отої капітан! приведіть його до мене! я любитиму тебе!

Вона обняла йому ноги. Він не міг стриматися, щоб сумно не хитнути головою.

— Я зараз приведу його до вас,— сказав він спалим голосом.

А тоді відвернувся і прожогом кинувся бігти сходами, душачи в собі слюзи.

Вибігши на майдан, він побачив самого тільки красуня-коня, що стояв прив'язаний коло дверей будинку Гонделор'є;

капітан доніру ввійшов туди. Квазімодо звів погляд до церковного даху. Есмеральда стояла там само, в тій самій поставі. Він тужливо хитнув їй головою; потім прихилився до стовпа на ганку Гонделор'є, поклавши дожидатися капітана.

Цього дня в господі Гонделор'є вроцісто приймали гостей, як то бував перед весіллям. Квазімодо бачив силу людей, що входили у будинок, і не бачив, щоб хтось з нього виходив. Від часу до часу він поглядав на дах: циганка була непорушна, як і він. Прийшов конюх, відв'язав коня і завів його до стайні. Так минув цілий день. Квазімодо на ганку, Есмеральда на даху, Феб, безперечно, коло ніг Флер - де - Ліс.

Нарешті запала ніч; безмісячна, темна ніч. Квазімодо пильно вдивлявся в Есмеральду; незабаром вона обернулася на білясту пляму; потім зникла і пляма. Все геть стерлося; все почорніло.

Квазімодо бачив, як по всіх поверхах будинку Гонделор'є засвітилися фасадні вікна; бачив, як одне по одному позасвічувалися вони і в інших будинках на майдані; бачив і те, як вони загасли, бо лишався на варті цілісінський вечір. Офіцер не виходив. Коли останні перехожі пішли вже додому, коли скрізь у будинках зникло у вікнах світло, Квазімодо і далі стояв, сам - один, в цілковитій темряві. Тоді бо Соборний майдан не освітлювали.

Однакче, у вікнах в Гонделор'є світло видно було і по півночі. Скам'янілий Квазімодо, пильно придивляючися до всього, бачив, як на багатобарвних шибках майоріли у вихорі танців чиєсь тіні. А коли б він ще був глухий, то в міру того, як засипав, замовкаючи, Париж, він дедалі виразніше чув би в квартирі Гонделор'є святковий гомін, сміх і музику. Близько першої години ночі гости почали розходитися. Схований у мороці Квазімодо бачив, як вони виходили з дверей при свіtlі смолоскипів. Але капітана між них не було. Сумні думки обсіли йому голову, вряди-годи він позирав догори, як це роблять люди з нудьги. Великі чорні, важкі, геть подерті хмари звисали, як креп,

із зоряного патра ночі. Сказати б, наче павутиння з небесної склепінчастої стелі.

Одного разу, коли він глянув отак вгору, він побачив, як на балконі з камінним парапетом, що був над його головою, таємниче відчинилися легенькі висклени двері. На балкон вийшло двоє людей — чоловік та жінка, після чого двері беззвучно зачинилися. Квазімодо насилу пізнав у чоловікові красивого капітана, а в жінці — молоду паночку, яку він бачив уранці, коли вона вітала офіцера з цього самого балкона. На майдані було зовсім темно, а подвійна кармазинова портьєра, що запнулася за дверима разом з тим, як вони зачинилися, майже не пропускала світла з кімнат. Молодий чоловік і молода дівчина,— як міг згадати напі глухий, що не чув жодного іхнього слова,— залишивши насамоті, здавалось, провадили дуже ніжну розмову. Молода дівчина ніби дозволила офіцерів обійтися їй стан, але ласково ухилялась од поцілунку.

Квазімодо бачив знизу цю сцену,—видовище цікавіше тим паче, що його не призначено для стороннього ока. З гіркістю в душі дивився він на цю щасливу, вродливу пару. Кінець - кінцем природа не мовчала і в цім бідоласі, тіло якого, хоч і яке воно було скарлючене, тремтіло не менше від інших. Він думав про лиху долю, що судилася йому на роду; про те, що жінки, кохання, любощі завжди обминатимуть його, і що йому так до віку і доведеться тільки дивитися на чуже щастя. Але що найприкіріше вражало його, що змушувало його не тільки досадувати, а й обурюватися,— це думка про те, як мусить страждати циганка, бачачи це все. Щоправда, ніч була дуже темна, а Есмеральда, коли вона й досі лишалася на тім самім місці (а він був того певен), була задалеко, щоб щось бачити, бо і сам він насилу міг роздивитися на закохану пару. Це його заспокоювало.

Тим часом розмова їх дедалі жвавішала. Молода паночка, здавалось, просила офіцера не вимагати від неї більшого. Квазімодо бачив тільки гарні, благально зведені руки, обличчя, на якім видно було і усмішку і слізи, очі

дівчини, що ливилися вгору на зорі, і капітанові, що жадібно впиналися в неї. На щастя,— бо опір молодої дівчини починає уже слабнути,— балконні двері раптом відчинилися і в них показалася стара пані: красуня ніби абентежилася, по обличчю в офіцера перебігла досада, і всі троє пішли до кімнат. Трохи згодом коло ганку затуплюють кінь, і повз Квазімодо хутко проскакав пішний офіцер, загорнений у вічний плащ. Квазімодо дав йому заіхати за ріг, а тоді з мавп'ячою швидкістю пустився бігти за ним, вигукуючи:

— Гей! Капітан!

Капітан спинився.

— Чого треба від мене цьому халамидникові? — сказав він, вдивляючись у неаграбну постать, що бігла до нього нерівною, хисткою ходою.

Тим часом Квазімодо підбіг до нього і сміло схопив коня за уздачку.

— Ідьте за мною, капітан, хтось хоче з вами поговорити.

— Чорт забирай! — буркнув Феб. — Та я ніби десь бачив цього бридкого розпатланого птаха... Ану, хлопче, чи не кинеш ти уздачки моого коня?

— Капітан,— промовив глухий,— ви питаете мене, хто то вас кличе?

— Я кажу тобі кинути моого коня,— нетерпливо прооказав Феб.— Чого тобі треба, шибенику, що виснеш на шії моого скакуна? Чи не береш ти часом моого коня за шибеницю?

Квазімодо ж, і на гадці не маючи кидати коня, намірявся вже повернути його назад.

Не знаючи, як пояснити цю впертість капітана, він поспішив сказати:

— Ідьте, капітан, на вас чекає одна жінка.— І зробивши зусилля, додав:— Жінка, що кохає вас.

— От Йолоп! — сказав капітан. — Наче я повинен іти до першої - лішої жінки, що кохає мене або каже це!.. Чи не схожа вона часом на тебе, совина ти нико?.. Пере-

кажи ж тій, що послала тебе, то я женюся і тоб вона йшла під три чорти!

— Послухайте, пане,— вигукнув Квазімодо, певний, що тепер переконає його одним словом,— ходім! То відома вам циганка!

Слово це справді справило на Феба велике враження, тільки не те, якого сподівався глухий. Як пам'ятав читач, наш галантний офіцер пішов з балкона з своєю нареченою перед кількома хвилинами, як Квазімодо врятував засуджену з рук Шармоля. По тому, буваючи в Гонделор'є, він завжди стерігся загадувати в розмовах цю жінку, що, кінець - кінцем, було йому тяжко; щождо Флер - де - Ліс, то вона, з своїх політичних міркувань, ні хотіла казати йому, що циганка жива. Отже, Феб вважав, що бідна Сіміляр померла, померла тому вже місяць або й два. Додамо ще й те, що капітанові раптом спали на думку і безпросвітний нічний морок, і надприродна потворність і замогильний голос цього чудного посланця, і те, що було вже по півночі, і те, що вулиця була безлюдна, як і того вечора, коли до нього підійшов чорний монах, і те, що кінь його пирхав, дивлячися на Квазімодо.

— Циганка! — скрикнув він мало не перелякано. — А ти ж хто? чи не з того часом світу?

І схопився за держак канджала.

— Швидше, швидше,— казав глухий, намагаючись повернути коня,— сюди!

Феб чимдуж штовхнув його ногою у груди. Око Квазімода заблищало. Він порвався був до капітана. Та потім здержалася і промовив:

— О, які ж ви щасливі, що вас хтось кохає!

Він зробив наголос на слові **х т о с ь**, а тоді, кинувши уадечку, сказав:

— Ідьте собі!

Феб вилаявся і стиснув коня шпорами. Квазімодо дивився йому вслід, поки він не зник у темряві.

— О,— прошептав бідний глушко,— відмовити такого!

Вернувшись до собору, він засвітив свою лампочку і зійшов на башту. Як він і гадав, циганка досі ще була на тому самому місці. Ледве побачила вона Квазімода, як кинулася до нього.

— Сам! — скрикнула вона, розпачливо стисши свої гарні руки.

— Я не міг діжджатися його,— здерхливо сказав Квазімодо.

— Треба було дожидатися цілу ніч,— палко відповідала вона.

Побачивши її гнівний рух, він догадався, що вона йому докоряє.

— Я підстережу його краще іншим разом,— сказав він, похнюючи вісь.

— Іди, геть! — вигукнула вона.

Він пішов від неї. Вона було незадоволена з нього. Але він волів бути скривдженім нею, аніж завдати їй прикорсті. Всю муку він переймав на себе. Від цього дня циганка більше не бачила його. Він перестав приходити до неї в келію. Хіба іноді тільки мельки бачила вона десь на вершку башти сумне обличчя давонаря, що пильно дивився на неї. Але як тільки вона його помічала,— він уже вникав.

Треба сказати, що її мало засмучувало це добровільне вигнання нещасного горбаня. Казавши від широго серця, вона була йому вдячна за це. Проте Квазімодо не чинив собі ніяких ілюзій щодо цього. Вона вже не бачила його, втім відчувала коло себе присутність доброго генія. Чиясь невидима рука приносила їй харчі, коли вона спала. Якось уранці вона знайшла на вікні клітку з птахами. Над її келією було одне скульптурне зображення, що нагонило на неї страх. Вона не раз виявляла його перед Квазімодо. Одного ранку (бо все це робилося уночі) вона не побачила його — його хтось роабив. Той, хто видряпувався до нього, важив своїм життям.

Бряди - годи, вечорами, вона чула чийсь голос, який, наче щоб заколисати її, наспівував спід давнинчого дашка

журливу й дивну пісеньку. То були вірші без рим, які тільки й може скласти глухий.

Не дивися на лицо,
Дівчина,— дивися в серце.

Серце красуня бува таке потворне
І любов у нім ховається недовго.

Дівчина, сосна не гарна,
Не така, як та тополя.
А зате зелена взимку.
Та навіщо це кавати?
Хто негарний — не живи.
Бо краса красу лиш любить,
Січені квітніві не пара.

Краса досконалінна,
Краса всемогутня,
Тільки краса суцільна й міцна.

Крук літає тільки вдень,
Пугач — тільки уночі,
Лебідь — і вночі і вдень.

Якось уранці, прокинувшися, вона побачила в себе на вікні дві вази з квітками. Одна з них була кристалева, вельми гарна, але репинута. Вода з неї витекла, і квітки, що були в ній, зан'яли. Друга посудина була простісінським неаграбним глечиком з пісковника, де, проте, збереглась уся чисто вода, через що квітки лишилися свіжі й яскраві.

Не знаю, чи то було зроблено навмисне, але Есмеральда ваяла зів'ялий букет і цілій день проносила його на грудях. Цього дня вона не чула вже співу на башті. Проте, вона поставилася до цього лосить байдуже. Вона коротала дні, пестячи Джали, стежачи за дверима будинку Гонделор'є, півголосом разомовляючи нібито з Фебом, годуючи кришками ластівок. Вона вже зовсім не бачила, не чула Квазимодо. Здавалося, бідний давонар десь зник із собору. Однаке якось вночі, коли вона не спала, мріючи про свого красуня - капітана, вона почула коло келії чиєсь зітхання.

Вона злякано підвелаєсь і побачила при місячнім свіtlі якусь беаформну масу, що лежала одвір впоперек проходу. То був Квазімодо, що спав там просто на плитах.

V. КЛЮЧ ВІД ЧЕРВОНИХ ДВЕРЕЙ

Тим часом поговір про чудесне врятування циганки дійшов і до архідіакона. Дізnavши про це, він сам не міг здати собі справи із своїх почуттів. Він уже призвичаївся був до думки про смерть Есмеральди. Щодо цього він заспокоївся: він спив уже гірко до дна. Серце людське (Клод не разміркував над цим) може вмістити тільки певну кількість горя. Коли губка вщерть насищена водою, на неї може вилитись ціле море, не додавши їй жодної краплини.

Поки він вважав Есмеральду за мертву, губка була насищена вщерть, все було ясно на цій землі Клодові. Але знати, що вона жива, що живий і Феб — це значило знову страждати, зворушуватися, вагатися, жити. А Клод уже втомився від усіх цих переживань.

Дізnavши про цю новину, він замкнувся у себе в келії. Він перестав одвідувати і Колегію радників і церковні відправи. Він зачинив свої двері для всіх, навіть і для єпископа. Отаким, скласти б, замурованим, він лишався кілька тижнів. Його мали за хворого. Та він і справді був хворий.

Що робив він у своєму замкненні? Які думки гнітили там безталанного архідіакона? Чи не став він часом до останнього бою із своєю згубною пристрастю? Чи не обмірковував він останній засіб заподіяти їй смерть, а собі загибел?

Його Жean, його улюблений брат, його ровнешена дитина, приходив якось до нього, стукав у двері, лаявся, благав, разів із десять казав, що то він. Клод не відчинив дверей. Цілими днями стояв він коло вікна, притулившись обличчям до шибок. З цього вікна він бачив притулок Есмеральди; бачив циганку часто з коюрою, іноді з Квазімодо. Бачив, як цей потворний глупчик ходив коло неї, який був при тому покірливий, лагідний, слухняний. Йому прийшов

на згадку,— бо він мав добру пам'ять, а пам'ять завжди роз'я троє ревність,— йому прийшов на згадку той незвичайний погляд, що ним якось увечері дивився давонар на танцівницю. Він питав себе, що могло спонукати Квазімодо врятувати Есмеральду. Він був свілком багатьох дрібних сцен, що відбувались між циганкою і глухим, пантоміма яких видавалася здаля вельми ніжною його засліпленим коханням очам. Він не йняв віри жінкам, вважав їх за якихось чудних. Отож він невиразно почув, як в нім прокидаються цілком несподівана для нього ревність, що змушували його червоніти з сорому і обурення. «Хай іше капітан, але оцей!» — ця думка краяла йому серце.

Ночі його були жахливі. Відколи йому стало відомо, що циганка жива, страшні думки про привид і смерть раптом розвіялися, і в ньому знову заворушилася плоть. Він звивався на ліжку від думки, що ця чорнява молода дівчина так близько до нього. Щоночі його шалена уявя малювала перед ним Есмеральду в усіх поставах, від яких йому аж закипала кров. То він бачив її простягнену на пораненім кинджалом капітанові, із заплющеними очима, а чудовими голими грудьми, заллятими кров'ю Феба, під ту блаженну хвилину, коли він припав до її блідих губів тим поцілунком, вогонь якого відчула, навіть бувши тоді напівмертва, ця нещасна дівчина. То бачив, як жорстокі руки ката роздягали її і, оголивши, засували в іспанський чобіт із залізними гвинтами її маленьку, струнку й пухнату ніжку, аж до білого, гнуцкого коліна. То знов бачив це немов виточене з слонової кості коліно, що саме тільки і визирало з жахливого знаряддя Тортрю. То йому ввіжалася, нарешті, молода дівчина в сорочці, з мотузом на шні, з голими плечима, голими ногами, майже вся гола, як він бачив її останнього дня. І від цих любосних образів йому стискалися кулаки і по спині перебігали дрожі.

Якось уночі вони так нестерпно розпалили цнотливу кров священика, що він почав кусати подушку, потім скочився з ліжка, накинув на сорочку стихар і вийшов з келії

з лампою в руці, напівдягнений, сторопілій, з палючими очима. Він знав, де йому взяти ключ від Червоних дверей, що вели до церкви, а ключ від баштових сходів, як відомо, був завжди при ньому.

VI. ДАЛІ ПРО КЛЮЧ ДО ЧЕРВОНИХ ДВЕРЕЙ

Цієї ночі Есмеральда заснула в своїй комірчині цілком заспокоєна, повна сподіванок і солодких мрій. Вона спала вже якусь годину, як звичайно, бачачи уві сні Феба, коли це почула коло себе якесь шарудіння. У неї був чуйний, турботний сон, сон, сказати б, пташиний; її будив щонайменший шум. Вона розіплющила очі. Ніч була дуже темна. Проте, у віконці видно було чиєсь обличчя з устромленими на неї очима; воно було освітлене лампою, що була в цього привиддя. Як тільки привиддя побачило, що Есмеральда помітила його, як зараз же загасило лампу. Однаке молода дівчина встигла роздивитись на нього; повіки їй зімкнулися в жаху.

— О,— промовила вона спалим голосом,— священик!

Перед нею, наче освітлені блискавицею, раптом постали всі її влігодні. Вона впала на ліжко, захолола з страху. По якійсь хвилині вона почула, що хтось торкається її тіла, і це так сполохнуло її, що вона скочилася й сіла на ліжку, зовсім прочунявши й вся палаючи гнівом. Священик сів обік. Він обіруч обняв її стан. Вона хотіла була крикнути, та не змогла.

— Геть, потворо! Геть, убійнику! — промовила вона тремтячим, здушеним з гніву й жаху голосом.

— Зглянься! Зглянься! — мурмотів священик, торкаючись губами до її пліч.

Вона скочила його за рештки волосся на його лисій голові і силкувалася відштовхнути його від себе, немов то не поділунки були, а вкуси.

— Зглянься! — провадив нещасний.— Коли б ти тільки знала, як я кохаю тебе! Моя кохання — вогонь, розтоплений свинець, тисяча ножів у серці!

І він з нелюдською силою стиснув їй руки.

— Пусти мене,— стороною сказала вона,— а ні, то я плюну тобі в обличчя!

Він пустив їй руки.

— Зневажай мене, бий мене, завдавай мені муки! Роби все, що хочеш! Але зглянься! Покохай мене!

На відповідь вона взялась бити його, як роалютована дитина. Вона била його в обличчя, міцно стискаючи свої гарні ручки.

— Геть, демоне!

— Кохай мене! Кохай мене! Змилуйся! — кричав бідолашний священик, навалюючись на неї і пестощами відповідаючи на її ляпаси.

Аж раптом вона почула, що він дужчий за неї.

— Треба кінчати це! — сказав він, заскрготавши зубами.

Вона тримтіла, вона була подолана, побита, вона була у нього в руках, під його владою. Вона чула, як по ній нишпорить його похітлива рука. Тоді, зробивши останнє зусилля, вона почала кричати:

— Рятуйте! сюди! вампір! вампір!

Ніхто не приходив. Тільки, прокинувшись, тривожно замекекала Джалі.

— Мовчи! — задиханим голосом проказав священик.

Але раптом, пручаючись і борсаючись на підлозі, циганка натрапила рукою на щось холодне, металічне. То був свіщик Квазімодо. В ній прокинулася надія, вона конвульсійно скопила його, підвесла до губів і щосили дмухнула. Роалігся чіткий, гострий, пронизливий свист.

— Що це таке? — спитав священик.

Майже тої самої хвилини він почув, як чиясь дужа рука підіймає його вгору. В келії було темно. Він не міг бачити, хто це скопив його, але чув люте клацання зубів і в тьмяних просвітках мороку бачив зняте над його головою блискуче лезо ножа. Йому вдалося, ніби то Квазімодо. Він подумав, що це й не міг бути хтось інший. Йому спало на пам'ять як, входячи до Есмеральди, він спіткнувся на якусь масу,

що лежала одвір впоперек входу. Проте, не чуючи від невідомого жодного слова, він не міг сказати нічого певного. Він скрутив руку, що тримала ніж, і скрикнув:

— Квазімодо!

Під цю хвилину смертельної небезпеки він забув, що Квазімодо глухий.

Як оком змігнути, Клода повалили на землю, і він почув у себе на грудях чиєсь свинцеве коліно. З тиску цього неаграбного коліна він зрозумів, що це Квазімодо; але як бути? як зробити, щоб Квазімодо зміг пізнати його? ніч була така темна, що глухий ставав і сліпим. Архіліакон гинув. Безжалісна, розлютована, як тигриця, молода дівчина і гадки не мала його рятувати. Ніж наблизився до його голови; момент був критичний. Але раптом супротивник його нібито завагався.

— Ні, хай не заплямус її кров! — сказав він здушеним голосом.

То й справді був голос Квазімодо.

Тоді священик почув, як дужа рука поволокла його за ногу з келії. Там, йому судилося вмерти. Та, на щастя його, на небі щойно зійшов місяць. Ледве давонар переступив поріг, як блідий місячний промінь упав на обличчя священика. Квазімодо глянув на нього, весь затремтів, пустив з рук священика й поточився. Циганка, що вийшла на поріг своєї келії, здивовано побачила, що ролі раптом змінилися. Тепер уже погрожував священик, а благав Квазімодо. Архіліакон, що закидав глухого гнівними жестами й докорами, владним поруком наказав йому йти геть. Глухий спустив був голову, а тоді став навколошки перед дверима келії циганки.

— Пане,— промовив він упокореним і разом з тим рішучим голосом,— потім ви можете робити все, що захочете, але перш убийте мене.

І по цій мові подав священикові свій ніж. Священик в нестямі простяг був до нього руку. Але молода дівчина була моторніша за нього; вона видерла ніж з рук Квазімодо і розляглась гнівним сміхом.

— Ану, підійди! — сказала вона священикові.

Вона зняла руку з ножем. Священик завагався. Вона напевно вдарила б його.

— Тепер ти не аважишся підійти, боягує! — вигукнула вона до нього. — А тоді докинула щонайбезжалісніше, чудово розуміючи, що вражабе серце священикові, наче розпеченим залином: — Га! я знаю, що Феб не вмер.

Архідіакон звалив, штовхнувши ногою, Квазімодо, і, тримтячи з люті, зник під зводами сходів. Коли він пішов, Квазімодо піdnяв свицьк, що допіру врятував циганку.

— Він заржавів, — сказав він, подаючи його Есмеральді; а тоді залишив її саму.

Збурена цією тяжкою сценою, молода дівчина бессило впала на ліжко й зайшлася ревним плачем. Її обрій знов повився у хмари. А священик помацки добрів до своєї келії. Так воно й було! Клод ревнував Квазімодо! Задумливо він знову переказав свої фатальні слова:

— Вона не належатиме нікому!

К Н И Г А Д Е С Я Т А

I. ЙДУЧИ ВУЛИЦЕЮ БЕРНАРДЕН, ГРЕНГУАРОВІ СПАЛО КІЛЬКА СЛУШНИХ ДУМОК

Відколи Гренгуар побачив, на що повертає ця справа, і вразумів, що головним дієвим особам цієї комедії, безперечно, не минути мотуза, шибениці та інших неприємностей,— він відцурався її. Щождо волоцюг, поміж яких він лишився, вважаючи, що, кінець - кінцем, це найкраще товариство в Парижі, то вони й далі виявляли, цікавість до долі циганки. Річ, на його думку, цілком природна для людей, що, як і вона, не мали перед собою іншої перспективи, крім Шармолью та Тортрю, і що не витали, як він, у надхмарних краях на Пегасових крилах. Дізнувшись з інших разом, що дружина його, звінчана з ним за допомогою розбитого глечика, знайшла собі притулок у соборі Богоматері, він дуже зрадів. Але навіть не зробив спроби піти одвідати її. Вряди-годи він згадував тільки кізку — і край. Проте, удень, щоб було з чого жити, він показував усіяні фіглі, а вночі кряжив над твором, скерованим проти парижського єпископа, що на нього мав зуб, відколи був оббрізаний колесами єпископського млина. Крім того, він укладав ще коментарі до чудової праці Бодрі - ле - Руж, єпископа Нуайонського й Турнейського, де Сира Ретрагут, що дуже розвинуло в нім потяг до архітектури, потяг, який заступив в його серці пристрасть до герметики, що було, проте, природним, бо між герметикою і будівництвом є внутрішній щільний зв'язок. Любивши перше ідею, Гренгуар любив тепер форму цієї ідеї.

Якось він спинився коло Сен - Жермен - Оксерруа, що на розі будинку, званого Фор - л'Євек, проти другого, званого Фор - ле - Руа. Поруч цього Фор - л'Євек була чарівна каплиця чотирнадцятого століття, що стояла фасадом на вулицю. Гренгуар почав побожно роздивлятися на її надвірні скульптурні оздоби. Він передчував один з тих моментів егоїстичного, впіяного, щонайвищого раювання, коли художник не бачить у світі нічого, окрім мистецтва, а в мистецтві бачить цілій світ. Проте раптом він відчув у себе на плечі чиюсь важку руку. Він озирнувся. То був його давній приятель, його колишній учитель пан архідіакон.

Він скам'янів. Уже давно не бачив він архідіакона, а отець Клод належав до тих величних і палких на вдачу людей, що зустріч з ними завжди порушує душевну рівновагу філософа - скептика.

Якусь хвилину архідіакон мовчав, і Гренгуар встиг роздивитись на нього. Він зауважив, що пастор Клод дуже відмінився: обличчя йому було бліде, як зимовий ранок, очі запали, волосся майже все посивіло. Перший урвав мовчання священик, звернувшись до Гренгуара спокійним, але холодним тоном:

— Як ся маєте, метр П'єр?

— Як ся маю? — відказав Гренгуар. — Та сяк - так, потроху. А, загалом беручи, непогано. Я не надуживаю нічого. Чи пам'ятасте, вчителю, секрет здоров'я за Гіппократом, — *id est: cibi, potus, somni, venus, omnia moderata sint*.

— Отже, ви не маєте ніякого клопоту, метр П'єр? — спітав архідіакон, пильно глянувши на Гренгуара.

— Аніякого!

— А що ви тут робите?

— Та ось бачите, вчителю, роздивляюся, як обтесано це каміння і як вирізьблено цей барельєф.

Священик всміхнувся тою гіркою усмішкою, що зрушував тільки кіничик губів.

— І це вам цікаво?

— Та це ж справжній рай! — вигукнув Гренгуар. І, нахилившись до скульптурних зображень із захопленим виглядом пояснювача живих феноменів, провадив: — Хіба ви не скажете, приміром, що оце зображення метаморфози виконано надзвичайно майстерно, тонко, старанно? А подивіться на цю колонку. Де на капітелі бачили ви художнішу, викінченішу різьбу листя? А ось три рельєфи Жана Майльвена. Це ж не найкращі витвори цього великого генія. А втім, ці наївні, лагідні обличчя, ці веселі постави й згортки тканин, ця незабагнена милість, що висвічує навіть у всіх дефектах скульптури, надають фігуркам багато, чи не занадто багато присмості й витонченості. Хіба, на вашу думку, це не цікаве?

— Авже ж цікаво, — відповів священик.

— А коли б ви глянули всередину каплиці! — вів далі поет у своєму балакучому захопленні. — Скрізь скульптура. Рисна, як капустяна головка! А в апсиді стільки благочестивості й своєрідності, що я ніде не бачив нічого подібного!

— Виходить, ви щасливі? — перебив йому мову Клод.

— Безперечно! — палко відказав Гренгуар. — Перш я любив жінок, потім тварин. Тепер люблю каміння. Воно таке саме цікаве, як тварини й жінки, але не таке підступне.

Священик притулив руку до чола. То був його звичайний жест.

— Справді!

— Подивіться ж, — сказав Гренгуар, — яка це розкіш. І, взявши за руку священика, що покірливо дався йому, він повів його в баштоньку, де були сходи Фор-л'Євек.

— Оце сходи! Щораазу, як бачу їх, я почуваю себе пасливим. Щось найпростіше і разом з тим найсвоєрідніше у Парижі. Всі сходинки скошені внизу. Красу й простоту цих сходів саме й становлять ці сходинки, завширшки з лікоть, що переплітаються, вганяються, всуваються, врізаються одна в одну, надаючи сходам міцності й гарного вигляду.

— І ви нічого більш не бажаєте?

— Ні.

— І ви ні за чим не жалкуєте?
— Ніяких бажань, ніякого жалю. Я налагодив своє життя.
— Що людина налагоджує, те розладжують обставини.
— Я послідовник філософа Пірронна,— відказав Гренгуар,— і в усім додержую рівноваги.

— А з чого ж ви живете?

— Іноді пишу епопеї й трагедії; але найбільше дає мені засобів до життя — це те ремесво, що ви вже бачили якось мене коло нього, учителю: я ношу в зубах піраміди з стільців.

— Ремесво не підхоже філософові.

— Воно теж потребує рівноваги,— сказав Гренгуар.— Як тільки тебе пройме якась думка, вона виявляється скрізь.

— Я знаю це,— відповів архідіакон.

І, трохи помовчавши, додав:

— Однаке, життя ваше досить нужденне.

— Нужденне — це так; зате не нещасливе.

Під цю хвилину почувся кінський тупіт, і наші бесідники побачили в кінці вулиці загін королівських лучників із знесеними списами й з офіцером на чолі. Кавалькада мала пишний вигляд, а стукіт копит лунко розлягався по вулиці.

— Що це ви так дивитеся на того офіцера? — спитав Гренгуар.

— Він нібито мені відомий.

— А як його звати?

— Здається,— відповів Клод,— Феб де - Шатопер.

— Феб! Цікаве ім'я! Є ще один Феб, граф де - Фуа. Пригадую, я знав одну дівчину, що тільки Фебом і присягалася.

— Ходім звідси,— сказав священик.— Я маю вам щось сказати.

Відколи показався цей кінний загін, на обличчі в архідіакона спід його крижаної машкари прозирала якась стурбованість. Він пішов. Гренгуар подався за ним, звикши слухатися його, як і всі, хто хоч раз наблизився до цієї людини, що так уміла підкоряті собі інших. Вони мовччи дійшли до вулиці Бернарден, майже зовсім безлюдної. Там Клод зупинився.

— Що таке хочете ви мені сказати, вчителю? — спитав Гренгуар.

— Чи не вважаєте ви, — відказав архідіакон, ніби прінувши в глибоку задуму, — що вбрання кінночників, яких ми оце бачили, краще від вашого і мого?

Гренгуар заперечливо хитнув головою.

— Ій право, мені більш подобається оцей мій жовто-червоний одяг, аніж та залізна й сталева луска. Хіба воно так присмно видавати йдучи гуркіт, подібний до гуркоту Залізної набережної під час землетрусу!

— Отже, Гренгуар, ви ніколи не заадрили цим красуням у військових мундирах?

— На що заадрити, пане архідіакон, — на іхню силу, на іхнє озброєння, на іхню дисципліну? Ні, філософія і незалежність в лахмітті краці. Я волію бути мушиною головою, аніж левовим хвостом.

— Дивно, — задумливо відказав священик. — А проте гарний мундир — річ чудова.

Бачачи, що він замислився, Гренгуар пішов від нього полюбуватися на портал одного з сусідніх будинків. Згодом він повернувся, потираючи руки:

— Коли б ви не були такі заклопотані гарними військовими мундірами, пане архідіакон, то я попросив би вас піти подивитися на оті двері. Я завжди казав, що нема в світі кращого від порталу у будинку сеньйора Обрі.

— П'єр Гренгуар, — спитав архідіакон, — а що ви зробили тій молоденцій танцівниці - циганці?

— Есмеральді? Як несподівано одміняєте ви розмову.

— Вона ж була вашою дружиною?

— Так, нас звінчали, розбивши глечика... На чотири роки... До речі, — спитав Гренгуар, скинувши на архідіакона трохи глупливим поглядом, — значить, ви й досі згадуєте її?

— А ви хіба вже не згадуєте?

— Рідко... Я стільки кЛОПОТУ маю... Ой, леле мій, яка ж гарненька була тая кізка!

— Ця ж циганка врятувала вам життя?

— А, ійбо, правда.

- Ну, то що ж таке сталося ій? Що ви ій зробили?
- Не скажу вам. Здається, її повісили.
- Ви так гадаєте?
- Я цього не певен. Побачивши, що діло йдеться до шибениці, я вирішив утекти, поки цілий.
- І це все, що вам відомо про неї?

— Страйвайте! Мені переказували, ніби вона знайшла собі притулок у соборі богоматері, де вона в безпеці, і це дуже мене втішило; я тільки не міг дізнатися, чи врятувалася разом з нею і кізка. Ось і все, що я знаю в цій справі.

— Я можу повідомити вам більш від того,— вигукнув Клод, і його голос, досі тихий, повільний і трохи не здушений, залунав наче грім.— Вона справді перебуваває в притулку собору паризької богоматері. Але через три дні пра восуддя витягне її звідти і повісить на Гревськім майдані. Так ухвалив парламент.

— Це вже шкода,— сказав Гренгуар.

Священик одразу ж знову набрав холодного, спокійного вигляду.

— І на лихой години,— провадив далі поет,— вдалося комусь клопотати, щоб її знову заарештували. Хіба не можна було дати парламентові спокій? Яке кому діло до того, що бідна дівчина знайшла собі захист під соборним зводом, поруч із ластів'ячими гніздами.

— Є в світі такі діаволи,— відповів архідіакон.

— Це вже повертає на казна що,— зауважив Гренгуар.

Архідіакон трохи помовчав, а тоді провадив:

— Отже, вона врятувала вам життя?

— Так, у моїх любих приятелів - волоцюг. Ще б хвилька одна — і мене повісили б. Тепер би вони сами шкодували.

— Неважек таки ви нічого не хочете зробити для неї?

— Із дорогою б душою, пастор Клод; та коли б не встряли часом в якусь кепську справу!

— Ет, пусте!

— Отакої! Пусте! Вам воно пусте, вчителю, а я розповіав дві великих праці.

Священик ляснув себе по лобу. Всупереч його удаваному спокою, ріжкі порухи від часу до часу викривали його душевні муки.

— Як би її врятувати?

— Люблій учителю,— сказав Гренгуар,— я відповім вам: *Il padelt*, що означає турецькою мовою: бог наша надія.

— Як би її врятувати?— знову задумливо проказав Клод. Гренгуар і собі ляснув по лобу.

— Слухайте, вчителю, в мене вигадливий розум; я таки доберу вам способу. Чи не попросити б у короля помилування?

— У Людовіка XI! Помилування!

— А чом би й ні?

— Ану, відбери кістку у тигра!

Гренгуар почав добирати інших способів.

— Або стривайтесь.. Хочете, я подам заяву до повітух, що дівчина вагітна.

Зашалі очі Клода заблистили.

— Вагітна! Негіднику! Звідки тобі це відомо?

Вигляд його аж злякав Гренгуара. Він поспішив відказати:

— Та не від мене! Наш шлюб справжнє *foris maritagium*. Я тут ні до чого. Та зате так можна було б дістати відстрочення.

— Дурниця! ганьба! мовчи!

— Дарма ви сердитесь,— пробурчав Гренгуар.— Мали б відстрочення; це не пошкодило б нікому, повітухи ж заробили б сорок паризьких деньнь, а вони жінки бідні.

Священик не слухав його.

— Однаке, ій треба тікати звідти,— мурмотав він.— Парламентську ухвалу виконають через три дні. А втім не було б ніякої ухвали, коли б не той Квазімодо. У жінок дуже зіпсований смак.— Тут він підніс голос:— Метр П'єр, я довго думав про це; в тільки один спосіб врятувати її.

— Який? Щодо мене, то я не бачу ~~же~~ ніякого.

— Послухайте, метр П'єр, згадайте, що ви винні їй за життя. Я хочу одверто висловити вам свою думку. За церк-

вою стежать і вдень і вночі; з неї випускають тільки тих, хто ввійшов до неї. Отже, ви зможете ввійти. Ви прийдете. Я проведу вас до неї. Ви поміняєтесь з нею одягом. Вона вдягне ваше вбрання; ви одягнете її спідницю.

— Досі нібіто все гаразд,— зауважив філософ.— Ну, а далі?

— А далі? Вона вийде у вашому вбранні; ви лишитеся в її. Вас, мабуть, повісять; але вона буде врятована.

Гренгуар з дуже серйозним виглядом почухав у себе за вухом.

— Бач яке!— промовив він.— Ось думка, що сама по собі ніколи не впала б мені в голову.

Ледве поет почув цю несподівану пропозицію Клода, як його відверте й добродушне обличчя раптом потьмарилось, наче веселій італійський красвид, коли подув вітру зицінацька вкрис хмарою сонце.

— Ну, Гренгуар, що ж скажете ви про цей спосіб?

— Скажу, любий учителю, що мене повісять не «мабуть», а повісять таки напевно.

— Це нас не обходить.

— От тобі й масш! — промовив Гренгуар.

— Вона врятувала вам життя. Отже, ви виплачуєте їй борг.

— Чимало в мене є інших боргів, що я не виплачую!

— Метр П'єр, це конче треба зробити.

Архідіакон говорив владним тоном.

— Слухайте, пастор Клод, — відказав україй приголомшений поет. — Вам уройлася ця думка, але ви не маєте рації. Мені невтімки, чому це треба повісити мене замість когось іншого.

— Та що так привертає вас до життя?

— Ото! та тисяча причин.

— Які ж саме?

— Які? Повітря, небо, ранок, вечір, місячне світло, мої друзі волоцюги, чудова паризька архітектура, яку я вивчаю, три великі книги, що я пишу і в одній з яких картаю спіскопа з його млинами. Та хіба мало чого є! Анакса:

гор казав, що він живе, щоб любуватися на сонце. До того ж я маю щастя перебувати цілі дні, зраня й допіана, з геніальною людиною, тобто з самим собою, а це дуже присмно.

— Ото ще пустомеля! — буркнув архідіакон. — Ну, а скажи, хто ж урятував тобі це таке чарівне, на твою думку, життя? Кому винен ти, що дихаєш цим повітрям, бачиш це небо і можеш тішити жайворонячий свій розум всякими химерами й дурицями? Де б ти був, коли б не вона? Отже, ти хочеш, щоб вона вмерла, вона, якій ти повинен дякувати за життя? Щоб вмерла вона, ця прекрасна, лагідна, чарівна істота, що без неї світamerkne, божественніша за самого бога; тоді як ти, напівмудрець, напівбожевільний, сама подобизна чогось, якась рослина, що уявляє собі, ніби ходить і думає, — ти житимеш і далі, житимеш викраденим у неї життям, непотрібним, як свічка опівдні? Та ну бо, зглянься хоч трохи на неї, вияви і собі великодушність, адже вона зробила це перша.

Священик промовляв палко; Гренгуар слухав його спершу, ніби вагаючись, потім зворушене, а, кінець - кінцем, зробив якусь трагічну гримасу, через що його бліде обличчя стало дуже схоже на личко новонародженого, якому болить живіт.

— Ви так зворушливо промовляєте! — сказав він, стираючи сльозину. — Гаразд! Я поміркую про це. І що то за чудна спала вам думка... Та кінець - кінцем, — повів він далі, трохи помовчавши, — хто ж його зна? Мабуть, що мене й не повісять. Не всі ж засватані женяться. Чи не разрегочутися вони, побачивши мене в тій комірчині, так кумедно одягненого — у спідниці й чіпчику?.. Та нехай навіть мене повісять. Хіба смерть на шибениці не така сама смерть, як і інші? Або, скорше, вона якраз не така, як інші. Це смерть, гідна мудреця, що хитавсяувесь свій вік, смерть, мовляв, ні риба, ні м'ясо, як і розум справжнього скептика, позначена печаттю піронізму й вагання, що скоплює вас між небом і землею, примушує вас лишатися висіти у повітрі. Це смерть філософа, — мабуть, моя рокована смерть. Чудово вмерти так, як і жив.

— Отже, згода? — перебив йому мову Клод.

— Та ї що таке, кінець - кінцем, смерть? — з захватом вів далі Гренгуар. — Один неприємний момент, наша данина, перехід від нікчемності до небуття. Хтось спитав якось мегалополітіянина Церцідаса, чи охоче б він умер. — Чом би ні? — відповів той, — бо померши, я побачу всіх отих видатних людей: Піфагора — з філософів, Гекатея — з істориків, Гомера — з поетів, Олімпа — з музикантів.

Архідіакон простягнув йому руку.

— Отже, ви згодні? Приходьте завтра,

Цей жест повернув Гренгуара до дійсності.

— Га! Ні, ні! — відказав він, наче прокинувшись. — Щоб мене повісили! Це надто безглуздо. Я не хочу.

— Тоді бувайте здорові! — сказав архідіакон і додав крізь зуби: — Ти ще матимеш справу зі мною!

«Щоб отої діавол та мав іште справу зі мною — не хочу я того» — подумав Гренгуар і пустився йому навзогін.

— Стривайте, пане архідіакон, нашо сваритися старим приятелям! Ви запікаєні долею цієї дівчини, то пак, моєї дружини, — це добре. Ви добрали способу вивести її цілу в собору богоматері, тільки спосіб ваш надзвичайно не подобається мені, Гренгуарові... А що, коли б я запропонував іншого?.. Попереджаю, що ця близкучка натхнена думку сяйнула мені оце допіру... Що, коли б я уклав та-кий план, за допомогою якого її можна вивести з халепи, не затягуючи на моїй шії зашморга? Що б тоді ви сказали? Чи не було б цього досить? Хіба щоб задоволити вас, конче треба повісити мене?

Священик з нетерплячкою аж обдирав з риси гудзики.

— Що за потік слів!.. Який же твій спосіб?

— Так, — відказав Гренгуар, говорячи сам до себе і торкаючись вказівним пальцем кінчика носа на знак своєї глибокодумності, — так воно і є!.. Волоцюги — хлопці молодецькі... Цигани люблять її. Вони встануть за першим покликом... Нема нічого легшого... За одним махом... Зчинити бучу, а тоді любісінько вивести її!.. Завтра ввечері. Вони з дорогою душою.

— Який спосіб? Кажи! — вигукнув священик, трусячи Гренгуара. Той велично повернувся до нього.

— Дайте мені спокій! Ви ж бачите, що я укладаю план. Він ще трохи поміркував про щось, а тоді почав пле-скати в долоні, ірвачи:

— Чудово! Успіх забезпеченено!

— Який спосіб? — знову з серцем вигукнув Клод. Обличчя Гренгуара ясніло.

— Страйвайте, я скажу вам це пошепти. Дуже хитру штуку я вигадав, вона всіх нас виведе із скрутного становища. Ійбо, треба таки визнати, що в мене не абияка голова!

Аж тут він затинувся.

— Еге ж, а кізка теж з дівчиною?

— Так, хай тобі біс!

— Адже вони повісили б і її; чи не так?

— А мені що до того!

— Безперечно, вони б її повісили. Повісили ж вони мимуленого місяця свиню. Катові це вигідно; він єсть потім м'ясо. Повісити мою гарненьку Джала! Бідне мое ягнятко!

— Прокляття! — скрикнув Клод. — Ти сам — кат. Що таке ти вигадав, дурноляп, щоб урятувати її? Чи з тебе треба витягати думку щіццями?

— Тихше, вчителю! Ось у чім справа.

Гренгуар нахилився до вуха архідіакона і тихенько скав йому щось, тривожно позираючи в усі кінці вулиці, де, проте, небуло живої душі. Коли він скінчив, Клод стиснув йому руку і холодно промовив:

— Гараад. До завтряного.

— До завтряного, — проказав за ним Гренгуар.

Архідіакон подався в один бік, Гренгуар же — у другий, мимрячи сам до себе:

— Ну й велике ж діло затіяли ви, пане П'єр Гренгуар. Та чом би й ні; де ж, пак, сказано, що коли ти маленька людина, то й не зможеш зважитися на щось велике. Бітон носив же на плечах здоровенного бугая; трясихвістки, очеретянки й білогузаки перелітають же океан.

ІІ. СТАВАЙТЕ ВОЛОЦЮГОЮ

Вернувшись до монастиря, архідіакон застав коло дверей келії свого брата Жеана дю - Мулена, який, щоб не так нудно було чекати, розважав себе тим, що вуглем малював на стіні профіль свого старшого брата, надавши йому велетенського носа. Клод ледве глянув на нього; він був заклопотаний іншим. Веселе обличчя цього гульвіси, що своєю життєрадісністю не раз прояснювало хмуре лице священика, було тепер безасиле розвіяти туман, який дедалі більше повивав цю зіпсовану, застояну й придахану душу.

— Брат, — бояко сказав Жеан, — мені треба було побачитися з вами.

Архідіакон навіть не глянув на нього.

— Ну і що ж?

— Брате, — вів далі лицемір, — ви такі добрі до мене і такі слухні дасте мені поради, що я завжди вдаюся до вас.

— Ну, а далі що?

— Гей - гей, брат мій! Ви таки мали цілковиту рацію, напущуючи мене: — Жеан, Жеан! cessat doctorum doctrina, discipulorum disciplina. Жеан, будьте розсудливі, Жеан, вивчайте науки. Жеан, не відлучайтесь на ніч із колегії без законної причини та дозволу начальника. Не бийте пікардійців: noli joannes, verberare Picardos. Не загнівайте на шкільній соломі, наче неписьменний осел, quais asinus illiteratus. Жеан, коріться карам, що іх покладав на вас начальник. Жеан, ходіть шовечора до каплиці і співайте там антифони й акафісти на честь преславної нашої діви Марії. Гей - гей! Які ж то були чудові поради!

— Ну, а далі?

— Брате мій, перед вами винуватий, злочинець, негідник, розпусник, потвора! Любий мій брат, Жеан підтіпав піл ноги, немов солому або гній, ваші ласкаві поради. Мене тяжко покарали, бо милосердий бог надзвичайно справедливий. Маючи гроші, я бенкетував, робив дурниці,

весело гуляв. Ах, та роапуста,— яка принадна вона зовнішньо і яка страшна й потворна із зворотного боку! Тепер я зостався без грошей, я продав свою скатертину, сорочку, рушник; веселому життю — край! Загасла яскрава свічка, лишився нужденний каганець, що чадить мені в ніс. Дівчата глузують з мене. Я п'ю саму воду. Гризота і позичальники не дають мені спокою.

— А далі що? — спитав архідіакон.

— Отож, щонайдорожчий мій брат, я дуже хотів би дійти до розуму. Я прийшов до вас, повний каєття. Я спокутую гріхи свої. Я сповідаюся. Я б'ю кулаками у груди. Ви мали цілковиту рацію, висловивши побажання, щоб я став ліценціатом і вийшов на помічника шкільного вихователя в колегіуму Торші. Тепер я відчув у собі, нарешті, потужне покликання до цієї посади. Але в мене нема вже чорнила, мені треба купити його; в мене нема вже пер, мені треба купити іх; в мене нема вже паперу, книжок, мені треба купити іх. Мені конче треба мати для цього дещо грошенят, отже я й прийшов до вас, мій брат, із серцем, повним каєття.

— І це все?

— Так, — відповів школляр. — Трохи грошенят.

— В мене нема іх.

— Гаразд, брате! — сказав тоді школляр з поважним і рішучим разом з тим виглядом. — Отже, я змушений, на превеликий свій жаль, ознайомити вас, що, з другого боку, я маю деякі чудові пропозиції. Виходить, ви не дасте мені грошей?.. Ні!.. В такім разі я стаю волоцюгою.

Промовивши це жахливе слово, він перейнявся виглядом Аякса, коли той чекав, що його вразить близкавиця.

Архідіакон холодно відказав:

— Ставайте волоцюгою.

Жеан низько вклонився йому і, посвистуючи, подався сходами вниз. Коли він ішов монастирським подвір'ям під вікном келії брата, він почув, як воно розчинилося, і, задерши голову, побачив сувере обличчя архідіакона, що визирало з вікна.

— Геть ік бісу! — вигукнув Клод. — Оце востаннє маеш від мене гроші.

І, кажучи це, священик кинув Жеанові гаманець, що набив гулю на лобі школяреві, який, одержавши його, пішов і сердитий і задоволений, мов закидана кістками собака.

ІІІ. ХАЙ ЖИВЕ ВЕСЕЛІСТЬ!

Читач, мабуть, не забув, що частина Двору див була оточена старовинним міським муром із баштами, чимало з яких тоді починали вже руйнуватися. В одній з них волоцюги влаштували собі гульбище. Внизу містився шинок, а у верхніх поверхах — усе інше. Башта ця являла собою найлюдніше, отже й найогидніше місце в городку волоцюг. Щось як велетенський вулик, що гув і вдень і вночі. Ночами, коли всі навколо спали, коли на майдані в землястих на колір будинках не світилося вже жодного вікна, коли не чути було жодного вигуку з усіх цих численних благенських домиків, а усіх цих мурашників злодіїв, повій, крадених дітей і безбатченків, весела башта завжди давалася взнаки своїм гомоном і живо - червоним світлом, що враз випромінювалося з продуховин, вікон і щілин потрісканих стін, сказати б, виступаючи з усіх їхніх шпар.

Отже, шинок містився в льюху. До нього провадили новенькі двері і круглі, мов той класичнийalexandrійський вірш, сходи. Замість вивіски на дверях незрівнянно наляпано новенькі суї зарізані курчата, а під ними написано каламбур: Давонарям по покійниках.

Одного вечора, коли на всіх дозірних паризьких баштах давонили гасити вогні, цартові сержанти, якби вони могли тільки увійти в страшний Двір див, зауважили б, що в шинку волоцюг гомонять дужче, п'ють більше, лаються добірніше, ніж звичайно. Зовні, на майдані, стояли численні купки людей, що нишком розмовляли між собою, ніби змовляючися на щось важливe, і то там, то тут якийсь голодранець, сидячи навпочечки, точив о бруківку лезо ножа. Проте, в самому шинку вино та гра так відтягали увагу

від того, що цікавило того вечора всіх волоцюг, що з розмов гуляк важко було б згадатися, до чого воно йшлося. Тільки вигляд у них був веселіший, ніж звичайно, і у всіх виблискували ножі, сокири, великі палаші або уламки старої зброї.

Кімната мала круглу форму і була дуже велика; але столи стояли так щільно і така сила була відвідувачів, що все, що тільки було в шинку,— чоловіки, жінки, пивні кухлі, і ті, хто пив, і ті, хто спав, і ті, хто грав, і адорові, і каліки,— здавалося мішма нагромадженим одне на одне у тому самому порядку й з тією самою гармонійністю, як і купа устричних скойок. Де - не - де на столах світилися лойові свічки, але за головне освітлення в шинку, сказати б, як у залі оперного театру люстра, правило вогнище. Льох цей був такий вогкий, що в ньому ніколи навіть і влітку не гасили вогню і у величезному каміні з різьбленим піддашком, захаращеним залізними таганами й усяким кухennim начинням, завжди разом палали дрова й торф, палали тим полум'ям, що його червоні відлиски можна бачити вночі на стінах хат, десь на сільській вулиці, проти вікон кузні. Перед жаром поважно сиділа велика собака і вертіла рожен з нанизаним на нім м'ясом.

Та в усій отій мішанині з першого ж погляду впадали в око три головні гурти, що тислися круг трьох відомих уже читачеві осіб. Одна з них, одягнена в якесь дивне вбрання, по східному оздоблене численними блискітками, був Matias Гюнгаді Спікалі, гердог егіпетський і циганський. Волоцюга сидів на столі, підібгавши під себе ноги і звівши вгору пальця, і голосно навчав білої та чорної магії цілу юрбу, що оточувала його, розявили роти. Другий натовп купчився навколо нашого давнього приятеля, хороброго короля тунського, озброєного аж до зубів. Клонен Труйльфу з дуже поважним виглядом півголосом керував розподілом зброї з величезної бочки з вибитим дном, звідки мішма визиралі сокири, шпаги, рушничні замки, панцери, наконечники списів і всякі стріли, що рясніли там, як яблука й виноград у рогу до-

статків. Кожен тяг із цієї купи — хто шолом, хто шпагу, хто кинжал з хрещатим держаком. Навіть діти озброювалися, навіть каліки натягали на себе панцери і, наче величезні жуки, плаузували між ногами в юрбі.

Нарешті, третій гурт, найбільший, найгомінливіший і найвеселіший, захаращував лавки й столи, серед яких верескливим голосом патякала й лаялась якась по-бойовому озброєна від каски і до шпор людина. Невідомий, що отак пообчеплював себе ваяжкою збросю, до того зникав під своїм бойовим вбраним, що тільки й видно було його вухвало задертий кирпатий, червоний ніс, кучер білявого волосся, рум'яні губи та смілі очі. За поясом в нього скрізь стирчали кортики та кинджали, при правому боці в нього була довга шпага, а при лівому — заржавілій самостріл,— перед ним же стояв величезний жбан, не каючи вже про гладку дівчину з розхристаними грудьми, що сиділа праворуч. Усі роти навколо реготали, лаялись і пили.

Додайте до цього ще в двадцять другорядних гуртків, дівчат і хлопців, що прислужували в шинку, бігаючи з кухлями за голові, грачів, що, примостившись навпочетки, гралі в кульки, в млина, в кості, в оті захватні палички, свирики в одному кутку, поцілунки у другому, і ви матимете деяке уявлення про цю картину, осяяну третячим світлом яскравого вогню, із безліччю велетенських чудернацьких тіней, що танцювали на стінах шинку. Все гомоніло, все гуло, як у дзвоні, що відзвонює на всі заставки. Сковорода, на якій, розкидаючи на всі боки бризки, шкварчало сало, свою вевчинну тріскотнею заповнювала перерви в неачисленних розмовах, що перехрещувалися по всій кімнаті.

Серед усього цього галасу, в глибині шинку, коло каміну, поклавши ноги на попіл і вступивши погляд у жар, сидів на лаві замислений філософ. То був Ш'єр Гренгуар.

— Ну, мерцій! Поспішайте, обкроються! Через годину нам вирушати! — казав Клопен Труйльфу до свого алодійського товариства.

Якось дівчина наспівувала:

На добраніч, батику й мати,
Гасять світло, час лягати.

В іншому місці сварилися двоє картярів.

— Хвилька! — кричав один з них, весь збуряковівші і показуючи другому кулака, — я тобі дам жири. Тобі б грати в карти з самим королем замість Містігра.

— Уф! — горлав якийсь нормандець, що його було легко пізнати з гугнявої вимови, — ну й народу ж натовкмачилось, — наче тих святих у Кайлювілі.

— Діти, — фальцетом говорив до своїх слухачів герцог егіпетський, — французыкі відьми літають на шабаш без мітки, без сала, не верхи на якісь звірі, а тільки за допомогою кількох чарівних слів. У відьом італійських завжди є для цього козел, що чекав на них коло дверей. Та всі вони повинні вилітати димарем.

Але весь отой гомін повершав голос чудного юнака, обробленого з голови до п'ят.

— Слава, слава! — кричав він. — Сьогодні я вперше одяг аброю! Волоцюга! Я — волоцюга, к лихій матері! Налийте мені вина!.. Друзі мої, мене звати Жеан Фроллодю - Мулен, я дворянин. На мою думку, коли бог був би вояком, він став би грабіжником. Брати мої, а ловку ж штуку маємо ми оце втяти. Ми хлопці хоробрі. Не встигне бургомістр з'їсти й ложки супу, як ми обкладемо церкву, виважимо двері, витягнемо красувю, врятуємо її від суддів, врятуємо від попів, зруйнуємо монастир, спалимо єпископа в його будинку. Справа наша справедлива, — ми пограбуємо собор Богоматері — і по всьому. Квазімодо ж повісимо. Чи знаєте ви того Квазімода, панночки? Чи бачили ви його Зеленими святами, коли, весь засапаний, він давонить у великий давін? Сто чортів! Це чудове видовище, — наче діавол верхи на чийсь пащі... Друзі мої, послухайте, я щирій волоцюга, я в душі — ваш, я народився бурлацькою. Я був дуже багатий та прогуляв увесь свій достаток. Мати моя хотіла зробити з мене офіцера, батько — дячка,

тітка — судового радника, бабуня — королівського протонотаря, бабуня у перших — скарбника; а я, я зробився волоцюгою. Коли я сказав про це батькові, він кинув мені в обличчя прокляття; сказав матері — стара розрюмаслася, немов оте поліно на тагані. Хай живе веселість! Я як навісний тепер. Служниця, ще вина, в мене поки в чим платити. Тільки я не хочу більше Сюренського. Воно дере мені горло. Однаковісінько, лиха година його побий, як запхнути кошик у горло.

Юрба реготала й плескала в долоні, а що галас навколо її дужчав, то школяр вигукнув:

— Ax, який приємний гомін! *Populi debacchantis populosa debacchantio!*

І почав співати, наслідуючи голосом каноніка, що пра-вить вечірню: «*Quae cantical quae organa! quae cantilenae! quae melodiae hic sine fine decantantur! sonat mellifluia hymnorum organa, suavissima angelorum melodia, cantica canticofum mira!..*» Раптом він урвав спів:

— Гей бісова шинкарка! Давай мені вечеряти!

На мить у шинку трохи ніби притихло, і тоді стало чути пронизливий голос герцога егіпетського, що навчав циганів:

— Ласку звуть Адлюїною, лиса — Блакитноногим або Лісним бурлакою, вовка — Сіроногим або Золотоногим, ведмеди — Старим або Дідом... Хто одягне ковпак гнома — той стає невидимим і бачить невидимі ж речі... Коли хрестять жабу, то її треба прибрести в червоний або чорний оксамит, а на шию й до лап почепити по давіночку. Хрещений батько тримає її за голову, хрещена маті — за задні лапи... Демон Сідрагусум має силу змушувати дівчат танцювати зовсім голими...

— Їйбо,— перебив йому мову Жеан,— хотів би я бути тим Сідрагусом!

Тим часом волоцюги озброювалися й далі, шушукаючись на другому кінці шинку.

— Бідолашна Есмеральда! — казав якийсь циган.— Вона ж нам сестра... Треба витягти її звідти.

— Значить, вона все ще в соборі богоматері? — спитав якийсь схожий на сврея халамидник.

— Авжеж там!

— Ну, товариші, — вигукнув той, що схожий був на сврея, — тоді до собору богоматері! Тим паче, що там, у каплиці святих Фереола й Феруціона, є дві статуй — Івана Хрестителя й святого Антонія — із широго золота, завважки разом у сімнадцять золотих марок і п'ятнадцять естерленів, а підставки із поазолоченого срібла в сімнадцять марок п'ять унцій. Я знаюсь на ньому; я ж золотарник.

Під цей час Жеанові подали вечеряти. Розкинувшись і поклавши голову на груди дівчині, що сиділа поруч, він вигукнув:

— Клянусь святым Вультом де - Люкком, званим у народі святым Гоглю, що я цілком щасливий. Ось переді мною якийсь голомозий, як той ерцгерцог, Йолоп, що стоїть та роздивається на мене. А отам, ліворуч, хтось із такими довгими аубами, аж за ними не видно його підборіддя. Та й я ж схожий на маршала Жіє під час облоги Понтуазі. Я спираюся правицею в горбовину. Ік бісу, товаришу! Ти скидаєшся на крамаря, що торгує м'ячами, і сідаєш поруч зі мною! Я дворянин, голубе! Торгівля несполучна з дворянством. Геть звідси... Гей, гей, там! гей, ви! не бийтеся! Як то, Батіст Гусежер, ти, що маєш такого гарного носа, ти рискуєш ним, підставляючи його під важкі кулаки того дурня? Полоп! Non cuiquam datum est habere nasum. Ій - право, ти просто божественна, Жакліна Шухогризка! Шкода тільки, що в тебе нема волосся... Гей, гей! Менезвуть Жеаном Фролло, а брат мій — архідіакон. Хай його чорти візьмуть! Усе, що я вам кажу — щира правда. Зробившися волоцюгою, я з дорогою душою зриксся обіцяної мені братом половини райського будинку. *Dimidiam domum in paradiso.* Цитую дослівно. В мене є маєтність на вулиці Тіршап, і всі жінки закохані в мене — це така сама правда, як і те, що святий Елуа був чудовий золотарник, що в славному місті Парижі є п'ять цехів, і між ними чинбарський, гарбарський, ремінницький і га-

манніцький, або що святого Лорана спалили на вогнищі
в яєчного лушпиння. Клянуся, товариші,

Що рік не шитиму перцівки,
Коли прийшов я в Брехунівки.

— Люба моя, надворі місячно; глянь но туди у віконце,
як вітер мне хмари. Чисто, як я твою косинку... Ану, жінко, утріть дітям носи та зніміть із свічок на гар... Ой, леле мій! Шо ж це я ім, Юпітер! Гей ти, шинкарко! В твоїх мандрюх нема на голові волосся, зате воно є в твоїх яєшнях. Я, бабуню, люблю яєшню лису. Хай діавол зробить тебе кирпатою! Ото чортів шинок, де мандрюхи розчісуються виделками!

По цій мові він розчепив об долівку тарілку і васцівав на все горло:

Ні канонів, ні законів,
Ні родини, ні хатини,
Вже не знаю я.
Вже не знаю я нікого —
Ані бога,
Ні царя!

Тим часом Клопен Труйльфу скінчив роздавати зброю. Він підійшов до Гренгуара, що, поставивши ноги на таган, здавалося, глибоко поринув у мрії.

— Друже П'єр, — сказав тунський король, — про якого біса ти там думаєш?

Гренгуар повернувся до нього, меланхолійно всміхнувшись.

— Я люблю вогонь, мій любий сеньйор, — сказав він. — Не з тої простої причини, що вогонь гріє нам ноги або варить нам суп, але тому, що він дає іскри. Я споглядаю їх, бува, цілими годинами. Я відкриваю тисячу речей у цих зорях, що засівають темний глиб печі. Ці зорі — теж світи.

— Лиха година побий мене, коли я розумію тебе, — сказав волоцюга. — Чи знаєш ти, яка тепер година?

— Не знаю, — відповів Гренгуар.

Тоді Клопен підійшов до герцога єгипетського.

— Товаришу Матіас, неслушний час обрали ми. Кажуть, віби король Людовік XI у Парижі.

— Тим паче треба видерти в нього з пазурів нашу сестру,— відказав старий циган.

— Ти кажеш, як справжній чоловік, Матіас, — сказав тунський король.— До того ж ми швидко з цим впораємося. У церкві нема чого боятися опору. Каноніки — наче зайці, а сила наша. Отож здивуються парламентські урядовці, прийшовши завтра по неї. Клянуся папськими кишками, не хочу я, щоб вони повісили нашу красуню!

Клопен вийшов із шинку. Тим часом Жеан кричав хрипким голосом:

— Я п'ю, я ім, я п'яний, я Юпітер! Гей, П'єр Горлоріа! Коли ти ще раз глянеш отак на мене, я обтрушу тобі щітками порох з носа.

Гренгуар, що його задума була вже розвіяна, почав роаглядати довкола забурену й галасливу юрбу, мурмотячи собі крізь зуби: Luxuriosa res vinum et tumultuosa ebrietas. Гай, гай! Як добре я роблю, що не п'ю, і як чудово висловився святий Бенедикт: Vinum apostatare facit etiam sapientes.

Під цю хвилину ввійшов Клопен і громким голосом крикнув:

— Північ!

Почувши це слово, яке зробило враження, подібне до того, що його справляє на полк під час відпочинку сигнал сідлати коней, всі волоцюги — і чоловіки, і жінки, і дітвора — кинулися із шинку, брякотячи збросю й залином. Місяць повився хмарами. На Дворі див було зовсім темно. Не світилося жодного вогника. Але він аніяк не був пустий. На ньому майорів цілий натовп чоловіків і жінок, що тихенько розмовляли поміж себе. Чути було, як вони гомонять, видно було, як виблискую іхня різноманітна зброя. Клопен уліз на здоровенню каменюку.

— Шикуйсь, Арго! — крикнув він.— Шикуйсь, циганія! Шикуйсь, Галілея!

У мороці зчинилася ворушня. Нібто величезна юрба вистроювалася там у колону. Трохи згодом тунський король знову підняв голос:

— Ідіть тихше, як підемо Парижем. Пароль: Болотні півники в сочевиці. Смолоскипи запалити тільки коло собору! Рушай!

А через десять хвилин перелякане кінна варта тікала від довгої процесії якихось одягнених у чорне людей, що мовчки посувалась до мосту Мінайл тими покрученими вулицями, що розбігаються в усі боки по ринковому кварталу.

IV. НЕДОРЕЧНО ПОСЛУЖЛИВИЙ ДРУГ

Цієї ночі Квазімодо не спав. Він тільки но востаннє обійшов усю церкву. Зачиняючи двері, він не помітив архідіакона, що пройшов повз нього з незадоволеним виглядом, бачачи, як старанно він замикає й засуває на засувки височенні й широченні двері, валізна оббивка яких надавала їм міцності стіни. Клод видавався ще заклопотанішим, ніж завжди. Після нічної пригоди в келії він раз - у - раз ображав Квазімодо; але хоч і як брутално поводився він з ним, навіть бив його часом,— ніщо не могло похитнути покірливості, терпіння й слухняності вірного давонаря. Від архідіакона він зносив усе — образи, погрози, побої, ніколи не ремствуєчи, ніколи не скаржачись. Він тільки тривожно стежив за Клодом, коли той підіймався сходами на башту, але архідіакон і сам ухильяється зустрічатися із циганкою.

Оточ, цієї ночі, востаннє скинувши поглядом на свої бідні, такі занедбані тепер давони,— на Жакліну, Марі, Тібо,— Квазімодо зійшов на верх північної башти і, поставивши й щільно затушкувавши свій потайний ліхтар, почав роздивлятися на Париж. Ніч, як ми вже казали, була дуже темна. Париж, тоді майже зовсім не освітлюваний, видавався неясною масою якихось чорних куп, тут і там перерізаною білястою закривиною Сени. Тільки в одному вікні і бачив Квазімодо світло,— в далекій будівлі, невираз-

ний, темний профіль якої чітко вимальовувався над покрівлями з боку воріт Сент - Антуан. Там теж хтось споглядав ніч.

Блукуючи единим своїм оком по цьому темному й туманному обрію, дзвонар відчував у собі якусь нез'ясовану тривогу. Кілька день уже він був на сторожі. Він бачив якихось лиховісних на вигляд людей, що знай тиннлисія навколо церкви, не відвертаючи очей од притулка молодої дівчини. Він гадав, що проти бідолашної самітниці учняють якусь змову. Він думав, що народ, мабуть, ненавидить її так само, як і його, і що через те щось може єще статися. Тим то і чатував він у себе на давіниці, мріями пориваючи в мрії, як каже Рабле, перебігаючи поглядом з келії на Париж, пильнуючи, як чуйна собака, що вічного не певна.

Але раптом, коли він допитливо дивився отак на велике місто своїм оком, яке природа, наче, щоб відшкодувати каліку, обдарувала такою гострозорістю, що воно могло майже заступити Квазімода інші скривлені органи, йому відалося, ніби набережна В'єйль - Пеллатрі має якийсь незвичайний вигляд, ніби там щось рухається, ніби лінія парапету, що свою чорністю вирізнялася на білястому тлі води, не така пряма й непорушна, як на інших набережних. Ніби вона ворушиться, наче хвилі в річці або голови в натовпі під час руху.

Це відалося йому дивним. Він подвоїв увагу. Рух прямував нібито в бік Сіте. Проте без жодного вогника. Спочатку він ішов набережною, потім почав поволі розходитись, немов би те, що рухалось,увіходило всередину острова; а тоді й зовсім зник, і лінія набережної знов стала пряма й непорушна.

Поки Квазімодо губився в гадках, йому здалося, ніби рух цей прочався знову на вулиці Парві, що йде далі в Сіте перпендикулярно до фасаду собору богоматері. Нарешті, хоч і як темно було надворі, він побачив, як з пісі вулиці виткнулась голова колони і зміти по майдану розсипалася юрба, де не знати було в темряві нічого, крім того, що це юрба.

Щось страшне було в цьому видовищі. Ймовірна річ, що цей надавичайний похід, який так дбайливо ховався в повній темряві, дбав також і про повну тишу. Однаке він не міг не видавати певного шуму, хай тільки тупотіння ніг. Та шум цей не досягав до нашого глушка, і ця величезна юрба, яку він ледве розпізнала і якої зовсім не чув, хоч і як близько проходила вона, хвилюючися, пова нього, справляла на Квазімодо враження стовпища мертвяків, мовчазного, невідчуваного, геть оповитого млою. Він нібито бачив, як на нього суне повна людей хмара туману, як у тіні ворується тіні.

Тоді його знов охопили побоювання, знов у голові йому зринула думка про замах на циганку. Він невиразно відчув, що може вскочiti зараз у халепу. І під цю критичну хвилину так розсудливо й швидко обміркував становище, як цього важко було сподiватися від такого нерозвиненого мозку. Чи будити йому циганку? Чи допомогти їй втекти? Але куди? На вулицях повно людей, а ззаду собору — річка. Ні човна, ні будьякого іншого виходу. Лишався один тільки засіб: дати вбити себе на порозі собору, опираючись у всякому разі доки наспів допомога, коли вона мала напспів, і не турбувати сну Есмеральди. Бідолаха бо встигне вмерти, коли б вона не прокинулась. Поклавши так зробити, він почав уже спокійніше придивлятися до ворога.

Юрба на паперті нібито забільшувалась глохвилини. Єдине, що він припускав, — це те, що воя з додержувала майже цілковитої тиші, бож вікна на вулицях і майдані лишались засинені. Аж раптом блиснув огонь, і я одну мить над головами замигтіли сім або вісім запалених смолоскипів, хилитаючи в мороці своїми вогняними язиками. Тоді Квазімодо виразно побачив на паперті величезне скильоване стовпце обідранців — чоловіків й жінок, озброєних косами, списами, серпами, алебардами, що блискотіли тисячею вістер. Темні вила, то тут, то там витикаючись з натовпу, видавались рогами на гидотних цих головах. Він невиразно пригадав цю юрбу, він наче пізнав усіх цих людей, що кілька місяців тому вітали його як папу блазнів.

Якийсь чоловік, із смолоскипом в одній руці і ломаною в другій, уліз на вуличний стовпчик і немов почав промовляти. Разом з тим чудне військо кілька разів перестрівалося, наче оточуючи собор. Квазімодо підняв ліхтар і зійшов на площадку між баштами, щоб ближче роздивитися і добрati способу боронитись.

Клонен Труйльфу, ставши перед високим порталом собору Богоматері, справді вистроював до бою своє військо. Хоч він і не припускав ніякого опору, проте, як розсудливий генерал, він хотів забезпечити собі той строй, що дозволив йому, коли б треба було, стріти з фронту раптову атаку пічної або якоїсь іншої варти. Отож Клонен так поділив військо на загони, що, дивлячись на нього у бою й віддалік, його можна було взяти за римський трикутник у бою під Екномом, Александрову кабанячу голову або славетний ріг Густава - Адольфа. Основа цього трикутника спиралася в глибину майдану, перетинаючи вихід з вулиці Перві; одна з сторін звернена була до госпіталю, друга — до вулиці Сен - П'єр - о - Беф. Клонен Труйльфу став у вершку, разом з герцогом єгіпетським, нашим приятелем Жeanом та деякими найвідважнішими обірванцями.

Такі справи, як ота, що її заміряли під цю хвилину волоцюги на собор Богоматері, не були в середньовічних містах дивиною. Того, що ми звemo тепер поліцію, тоді не було. У велелюдних містах, а надто в столицях, не було центральної влади, керівничої руки. Химерно побудував феодалізм ці великі громади. Місто являло собою скучення безлічі сеньйоріальних володінь, що поділяли його на щонайріаноманітніші формою й розміром частини. Через те — сила неузгоджених між собою поліцій, тобто ніякої поліції. Приміром, у Парижі, крім сто сорок одного власника сеньйоріальних володінь, що мали право на оброк, було двадцять п'ять сеньйорів, які мали право і судити і стягати оброк, починяючи від паризького єпископа, з його сто п'ятьма вулицями, і кінчаючи пріором Нотр - Дам - де - Шам, що мав їх чотири. Всі ці наділені судовою владою феодали хіба номінально визнавали верховну королівську владу.

Кожен мав право на шляхове. Кожен був пая. Людовік XI, цей неятомний працівник, який так заважаючи зайдовіся коло руйнування будови феодалізму,— що далі робили Рішельє і Людовік XIV на користь королівській владі і що завершив Мірабо на користь народові,— Людовік XI спробував був розірвати цю мережу сеньйоріальних володінь, рішуче видавши, наперекір усюому, два - три накази загальнополіційного характеру. А саме, 1465 року наказано городянам, під загрозою повіщення, як тільки зайде ніч, засвічувати у вікнах свічки і заминкати собак; того ж таки року звелено перепинати ввечері вулиці залізними ланцюгами і заборонено, бувши вночі на вулиці, мати при собі кинджал або будьяку зброю. Та незабаром усі ці спроби загальноміського законодавства зійшли нанівець. Городяни не клопотались, що вітер гасить їхні свічки, а собаки десь блукають; залізні ланцюги перепинали вулиці тільки в стані облоги; заборона носити кинджали спричинилася хіба до того, що в улицю Пелькорізів взвано тепер вулицею Гурлорізів,— у чим був безперечний поступ. Стародавня будівля феодального законодавства стояла, як і раніш; усе місто безладно вкривалася широченна мережа судових округів і сеньйоріальних земельних володінь, що перехрещувались, тислися, плутались поміж себе, вганяючись одне в одне; даремно стояв цілий ліс найрізноманітніших нічних варт, крізь які збройно пробивалися розбій, грабіж і бунт. Отже, по такому безладдю, нічого нечуваного не було в тому, коли в найлюдніших кварталах отакий гурт городян зненацька нападав на палац, готель або звичайний будинок. Злебільша сусіди втручались у справу тільки тоді, коли починали грабувати і їх. Вони затуляли вуха, почувши постріл з мушкета, зачиняли віконниці, барикадували двері, даючи сутічці закінчитися чи то з участю варти, чи без неї, а другого дня по Парижу переказували: «Цієї ночі погромили Етьєна Барбета». — «Пограбували маршала де - Клермона» тощо. Отож не тільки королівські резиденції — Лувр, Пале, Бастилія, Турнель, а й звичайні сеньйоріальні оселі — Пті - Бурбон,

готель де - Санс, готель д'Ангулем та ін., мали зубчасті мури, а над воротами — бійниці. Церкви захищала іхня святість. Однак, деякі — серед них не було собору Богоматері — були укріплені. Абатство Сен - Жермен - де - Пре було оточене зубчастими мурами, наче баронський замок, а міді в нім напевне витрачено більше на бомбарди, ніж на давони. Ще 1610 року можна було бачити цю фортецю. Тепер від неї ледве збереглась церква.

Та вернімося до собору Богоматері.

Зробивши перші свої розпорядження (ми повинні сказати, віддаючи шану дисципліні волоцюг, що накази Клопена вони виконували мовчки й надзвичайно точно), гідний ватажок зграї зійшов на парапет паперті і, повернувшись до собору Богоматері, загукав хрипким, грубим голосом, розмахуючи смолоскипом, полум'я якого раз - у - раз хилиталось за вітром і повивалося димом, через що червонуватий фасад собору то з'являвся, то шезав з очей.

— До тебе, Людовік де - Бомон, єпископ паризький, радник верховного суду, кажу я, Клопен Труйльфу, король тунський, принц арго, єпископ блазнівський: наша сестра, несправедливо засуджена за чарівництво, знайшла собі притулок у твоїй церкві. Ти повинен давати їй пристановище й захист. А втім верховний суд хоче взяти її авідси, і ти пристаєш на це; виходить, її повісили б завтра на Гревському майдані, коли б у це не втрутились бог і волоцюги. Отже, ми прийшли до тебе, єпископ. Коли твоя церква не зайнана, незайнана її наша сестра; коли наша сестра не може бути незайнана, не може бути незайнана її церква. Тим то ми й вимагаємо віддати нам дівчину, коли ти хочеш урятувати церкву, інакше бо ми відберемо дівчину і пограбуємо церкву. Кажу це не на жарт. На потвердження цього ставлю отут свій прапор, і хай бог тебе милув, паризький єпископ.

На жаль, Квазімодо не міг чути цих слів, вимовлених з якоюсь лиховісною й дикою величиністю в голосі. Хтось із волоцюг подав прапор Клопенові, і той вроцісто устромив його між двох плитин. То були вила, на зуб'ях яких висів закривавлений шмат падла.

На цьому тунський король озирнувся і перебіг очима своє військо — дику юрбу, де погляди вилискували майже так само, як списи. А тоді, перемовчавши якусь хвилину, гукнув:

— Вперед, сипки! Беріться до праці!

Із лав вийшло тридцятеро здоровенних незgrabних чоловіків, обличчями схожих на слюсарів, з молотами, ломами й валізними брусками на плечах. Вони попростували до головних церковних дверей, зійшли східцями, і незабаром, сівши навпочепки під стрілчастим порталом, почали поратись коло дверей з ломами та підйомами. Цілий натовп волоцюг подався за ними, хтось — допомагати їм, хто — просто поглядіти. На одинадцятьох східцях порталу стало повно людей. Проте двері не піддавалися.

— Чорт вільми,— сказав один,— ну й міцні ж та вперті!

— Вони такі старі, що їм вже й хряці затвердли,— зауважив другий.

— Сміло, товариші! — знов гукнув Клопен. — Закладаюся головою проти капця, що ви відчините двері, візьмете дівчину й пограбуєте алтар раніш, ніж прокинеться хтось із сторожів. Чусте! Мені здається, що замок ламається.

Страшений гуркіт, що роалігся під цю хвилину десь за Клопеном, урвав йому мову. Він повернувся. То наче з неба звалилася величчна паля. Почавши кілька падінь волоцюг на церковних східцях, вона в шумом гарматного пострілу відскочила на бруківку, де ще показічила ноги декому з жебраків, що, кричачи, вілжахнулися від неї. Як оком змигнути — захрясла паперть спустіла. Слюсарі, дарма що іх захипали зводи порталу, кинули двері, та й сам Клопен відступив від собору на чималу віддаль.

— Ну й ловко відбувся! — скрикнув Жеан. — А ж вітром звіяло, лиха година побий! А П'єр - Душогуб загубив таки душу!

Важко висловити, який і подив, і жах упали на розбишак разом з цією палею. Кілька хвилин вони непорушно дивились в повітря, стороною від цієї дерев'яки більше, ніж би від двадцяти тисяч королівських лучників.

— Чорт,— буркнув герцог єгипетський,— від цього тхне чарівництвом!

— То місяць кинув у нас цим поліном,— сказав Андрі ле - Руж.

— Тим паче, що місяць — друг святій діві,— додав Франсуа Шантпрюн.

— Тисяча пап! Усі ви дурні! — вигукнув Клопен, хоч і сам не давав собі ради, як пояснити падіння колоди.

Тим часом, на фасаді, до верху якого не сягало світло від смолоскипів, не було видно нічого. Важка колода лежала посеред паперті, і чути було, як стогнуть нещасні, побиті колодою, або ті, що порозпорювали собі животи на рогах кам'яних східців. Відійшовши після першого подиву, тунський король добрав таки пояснення, що видалось його товаришам ймовірним.

— Бей тебе божа сила! Чи не боропяться то каноніки? Тоді на розгром! На розгром!

— На розгром! — проказала за ним юрба, нестяжно викрикуючи «ура» — і в соборний фасад шугнув випал із самострілів.

Почувши гуркіт пострілів, мирні пожильці окільних будинків попрокидалися; було видно, як подекуди розчинилися вікна і в них указалися нічні ковпаки і руки з свічками.

— Стріляйте в вікна! — гукнув Клопен.

Вікна миттю позачинялися, і бідолашні городяни, що тільки й встигли скинути зляканим поглядом на цю бурхливу юрбу з запаленими смолоскипами, повернулись до своїх дружин, обливаючись потом і питаючи себе, чи то відьомський шабаш відбувається още на соборній паперті, чи то знов, як 1464 року, напали бургундці. І на цю думку в уяві чоловіків поставали картини грабунків, в уяві жінок — гвалтування, і всі третміли.

— На розгром! — далі кричали собі волоцюги, не зважуючись, проте, підійти.

Вони дивились на церкву; дивились на колоду. Колода не ворушилася, будова пильнуvalа свого спокою й самоти; а втім, щось нагонило на волоцюг мороз.

— Нумо до роботи, хлопці! — скрикнув Труйльфу.— Зламати двері!

Усі як прикипіли.

— А бодай вам! — сказав Клопен.— Наче не чоло-віки,— палі злякалися.

Йому відказав якийсь старий слюсар.

— Капітан! Не паля мулить нам, а оті двері, що геть пооббивані залізними шпугами. Тут кліщами нічого не вдіш.

— Чого ж вам треба, щоб виважити іх? — спитав Клопен.

— Та треба б таран.

Тунський король відважно підбіг до страшної колоди і поставив на неї ногу.

— Ось він,— скрикнув він,— його послали вам сами каноніки.

І, саркастично вклонившися в бік до собору, додав:

— Дякую вам, каноніки.

Ця витівка справила хороше враження, чари колоди розвіялись. Волоцюги знов посміліли; незабаром важка паля, підхоплена, як пірце, двома стами дужих рук, почала шалено товкматити у великі двері, що іх уже намагалися були виважити. Бачачи при блідому свіtlі, розкидуваному по майдану поодинокими смолоскипами волоцюг, цю довгу колоду, що її пересувала, біжачи на церкву, юрба людей, здавалось, ніби то якесь тисячоноге чудовище, схиливши долі голову, нападає на кам'яного велетня.

За кожним ударом палі напівметалічні двері видавали звук, подібний до звуку величезного тамбурина; та вони не піддавались, хочувесь собор аж здригався і чути було, як гудуть потайні закутки будівлі.

В той самий час десь із верху собору на обложників почав сипатись цілий дощ каменюк.

— Діавол! — скрикнув Жеан,— здається, башти скидають нам на голови свої балюстради.

Але поштовх дано, всі йшли за прикладом тунського короля. То, безперечно, боронився єпископ, і волоцюги

ще лютіше розбивали двері, не зважаючи на каміння, що то тут, то там трощило ім черепи. Знаменне було те, що камені падали один по одному, проте дуже часто. Волоцюги весь час відчували їх два заразом, один — по ногах, другий — по голові. Рідкий з них не влучав у когось, і вже вбиті й поранені, сходячи кров'ю й тіпаючись, широкою смugoю полягали під ногами обложників, що, докраю розлютувавшись, знай поповнювали свої лави. Довга паля, через правильні проміжки часу, наче било в дзвоні, далі вдаряла в двері, каміння і далі сипалося дощем, двері і далі гули.

Читач напевнє вже згадався, що цей несподіваний опір, який так роздратував волоцюг, ішов від Квазімодо. На жаль, випадковість прислужилася хороброму давонареві. Коли він зійшов на площадку між баштами, думки плутались йому в голові. Кілька хвилин він бігав то туди, то сюди по галереї, бачачи згори збитий натовп волоцюг, що намірялись напасті на собор, і благаючи — хоч діавола, хоч бога — врятувати циганку. Йому спало було на думку зійти нагору, на південну башту і вдарити на гвалт, але поки б він розхітав давін, поки б Марі замогла б подати хоч один гук своїм товстим голосом, — чи не встигли б там десять раз виважити соборні двері?

Аж раптом він пригадав, що мулярі лагодили цілий день стіну, крокви та дах у південній башті. Йому ваче світ угору піднявся. Стіна була кам'яна, дах — свинцевий, крокви — дерев'яні. (Там така белаліч була чудових цих кроков, що їх звали лісом). Квазімодо побіг до цієї башти. У нижніх приміщеннях її справді було повно всяких матеріалів. Там були кучугури пісковика, сувої штабового свинцю, в'язки драниць, здоровенні палі, понадпилені вже пилою, купи жорстків. Готова збройниця.

Не можна було гаяти час. Нанизу працювали кілля й молоти. Напруживши всю свою силу, що її подесятерило почуття небезпеки, Квазімодо підняв одну з паль, — найважчу, найдовшу, — просунув її у віконце, потім підхопив її з надвірного боку башти, підштовхнув по виступу балю-

стради, яка облямовувала площадку, і випустив у безодню. Величезна деревина, скинена з височини в сто шістдесят футів, шкрябаючи стіни, трощачи статуї, кілька разів перевернулась круг себе, наче крило, що мчить у повітрі, відірвавшись од вітряка. Та от вона впала на землю; розлігся страшний крик, а темна колода, мов гадина, стрібонула на брук.

Квазімодо бачив, як ледве впала колода, всі волоцюги розвіялися, наче попіл від подуву дитини. Він скористався від іхнього страху і, поки, охоплені марновірством, вони роздивлялися на впалу з неба деревину, а потім дощем стріл і буйного дробу нівечили камінні статуї святих на порталі. Квазімодо мовчки стягав жорстку, каміння, пісковик, навіть мішки з мулярським справиллям на край балюстради, звідки авалилась уже паля. Отже, як тільки вони заходились розбивати головні двері, на них почав сипатись град каміння, аж ім видалось, що то, сама по собі руйнуючись, падає ім на голови церква.

Хто б міг побачити під цю хвилину Квазімодо, той алякався б. Крім того, що він постягав на балюстраду, він наабирає іще цілу купу каміння і на самій площадці. І коли запаси на краю даху вичерпувались, він поповнював їх із цієї купи. Він то нахилявся, то підводився, потім знов нахилявся і знову підводився — і все це робив неймовірно моторно. Його здоровенна гном'яча голова висувалась зза балюстради, і вслід падав величезний камінь, а тоді ще один, а тоді ще. Від часу до часу він стежив поглядом за якоюсь важкенькою каменюкою і, коли вона відразу когось убивала, вигукував: Гу!

Проте волоцюги не занепадали духом. Багато разів уже товсті двері, на які вони так заваялися, здригалися під вагою іхнього дубового тарана, ще збільшеною силою сотні людей. Плити в дверях тріщали, горорізьба розліталаась на скалки, гаки підскакували на клямках за кожним струсом, ламалися дошки, сипалось дерево, стерте на порох під заливною оббивкою. На щастя Квазімодо, в дверях було більше заліза, ніж дерева. Однаке, він почував, що двері

роахитуються. І хоч він не чув, а проте кожен удар тарапа відбивався разом і в соборних закутках і всередині нього. Він бачив агори, як певні перемоги, посатанілі волоцюги погрожують кулаками темному соборному фасадові, і, за циганку й за себе, заадрив тим крилатим совам, що зграями здіймалися над його головою. Його камінний дощ неспроможний був відбити напад.

Під цю непевну хвилину він помітив трохи нижче балюстради, авідки він побачив юрбу, дві довгі кам'яні ринви, що кінчалися якраз над головними дверима.

Верхні отвори цих ринв виходили на площаdkу. Щось збурло йому на думку; він побіг по хмиз до своєї давочарської хижки, понакидав поверх нього купу драній свинцю, запаси яких він ще не витратив, і, як слід примістивши все це перед отворами ринв, підпалив своїм ліхтарем.

Поки він це робив, каміння перестало падати, а волоцюги дивились угору. Грабіжники, засапавшись, як хорти перед загнаним у лігво кабаном, гомінливо й безладно тислися коло головних дверей, понівечених тараном, але досі ще не повалених. Тремтячи з нетерплячкою, вони чекали останнього удару, удару, що мав виважити ці двері. Кожне тислося якомога ближче до них, щоб, коли вони відчиняються, першим вдертися в цей багаточий собор, в цю величезну скарбницю, де протягом трьох віків безнастанно скучувалися коштовності. Аж рикаючи з радості і жадливості, вони нагадували одне одному про чудові срібні хрести, чарівні парчеві ризи, гарні поволочені надгробки, про величну пишноту хорів, про різдвяні відправи, коли по всьому собору палало стільки вогнів, про великодні, коли все в нім вилискувало сонцем, про всі ті вроочисті служби божі, коли саркофаги, ставники, дароносці, дарохранительниці, кіоти з мощами здавалися вкриими золотою й діамантовою оболонкою. Отже, під таку чудову хвилину всі ці жебраки й каліки думали не так про врятування циганки, як про пограбування собору. Ми навіть радше припустили б, що для багатьох з них Ес-

меральда була тільки приключкою, якщо грабіжники приключок потребують.

Та раптом, саме коли вони з останнім зусиллям скупчилися коло тарана, затамувавши відних і напруживши м'язи, щоб надати вирішному ударові щонайбільшої сили, споміж них вихопився зойк — ще жахливіший, ніж тоді, як упала колода. Хто не кричав, хто був ще живий — подивилися. Дві цівки розтопленого свинцю лилися з верху собору саме туди, де було найтісніше людей. Цей кип'ячий метал валив людей додолу і в місцях свого падіння утворював в юрбі дві темні димучі діри, подібні до тих, що утворюються в снігу від теплої води. Видно було, як там ворушаться, лементуючи з болю, обпечени люди. Довкола двох головних струмків падали краплини жахливого цього дощу, що, розсипаючись на обложників, устромлялись ім у чепери, як палочі свердлики. То був важкий вогняний град, що періцив нещасних безліччю градин.

Зойк був страшенній. Всі — і найхоробріші і найбоязливіші — мішма повтікали, кинувши на трупи колоди, і панерть удруге спустіла.

Всі звели погляди до верху собору. Те, що вони побачили, було незвичайне. На вершку горішньої галереї, ще вище центральної розетки, з вихором іскор зносилось між двома давнинцями велике полум'я, — полум'я, клапті якого вітер від часу до часу відривав і заносив в димом. Під цим полум'ям, під темною балюстрадою, що її хрещаті вирізи палали, як жарини, дві ринви, зроблені як паці якихось потвор, невпинно викидали з себе цей пекучий дощ, сріблястий потік якого вимальовувався на темній нижній частині собору. Дедалі потоки рідкого свинцю наблизалися до землі, вони розширювалися в снопи, наче вода, що цівочками витікає з численних отворів лійки. Дві височенні башти, що зносилися над полум'ям і на кожній з яких видно було два боки, один — увесь чорний, а другий — весь червоний, видавались ще вищими від велетенської тіні, що простягалась до самого неба. Зловісного вигляду набирали поставлені на них неалічені статуй діаволів

і драконів. Від тримтячого полум'я вдавалося, що вони ворується. Змії немов реготали, паші ринв нібито гавкали, саламандри роздмухували вогонь, дивовижні авірі чхали в димі. І поміж усіх тих потвор, збуджених від свого камінного сну цим полум'ям і галасом, була одна, що від часу до часу пересувалася на палючому тлі вогнища, наче кажан перед свічкою.

Безперечно, чудний цей маяк збудив на далеких Бісертських пагорках дровосіка, і той алякано дивився тепер, як хилитаються на вересових поростях велетенські тіні соборних башт. Пройняті жахом волоцюги замовкли, і тоді тільки й чути стало, як кричать на гвалт каноніки, замкнені в себе в монастирі й сполохані ще більш, ніж коні в охопленій огнем стайні, як крадькома відчиняються і швидко зачиняються вікна, як метушаться люди в приватних будинках і госпіталі, як тріскотить під вітром полум'я, як хріплять востинне вмирущі і як раз - у - раз періщить по бруку свинцевий дощ.

Тим часом ватажки волоцюг одійшли на ганок будинку Гонделор'є, де й почали радити раду. Герцог егіпетський, сівши на стовпчику, з забобонним страхом дивився на надприродне вогнище, що сяяло на височині в двісті футів. Клопен Труйльфу в люті кусав товстенні свої кулаки.

— Ніяк не ввійти! — промурмотав він крізь ауби.

— Мабуть вона зачарована, дя стара церква! — бурчав старий циган Matiac Гунгаді Спікалі.

— Присягаюсь вусами папи, — зауважив якийсь сивуватий волоцюга, що був колись у війську, — ці церковні ринви плюються розтопленим свинцем ще краще, ніж бійниці в Лектурі.

— Диви но на отого демона, що походжав там перед вогнем! — вигукнув герцог егіпетський.

— Та де ж, хай йому біс, той проклятий давонар, — сказав Клопен, — це Квазімодо.

Циган похитав головою.

— А я вам кажу, що то дух Сабняк, великий маркіз, демон фортець. У нього постать озброєного вояки, з колова

левова. Іноді він сідає верхи на брилкого коня. Він обертає людей на каміння, з якого й буде башти. Під його рукою перебуває п'ятдесят легіонів. Це таки він, я пізнав його. Іноді він одягається в пишні золоті шати турецького крою.

— Де Вельвінь - де - Летуаль? — спитав Клопен.

— Його убили, — відповіла якась повія.

— Собор богоматері завдає роботи лікарні, — сказав Андрі Лерут, розрегоавшись, як ідіот.

— Отже нема ніякого засобу виламати ці двері? — скрикнув тунський король, тупниувши ногою.

Герцог єгипетський сумно показав йому на два потоки кип'ячого свинцю, що, немов два довгі пасма фосфоричного прядива, знай карбували собі темний церковний фасад.

— Бували церкви, що самі отак боронилися, — зауважив він, зітхуючи. — Свята Софія в Константінополі сорок років тому тричі під-ряд скидала на землю Магометів півмісяць, струшуючи своїми куполами, що в неї замість голів. Гільйом паризький, що збудував цей собор, був чарівник.

— Та невже ж ми отак безславно й підемо звідсіля, наче якісь невдахи - грабіжники? — сказав Клопен. — Так і залишимо там нашу сестру, щоб її повісили завтра ці вовки в клубуках?

— І ризницю, де того золота цілі гори? — докинув якийсь халамидник, що його ім'я нам, на жаль, невідоме.

— А хай ім біс! — скрикнув Труйльфу.

— Спробуймо ще раз, — запропонував халамидник.

Та Матіас Гунгаді похитав головою.

— Дверима нам не ввійти. Треба знайти якийсь дефект в панцері старої чарівниці. Якусь діру, потайний хід, щілину.

— Хто куди, а я вертаюсь, — сказав Клопен. — До речі, а де той школляр Жеан, що так забронювався?

— Напевне його убили, — відповів хтось. — Щось не чути вже його сміху.

Тунський король насупив брови.

— Тим гірше. Під цією бронею в нього було хоробре серце. А метр П'єр Гренгуар?

— Капітан Клопен, — сказав Андрі Леруж, — він накивав п'ятами, коли ми не підійшли ще й до мосту Мінайл. Клопен тупнув ногою.

— Лиха година побий! Сам же намовив нас іти сюди, а тепер покинув напризволяще під таку вирішну хвилину. Боягуз, базікало, йому б пантофлю на голову замість каски.

— Капітане Клопен, — скрикнув Андрі Леруж, дивлячись на Соборнуву вулицю, — ось він, школляр.

— Слава Плутонові! — вигукнув Клопен. — Але якого там біса тягне він за собою?

То був справді Жеан, що біг так швидко, як тільки дозволяли це його важкі лицарські панцери, відважно волочачи по бруку довгу драбину і 'весь засапавши', наче мурашка, яка запряглась в двадцять раз довшу за неї соломинку.

— Перемога! Te deum! — кричав школляр. — Ось драбина вантажників з пристані Сен-Ландрі.

Клопен підійшов до нього.

— На якого ж біса, хлопче, здалась тобі та драбина?

— Ось вона в мене! — задихаючись, відповів Жеан. — Я знов, де вона була. В шопі, що при бургомістровому будинку. Там є знайома мені дівчина, що вважає мене за гарного, як Купідон. Я скористався з цього, щоб роздобути цю драбину, і я таки роздобув її, клянусь Магометом. Бідна дівчина відчинила мені в самій во сорочці.

— Гаразд, — сказав Клопен; — та навіщо ж здалася тобі ця драбина?

Жеан скинув на нього лукавим, тямучим поглядом і захлацав пальцями, як кастаньетами. Він мав цю хвилину підкованих усікими придатками шоломів п'ятнадцятого віку, що так лякали ворогів своїми химерними нашоломниками. На грудях же в Жеана стирчало десять залізних даюбів, і він міг би змагатися з гомеричним Несторовим кораблем за страшне прізвисце «бахем^{бонос}»

— Навіщо вона мені здалася, найясніший король тунський? Чи бачите ви отам, над трьома порталами, оцей ряд статуй з дурними пікаками?

— Еге ж. Так що ж з того?

— Це галерея французьких королів.

— Хіба ж це обходить мене? — відказав Клопен.

— Страйвайте! В кінці цієї галереї є двері, що бувають замкнені тільки на клямку; я влізу до них цією драбиною, а тоді опинюся і в церкві.

— Пусти мене, хлопче, першим.

— Ба ні, товариш, — драбина моя. Ходім, ви полізвете другим.

— А бодай тебе задавив Вельзаевул! — насупившись відповів Клопен, — не хочу я бути позад будького.

— Тоді, Клопен, пошукай собі сам драбини.

І Жеан кинувся бігти майданом, волочачи драбину й вигукуючи:

— За мною, хлопці!

Драбину миттю підняли й приставили до балюстради на нижній галереї, над одним з бічних порталів. Натовп волоцюг збився нанизу, гучно кричачи й намагаючись зліти нею. Та Жеан пильнував свого права і перший ступив на щаблі. Ліати довелось досить довго. Галерея французьких королів за наших часів підноситься над бруком футів на шістдесят. Тоді її робили ще вищою однадцять сходин, що провадили до порталу. Важка зброя заважала Жеанові, і він підіймався поволі, однією рукою хапаючись за драбину, а в другій тримаючи самостріл. Долізши дс половини драбини, він скинув засмученим поглядом на трупи нещасних волоцюг, якими засіяна була паперть.

— Ой, лишенко! — сказав він, — ось купа трупів, гідна п'ятої пісні Іліади!

І по цій мові поліз далі. Волоцюги ліали за ним. На кожнім щаблі було по одному з них. Бачачи, як підіймається в п'ятірі ця хвиляста низка закутих у панпери спин, могло б видагись, ніби то повзе по церкві якийсь змій із сталевим линовищем. Жеан, що посвистував, ведучи перед, довер-

шував це враження. Нарешті школляр долів до балкона галереї і досить спритно скочив на нього під оплески всієї юрби. Здобувши отак фортецю, він радісно вигукнув, та раптом як прокипів до місця. За статую короля він помітив Квазімодо, що, сховавшись у мороці, виблискував своїм оком.

Не встиг ще другий обложник ступити на галерею, як страшний горбань кинувся до драбини, скопив її за кінці могутніми своїми руками, підняв, віддалив од муру, розхитав під загальні тривожні крики довгу, гнуучку, геть винизану волоцюгами драбину і раптом з надлюдською силою кинув це грою людей на майдан. В цю хвилину здригнулися навіть наймужніші. Відкинута назад драбина одну мить постояла вертикально, наче вагаючись, потім захиталась, а тоді, обвівши страшну дугу радіусом у вісімдесят футів, гепнула на брук разом з грабіжниками ще швидше від підйомного мосту, в якого лопнули ланцюги. З юрби вихопився викрик прокліття, потім все стихло, і кілька нещасних покалічених волоцюг вилізли спід купи забитих. Гомін болю і гніву змінив серед обложників попередні переможні крики. Квазімодо, ліктами справившися на балюстраду, байдуже дивився. Він мав вигляд якогось давнього, довговолосого короля, що дивиться з вікна свого замку.

Жean Фролло опинився в критичному становищі. Він був на галереї сам - на - сам із страшним дзвонарем, відділений від своїх товаришів прямовисним муром у вісімдесят футів заввишки. Поки Квазімодо порався коло драбини, школляр побіг до потайних дверей, сподіваючись, що вони відчинені. Та ба. Глушко, виходячи на галерею, замкнув їх за собою. Тоді Жean сховався за камінною статую короля, вупинивши дух і вступивши в потворного горбаня той стороною погляд, що ним дивився б чоловік, який, залишаючись до жінки сторожка в звіринці і пішовши якось увечері на любовне побачення з нею, помилково перевів би мур не там, де треба було, і зменацька опинився б віч - на - віч із білим ведмедем.

Глушко спершу ніби не помічав його; та ось він повернув голову і раптом випростався. Він побачив школяра. Той наготовився був до шаленого нападу, та Глушко лишався непорушним; він тільки повернувся і дивився на школяра.

— Гай - гай! — сказав Жеан, — що ти так кисло дивишся на мене єдиним своїм оком?

І, кажучи це, молодий шибайголова почав потай налагоджувати свій самостріл.

— Квазімодо! — вигукнув він, — я зараз зміню тобі прізвище; ти зватимешся — сліпий.

Він стрельнув. Обпірена стріла просвистіла в повітрі і встремилася горбаневі в лівицю. Та Квазімодо це стурбувало не більше, ніж якийсь дряпак на статуй короля Фаррамона. Він простяг до стріли руку, видер її і спокійнісінько зламав на своїм величезнім коліні; а тоді радше впustив, ніж кинув, долі обидва уламки. Але Жеан не встиг уже вистрілити вдруге. Зламавши стрілу, Квазімодо раптом засосів, стрибнув уперед, як коник, і навалився на школяра так, що на ньому розплюючишся об мур панцер. І тоді в цім півсвітлі, де блукали відлиски смолоскипів, сталося щось жахливе.

Квазімодо скопив лівицею обидві руки Жеана, який так сторохів, що не міг боронитися. Правицею ж глушко почав мовчки, із аловісною повільністю, здирати з нього одне по одному все його опорядження — шпагу, кинджали, каску, панцер, наручники. Точнісінько, як та мавпа, що оббирає горіх. Уламок по уламку Квазімодо кидав до ніг залишну школяреву шкаралупу. Побачивши себе обезабробного, роздягненого, бесилого й голого в цих страшних руках, він навіть не спробував заговорити до Глушка, а почав зухвало сміятися йому в саме обличчя, наспівуючи з безтурботною безбоязкістю шістнадцятирічного хлопчика популярну тоді пісеньку:

Ач, як вбралось чепуристо
Те Комбрє, те славне місто ...
Марафен грабус чисто ...

Він не скінчив. На парапеті галереї показався Квазімодо, що, однокою рукою тримаючи школяра за ноги, почав вертіти ним над безоднею, наче пращею, потім почувся тріск, начебто хтось шпурнув костяною скринькою в стіну, і всі побачили, як щось шубовснуло вниз, спинивши на третьині височини на якомусь скульптурному виступі. То було безжivне тіло, що, зачепивши там, лишилося висіти, зігнуте надвое, в розбитими членами, з розтрощеним чепром.

Крик жаху вихопився споміж волоцюг.

— Помститись! — скривнув Клопен.

— Громити! — відповіла юрба.— На приступ! На приступ!

Зчинився неймовірний галас, де мішалися всякі мови, всякі говірки, всякі акценти. Смерть бідолашного школяра запалила юрбу шаленим заваяттям. Їй було і соромно і сердито, що якийсь горбань так довго не дає їй доступитись до церкви. Лють допомогла їм знайти драбини, нові смолоскипи, і по якійсь хвилині стороپілій Квазімодо побачив, як авідусель суне на приступ собору ця жахлина комашня. В кого не було драбини, той мав вузувате мотузя; в кого не було мотузя — дряпалася по скульптурних виступах. Чіплялися одне одному за лахміття. Годі було опиратися цій навалі страшних облич, що здіймалась дедалі вище; з люті ці нелюдські обличчя аж блищали; землясті лоби зливалися потом; очі вилискували; і всі ці викривлені, бридкі міни з усіх боків насувалися на Квазімодо. Немовби якась інша церква рушила на приступ собору богоматері своїх горгон, псів, потвор, демонів, свої найхимерніші статуй. Здавалося, ніби то пар якихось живих потвор вкриває камінних потвор на соборному фасаді.

Тим часом на майдані зазоріли безліч смолоскишів. Усю цю безладну сцену, досі заховану в темряві, раптом осяяло світло. Паперть, уся в огнях, кидала в небо відсвіт; вогнище на верхній площаці палало і далі, далеко освітлюючи місто. Величезні обриси двох башт, вимальовані серед паризьких дахів, утворювали на цьому ясному

тлі щось як широку вищерблену тінь. Місто немовби стривожилося. Десь далеко жалісно видавонювали на сполох. А волоцюги рикали, тяжко дихали, лаялись, ліали; і Квазімодо, безсилий проти хмарі ворогів, бачачи, як дедалі близьче сунуть до галереї їхні розлючені обличчя, тримтів за циганку і, благаючи чуда в неба, з одчаю викручував собі руки.

V. КОМІРКА, ДЕ ЧИТАЄ СВІЙ МОЛИТОВНИК ЛЮДОВІК, ВОЛОДАР ФРАНЦІЇ

Читач, мабуть, не забув, що перед тим, як Квазімодо побачив у нічному мороці зграю волоцюг, він, роздивляючись на Париж з височини своєї дзвіниці, бачив тільки один вогник, що зорів у віконці десь на верхньому поверсі високої й темної будівлі, поруч воріт Сент - Антуан. Будівля ця була Бастілія. Зірка ця була свічка Людовіка XI.

Справді, король Людовік XI уже два дні був у Парижі. Через день він мав вертатись до свого укріпленого заму у Монтіль - Летур. Він хіба зрідка й ненадовго об'являвся у своєму славнім місті Парижі, бо вважав, що там не досить в до його послуг піддемель, шибениць і шотландських лучників. Цього дня він поклав заночувати в Бастілії. Йому була не довподоби його велика, на п'ять квалратних сажнів, спочивальня у Луврі, з високим каміном, оздобленим двадцятьма великими звірями й тринадцятьма головами пророками, і великим ліжком, у дванадцять футів завдовжки й одинадцять завширшки. Він губився серед цієї величності. Бувши справжнім буржуа, цей король віддавав перевагу Бастілії з її маленькою кімнаткою і таким самим ліжечком. До того ж, Бастілія була краще від Лувра укріплена.

Кімнатка ця, що її уподобав собі король в уставлений на цілу державу в'язниці, була, проте, чималенька, займаючи цілий верхній поверх башти, де містилася вартивня. Кімнатка мала круглу форму, стіни в ній були пообвішувані доріжками з блискучої соломи, крокви пооб-

бивані позолоченими олов'яними ліліями, а стеліни між ними пофарбовані; пішні карнізи були засіяні розетками з білої бляхи і помальовані чудовою блідоzielеною фарбою, виготовленою з жовтого арсену та індиго.

Вікно було тільки одне — вузьке, стрілчасте, загратоване дротом і валізними шпугами, та ще й затемнене прегарно намальованими на шибках гербами короля й королеви, що кожен з них коштував двадцять два су. Вхід був тільки один — двері новітнього типу з низьким півкруглим відом, всередині вкриті оббивкою, а зовні — тою тонкою, майстерною ірландською різьбою, що її ще півтораста років тому частенько можна було бачити в старовинних будинках. «Хоч і як занекрашують і захаращують такі двері житла,— розпачливо каже Соваль,— та наші діди не хочуть позбутися їх і шанують їх наперекір усьому».

У кімнаті цій не було ніяких меблів, що звичайно бувають у житлах — ані лавок, ані табуретів, ані простих ослонів, на зразок скрині, ані тих гарненьких ослінчиків на колонках, що коштували чотири су штука. Там було тільки одне складне крісло пречудової роботи: дерево на ньому було розмальоване розами на червоному фоні, сидіння — вкрите криваво - червоную іспанською шкірою, пооббиване довгими повковими торочками і геть поцвяховане золотими цвяхами. Самотність цього крісла давала знати, що сидіти в кімнаті мала право тільки одна персона. Поруч крісла й коло самого вікна стояв стіл, застелений килимом, гаптованим зображеннями птахів. На столі — забриаканий чорнилом бювар, кілька пергаменів, кілька пер і срібний різьблений келех. Трохи осторонь — грілка; далі — вкритий кармазиновим оксамитом і оздоблений золотими шишечками поставець. Нарешті, у глибині кімнати — просте ліжко з жовто - червоним парчевим укривалом без позументів і сухоалітки і із звичайнісінькими торочками. Те саме ліжко, прикметне тим, що в нім знаходив свій сон або безсоння Людовік XI, яке ще можна було бачити двісті років тому в якогось державного радника, де його й бачила стара пані Пілу, вславлена в «Кірі» під ім'ям Арасіді й

Живої моралі. Така була та кімната, що звалась «коміркою, де читав свій молитовник Людовік, володар Франції».

В ту хвилину, як ми ввели туда читача, в комірці цій було дуже темно. Вже годину тому дано сигнал гасити вогні; була ніч, і миггюче світло воскової свічки, що стояла на столі, освітлювало п'ятеро осіб, що кожна на свій смак розташувалася у кімнаті. Перший з присутніх, що на нього падало світло, був якийсь велиможний пан, пишно одягнений у штані й півкаптанок в червоні й срібні пасмути і в сукнину, галтовану золотом і мережану чорними візерунками мантію. Це розкішне вбрання, вілбиваючи світло, немов кидало проміння з кожної своєї агортки. На грудях у зодягненого в нього чоловіка був вишиваний яскравими барвами герб: дві з'єднані під кутом смуги, з оленем, що біжить, коло вершка. Праворуч від гербового щита була лаврова вітка, ліворуч — оленячий ріг. За поясом у цього чоловіка був коштовний кинжал, поволочений держак якого був вирізблений як нашоломник і мав зверху графську корону. Вигляд у цього велиможі був прикрай, — вираз пихатий, голова задерта. Одрауз на обличчі в нього впадала в око бундючність, придивившись — коварство. Він стояв без шапки, з довгим пергаменом у руках, за кріслом, де неаграбно аїгнувшись, поклавши ногу на ногу й лікtem спершися на стіл, сидів якийсь дуже погано й почудернацькому зодягненій чоловік. Уявіть собі, справді, на розкішному кріслі, оббитому кордовською шкірою, два неаграбні коліна, два худі стегна в алиденному чорному вовняному трико, тулуб, одягнений якийсь бархановий каптан, обшитий хутром, що від нього лишилась сама шкура; та ще, поверх усього, стару, заяложену шапку з щонайгіршого чорного сукна, облямовану навколо мотузком в якимись олов'яними фігурками. Оце, разом із камілавкою, яка майже зовсім ховала волосся, — і все, що можна було зауважити, роздивившись на чоловіка в кріслі. Він так низько схилив на груди голову, що від його затемненого обличчя тільки й видно було освітлений ніс, що був,

очевидно, довгий. Судячи з худорлявості його зморшкуватої руки, можна було здогадатись, що він уже старий. То був Людовік XI.

Трохи далі за ними тихенько розмовляли двоє одягнених по - фланандському чоловіків, які були досить освітлені для того, щоб присутні на виставі містерії Гренгуара не могли не пізнати в обох них головних фланандських посланців — Гільйома Ріма, проворливого пенсіонера гентського, і Жака Коппеноля, популярного в народі панчішника. Як пригадув читач, обов'янні причетні були до таємної політики Людовіка XI. Нарешті, взаду всіх, коло дверей, стояв у півтемряві якийсь непорушний, як статуя, зодягнений у військовий панцер і плащ з гаптованим гербом, дужий, кремезний чоловік, в чотирикутному обличчі якого, в очах, у величезному роті, в широких начосах вигладженого волосся, що ховали йому вуха, у вузененькому лобі — було разом щось і собаче і тигряче. Всі, крім короля, були без шапок. Вельможа, що стояв поруч із королем, читав йому щось як довжелезний рахунок, який його величність слухала, здавалось, уважно. Двоє фланандців перешіптувалися.

— Ійбо,— бурчав Коппеноль,— я втомився стояти; невже тут немає стільця?

Рім відповів йому заперечливим жестом, стримано всміхнувшись.

— Ійбо,— вів далі Коппеноль, вкрай пригнічений тим, що доводиться говорити так тихо,—мене кортить сісти на підлогу, підібгавши під себе ноги, як то роблять панчішники, як роблю і я у себе в крамничці.

— Крий вас боже, метр Жак!

— Та ну бо, метр Гільйом! Виходить, тут можна тільки стояти на ногах?

— Або навколошках,— відповів Рім.

В цю хвилину почувся голос короля. Вони замовкли.

— П'ятдесят су на вбрання нашим слугам і дванадцять ліврів на плащі двірським клеркам! Отако! Сипте золото бочками! Чи ви вбожеволіли, Олів'є?

І кажучи це, старий підвів голову. На шиї в нього заблизько тіли золоті скойки намиста святого Михайла. Свічка яскраво освітлювала його худий, хмурий профіль. Він видер з рук у вельможі пергамен.

— Ви нас руйнуєте! — вигукнув він, перебігаючи по зонтикові своїми запалими очима. — Навіщо все це? Навіщо здалась нам така розкіш у дворі? Двом капеланам по десять ліврів на місяць кожному та сто су причетникові! Камердинерові дев'яносто ліврів на рік! Чотирьом мундикохам — кожному по сто двадцять ліврів річно! Доглядачеві над робітниками, городникові, кухарю, завідувачеві збройниці, двом слугам — кожному по дев'ять ліврів на місяць! Двом кухарчукам — по вісім ліврів! Конюхові й двом помічникам його — по двадцять чотири ліври місячно! Гінцеві, ширіжникові, пекареві, двом візникам — по шістдесят ліврів на рік кожному! Ковалеві — сто двадцять ліврів! А скарбникові нашому — тисяча двісті ліврів! А контролерові — п'ятсот!. I отак усе! Та це ж божевілля! Платити стільки нашим слугам — то ж розор Франції! Та від таких витрат, як від огню, розтопиться все золото в Луврі! Нам доведеться продати увесь наш посуд! I наступного року, коли з ласки бога і святої богоматері (тут він зняв шапку) ми ще будемо живі, ми цитимемо наше пітво з олов'яного кухля.

I на цій мові він скинув поглядом на срібний келех, що вилискував на столі. Він кашлянув, а тоді повів далі:

— Метр Олів'є, володарі великих державних маєтків, як королі й імператори, не повинні попускати в своїх дворах розкоші, бо звідти цей вогонь перекидається й на провінцію. Отже, метр Олів'є, затям собі добре. Наші витрати збільшуються рік - у - рік. Це нам не довподоби. Як то? До 1479 року вони не перебільшували тридцяти шести тисяч ліврів; 1480 року вони досягали сорока трьох тисяч шестисот дев'ятнадцяти ліврів, — я пам'ятаю цю цифру; 1481 року — вже шістдесят шість тисяч шістсот вісімдесят ліврів; а цього року — клянусь своєю головою! — вони

сягнути вісімдесяті тисяч ліврів! Подвоються за чотири роки! Це ж щось неймовірне!

Він урвав мову, задихавшись, потім провадив із захватом:

— Я бачу довкола тільки людей, що ситішають з моєї худорби. Ви висмоктуєте з мене екю з усіх моїх пор.

Усі мовчали. То був один з тих вибухів гніву, що йому треба було дати вилитись. Король заговорив анову:

— Це нагадує мені писану латинською мовою доповідну записку французьких сенійорів, щоб ми відновили їм те, що вони звуть високим становищем у дворі. Справді — становище! Становище, що руйнує! Гай - гай, панове! Ви кажете, ніби ми не король, коли не маємо *dapisero nullo, buticulario nullo*. Ми покажемо вам, бігме, король ми чи ні!

І він усміхнувся, свідомий своєї могутності; його поганий настрій трохи розвіявся, і він повернувся до фланандців:

— Бачите, кум Гільйом, всі ці оберхлібодари, оберчашники, оберкамергери, оберсенешалі не варті останнього лакея. Затямте це собі, куме Коппеноль! Вони — ні до чого. Бачачи, як вони без усякої користі посідають місце коло короля, я пригадую тих чотирьох євангелістів, що стоять круг циферблата великого палацового годинника і які щойно поновив Філіпп Бріль. Вони поазолочені, але не показують часу, і стрілка може обійтися без них.

Він трохи замислився, додав, похитуючи свою старою головою:

— Та ба! Клянусь богоматір'ю, я не Філіпп Бріль і не золотитиму великих васалів... Читай далі, Олів'є.

Особа, яку він називав цим ім'ям, ваяла в нього в рук вишита і почала анову голосно читати:

— «...Адамові Тенону, доглядачеві печаток паризького превоства: за срібло, оброблення й гравірування зананчених печаток, які він виготовив наново, бо старі печатки, через свою ветхість і спрацьованість, не могли вже бути цілком придатні,— дванадцять паризьких ліврів.

«Гільйомові Фреру чотири ліври чотири паризьких су за догляд і годування голубів у двох голубниках в замку

Турнель протягом січня, лютого й березня цього року і за видані на це сім мір ячменю.

«Франціканському монахові за сповідання одного влочинця — чотири парильті су».

Король слухав мовчки. Від часу до часу він починав кашляти; тоді він підносив до губів келеха і, кривлячись, робив з нього ковтож.

— «Цього року з наказу суду на майданах паризьких зроблено п'ятдесят шість оголошень з участю сурмаців. Рахунок ще має бути сплачений.

«За розкопи та шукання як у Парижі, так і в інших місцях закопаних там з чуток скарбів, — яких проте не знайдено,— сорок п'ять паризьких ліврів...»

— Закопати еку, щоб викопати су, — зауважив король.

— «... За вмурування в замку Турнель шістьох пано в білого скла коло залізної клітки — тринадцять су... За виготовлення й приставку в королівського наказу в день блазнівського свята чотирьох щитів з гербами його величності, оздоблених навколо розами, — шість ліврів... За два нові рукави до старого королівського вбрання — двадцять су. За коробку мастила для королівських черевиків — п'яtnадцять леньє... За влаштування нового свинарника для чорних королівських пороссят — тридцять паризьких ліврів... За кілька перегорож, дошок і ляд для левів у авіринці в Сен-Поль — двадцять лва ліври».

— Дорогенські звірі, — зауважив Людовік XI. — Та що маєш робити; така вже королівська примха. Там в один великий рудий лев, якого я люблю за його штуки... Чи бачили ви його, метр Гільйом? Треба, щоб усі державці придбали собі цих чудових тварин. У нас, королів, замість собак повинні бути леви, а замість кицьок — тигри. Короні личить величне. За язичеських часів, коли народ приносив у храмах в жертву Юпітерові сто бугаїв і сто овець, царі жертвували сто левів і сто орлів. Це було лихо і гарно. Французькі королі завжди чули круг свого трону лев'яче рикання. Проте треба віддати мені належне — я витрачаю на це менш, ніж вони, грошей і не маю стільки

левів, ведмедів, слонів і леопардів... Далі, метр Олів'є. Я хотів сказати про це нашим друзям фланандцям.

Гільйом Рім низько вклонився, тоді як Кошеноуль із своїм насупленим обличчям мав вигляд одного з тих ведмедів, що про них говорив його величність. Та король не взяв цього на увагу. Він тільки ню притуливши губами до келеха і, виплюнувши напій, сказав:

— Фе, яке погане питво!

Читець повів далі:

— «... На харчування ледаря - волоциуги, протягом шести місяців замкненого в комірчині на бойнях, поки вирішать справу про нього,— шість ліврів чотири су...»

— Як то? — перепитав його король, — харчувати того, кого треба повісити! Бігме, я не дам більше жодного су на це харчування... Олів'є, порозумійтесь щодо цього з паном Естутвілем і цього ж вечора налагодьте що треба, щоб звінчати цього ферта із підбеницею. Читайте далі.

Олів'є зробив нігтем зазначку проти артикулу про ледаря - волоциугу і зачитав далі:

— «Анрі Куаенові, головному катові при паризькім суді,— шістдесят паризьких су, яку суму визначив і наказав видати пан паризький прево, за купленій з наказу вищезгаданого пана прево великий меч, щоб стинати голову засудженим за судовими вироками за всякі злочини, і за пожни й таке інше до цього меча; а також за перероблення й лагодження старого меча, що тріснув і пощербився, коли виконували вирок над месіром Луї де - Люксембургом, як це цілком доводить...»

— Годі! — урвав йому мову король, — із дорогою душою згоджуся з цією виплатою. На такі бо витрати я не зважаю. Мені ніколи не шкода грошей на це. Далі.

— «На заново зроблену велику клітку...»

— Га! — сказав король, обіруч ехоплюючи ручки крісла, — я таки знав, що не даремно приїхав у цю Бастилію... Страйвайте, метр Олів'є. Я хочу на власні очі побачити цю клітку. Ви прочитаєте мені рахунок, поки я роздивлятимусь на неї... Панове фланандці, ходім подивитися; воно цікаве.

По цій мові він підвівся, сперся на руку свого співбесідника, подав знак мовчазній особі, що стояла коло дверей, іти вперед, а обом фланандцям — слідкувати за ним і вийшов з кімнати.

На дворі до цього королівського почути прилучилися озброєні, всі закуті в залізо люди і стрункі пажі з смолоскипами. Деякий час похід ішов темною баштою, перетятою сходами й коридорами, що вганялися в самі стіни. Комендант Бастілії вів перед, наказуючи відчиняти двері перед старим згорбленим королем, що йдучи внесе час кашляв. Проходячи двері, всім доводилося нахиляти голови, крім старого, зігнутого роками короля.

— Хм! — шамкав він яснами, бо зубів у нього вже не було, — ми стоймо вже перед самими дверима до гробниці. Низенькими дверцятами, куди входять вігнувшись.

Нарешті, перейшовши останні двері, пообвішувані стількома замками, що довелось чекати з чверть години, поки їх відчинили, вони ввійшли у високу й простору залу із стрілчастим зводом, посередині якої при світлі смолоскипів можна було побачити якийсь великий масивний куб, споруджений з каменю, заліза та дерева. Усередині він був порожній. То була одна з тих славетних кліток для державних алочинців, які звались королівськими дочками. У стінках її було два - три маленькі віконця, так щільно переплетені залізними гратаами, що під ними не видно було й шибок. За двері правила велика пласка плита, як то буває в надгробках; такими дверима можна тільки ввійти. Хіба що тут мрець був живий. Король почав повільно ходити навколо цієї маленької будівлі, уважно на неї роздивляючися, а метр Олів'є, йдучи за ним слідом, голосно читав рахунок:

— «На заново зроблену велику клітку, дерев'яну, з товстими бантинами, рамами й лежнями, що має дев'ять футів завдовжки, вісім завширшки, а заввишки — між підлогою і стелею — сім, що обита грубими залізними шпугами і міститься у кімнаті, яка розташована в одній із башт замку Сент-Антуан, і в якій клітці перебуває ув'язнений

з наказу сеньйора нашого короля злочинець, що жив перше у старій ветхій уже клітці... На вищезазначену нову клітку витрачено дев'яносто шість лежачих і п'ятдесят дві стоячі деревини і десять трисажневих лежнів; над обтісуванням, обробленням і пильнінням відзначених вище деревин протягом двадцяти днів на дворі замку працювало дев'яносто п'ять теслярів...»

— А дуб таки не поганий,— сказав король, стукаючи кулаком по дереву.

— «... Витрачено на цю клітку,— читав далі доповідач,— двісті двадцять грубих восьми- й дев'ятифутових залізних шпуг та ще середніх завдовжки, та ще рихов, грат і брусів до вищезгаданих шпуг, а разом завважки три тисячі сімсот тридцять п'ять фунтів цього заліза, крім восьми грубих залізних кілець для припинуття зазначеної клітки, а також гаків та цвяхів, усього двісті вісімнадцять фунтів заліза, не рахуючи залізних грат на вікна в кімнаті, де поставлено тую клітку, залізних брусів на двері цієї ж кімнати і таке інше...»

— Он скільки треба заліза,— зауважив король,— щоб приборкати один легкодумний розум.

— «... На все це витрачено триста сімнадцять ліврів п'ять су сім деньє».

— Бігме! — вигукнув король.

По цій клятві, що її так часто вживав Людовік XI, усередині клітки нібито хтось прокинувся; почувся брязкіт тягнених по підлозі кайданів і тихенський голос, що звучав начебто з домовини.

— Ваша величність, ваша величність! Згляньтеся! Того, хто говорив це, не можна було бачити.

— Триста сімнадцять ліврів п'ять су сім деньє,— про-казав Людовік XI.

Жалісний голос, що пролунав з клітки, тяжко вразив усіх присутніх, навіть самого Олів'є. Тільки король мав такий вигляд, ніби він не чув його. З його наказу метр Олів'є взявся читати далі, а його величність почав знову спокійнісінько розглядати клітку.

— «Крім того, виплачено муляреві, що зробив діри для вмурування грата до вікон і нову підлогу в кімнаті, де стоїть клітка, бо стара підлога не могла б витримати цієї клітки через її надмірну вагу,— двадцять сім ліврів чотирнадцять паризьких су...»

Тут знову застогнав голос.

— Згляньтесь, ваша величність! Клянуся, що врадник — кардинал анжерський, а не я.

— Ну й дряпіжник же цей муляр! — сказав король.— Далі, Олів'є.

Олів'є почав читати далі:

— «...Столяреві за віконні рами, піл, стольчак і таке інше — двадцять ліврів два паризькі су...»

А голос знову:

— Лихо мені, ваша величність! Невже ви не вислухаєте мене? Запевняю вас, що то не я писав монсеньйорові генському, а пан кардинал Балю.

— Дорогенький столяр,— зауважив король.— Це вже й усе?

— Ні, ваша величність... «Скляреві за заскління вікон у вищезгаданій кімнаті — сорок шість су вісім паризьких деньс».

— Змилуйтесь, ваша величність. Невже не досить того, що все майно мое віддано судям, мій посуд — панові де Торсі, мою книгоабірню — метрові П'єру Доріолю, мої килими — руссійонському губернаторові? Я безвинний. Ось уже чотирнадцять років, як я трушуся з холоду в залізій клітці. Змилуйтесь, ваша величність! Вам віддається на небесах.

— Яка ж загальна сума, метр Олів'є? — спитав король.

— Триста шістдесят сім ліврів вісім су три паризькі деньс.

— Свята діва! — вигукнув король.— Це ж не клітка, а просто розор!

Він видер з рук у метра Олів'є воншит і почав сам рахувати на пальцях, скидаючи поглядом то на папір, то на клітку. Тим часом в клітці чути було ридання в'язня. У темряві

це справляло тяжке враження, і всі, зблідши, перезиралися. поміж себе.

— Чотирнадцять років, ваша величність. Аж чотирнадцять років. Від квітня 1469 року. В ім'я пресвятої богородиці, ваша величність, вислухайте мене. Протягом усього цього часу ви заживали сонячного тепла. А я, нещасний,— невже мені вже ніколи не судилося побачити дenne світло? Зглянтеся, ваша величність! Будьте милосердні. Милосердя — це висока королівська чеснота, що вгамовувє вибухи гніву. Невже ви гадаєте, ваша величність, що, стоячи на божій дорозі, король може бути вельми втішений тим, що він жодної образи не липив непокараною? До того ж я зовсім не зрадив вашої величності; то пан кардинал анжерський. Та й на ногах у мене надто важкі кайдани і надто важка зализна куля на кінці іх — важчі від моєї провини. О, ваша величність, майте до мене жаль!

— Олів'є, — сказав король, похитуючи головою, — я бачу, що мені рахують бочку вапна по двадцять су, тоді як вона коштує дванадцять. Виправте цей рахунок.

Він повернувся спиною до клітки і пішов від неї з кімнати. З того, що смолоскипи і шум почали віддалятися, нещасний в'язень виснував, що король вже йде з кімнати.

— Ваша величність! Ваше величність! — розpacчливо скрикнув він.

Двері зачинилися.

Він уже не бачив нічого і нічого не чув, крім хрипкого голоса тюремного придверника, що наспівував йому в самі вуха пісеньку:

Превелебний Жан Балю
Всю спархію свою
Дів десь — сам не знає.

А верденський наш отець
Повернув свою в нівець
І тепер не має.

Король мовчки вертався до себе в божницю в супроводі почту, тяжко враженого стогонами в'язаня. Але раптом його величність повернувся до коменданта Бастилії:

— До речі,— спітав він,— чи нема часом когось у тій клітці?

— Авжеж, ваша величність,— відказав комендант, вкрай здивований цим питанням.

— А хто ж саме?

— Пан спіскоп верденський.

Король знав це краще від будьякого. Та така вже була в нього чудна звичка.

— Га! — сказав він, беручи на себе наївне лице, наче вперше про це згадав. — Гільйом де - Гаранкур, друг пана кардинала Балю. Добряча душа цей спіскоп!

Незабаром двері до комірки розчинилися, а тоді знов зачинились за п'ятьма особами, що іх читач уже бачив на початку цього розділу і що знов поставали на ті самі місця в тих самих позах і стиха розпочали ті самі розмови.

Поки не було короля, на стіл його поклали кілька пакетів, на яких він сам зламав печатки. Потім він почав швидко один по одному перечитувати листи, а тоді, подавши метрові Олів'є, що нібіто був при нім за міністра, знак взяти перо і, не переказуючи йому змісту прочитаного, уявся півголосом диктувати відповіді, які той і записував, досить незручно примостившись навколошках перед столом.

Гільйом Рім стежив.

Король проказував так тихо, що фланандці не чули нічого з того, що він диктував, окрім хіба деяких безав'язкових і малозрозумілих уривків, як от:

«... Використовувати родючі землі для торгівлі, а неродючі для промисловості... Показати панам англійцям чотири наші бомбарди — Лондон, Брабант, Бург - ан - Бресс, Сент - Омер... Завдяки артилерії війни провадять тепер розсудливіше... Нашому другові панові де - Брес-сюру... Без податків не можна мати армії і таке інше».

Одного разу він заговорив уголос:

— Бігме! Пан сіцілійський король запечатув свої листи живтим воском, як і король французький. Мабуть, ми сами винні, що попускаємо йому це. Шановний кузен мій, герцог бургундський, нікому не давав дозволу на герб.

Величність королівської влади ґрунтується на її привілеях. Занотуй це, куме Олів'є.

Другого разу він вигукнув:

— Гай - гай! Що воно за величезне послання?

І почав перебігати очима лист, уриваючи читання вигуками:

— Звісно, німецькі королівства такі великі й потужні, що не йметься тому віри... Та не можна ж забувати і старої приказки: нема графства над Фландрію, нема герцогства над Мілано, нема королівства над Францію... Чи не так, панове фланандці?

Цим разом, крім Гільйома Ріма, вклонився і Коппеноль. Патріотизм панчішника був піддещений.

Прочитавши останнього листа, Людовік XI насупив брови.

— Що воно таке? — вигукнув він. — Скарги й чоловітні на наші залоги в Пікардії. Олів'є, напишіть мерцій панові маршалові де - Руо... що дисципліна занепадає... що кінні вістівці, ратники - дворяни, вільні стрільці, швейцарці раз - у - раз кривдають простий люд. Що солдати, не вдовольняючись тим, що знаходять у хатах в селян, примушують їх, нещадно б'ючи киями й рогачками, іти до міста по вино, рибу, прянощі та інші ласонці... Що його величність знає про це... Що ми хочемо оборонити наш народ від кривд, крадіжок та грабунків... Що така наша воля, клянуєсь святою дівою... Що, крім того, нам не подобається, коли кожен скрипник, голяр або старшинський служка прибирається, наче принц, в оксамит, сукно й шовк і носить золоті перстені... що така чванливість невгодна богові... Що ми, хоч ми й дворянин, вдовольняємося каптаном із сукна по шістнадцять су паризький аршин... Що панове військові хурщики можуть, отже, і собі ласково пристати на таке саме... Звеліть і накажіть... панові де - Руо, напому другові... Отак.

Він продиктував цього листа гучним, твердим і уривчастим голосом. Коли він уже кінчав диктувати, двері розвчинилися і в них об'явилась якась нова особа, що вбігла в кімнату, перелякано кричачи:

— Ваша величність! Ваша величність! В Парижі народний бунт!

Безстрасне обличчя в Людовіка XI пересмикнулося; проте цей прояв зворушення промайнув на нім, наче блискавка. Король опанував себе і зауважив стримано і спокійно:

— Що це ви так вдираєтесь, кум Жак?

— Ваша величність! Ваша величність! Повстання! — знову проказав засапаний кум Жак.

Король підвівся, схопив його за руку і, гамуючи в собі гнів і скоса дивлячись на фланандців, сказав йому на вухо так, щоб хтось інший не чув:

— Мовчи або кажи тихесенько.

Той, що прийшов, зрозумів його і почав пошепки стопіло розповідати щось, тим часом як король спокійно слухав його, а Гільйом Рім звернув увагу Копченоля на обличчя й одягу відвідувача, на його хутровий головний убір, *caputia fourrata*, на куцу мантю, *epitogia curta*, і на чорне оксамитове вбрانня, що виявляли в нім президента скарбової палати.

Ледве ця особа почала доповідати Людовіку XI, як той вигукнув, заходячись сміхом:

— Справді?! Такажіть вголос, кум Куатьє! Навіщо вам шептати? Пречистій діві нашій відомо, що нам нема з чим ховатись від наших друзів фланандців.

— Але, ваша величність...

— Кажіть вголос!

Та «кум Куатьє» наче знімів з подиву.

— Та ну бо,— кажіть же, пане,— знову проказав король,— в нашому славному місті Парижі збунтувалася чернь?

— Так, ваша величність.

— Як ви кажете, проти балы Палацу правосуддя?

— Очевидно, так,— відповів кум, усе ще плутаючись язиком,— так вразила його раптова й незображенна зміна в думках короля.

— Де варта зустріла натови?— допитував далі Людовік XI.

— По дорозі від головного табору волоцюг до мосту Мінайл. Я теж зустрів його, йдучи сюди внаказу вашої величності. Я чув, як вони кричали: «Геть палацового баллі!»

— Через що ж вони мають зуб на баллі?

— Га! — відповів кум Жак, — адже він сеньйор іхній.

— Ба й справді.

— Тим бо й ба, ваша величність. То ж усе ледарі в Двору див. Вони вже давно скаржаться на баллі, якому вони повинні платити ленну данину. Вони не хотуть ні мати його за суддю, ні платити йому шляхове.

— Отакої! — сказав король, задоволено всміхнувшись, хоч і намагався не виявити свого задоволення.

— В усіх своїх чоловитнях до парламенту, — повів далі кум Жак, — вони заявляють, що в них тільки двоє володарів: ваша величність і іхній бог, тобто, на мою думку, діавол.

— От тобі й маєш! — проказав король.

Він потирав собі руки, він сміявся тим внутрішнім сміхом, від якого яснів обличчя; він не міг затаїти своєї радості, хоч і як силкувався подеколи опанувати себе. Ніхто нічого не розумів, навіть сам «метр Олів'є». На момент король замовк з замисленим, але задоволеним виглядом.

— Чи багато іх? — спітав він раптом.

— Так, ваша величність, — відповів кум Жак.

— Скільки?

— Не менш як шість тисяч.

— Чудово! — не міг не прохопитися словом король: — А озброні вони?

— Косами, списами, самострілами, мотиками. Усілякою не абиякою збросю.

Перелік цей, здавалося, зовсім не стурбував короля. Кум Жак уважив за свій обов'язок додати:

— Коли ваша величність не пошлють зараз же допомогти баллі, він загине.

— Ми пошлемо, — відказав король, удавано набираючи серйозного виразу. — Гаразд. Авже, ми пошлемо. Пан

балы і нам друг. Шість тисяч! Ну й шибайголови! Зухвальство нечуване, і ми дуже розгнівані. Але цієї ночі в нас мало збройної сили... Встигнемо завтра вранці.

— Треба зараз же, ваша величність! — вигнув кум Жак. — У противному разі вони двадцять раз встигнуть розграбувати судовий будинок, погромити сен'оріальний і повісити балы. Бога ради, ваша величність, пошліть, не чекаючи ранку.

Король пильно глянув йому в обличчя.

— Я вам сказав — завтра вранці.

Це був один з тих поглядів, що після них замовкають. Трохи помовчавши, Людовік XI спітав:

— Кум мій, Жак, ви повинні це знати. Які були... — він поправився: — які феодальні права балы?

— Ваша величність, палацовому балы належать вулиця Каландр до вулиці Гербері, майдан Сен - Мішель і місцевість, по - простому звана Муро, коло церкви Нотр - Дам - де - Шан (тут Людовік XI трохи підняв свою шапку), де є тринацять замків; далі Двір дів і богадільня, звана підгородньою, далі дільниця шосе від цієї богадільні до воріт Сен - Жак. В усіх цих місцях він має право на шляхове, має право судити у високій, середній і низькій розправах, він є повновладний сен'ор.

— Чи ти ба? — сказав король, чухаючи правицею за лівим вухом. — Не аби який кінець моого міста! Де ж пак! І пан балы був королем над усім цим!

Цього разу він уже не поправився. Він про щось замислився і говорив наче сам до себе:

— Стережіться, пане балы! В зубах у вас чималенький шматок нашого Парижа.

Аж раптом він наче вибух.

— Бігмель! Та що ж воно за оті люди, які вазіхають на шляхи, на суд, які почиваються в нас господарями й володарями; які стягають шляхове по всіх сільських кутках, які порозставляли своїх суддів і катів по всіх майданах між нашим народом? Наче той грек, що вірив у стількох богів, скільки було джерел у Греції, або персі-

янина, що мав іх стільки ж, скільки він бачив зірок,— француз нараховує стільки ж королів, скільки він бачитьшибениць. Казна—що! Це погано, така плутанина мені не подобається. Хотів би я знати, чи з ласки божої може бути в Парижі інший власник шляхів, окрім короля, або інший суд, опріч парламенту, або інший король у державі, крім нас? Клянусь своєю душою, конче треба, щоб настав таки день, коли у Франції буде тільки один король, тільки один сенійор, тільки один суддя, як на небі в тільки один бог!

Він знову зняв шапку, а тоді, все ще замислений, повів далі з тим виглядом і тоном, що бував в мисливця, який спускає й нацьковув аграю собак:

— Чудово, мій народ! Браво! Геть цих самозваних сеньйорів! Роби так і далі. Ну бо, ву бо! Грабуй, вішай, громи їх!. Бач, ви хочете королювати, панове! Ану, народ, покажи ім, покажи!

Раптом він урвав мову, прикусив губи, наче щоб затримати свою думку, що напіввихопилася в нього в вуст, по чераі прикро зиркнув очима на кожну з п'яти осіб, які були коло нього, і раптом, обіруч склонивши свою шапку, подивився на неї і сказав:

— О, я спалив би тебе, коли б ти тільки зізнала, що у мене в голові.

І по цій мові, внов перебігши навколо сторожким турботним поглядом, немов той лис, що крадеться до себе в нору, додав:

— А втім, ми таки допоможемо панові балы. На жаль, в цю хвилину в нас замало війська проти такої сили народу. Треба почекати до завтряного. Лад у Сіте буде поновлений, а всі, кого тільки затримують, будуть повіщені.

— До речі, ваша величність,— сказав кум Куатьє,— я забув одразу доповісти,— такий був сквильований,— варта запопала двох відсталих від зграї. Коли ваша величність хоче їх бачити, вони тут.

— Коли я хочу бачити!— скрикнув король.— Отакої! Бігме, як міг ти забути таке... Біжи ж мерцій, Олів'є, приведи їх.

Метр Олів'є вийшов і трохи згодом вернувся разом з двома полоненими, оточеними королівськими лучниками. Перший з них був пикатий, з Йолопським, п'яним, здивованім виразом ва обличчі, задягнений він був у лахміття і йдучи згинав коліна й волік ногу; другий, блідолицій, всміхався,— його читач уже знає. Король мовчки роздивився на них, а тоді раптом спитав першого:

- Як тебе звати?
- Ж'єфруа Пенсбурд.
- Твое ремесло?
- Бродяга.

— Навіщо ти брав участь у цьому злочинному бунті?

Волоцюга безглуздо подивився на короля, захитавши руками. В нього була одна з тих голів, де розумові так само вільно бути, як вогніві під гасильницею.

— А я знаю?— відказав він.— Усі йшли, пішов і я.

— Чи не йшли ви часом, щоб зухвало напасті й пограбувати вашого сеньйора палацового балы?

— Я знаю тільки, що люди йшли щось і в когось забрати. Та й годі.

Один із солдатів показав королеві знайдений при волоцюзі серп.

— Чи пізнаєш ти цю зброю?— спитав король.

— Авжеж, це мій серп; я виноградар.

— А чи візнаєш ти цього чоловіка за свого товариша?— додав Людовік XI, вказуючи на другого бранця.

— Ні. Я його не знаю.

— Досить,— сказав король, даючи пальцем знак знайомій вже читачеві мовчазній особі, що стояла коло дверей.— Кум Трістан, робіть що треба в цію людиною.

Трістан л'Ерміт уклонився. Потім пошепки звелів щось двом лучникам, які привели бідолаху.

Тим часом король підійшов до другого бранця, що обливався ввесь потом.

- Твое ім'я?
- П'єр Грангуар, ваша величність.
- Твое ремесло?

— Філософ, ваше величність.

— Як ти наважився, негіднику, взяти участь у нападі на нашого друга палацового балті і що можеш ти сказати в приводу цього заколоту?

— Я не був там, ваша величність.

— От тобі й маєш! А хіба тебе, ледаря, не заарештували варта в юрбі цього наброду?

— Ні, ваша величність; тут трапилася помилка. Це якийсь фатальний збіг обставин. Я пишу трагедії. Благаю вас, ваша величність, вислухайте мене. Я поет. Меланхолійний настрій людей моого фаху зчаста примушує їх блукати по вулицях. Отож я і йшов там сьогодні ввечері. Це нещасна випадковість. Мене заарештували помилково; я непричетний до цього народного заколоту. Як ваша величність чули, волоцюга мене не пізнав. Присягаюся вашій величинності.

— Замовчи! — сказав король між двома ковтками із свого келеха. — Ляпє язиком, аж у голові загуло.

Тут підійшов Трістан л'Ерміт і, вказуючи пальцем на Гренгуара, спітав:

— Ваша величність, можна повісити й цього?

Це були його перші слова.

— Хай так! — недбало відповів король. — Не бачу ніяких на то перешкод.

— А я бачу їх багато! — заявила Гренгуар.

Наш філософ був в цю хвилину зеленіший від сливи. З холодного байдужого обличчя короля він зроzuмів, що йому можна шукати порятунку тільки в чомусь дуже патетичному, і тому кинувся до ніг Людовіка XI, розплачливо жестикулюючи й кричачи:

— Ваша величність, зробіть таку ласку, вислухайте мене. Ваша величність! Не кидайте своїх громів на таку нікчемність, як я. Грім божий не падає на салат. Ваша величність, ви великий, всемогутній монарх, —гляньтеся на нещасного бідолаху, що так само нездатний розпалити повстання, як крижина нездатна дати з себе іскру. Найлласкавіший володар, добросердя властиве ле-

вам і королям. Авжеж, суворість тільки страхає розум; щонайбуйніші пориви вітру не можуть здерти з перехожого плаща; сонце ж, потрохи пригриваючи, так напікає його, що він лишається в самій но сорочці. Ваша величність, ви — сонце. Запевняю вас, найвищий мій володар й повелитель, що я не товариш отим бродягам, злодіям і ледацюгам. Бунт і розбій не личать служникові Аполлона. Я б ніколи не кинувся до тих хмар, звідки вибухають повстання. Я вірний васал вашої величності. Як чоловік шанує честі своєї дружини, як син ревне пильнує батькової любові, так і добрий васал повинен пильнувати слави свого короля; він повинен пожертвувати собою заради процвіту його роду, заради зміцнення його влади. Будьяка інша пристрасть, якій він піддався б, була б самим навіженством. Отакі, ваша величність, моі погляди на державну владу. Чи не берете ви мене часом за бунтівника й грабіжника через отой мій потерпій на ліктях одяг? Коли ви помилуєте мене, ваша величність, я протру його на колінях, день і ніч молячися за вас богові. На жаль, я не надто багатий, то правда. Я навіть біdnуватий, але через те не зробився злочинцем. Я тому не винний. Король знає, що коло письменства не заробиш великих грошей і що ті, хто кохается в добрих книжках, не завжди мають узимку досить вогню. Тільки юриспруденція забирає собі все зерно, лишаючи іншим науковим професіям саму солому. Про діряву мантію філософів є аж сорок пречудових приказок. О, ваша величність, милосердя — це одинокий промінь, що може осяяти величну душу. Милосердя освітлює шлях усім іншим чеснотам. Без нього вони — як сліпці, що помацки шукають бoga. Добросердність, тобто те саме милосердя, викликає в підданців любов, що є найнадійнішою охороною для королівської особи. Що вам від того було б, ваша величність, що засліплює очі нам сяйвом, коли на землі лишилося б однією людиною більше? Одним бідним безневинним філософом, що брестиме поночі у грязаючі шляхом алигоднів з порожньою кишенею над запалим животом? До того ж, ваша величність, я вчений. Великі королі

додають до своєї корони перлину, беручи її від свою даску науки. Геркулес не гордував аванням заступника муз. Матіас Корден протегував Жанові де - Монруаль, окрасі математиків. Отже, поганий був би спосіб опікуватися науками, вішаючи вчених. Як заплямував би себе Олександр, коли б він повісив Арістотеля. Вчинок цей був би для його доброго імені не маленькою цяткою на обличчі, що прикрашує його, а злісною спотворливою болічкою. Ваша величність! Я написав дуже цікаву епіталаму на честь принцеси фландрської і найяснішого монсеньйора дофіна. Хіба міг би зробити це підбурювач бунту? Ваша величність бачать, що я не якийсь перодряп, а людина високообсвічена і маю не абиякій природний дар слова. Помилуйте мене, ваша величність. Цим ви зробите діло, вгодне святій нашій божій матері, а я, присягаюся вам, дуже страхаюсь на думку, що мене можуть повісити!

Кажучи так, охоплений розpacем Гренгуар цілував пантоФлі короля, тим часом як Гільйом Рім шептав Коппенолеві:

— Він добре робить, що плаzuє отак по землі. Королі— наче той крітський Юпітер: вони мають вуха тільки на ногах.

А панчішник, байдужий до крітського Юпітера, відповідав йому, похмуро всміхаючись і пильно дивлячись на Гренгуара:

— Га! Це мені до смаку! Немов канцлер Гюгоне благає в мене помилування.

Кінець - кінцем, ввесь засапавши, Гренгуар замовк і, тримтачи, авів очі на короля, що нігтем шкряб якусь пляму на панчоах біля коліна; по тему його величність почав пити з келеха свій напій. Однаке, він не промовляв жодного слова, і це мовчання мучило Гренгуара. Нарешті король скинув на нього поглядом.

— Ну љ лопотун,— сказав він, а тоді, звертаючись до Трістана л'Ерміта, додав:— Гей, вільніть його!

Гренгуар так і присів, стороївши з радості.

— Таки на волю! — буркнув Трістан.— А чи не звелять ваша величність передержати його трохи в клітці?

— Кум,— відказав Людовік XI,— неваже ти гадаєш, що то про таких птиць наказуємо ми робити клітки на триста шістдесят сім ліврів вісім су три денья?.. Відпустіть цього розпутника (Людовік XI полюбляв це слово, що разом із бігме виявляло його веселий настрій) і виштовхайте його геть.

— Уф! — вигукнув Гренгуар, — оце великий король!

І, боячись, як би король не скасував свого наказу, він кинувся до дверей, що іх Трістан відчинив йому недосить охоче. Слідом за ним пішли і солдати, підштовхуючи його стусанами, які Гренгуар зносив як справжній філософ-стоїк.

Добрій настрій у короля, відколи його ознайомили про бунт проти балті, прохоплювався в усьому. Це незвичайне милосердя теж було не абияким проявом його. Трістан л'Ерміт поглядав із свого кутка, наче дог, що з'їв облизня.

Тим часом король весело виступував пальцями на ручці крісла Понт-Одемерський марш. Хоч який потайливий був цей монарх, але він куди краще ховався з своїми пристрастями, ніж з радостями. Ці зовнішні прояви радості на кожну хорошу звістку часом не держалися берега: приміром, діанавшись про смерть Карла Сміливого, він дав обітницю спорудити срібну балюстраду в церкві Сен-Мартен де - Тур; або, вступаючи на престол, забув розпорядитись похороном свого батька.

— Ах, ваша величність! — вигукнув раптом Жак Куатье, — а що ж з тим гострим нападом хвороби, з приводу якої ваша величність і викликали мене до себе?

— Ох,— відшовів король,— справді, я дуже страждаю, мій кум. Шумить у вухах, а в грудях щось скребе, наче вогняними граблями.

Куатье взяв руку короля і почав з ученим виглядом пробувати пульс.

— Подивись, Коппеноль, — стиха сказав Рім. — Ось він між Куатье і Трістаном. Це — ввесь його двір. Йінші для нього, кат — для інших.

Поки Куатье лічив пульс короля, обличчя його дедалі більше тривожилося. Людовік XI стежив за ним трохи стурбовано. Куатье навіч хмарнів. Бідолаха не мав іншого скарбу, крім хвороб короля. І він визискував їх на всі боки.

— Гай - гай,— нарешті промурмотів він,— становище і справді серйозне.

— Та невже? — стурбувався король.

— *Pulsus creber, anhelans, sterpitans, irregularis*, — вів далі лікар.

— От тобі й маєш!

— Так можна не витягти і трьох днів.

— Свята діва! — вигукнув король. — А чи є якийсь засіб?

— Ось я й міркую над цим, ваша величність.

Він попросив Людовіка XI показати язик, похитав головою, зробив гримасу і, кривлячись отак, раптом додав:

— До речі, ваша величність, треба ознайомити вас, що звільнилася посада збирача королівських податків, а в мене є небіж.

— Даю цю посаду твоєму небожеві, кум Жак, — відповів король, — тільки відваль мене від цього вогню в грудях.

— А що ваша величність такі милосердні, — провадив далі лікар, — вони не відмовляться трохи допомогти мені добудувати мій будинок на вулиці Сент - Андре - Дезарк.

— Хм! — промурмотів король.

— Мої грошові засоби уже вичерпуються, — не вгавав лікар, — і хіба ж не шкода була б, коли б будинок лишився без даху, не ради самого будинку, — він бо простенький собі і цілком буржуазний, — а ради малювань Жана Фурбо, що оздоблюють в ньому стіни. Там є Діана в повітрі, — така чарівна, така ніжна, така красива, так майстерно намальована, а головою так гарно увінчаною півмісяцем, а таким сніжнобілим тілом, що вона спокушав кожного, хто почне

надто пильно на неї дивитись. Там є також і Церера. Теж пречудова богиня. Вона сидить на снопі, чепурно заквітчана колоссям, перевитим зміячкою, та іншим квітками. Нема в світі спокусливішого над її очі, аграбнішого над її ноги, шляхетнішого над її обличчя, вишуканішого над згортки її одяжі. Це один з найчистіших і найдосконаліших зразків краси, що колибудь виходили спід пензля художника.

— Мучителю,— пробурчав Людовік XI,— куди це ти хилиш?

— Мені треба дах для всіх цих малювань, ваша величність, хоч як мало він коштуватиме, та я вже по гроах.

— Скільки ж він коштуватиме, отой дах твій?

— Та... отакий мідний, оздоблений і позолочений дах — та не більш як дві тисячі ліврів.

— Ах, розбійник! — скрикнув король.— За кожен зуб, що він мені вириває, йому треба давати діамант.

— Чи буде в мене дах? — спитав Куатьє.

— Гаразд! Хай йому біс, лише вилікуй мене.

Жак Куатьє низько вклонився і сказав:

— Ваша величність, щоб урятувати вас, треба вжити відворотного засобу. Ми поставимо вам на поперек великий пластир з воску, армянської глини, яєчного білка, олії й оцту. Ви питимете далі свій напій, і ми ручимося за здоров'я вашої величності.

Засвічена свічка вабить до себе не одну тільки мошку. Бачачи, що король так розщедрився, а тому й уважаючи хвилину за слушну, метр Олів'є і собі підійшов до нього:

— Ваша величність...

— Ну, чого там іще? — спитав Людовік XI.

— Ваша величність, вам відомо, що метр Сімон Радев помер.

— Ну, то що ж з того?

— Він був королівським радником при скарбничному суді.

— Ну й що ж?

— Ваша величність, його посада вільна.

І на цім слові пихате обличчя метра Олів'є змінило свій бундючний вираз на підлабузницький. Єдина відміна, що буває на обличчі у царедворця. Король пильно глянув на п'ого і стримано відказав:

— Розумію.

А тоді повів далі:

— Метр Олів'є, маршал де - Бусіко казав: «Багатий дарунок — тільки від короля, багатий улов — тільки в морі». Я бачу, що ви тієї самої думки, як і пан де - Бусіко. А тепер вислухайте таке. Пам'ять у нас не абишка. 1468 року ми призначили вас на камердинера; 1469 року — на доглядача замку коло моста Сен - Клу, з платнею в сто турських ліврів (ви хотіли паризьких)... У листопаді 1473 року вірчим листом, даним у Жержолі, ми настановили вас за наглядача Венсенського лісу замість кавалера Жільбера Акля; 1475 року — на лісничого в Рувре ле - Сен - Клу замість Жака ле - Мера; 1478 року ми ласково надали вам і дружині вашій дарчим листом, припечатним подвійною висячою печаткою з зеленого воску, право стягати податок у десять паризьких ліврів на ринку, що біля Сен - Жерменської школи; 1479 року ми призначили вас на наглядача Сенарського лісу замість того бідолашного Жана Деза; потім — на коменданта замку Лош; потім — на губернатора в Сен - Кантені; потім — на коменданта Меланського мосту, через що ви й почали звати себе графом. Із п'яти су штрафу, що його платить кожний цирульник, який голить святого дня, ви маєте аж три су, нам же лишається тільки решта. Ми зволили відмінити вам прізвище ле - Мове¹, що надто пасувало до вашої вроди. 1474 року ми вшанували вас, на превелике незадоволення нашого дворянства, гербом з таким багатобарвним щитом, що ваші груди скидаються на павині. Бігте, неуже вам цього замало? Невже цей улов недосить багатий і широковий? Невже ви не боїтесь, що ще одна рибина — і ваш човен може перекинутися? Пиха загубить вас, кум. За

¹ У перекладі з франц. мови (*le Mauvais*) — поганець.

пихою завжди назирці ходять розор і ганьба. Зважте пе
ї мовчіть.

Ці вимовлені суворим голосом слова знов зробили бун-
дючним незадоволене обличчя метра Олів'є.

— Гаразд! — буркнув він досить голосно,— одразу вид-
но, що король сьогодні хворий. Він дає все лікареві.

Людовік XI зовсім не розсердився на цю вихватку і
навіть якось лагідно зауважив:

— Стривайте, я ж забув іще, що настановив вас на свого
посла в Генті при герцогині Марі... Так, панове,— додав
король, повернувшись до фланандців,— він був за послом...
Ну, кум мій,— провадив він звертаючись до метра Олів'є,—
не сердьмося; ми ж старі друзі. Вже дуже пізно. Ми скін-
чили працювати. Виголіть мене.

Читачі наші, безперечно, ще перед цим пізнали в метрі
Олів'є того страшного фігаро, що його великий драмо-
роб — Провидіння так спрітно вплутало в довгу й криваву
комедію царювання Людовіка XI. Ми не будемо тут до-
кладно змальовувати цієї своєрідної постаті. Цей королів-
ський цирульник мав три імена. При дворі його чесно звали
Олів'є - ле - Ден¹, в народі його звано Олів'є - ле - Дьяблъ².
Справжнє його ім'я було — Олів'є - ле - Мове. Цей Олів'є
ле - Мове, розсердившися на короля, не рухався і косо ди-
вився на Жака Куатьє.

— Авжеж, авжеж, лікареві! — мурмотав він крізь зуби.

— Авжеж лікареві! — відказав Людовік XI з якоюсь
дивною добродушністю,— лікар бо має більшу вагу, ніж
ти. Річ цілком зрозуміла. В руках у нього — все наше тіло
тоді як в тебе — саме підборіддя. Не журися, сердечний
цирульнику, все буде гараад. А що б ти сказав і робив, коли
б я, як король Хільперік, мав звичку тримати в руці
бороду? — Ну, кум мій, виконуй свої обов'язки, виголі
мене. Піди візьми собі, що тобі треба.

Бачачи, що король повертає розмову на смішки і що його
ніяк навіть не розсердити, Олів'є, бурчачи, пішов виконувати

¹ У перекладі з французької мови (*le - Daim*) — олень.

² У перекладі з французької мови (*le - Diable*) — діавол.

його розпорядження. Король підвівся, підішов до вікна і раптом, розчинивши його, вигукнув у незвичайнім зворушенні, плескаючи в долоні:

— Гей, гей! Над Сіте заграва. То горить у бальї. Ніде, як у нього. О, мій добрий народ, ось коли ти взявся нарешті помогти мені подолати феодалів.

Тоді повернувся до фланандців:

— Панове, ідіть подивитись. Чи не правда, що пожежа? Гентці підійшли.

— Ну й вогнище! — сказав Гільйом Рім.

— О, — додав Кошленоль, очі в якого раптом бліснули, — це нагадує мені спалення будинку сеньйора д'Емберкур. Очевидно, там таки справді повстання.

— Ви так гадаєте, метр Кошленоль? — спітав король, майже так само радісно сяючи очима, як і панчішник. — Чи не правда, важко буде боротися з ним?

— Ще б пак, ваша величиність! Багато ваших військових загонів накладуть там свою головою.

— Ну, щодо мене, то інша річ, — сказав король. — Коли б я захотів...

Та панчішник сміло відказав на те:

— Коли це повстання таке, як я гадаю, то бажання вашої величиності ще недосить.

— Кум, — зауважив Людовік XI, — двох відділів мої варти та двох гарматних вишалів цілком досить, щоб приборкати всю цю мужву.

Та панчішник, не зважаючи на знаки, що йому подавав Гільйом Рім, очевидно, вирішив не здаватися королеві:

— Ваша величиність, швейцарці були такою самою мужвою. Герцог же бургундський був значний вельможа і зневажав цей набрід. У бою під Грандсоном, ваша величиність, він кричав: «Каноніри, паліть на цю наволоч!» — і заприєгався святым Георгом. Але суддя Шарнахталь кинувся на прекрасного герцога із своєю ломакою та своїм народом, і, зіткнувшись з цими товстошкіурими, як буйволи, селянами, близкучка бургундська армія розбилася, наче шибка від кинutoї в неї каменюки. Багато забили тоді

рицарів; а пана Шато - Гійона, найзначнішого бургундського вельможу, знайшли разом з його великим сірим конем у невеличкій трясовині.

— Друже,— сказав король,— ви говорите про битву. А тут йдеться про бунт. І я впораюсь з ним, як оком змігнути.

— Можлива річ, ваша величність,— спокійно відповів панчішник.— В такому разі це доводило б тільки, що не вибила ще година народу.

— Метр Коппеноль,—уважив за обов'язок устряти в розмову Гільйом Рім,—ви розмовляєте з могутнім королем.

— Мені це відомо,— поважно відказав панчішник.

— Дайте йому спокій, дружемій Рім,— сказав король,— я люблю, коли до мене так одверто говорять. Батько мій, Карл VII, казав, що правда хвора. Щодо мене, то я думав, що вона вмерла, не знайшовши собі навіть сповідника. Метр Коппеноль довів мені, що я помилявся.

Він по-приятельському поклав руку на плече Коппеноля і сказав:

— Отже, ви кажете, метр Жак...

— Я кажу, ваша величність,— ви, мабуть, маєте рацію, що у вас ще не вибила година народу.

Людовік XI глянув на нього своїм проникливим поглядом.

— Коли ж вона виб'є та година, метр?

— Ви почуєте, коли вона почне вибивати.

— А на якому годиннику, скажіть мені на ласку?

Коппеноль, як завжди, спокійно й незвичайно підвів короля до вікна.

— Послухайте, ваша величність. Тут є башта, дзвін, гармати, городняни, солдати. Коли загуде дзвін, коли заревуть гармати, коли гуркотячи завалиться башта, коли виочи почнуть вбивати одне одного городани й солдати,— отоді виб'є тая година.

Людовік XI похмарнів і замислився. Він трохи помовчав, а тоді легенько поляпав рукою, наче по крупі коня, товсту баштову стіну.

— Ба ві! — сказав він. — Чи не правда, ти не завелишся так легко, моя славна Бастілія?

І по цій мові раптово повернувся до відважного фландрії.

— Чи ви бачили колись повстання, метр Жак?

— Я сам підіймав на нього народ, — відказав панчішник.

— А що ви робите, щоб зчинити повстання?

— Га, та це річ не дуже важка, — відповів Коппеноль. — На це є сто способів. Передусім треба, щоб городяни на щось ремствували. А це буває частенько. До того ж важить тут і їхня вдача. Ось гентців дуже легко підняти на бунт. Вони завжди люблять сина свого володаря, та ніколи не люблять його самого. Отже, покладімо, одного ранку приходять до мене в крамничку і кажуть: Добрію Коппеноль, те та се, принцеса Фландрська хоче врятувати своїх міністрів, найвищий суддя вдвоє збільшив податки або щось інше, що кому довгодоби. Тоді я килаю працювати, виходжу з крамнички і йду собі вулицями, кричачи: «Нумо громити!» Завжди десь нагодиться якась порожня бочка. Я залізаю на неї і на ввесь голос вигукую перші - лішні слова, те, що на душі маю; а кожен престомлюдець завжди щось на душі має. Збігається юрба, починає галасувати, дзвонити на гвалт, відбирати в солдатів зброю і обирювати нею простих городян, до юрби прилучаються крамарі з ринку — і всі рушать разом. І так буде завжди, аж доки в маєтках будуть сеньйори, в містах — міщани, а на селі — селяни.

— І проти кого ж ви отак бунтуєте? — спитав король. — Проти своїх бальї? Проти своїх сеньйорів?

— Бува против них, а бува й против герцога.

Людовік XI знов сів у крісло.

— Ах, — сказав він, всміхаючись, — а в нас покищо тільки против бальї.

В цю хвилину ввійшов Олів'є - ле - Ден. За ним ішли двоє пажів, що несли королівське вбрання; але що вразило Людовіка XI, так це те, що, крім них, з Олів'є йшли

паризький прево і начальник нічної варти, нібито дуже стурбовані. Злопам'ятушій цирульник теж мав стурбований вигляд, хоч під ним і ховалось якесь задоволення. Він заговорив перший.

— Ваша величність, прошу вібачити мені, що я приношу вам нову лиху звістку.

Король жував півернувся, аж подерши ніжками крісла постилку.

— Яка така звістка?

— Ваша величність,— повів далі Олів'є - ле - Ден з лукавим виразом людини, яка радіє, що може завдати тяжкого удару,— то не проти баллі скерованій цей народний заколот.

— А проти кого?

— Проти вас, ваша величність.

Старий король миттє підвісся і випростався, наче юнак.

— Поясни, поясни, Олів'є. Та пильний своєї голови, кум; бо присягаюся хрестом Сент - Ло, що коли ти оце брешеш нам, то меч, яким відрубали голову герцогові Люксембургському, ще не так пощербився, щоб не міг вже відрубати й твоє.

Страшна була ця клятъба; Людовіка XI тільки двічі на своє життя присягався хрестом Сент - Ло.

— Ваша величність...—тільки й встиг відповісти йому Олів'є.

— Навколішки! — гостро урвав йому мову король.— Трістане, пильний ціві людини.

Олів'є став навколошки і холодно сказав:

— Ваша величність, ваш парламентський суд засудив на страту відьму. Вона скovalася в соборі богоматері. Народ силоміць хоче витягти її звідти. Пан прево і пан начальник нічної варти, що прийшли з місця заколоту, можуть спростувати мене, коли я кажу неправду. Народ обкладає собор богоматері.

— Овва! —тихо промовив король, увесь зблідши й тримячи з гніву.— Собор богоматері! Вони обкладають

собор богоматері, нашої доброї заступниці!.. Встань, Олів'є. Твоя правда. Я даю тобі посаду Сімона Радена. Твоя правда... Вони повстали проти мене. Відьма перебуває під захистом церкви, церква перебуває під моїм захистом. А я гадав, що це скероване проти балы! А воно якраз проти мене!

І, як помолодшавши з люті, він ваявся ходити широкою ходою. Він уже не сміявся, він був страшний і знай походжав собі туди і назад; лис обернувся на гісну. Здавалося, він так задихався, що не міг говорити; губи його тіпались, копші кулаки стискалися. Раптом він підвів голову, у впалих очах його ніби спалахнуло світло, а голос загурчав, як сурма:

— Усіх до ноги, Трістан! Усіх до ноги, цих негідників! Йди, Трістан, голубе! Позабивай, позабивай їх!

Як тільки цей вибух ущух, він сів знову і сказав з ходною, зосередженою люттю:

— Сюди, Трістан!.. Тут, у Бастилії, в нас є п'ятдесят списів віконта де - Жіфа, що становить триста кінностників: беріть їх. Є також загін наших лучників пана де - Шатопера: беріть їх. Ви прево ковальського цеху, у вашім превостві в люди: беріть їх. У замку Сен - Поль ви знайдете сорок лучників нової варти пана дофіна: беріть їх. І разом з усіма ними — мершій до собору богоматері... Ач, паризька жінка, знатимеш ти мені, як важити на французьку корону, на святощі собору богоматері, на спокій нашої держави... Виниши їх, Трістан, виниши. Хай жоден з них не піде звідти, окрім як на Монфокон.

Трістан вклонився.

— Слухаюсь, ваша величність.

І, помовчавши, додав:

— А що ж мені робити з відьмою?

Це питання примусило короля замислитись.

— Га, — сказав, він — із відьмою?.. Пане Естутвіль, що хотів зробити їй народ?

— Ваша величність, — відповів паризький прево, — мені здається, що коли народ прийшов витягти її з собору бого-

матері,— значить, його обурює ця безкарність і він хоче повісити відьму.

Король ніби знову замислився; але раптом він звернувсь до Трістана л'Ерміта:

— Гаразд! Кум, вибий до ноги народ, а відьму повісь.

— Отак,— стиха промовив Рім до Кошпеноля:— карати народ за його бажання і ті самі бажання виконувати.

— Розумію, ваша величність,— відказав Трістан.— А коли відьма ще в соборі богоматері, чи треба брати її й там, не зважаючи на право притулку?

— Бігме, я ж і забув про право притулку! — сказав король, чухаючи вухо.— А втім треба ж повісити цю жінку.

І по цій мові, наче йому сяйнула якась раптова думка, він кинувся навколошки перед кріслом, зняв шапку, поклав її на сидіння і вstromив побожний погляд в одну з почеплених до неї олов'яних фігурок.

— О,— промовив він, скрестивши руки,— паризька богоматір, милостива моя заступниця, простіть мені. Я ніколи більше цього не зроблю. Алеж треба покарати цю злочинницю. Запевняю вас, пречиста, моя милосерда повелителька, що ця відьма негідна вашої ласки. Вам відомо, свята діва, що багато дуже побожних володарів порушували привілеї церков заради слави божої і державних потреб. Святий Гюг, епископ англійський, дозволив королю Едуарду взяти чародія з церкви. Мій заступник, святий Людовік французький, так само порушив недоторканість церкви святого Павла; а Альфонс, син брусалімського короля,— церкви святої труни господньої. Простіть же мені цим разом, паризька богоматір. Я більш цього не зроблю, а соборові пожертвує чудову срібну статую, подібну до тої, що я торік пожертвував соборові екуіської богоматері. Хай буде так.

Він перехрестився, підвівся, одяг шапку, а тоді звернувся до Трістана:

— Поспішайте, мій куме; та візьміть із собою пана де - Шатопера. Звеліть бити на гвалт. Роачавте чернь.

Схопіть відьму. Це мій наказ. Я хочу, щоб усім порядкували ви сами. Ви дасте мені з цього звіт... Ну, ходім, Олів'є,— цієї ночі я не спатиму. Виголи мене.

Трістам л'Ерміт уклонився і вийшов. Тоді король жестом відпустив Ріма та Копченоля.

— Хай бог вас милує, добрі друзі мої фланандці. Підійті тенер перепочити. Вже глибока ніч, ближче ранок, ніж вечір.

Обоє відклонилися, і, коли вже йшли до себе в кімнати в супроводі коменданта Бастілії, Копченоль зауважив Гільйомові Ріму:

— Пфу, як обрид мені цей король і його кахикання. Я бачив Карла Бургундського п'янім; він був не такий злий, як Людовік хворий.

— Річ у тім, метр Жан,— відказав Рім,— що ліки гірше впливають на королів, ніж вино.

VI. «БОЛОТНІ ПІВНИКИ В СОЧЕВИЦІ»

Вийшовши з Бастілії, Гренгуар пустився бігти вулицею Сент - Антуан, наче кінь, що видобувся на волю. Добігши до брами Бодуайє, він попростував до камінного хреста, який височився серед майдану, немов би міг розгледіти в темряві постать якогось зодягненого в чорну мантію з каптуром чоловіка, що сидів на східцях під хрестом.

— Чи це ви, вчителю? — спитав Гренгуар.

Чорна постать підвилася.

— Це ж чисто кара небесна. Через вас я ввесь аж киплю, Гренгуар. Сторож на башті Сен - Жерве щойно виголосив пів на другу ночі.

— Га! — відказав Гренгуар, — не я тому винен, а нічна варта й король. Оце допіру відпекався від них. Ледве знов не ошинувся на шибениці — цього ще мені не ставало. Така, очевидно, судилася мені доля.

— Тобі усього не став, — зауважив бесідник. — Ну, ходім швидше. Чи знаєш ти гасло?

— Здумайте собі тільки, вчителю, що я бачив самого короля. Я оце від нього. На ньому барханові штани. Це ж не абияка пригода.

— Ет, невгамовний базікало, що мені до твоєї пригоди? Чи знаєш ти гасло волоцюг?

— Знаю. Не турбуйтеся. Болотні півники в сочевиці.

— Гаразд. В іншому разі ми не дійшли б до церкви. Волоцюги захаростили всі вулиці. На щастя, вони нібито наразилися на опір. Мабуть, ми ще встигнемо.

— Так, учителю. Але як ми ввійдемо в собор?

— У мене є ключ від башт.

— А як ми вийдемо звідти?

— За заду монастиря є дверцята, що виходять на Террен, а звідти на річку. Я взяв ключ від них і наготовив сьогодні вранці човен.

— А й хвацько ж я здихався шибениці! — знову про-казав Гренгуар.

— Ну, ну, хутчіш! — сказав бесідник.

І обов' щикою ходою рушили до Сіте.

VII. ШАТОПЕР, ВИЗВОЛЯЙ!

Мабуть, читач не забув про те скрутне становище, в якому ми покинули Квазімодо. Відважний глушко, бачачи, як на нього звідусіль наступають вороги, втратив коли не всю свою мужність, то принаймні надію врятувати — не себе (про себе він не думав), а циганку. Він як не свій бігав по галереї. Собор мали захопити волоцюги. Раптом у сусідніх вулицях почувся гучний кінський тупіт і разом з довгою низкою смолоскипів і збитими лавами кіннотників із низько наставленими списами, на майдан, як вихор, ви-хопилися шалені крики: «За Францію! За Францію! Бай мужву! Шатопер, визволяй! За превотство, превотство!» Стороплі волоцюги повернулись обличчям до кінноти.

Квазімодо не чув нічого, але вже бачив видобуті з но-жей мечі, смолоскипи, наконечники списів, кіннотників,

на чолі яких він пізнав Феба; він бачив переполох волоцюг—жах в одних, замішання в найхоробріших, і ця несподівана підмога знов надала йому стільки сили, що він скинув геть з церкви перших обложників, що вилізли вже на галерею. То справді зненацька наспіло королівське військо. Волоцюги бились хоробро. Вони боронилися, як бороняться в розpacу. Зазнавши нападу збоку, з вулиці Сен - П'єр - о - Беф, і ззаду, з вулиці Парві, приперті до собору, що його вони досі ще обкладали й що його досі боронив Квазідомо, вони заразом, і обложники і обложенці, були в тому незвичайному становищі, в якому опинився згодом, 1640 року, під час славнозвісної облоги Туріну — між принцем Тома Савойським, якого він обкладав, і маркізом де - Леганезом, що обложив його — граф Анрі д'Аркур, *Taurinum obsessor idem et obsessus*, як каже про нього надгробний напис.

Бійка була жахлива. Наче в тіло вовкові, як казав Матьє, встремилися собачі ікла. Королівські кіннотники, серед яких віданачався хоробрістю Феб де - Шатопер, нікого не милували,— вони кололи й рубали, не покладаючи рук. Погано озброєні волоцюги аж запінилися і кусалися. Чоловіки, жінки, діти кидалися на коней і, як кішки, зубами й нігтями рук і ніг вчеплялися їм у крупи та груди. Дехто тикав смолоскипи в обличчя лучникам. Інші знов устромляли залізні гаки в шию лучникам і скидали їх на землю. А тоді рубали їх на шматки. Один з волоцюг, озброєний широкою близкучкою косою, довго підкошував коням ноги. Він був страшний. Невтомно вимахуючи своєю косою, він гутяво наспівував якусь пісеньку. За кожним махом круг нього слалося велике коло відтятих кінцівок. Повагом, спокійно, розхитуючи головою і рівномірно дихаючи, наче жнець, що живе в полі, він просувався отак в саму гущу кінноти. То був Клопен Труйльфу. Постріл із самостріла звалив його на землю.

Тим часом вікна в будинках знову порозчинялися. Попувши бойові вигуки королівської варти, сусіди теж встряли в бійку і з усіх поверхів на волоцюг сипонув цілій дощ куль. Уесь соборний майдан був оповитий густим димом,

крізь який вилискували постріли з мушкетів. Ледве бовванів фасад собору богоматері і ветхої будівлі госпіталя з її покрівлею, геть попрорізуваю віконцями, звідки подекуди визирали змарнілі обличчя хворих. Нарешті, воноючи піддалися. Втіма, брак доброї зброї, несподіваність цієї навали, стрілянина з вікон, відважний напад королівської варти,— все це перемогло їх. Вони продерлися крізь ворожі лави і кинулись — хто куди — бігти, лишаючи на майдані купи трупів.

Побачивши цю втечу, Квазімодо, що ні на мить не пестравав битися, упав навколошки, простяг руки до неба. а тоді побіг — скорше, як птах злетів — до келійки, яку він так безбоязно боронив від нападу. Тепер у нього була тільки одна думка — стати навколошки перед тою, кому він оце вдруге врятував життя.

Та ввійшовши до келійки, він побачив, що вона порожня.

К Н И Г А О Д И Н А Д П Я Т А

I. ЧЕРЕВИЧОК

Коли волоцюги напали на собор, Есмеральда спала. Та незабаром гомін коло церкви, що дедалі голоснішав, і мекання стурбованої кізки сполохнули цей сон. Вона схопилася зного ложа, почала прислухатися, приливлятися; потім, наляканна світлом і гомоном, метнулася із келійки — і побачила все. Вигляд майдану, видовище якогось забурення, безладдя цього нічного нападу, гидотна юрба, що, наче стрибаючи й хрипко квакаючи, видавалася поночі великою зграєю жаб, червоні вогні смолоскипів, які пересувалися й стикалися в мороці, як ті нічні вогники, що блукають по вкритих туманом багнах, усе це справило на неї враження якогось таємничого бою між привидами і камінними церковними потворами. Змалку ще насичена суєвіством свого племени, вона подумала, що натрапила на збіговище таємничих нічних духів. Украї наляканна, вона кинулась до свого захисту, сподіваючись побачити в своїм ліжечку не такі страшні сні.

Однаке потроху перший страх її розвівся; з того, як дедалі гучнішав шум, і з інших ознак реального життя, вона зрозуміла, що її оточують не привиддя, а живі люди. Тоді переляк її не те, щоб подужчав, але набрав іншої форми. Вона подумала, що то, може, збунтувався народ, щоб витягти її з її притулку. Думка про те, що вона знову наражається на небезпеку втратити життя, надії на Феба, образ якого завжди невиразно поставав перед нею в її

мріях про майбутнє, свідомість свої несили їй немічності, неможливості десь утекти, марності сподівань на підмогу, своєї самотності їй відокремленості,— всі ці і багато подібних думок тяжко її гнітили. Вона впала навколошки, заломила в розпуці над головою руки, притулилася головою до свого ліжка і, уся тримтячи,— дарма що була циганка, ідоловірка,— почала слізно благати ласки в милосердого християнського бога і заступництва в божої матері.

Довго лежала вона отак,— щоправда, більше тримтячи, аніж молячись,— із жахом почиваючи, як дедалі близче насувається на неї ця розлючена юрба, не розуміючи її люті, не знаючи, що вона заміряє, що робить, чого домагається, але передчуваючи якийсь страшний кінець. Але раптом, у запалі цих болісних переживань, вона почула коло себе чиєсь кроки. Вона обернулась. До неї в келійку ввійшло двоє чоловіків, один з яких мав у руці ліхтар. Вона легенько скрикнула.

— Не бійтесь,— промовив голос, що видався їй знайомим,— це я.

— Хто ви?

— П'єр Гренгуар.

Це ім'я заспокоїло її. Вона звела очі і, справді, пізнала поета. Але поруч нього стояла ще якась з голови до п'ят закутана в чорне мовчазна постать, що нагонила на неї страх.

— Бач,— докірливо зауважив Гренгуар,— Джалі пізнала мене раніш, ніж ви.

Кізака справді не дождалася, поки Гренгуар назве своє ім'я. Як тільки він увійшов, вона почала ніжно тертися об його коліна, вкриваючи поета пестощами і білою шерстю, бо під той час облазила. Гренгуар почав пестити її.

— Хто це там з вами?— стиха спитала циганка.

— Не турбуйтеся,— відповів Гренгуар,— це один з моїх друзів.

По цій мові філософ поставив свій ліхтар на підлогу, сів навпочепки на плити і в захваті вигукнув, стискаючи Джалі в обіймах:

— О, яка ж вона чарівна, ця тварина, хай невелика на зріст, та зате така охайнa, вигадлиза, тямуча і до того ж учена не згірш від граматика. Ану подивімось, Джалі, чи не забула ти чогось із своїх пречудових штучок. Ану покажи, як робить Жак Шармолю...

Одягнений у чорне чоловік не дав йому скінчiti. Він підійшов до Гренгуара і щосили струсонув його за плече. Гренгуар підвівся.

— Ба й справдi,— сказав він,— я й забув, що нам слід поспiшати... Однаке, вчителю, це аніяк не дав приводу штовхати отак людей... Моя любе дитятку, життя і ваше, і Джалі у небезпеці. Вас хочуть забрати звідси. Ми вам друзi і ми прийшли врятувати вас. Ідiть за нами.

— Та невже це правда? — скрикнула вона, вражена цими словами.

— Так, чиста правда. Ідiть швидше.

— Та я з дорогою душою,— пробелькотала вона.— Та чому це ваш приятель нічого не каже?

— Шо ж його робити,— відказав Гренгуар,— коли його таким народили його диваки - батьки.

Їй довелося вдовольнитися з такого пояснення. Гренгуар узяв її за руку; його товариш підняв ліхтар і пішов наперед. Молода дівчина зовсім сторопіла. Вона покірливо йшла, куди її вели. Коза підстрибувала ззаду, така рада бачити знов Гренгуара, що раз - у - раз ледве не збивала його з ніг, плутаючись між ними рогами.

— Ось воно — життя,— щоразу казав, спотикаючись, філософ;— часто наше падіння спричиняють наші найкращі друзi.

Вони хутко зiйшли баштовими сходами, перейшли церкву, темну, самотню і разом з тим повну відгомону бою, в чому був якийсь страшний контраст, а тодi вийшли червоними дверима на монастирське подвір'я. В монастирі не було нікого, бо каноніки повтікали звідти до єпископського палацу, де й молилися у гурті; на порожньому подвір'ї тільки де - не - де хоялися по темних кутках перелякані служники. Вони попросували до дверцят, що провадили

з цього подвір'я до Террена. Одягнений у чорне чоловік відчинив їх ключем, що був у нього. Як відомо вже нашим читачам, Террен являв собою косу, обгороджену муром з боку Сіте, що нею закінчувався острів на сході за собором і що належала соборному капітулові. Коли вони вийшли на цю косу, на ній не було ні живої душі. Галас юрби був уже тут якийсь невиразний, приглушений. Свіжий вітрець з річки шелестів листям одинокого дерева, що росло край Террена, і це вже було чутно. Проте небезпека була ще зовсім від них недалеко. Найближчі до них будинки були єпископський палац і собор. В єпископському палаці видно було страшенну метушню. Уесь його обрис був поцяткований вогниками, що кидалися з вікна до вікна; сказати б, як попіл від спаленого паперу, по якому перебігають примхливими візерунками тисячі іскор. А поруч, на головному соборному корпусі,— дві величезні башти, що, вирисовуючись своїми чорними силуетами на величезній червонястій заграві, яка зависала над соборним майданом, видалися двома велетенськими таганами над вогнищем циклонів. Решта Парижа майоріла, наче якась мішанина тіней і світла. Такий фон подибується на Рембрандтових картинах.

Людина з ліхтарем попростувала в кінець Террена. Там, край самої річки, тяглися рештки напівтурхлого дранкованого частоколу, за який, немов чиєсь розчепірені пальці, де - не - де чіплялася щуплими своїми галузаками виноградна лоза. У тіні під цією огорожею скований був маленький човник. Чоловік у чорному знаком запросив Гренгуара та його супутницю сіdatи в човен. За ними пішла і коза. Незнайомець увійшов останній; він перерізав мотуз, яким прив'язаний був човен, відіпхнувся від берега довгою очепою, а тоді схопив весла і, сівши спереду, почав щосили гребти до середини річки. Сена в цім місці дуже бистра і від'їхати від берега було досить важко. Увійшовши в човен, Гренгуар насамперед подбав покласти собі на коліна козу. Він сів на кормі, поруч з ним сіла, притиснувшись до нього, і молода дівчина, на яку незнайомець нагонив якийсь незображенний страх. По-

чувши, що човен уже відчалив, наш філософ сплеснув у долоні і поцілував Джалі між рогів.

— Ось ми всі четверо і врятовані! — сказав він, а тоді додав із глубокодумним виглядом: — Щасливе розв'язання вельми заплутаних справ залежить часом від долі, а часом від власної вигадливості.

Човен поволі посувався до правого берега. Молода дівчина в несвідомим жахом стежила за незнайомцем. Він знову старанно затулив світло в своєму потайному ліхтарі. Пonoчі його постать бовваніла на кормі, наче привид. Його спущений, як і раніш, каптур ховав йому обличчя, наче маска, а за кожним замахом весел його руки з повислими на них широкими чорними рукавами видавалися крилами величного кожана. Він досі не сказав ще жодного слова, не видав жодного вітхання. Тільки й чути було, як раз - у - раз хлюпають весла та як даюрчить під човном вода.

— Ійбо! — раптом вигукнув Гренгуар, — ми жваві й веселі, наче ті слімаки. Ми німі, як піфагорійці або риби. Бігме, мої друзі, я дуже хотів би, щоб хтось із вас заговорив 'зі мною... Людська мова — це музика для людських ушей. Це не я сказав, а Дідім Олександрійський, і це вельми знаменне речення... Ще б пак, Дідім Олександрійський філософ був не абиякий... Ну, одне слово, гарненьке мое дитятку! Ну, благаю вас, скажіть мені хоч слівце... До речі, ви робили таку незвичайну, милу гримаску; чи робите ви її і тепер? А чи знаєте ви, моя голубко, що парламент може порушити право притулку і що, отже, ви наражалися на велику небезпеку, залишаючись під захистом собору богоматері? Гай - гай, маленька птичка трохи л кублиться в крокодилячій пащі... Вчителю, подивіться, ось знов показався місяць... Коли б нас часом хтось не побачив... Ми вчиняємо хвально, рятуючи дівчину, алеж нас повісили б ім'ям короля, якби запопали. Гай - гай! Усе на цім світі має два боки. У мені ганьблять те, що звеличують у тобі. Хто тавр uses Катіліну, той уславлює Цезаря. Чи не так, вчителю? Що скажете ви з приводу цієї філософії? Я філософ вдачею, з природи, ut ares geoche-

triam... Ну, так ви мені і не відповідасте? Як бачу, обов'ї
щось у недобром дусі. Доведеться говорити самому. В тра-
гедії це звуться монологом. Бігме!.. Попереджаю, що я
допіру бачив короля Людовіка XI і це від нього запозичив
цю клятву... Отже, бігме! — вони все ще горлають у
Сіте... Ну та й злій, та й вредний же той стариган — король.
Вінувесь укутаний в хутра. Дарма що він досі винен
мені за мою епіталаму, він ледве не повісив мене цього
вечора, що вже аніяк не могло припасти мені до смаку...
Він дуже скупий, коли йдеться про людей, гідних усякої
шами. Йому не завадило б прочитати чотири книжки Саль-
в'єна Кельнського *Abversus avaritiam*. Справді, цей король
мав вузький погляд на письменників, а сам жорстокий
як варвар. Це якась губка, що втягує в себе народні гроші.
Його скарбниця — це селезінка, яка розпухає, худячи решту
тіла. Отож, скарги на суворі часи обертаються в ремство
на короля. За цього лагідного побожного короля шибениці
тріщать від повішених, карні помости гниють від крові,
в'язниці лопаються наче переповнені животи. Король цей
одною рукою бере, а другою вішав. Він опікується паном
Податком і панією Шибеницею. Людей високого стану
позбавляє привілеїй, а простих людей дошкалив новими
тягарями. Це якийсь нелюдський володар. Не люблю я
цього монарха. А ви, вчителю?

Одягнений у чорне чоловік не спиняв балакучого поета.

Він усе ще боровся з бистрою водою у вузькій течії, що
відокремлює Сіте від острова Собору богоматері, званого
тепер острівом Сен-Луї.

— До речі, вчителю! — раптом сказав Гренгуар. — Коли
ми пролиралися крізь натовп осатанілих волоцюг на со-
борному майдані, чи бачили ви, ваше преподобіє, отого
маленького бідолаху, що йому ваш глухий дзвонар ла-
годився розтрощити череп о балюстраду на галереї королів?
Я короткозорий і не міг пізнати його. Чи не знаєте ви,
хто це був?

Незнайомець нічого не відповів. Але раптом він перестав
гребти, руки йому впали, немов перебиті, голова скили-

лась на груди, і Есмеральда почула, як він нервово зітхнув. Вона здригнулася. Це зітхання було їй знайоме. Човен, покинutий напризволяще, поплив за водою. Та одягнений у чорне чоловік, кінець - кінцем, схаменувся, ви-простався, скопив весла і знову почав гребти проти води. Він обійшов мис острова Собору богоматері, а тоді поіхав до Сінної пристані.

— Га! — сказав Гренгуар, — а ось замок Барбо... Он — он, подивіться, вчителю: бачите отам низку чорних дахів, що утворюють такі химерні трикутники, — отам, під купою отих низьких, наче порепаних і забруднених хмар, де розлігся на всі боки, як жовток з розбитого яйця, цей припlessканий місяць?.. Чудовий замок! Там в каплиця із розкішним, майстерно різьбленим маленьким склепінням. А над нею зноситься така тонка, мережена давіниця. Там є ще ча-рівний сад, а в нім — ставок, пташиник, майданчик, де грають у кулі, лабіrint, звіринець і сила тінистих алей, де так привільно Венері. Є там також одне незвичайне дерево, зване сласним, бо під ним віддавалися любощам одна відома принцеса і один конетабль Франції — же-волюб і дотепник... Гай-гай! Хіба можна рівняти нас, бідних філософів, до отих конетаблів, — це ж те саме, як грядку капусти та редьки рівняти до Луврського саду. А втім, хіба воно, кінець - кінцем, не однаково! У житті людському, як у вельмож, так і в нас, трапляється всякого і доброго і лихого. Поруч лиха завжди бувають радості, як поруч спондею дактиль... Треба таки, вчителю, розпо-вісти вам історію Барбо. Кінець її дуже трагічний. Було це 1319 року, за Філіппа V, найбільшого на зрист французького короля. Мораль цієї історії в тому, як згубні й шкідливі плотські спокуси. Не закидай вельми поглядом на жсну близнього свого, хоч і як бавила б краса її твоє око. Розпусні думки дуже небезпечні. В чужолюбстві криється цікавість до любовної наслоди іншого... Ба, як вони там знову загомонили.

Справді, гомін коло собору подужчав. Вони почали прислухатись. Виразно чути було переможні вигуки.

Зненацька скрізь по всіх верхах собору — на баштах, галереях, під зводами — замигтіли, відлискуючи на шоломах солдатів, щось із сто смолоскипів. Вони чогось здавалось, шукали; і незабаром до втікачів долинули далекі, але виразні вигуки: «Циганка! Вільма! Смерть циганці!» Бідолашина дівчина затулила обличчя руками, а незнайомець почав щосили гребінь до берега. Тим часом філософ про щось міркував. Обійнявши обіруч козу, він помалесеньку відсувався від циганки, що дедалі щільніше тислась до нього, як до свого останнього захисту.

Безперечно, Гренгуар опинився у вельми скрутному становищі. Він думав проте, що й козу, у згоді з чинними законоустановами, любенько повісили б, коли б запопали; що було б дуже жаль бідну Джайлі; що було б вже занадто, коли після нього повісять іще їх обох; що, кінець - кінцем, його супутникові тільки того і треба, щоб узяти на своє піклування циганку. Думаючи отак, він відчував у собі страшну боротьбу, коли, як Юпітер в Іліаді, по черзі зважував у душі циганку й козу; і, дивлячись вогкими від сліз очима то на ту, то на ту, мурмотів крізь зуби:

— А проте, я не можу врятувати вас обох.

Відчувиши струс, вони зрозуміли, що човен причалив до берега. У Сіте не віщував лиховісний галас. Незнайомець підвівся, підійшов до циганки і хотів узяти її за руку, щоб допомогти їй висісти. Вона відштовхнула його і по-висла на руці в Гренгуара, що, заклопотаний ковою, сам мало не відштовхнув її. Тоді вона виплигнула з човна сама. Вона була теж схильована, що не здавала собі справи з того, що робить, куди йде. Якусь хвилину, очманівши, вона простояла так, дивлячись на воду. Трохи отяминувшись, вона побачила себе насамоті з незнайомцем. Ймовірно, Гренгуар використав слушний момент і, поки вони виходили з човна, непомітно зник разом з ковою десь у вузьких закутках вулиці Грен'є - сюр - Ло. Бідна циганка аж затремтіла, побачивши себе віч - на віч із цим чоловіком. Вона хотіла заговорити, крикнути, покликати Гренгуара; але язик їй наче скам'янів, і з вуст її не видобулося жодного

авуку. Аж тут вона відчула на своїй руці руку незнайомця. Рука ця була холодна й міцна. Зуби її заклацали, обличчя зробилося бліднішим від місячного проміння, що освітлювало її в ту хвилину. Незнайомець не промовив жодного слова. Тримаючи її за руку, він широкою ходою попротував до Гревського майдану. Тут вона невиразно почула, що доля — сила неподолання. Вона вже не могла боротися і дозволяла тягти себе, біжачи, щоб угнатися за його швидкою ходою. Набережна в цьому місці підносилася вгору. А їй здавалося, що вона йде з гори. Вона озирнулася навколо. Жодного перехожого. На набережній — ані живої душі. Вона не чула ніякого шуму, ніяких ознак життя, крім як із абуреного, осяяного загравою, відокремленого від неї тільки рукавом Сени, Сіте, де лунало її ім'я, де їй загрожувала смерть. Решта Парижа оточувала її авідусіль, наче якісь великі темні кучугури.

Тим часом незнайомець знай тяг її далі, як і раніше, не вриваючи мовчання і не зменшуючи ходи. Вона не могла пригадати жодного з тих місць, де вони йшли. Проходячи повз якесь освітлене вікно, вона, посиливавшись, раптом спинилась і крикнула:

— Рятуйте!

Якийсь городянин, що йому те вікно належало, відчинив його, показався в сорочці з лампою в руці, безглуздо глянув на набережну, щось промовив, чого дівчина не почула, а тоді знов зачинив вікно. Загас останній промінь надії.

Одягнений у чорне чоловік не прорік ані слівця. Він цупко тримав небогу і ще прискорив ходу. Вона вже не опидалася і йшла за ним, вкрай пригнічена. Подеколи вона через силу промовляла уривчастим від бігу по нерівному бруку і від запертого відиху голосом:

— Хто ви такий? Хто ви такий?

Він нічого не відповідав.

Так дійшли вони, весь час ідучи набережною, до якогось досить великого майдану. Його трохи освітлював місяць. То був Гревський майдан. Посередині бовванів неначе піднятий чорний хрест: то була шибениця. Вона півнała

все це і зрозуміла, де опинилася. Незнайомець спинився, повернувшись до неї і підняв каптур.

— О,— пробелькотала вона, скам'янівши з жаху,— я так і знала, що це знову він.

То був священик. Він мав вигляд свого власного привида. Таке бував враження від місячного проміння. При цьому освітленні, здається, бачиш самі примарі речей.

— Слухай,— сказав він, і вона здригнулася, почувши його голос, який вже чула давно.

Він повів далі. Він промовляв тим уривчастим, третячим голосом задиханої людини, що виявляє найглибші душевні зворушення.

— Слухай! Ось ми прийшли. Я хочу поговорити з тобою. Це Гривський майдан. Тут остання межа. Сама доля віддає нас одне одному. В руках у мене — твое життя; у тебе — моя душа. Тут тільки майдан і тільки ніч, а поза ними нічого не видно. Вислухай же мене. Я маю сказати тобі... Тільки передусім не кажи мені нічого про твого Феба. (Кажучи це, він походжав туди і назад, як людина, що не може стояти на місці, і тягав її за собою). Не кажи мені про нього. Бо бачиш, коли ти назовеш його ім'я, я не знаю, що зроблю, але це буде жахливо.

По цій мові, як тіло, що знов знайшло центр своєї ваги, він немов прикипів на місці, але в словах його почувалось таке саме збудження. Голос у нього глухшав дедалі більше.

— Не відвертайся так від мене. Вислухай мене. Це річ серйозна. Насамперед слухай, що трапилось... Ійбо, тут не буде нічого смішного... Про що, пак, я почав? нагадай мені!.. Ага!.. Парламент видав наказ, за яким тебе мають стратити... Я оце видер тебе з їхніх рук. Але вони переслідують тебе. Подивися.

Він простяг руку до Сіте. Справді, там все ще ніби когось шукали. Гомін наближався; баптист в будинку бургомістра, розташованому якраз проти Гривського майдану, була повна гамору й світла; а на противлежній набережній бігали із смолоскипами солдати, вигукуючи: «Циганка! Де циганка? Смерть, смерть ій!»

— Тепер ти бачиш сама, що вони тебе шукають і що я, отже, не брешу. Я кохаю тебе... Не розтуляй уста; краще не кажи мені нічого, коли ти тільки й можеш сказати мені, що мене ненавидиш... Я не хочу більш цього чути... Я оце врятував тебе... Дай мені сказати все до кінця... Я можу врятувати тебе зовсім. Я все вже для того налагодив. Рятунок залежить від тебе самої. Я вчиню так, як ти захочеш.

Але раптом він перепинув себе:

— Ні, не те треба казати.

І, не пускаючи її з рук, тягнучи її за собою, він побіг разом з нею до шибениці.

— Вибирай між нами двома,— холодно сказав він, вказуючи пальцем на шибеницю.

Вона видерлася з його рук, впала під шибеницею, обійняла цю аловісну споруду, а тоді трохи повернула до священика свою гарну голівку, вирівнувши на нього через плече. Сказати б, як матір божа коло хреста. Священик стояв непорушно, як статуя, вказуючи пальцем на шибеницю.

Нарешті циганка промовила:

— Вона нагонить на мене менше жаху, ніж ви.

Почуввши це, він опустив руку і скинув на брук тяжко засмученим поглядом.

— Коли б це каміння могло говорити,— промурмотав він,— о, воно сказало б, що за нещасна людина стойти на ньому.

І він заговорив знов. Молода дівчина, вся потопаючи у свою довгому волоссі, стояла навколошках перед шибеницею і не уривала йому мову. Тепер у голосі його чулися жаль і лагідність, що становили гострий контраст до його суворо - пихатого обличчя.

— Так, я кохаю вас. На жаль, так воно є. Неваже той огонь, що палить мені серце, не вихоплюється з мене на зовні? Здумайте собі, дівчино, день і ніч,— так, день і ніч,— неваже це не зважо ніякого жалю? День і ніч, кажу вам, кохати отак,— хіба ж це не мука?.. О, як я отримаю,

моя нещасна дитино!.. Запевняю вас, що це гідне жалості. Як чуєте, я говорю до вас лагідно. Я так хотів би, щоб ви мене більше вже не боялися... Хіба винен в тім чоловік, коли він покохав жінку?.. О боже! Як то? Ви, значить, ніколи не пробачите мені? Ви ненавидітимете мене завжди? Отже, край всьому! Оце, бачите, і робить мене таким злим, таким страшним для самого себе... Ви навіть і не подивитеся на мене! Ви, мабуть, думаете про щось інше, поки я оде стою й тремчу край нашої з вами довічності!.. Тільки не кажіть мені про того офіцера... О, невже ж, невже ж, коли б я кинувся перед вами навколошки, коли б я почав виціловувати — ні, не ноги вам, ви бо цього не захотіли б,— а землю, яку вони топчуть, невже коли б я заридав, як дитина, коли б я видер із грудей своїх — не слова, а серце свое і все нутроці, щоб довести, як я кохаю вас,— невже і тоді все, все було б марно? А проте, у вас така м'яка, така добра душа. Ви вся сянете найкращими, найніжнішими почуттями: ви вся — сама лагідність, добрість, милосердя й чарівність. І тільки на мене самого ви маєте злість. О, лиха моя доля!

Він затуллив обличчя руками. Молода дівчина почула, що він плаче. Це було вперше. Стоячи отак і здригаючися від плачу, він більше викликав жаль до себе, ніж благаючи навколошках.

— Отаке,— сказав він, трохи виплакавши своє горе,— я не можу добрati слів. Я гараад обміркував зараза легідь, що маю вам сказати. А тепер я тремчу й торопію, я слабну у вирішний момент, я чую, як нас обплутув якась непереможна сила, і я белькоочу. О, я впаду на брук, якщо ви не зглянетесь на мене й на себе. Не засуджуйте нас обох. Коли б ви знали, як я вас кохаю!.. Яке в мене серце! Я звіксся всіх чеснот, в розпачу звіксся себе самого! Вчений, я зганьбив науку; дворянин, я заплямував свою ім'я; священик, я плюю в обличчя своєму богої! — і все це заради тебе, моя чарівниця! Щоб бути гіднішим твого пекла! А ти цураєшся мене, засудженого! О, це ще не все! Я маю сказати тобі ще щось, щось жахливіше, так, так — жахливіше!

Коли він промовляв ці останні слова, він мав вигляд майже божевільного. Трохи помовчавши, він повів далі голосно, але немов кажучи до самого себе:

— Каіне, що зробив ти братові своєму?

А тоді, знов помовчавши, провадив:

— Що я зробив йому, господи? Я прихистив, виховав, згодував його, я любив, обожував його — і я його вбив. Так, господи; йому допіру перед моїми очима розтрощили голову о каміння дому твого,— і це заради мене, заради цієї жінки, заради неї.

Погляд його блукав. Голос дедалі глухшав; він ще раз машинально проказав, з досить довгими паузами, наче останнє третміння завмирущого давона.

— Заради неї... Заради неї...

По тому з вуст його вже не вихоплювалося жодного чутного слова, хоч губи весь час ворушилися. Аж раптом він упав долі, начебто щось завалилося, і мов прикипів до землі, сховавши голову в колінах. Легенький рух молодої дівчини, коли вона витягла спід нього ногу, очутив його. Він повільно провів рукою по запалих щоках і почав здивовано роздивлятися на вогкі свої пальці.

— Що воно таке? — пробелькотав він.— Та невжеж я плакав?

І раптом, повернувшись до циганки, промовив невимовно журливим голосом:

— Гай - гай! І ви байдуже дивилися, як я плакав? Дитино, чи знаєш ти, що ці слізози — мов лава? Чи, мабуть, ненависна людина не гідна ні в чім співчуття? Ти сміянимешся, бачачи, як я вмираю. О, а я, я не хочу бачити твоєї смерті. Одне слово! Одне слово прощення! Не кажи мені, що ти мене любиш, скажи тільки, що ти бажаєш; цього буде досить, я врятую тебе... А ні, то... О, час минає. Благаю тебе всіма святими, не чекай, поки я знов буду камінним, як оця шибениця, що теж жде на тебе! Подумай про те, що доля обох нас у мене в руках, що я тепер — страшно вимовити — навіжений і що під

нами, нещасна,— безодня, куди я впаду слідом за тобою набезвік! Одне сердечне слово! Одне слово! Одне тільки слівце!

Вона розтулила рот, щоб відповісти йому. Він кинувся перед нею навколошки, готовий побожно почути з її вуст якесь, мабуть, уже приголубливе слово:

Вона промовила:

— Ви убивця!

Священик люто скопив її в обійми і зайшовсь якимсь гидким сміхом:

— Авжеж, авжеж, убивця! — вигукнув він, — і ти будеш мосю. Ти не хочеш, щоб я був твоїм рабом, так я буду господарем твоїм. Ти будеш мосю. У мене є для тебе схованка, куда я тебе й потягну. Ти підеш за мною, ти неодмінно мусиш іти за мною, а ні — то я викажу на тебе! Треба чи вмерти, красуне, чи належати мені! Належати священикові, належати віровідступникові! Належати вбивці! Сьогодні ж у ночі, чи чубш це? Ну, веселіше, ну, цілуй мене, безрозумна! Смерть або мое ложе!

Очі йому блищали з люті ѹ нечистих жадань. Жагучими вустами він почав виціловувати її шию. Молода дівчина пручалася в його обіймах. А він знай вкривав її пекучими поцілунками.

— Не кусайся, потворо! — кричала вона. — Облиш мене, гидотний, поганий монах! Бо я повидираю тобі твое паскудне сиве волосся і шпурну ним тобі в обличчя.

Він почервонів, потім зблід, потім випустив її з рук і хмуро подивився на неї. Почуваючи себе переможницею, вона повела далі:

— Кажу тобі знов, що я належу моєму Фебові, що я кохаю Феба, що Феб такий гарний! А ти, священик, старий і поганий! Геть від мене!

Він скрикнув на весь голос, наче той смертник, що до нього торкнулися б розщеченим залізом.

— Так умри ж! — вигукнув він, скригочучи зубами.

Побачивши його дикий погляд, вона метнулася бігти. Та він скопив її, струснув, кинув на землю, а тоді,

тримаючи її за гарні її руки й волочачи за собою, швидкою ходою подався до Роландової башти.

Дійшовши до неї, він обернувся до дівчини:

— Востаннє,— чи хочеш ти бути моєю?

— Ні,— рішуче відказала вона.

Тоді він загукав на все горло:

— Гудула! Гудула! Ось циганка! Помстися над нею!

Молода дівчина почула, як хтось раптом схопив її за лікоть. Вона глянула: чиясь кощава рука, висунувшись з віконця в стіні, уп'яглася в неї, наче зализна.

— Гляди, тримай міцно!— сказав священик,— де втекла циганка. Не випусти її. Я піду по сержантів. Ти побачиш, як її повісять.

— Ха - ха - ха!— пролунав за стінкою чийсь гортаний сміх у відповідь на ці повні кривавого жару слова.

Циганка бачила, як священик бігцем подався в бік до моста Собору богоматері. Звідти чути було тупотіння кінноти.

Молода дівчина пізала алу відлюдницю. Задихаючись з жаху, вона спробувала видертися з її рук. Вона звивалась, вона кілька разів розpacливо кидалась на всі боки, пройнята предсмертним страхом,— та відлюдниця тримала її в нелюдською силою. Її кощаві схудлі пальці боляче впивалися дівчині в руку, обхоплюючи її навкруги. Сказати б, вона приросла до неї. Це не були кайдани, і не були наручники, і не був залишний ланцюг,— це були якісь натхнені розумом, оживлені лещата, що виходили із стіни..

Знесилившись, вона впала до стінки, і раптом відчула в собі страх перед смертю. У голові їй зринули краса цього життя, молодість, небо, природа, кохання, Феб — усе, що відходило геть, і все, що надходило,— священик, який викаже на неї, кат, що оце прийде сюди, щибениця, яка була вже тут, коло неї. І тоді жах пройняв її по саме волосся і разом з тим вона почула аловісний сміх відлюдниці, що напіштувала їй:

— Ха - ха - ха! Тебе зараз повісять!

З останніх сил вона повернулася до віконця і побачила в нім крізь грati дике обличчя мішечниці.

— Що я зробила вам? — спитала вона майже безжизнним голосом.

Нічого не відповівши, відлюдниця, наче наспівуючи, почала злісно й глухливо мурмотати:

— Циганський виплодок! Циганський виплодок! Циганський виплодок!

Тоді нещасна Есмеральда зрозуміла, що має справу з якоюсь нелюдською істотою і бессильно склонила голову, сховавши обличчя під волоссям.

Але раптом, наче питання циганки тільки тепер досягло свідомості відлюдниці, вона вигукнула:

— Що ти зробила мені, питавши? Що таке ти зробила мені, циганко? Гаразд, слухай. В мене була дитина... розумівш. В мене була дитина! Дитина кажу тобі!.. Гарнєсенька доненька... Аньєс... — провадила вона як не своя, цілуючи щось у темряві. — Гаразд! Так ось що, циганський виплідку, в мене забрали дитину; в мене викрали дитину; в мене з'їли дитину. Ось що ти зробила мені.

— Ой! Я, мабуть, тоді ще й не родилася! — відповіла молода дівчинка, наче ягня в байці.

— О, ні, — повела далі відлюдниця, — ти повинна вже була тоді народитися. Ти була вже на світі... Отож, отож п'ятнадцять років уже, як я тут; п'ятнадцять років, як я страждаю; п'ятнадцять років, як я молюся; п'ятнадцять років, як я б'юся головою в стіни... Це циганка, кажу тобі, викрала її в мене, чуєш ти? Це вони з'їли, згризли її своїми зубами... Чи в в тебе серце? Уяви собі дитинку, що грається, що ссе грудь, що спить. Це ж сама безневинність... Отож, отож таку от дитину викрали в мене, убили. Це знає милосердний наш бог... Тепер моя черга; тепер я вже з'їм циганку. О, як би я тебе покусала, коли б мені не заважали ці грati. Моя голова не пролізе крізь них... Бідне дитятко! Воно тоді спало. Як повинна була вона лементувати, коли вони збудили її, крадучи; мене там не було. Га, матері циганські, ви з'їли мою дочку! Дивіться ж тепер на свою!

І вона почала сміятися або скреготати зубами: важко було розпізнати це на її спотворенім люттю обличчі. Починало дніти. Попелюстий відсвіт зорі неясно освітлював цю сцену, і на майдані дедалі виразніше вимальовувалася шибениця. А з другого боку, від моста Собору богоматері, чимраз близче долинав до нещасної смертниці тупіт кінототи.

— Пані! — скрикнула вона, скрещуючи руки й падаючи навколошки, розкуйовджена, приголомшена, вся охоплена жахом, — пані, загляньтеся. Вони йдуть. Я нічого вам не зробила. Невже ви хочете, щоб я так жахливо померла отут, перед вашими очима? Ні, я певна, у вас є жаль. Це надто страшно. Дайте мені врятуватися. Пустіть мене! Змилуйтесь! Я не хочу такої смерті!

— Віддай мені мою дитину! — відказала відлюдниця.

— Змилуйтесь! Змилуйтесь!

— Віддай мені мою дитину!

— Пустіть мене, бога ради!

— Віддай мені мою дитину!

Молода дівчина знов упала, знесилена, розбита, з очима, склянimi, як у мерця.

— О, лихо! — пробелькотала вона, — ви шукаєте свою дитину, а я шукаю батьків своїх.

— Віддай мені мою маленьку Аньес! — правила свої Гудула. — Ти не знаєш, де вона? Ну, так тоді помирай... Я розкажу тобі. Я була розпускою жінкою, я мала дитину, дитину в мене укraли... Укraли циганки. Ти сама тепер розуміш, що мусиш умерти. Коли твоя мати — циганка — приде по тебе, я скажу їй: «Мати, подивись на цю шибеницю... Або віддай мені мою дитину...» Чи ти знаєш, де вона тепер, моя доненька? Диви, що я тобі покажу. Ось її черевичок, усе, що мені від неї лишилось. Чи ти знаєш, де другий такий черевичок? Коли знаєш — скажи мені, і хай він буде край світу, я навколошках піду по нього.

І вона просунула другу руку у віконце і показала циганці маленький гаптований черевичок. Вже так розвиднилося, що можна було розглянути і форму і барви його.

— Покажіть мені ще цей черевичок,— вигукнула циганка, здригнувшись.— Боже, боже!

І по цій мові вона вільною своєю рукою сквално розгорнула обчеплену зеленими скельцями ладанку, що завжди носила на шиї.

— Ото, ото!— бурчала Гудула,— хапайсь за діавольський свій талісман.

Але раптом вона урвала мову, затремтіла всім тілом і скрикнула голосом, що йде з найглибших тайніків сердця:

— Доню мою!

Циганка тільки но видобула з ладанки черевичок, цілком схожий на той, що був у відлюдниці. До черевичка цього був причеплений клаптик пергамену з написаним на нім віршем:

Треба другий відшукати,
І тебе обійме мати.

Як оком змігнути, відлюдниця порівняла обидва черевички, прочитала написане на пергамені і, притиснувшись до грат обличчям, осянім неземною радістю, закричала:

— Доню мою! Доню!

— Мамо!— відповіла циганка.

Цього не можна описати.

Між ними була стіна і залізні грата.

— О, дя стіна!— кричала відлюдниця.— О, бачити її і не мати змоги поцілувати! Дай мені руку! Руку!

Молода дівчина просунула у віконце руку, і тоді відлюдниця кинулася вперед, вп'ялась у неї губами і так і завмерла, вся зомліваючи в цім поцілунку й не подаючи ніяких ознак життя, крім ридань, від яких подеколи здригались її плечі. А проте, вона аж вмивалась слізми, і ці слізози текли серед тиші і темряви, як нічний дощ. Нешасна мати потоками зливала їх на цю укохану руку, спорожняючи те темне й глибоке джерело, що ховалось у неї в серці і куди аж п'ятнадцять років слізоюна по слізині просилася її горе.

Раптом вона підвелася, відкинула назад свою довге

сизе волосся і, не кажучи жодного слова, взялась палено, як левиця, обіруч розхитувати грати в своюму віконці. Та вони не піддавалися. Тоді вона кинулася в куток, скопила каменюку, що правила їй за подушку, і так шпурнула нею у грати, що одна з гратин вlamалась, розсипавши цілий сніп іскор. Другий удар вже проломив старий валізний хрест, що ним загратоване було віконце. Тоді вона обіруч повідгинала й повідламувала поржавілі побиті гратини. Є бо моменти, коли жіночі руки набирають немлюдської сили. Пропоравшись отак не більше хвилини і зробивши достатній отвір, вона скопила дочку за талію і втягла її до себе в келійку.

— Сюди! Я врятую тебе від загибелі! — мурмotalа вона.

Коли дочка її була вже в келійці, вона обережно поклала її на долівку, потім скопила знов і, тримаючи її на руках, начебто була її колишня маленька Аньес, почала походжати по своїй вузенькій кімнатці, украй сп'яніла, не тямлячи себе з радості, гукаючи, співаючи, цілуючи дочку, говорячи щось до неї, заходачися то сміхом, то плачем — все заразом, все бурхливо.

— Доню! Моя доню! — казала вона. — Я знайшла свою доню! Ось вона! Милосердий бог повернув її мені. Гей, люди! Ідіть сюди! Чи в там хтось, хто міг би подивитися, що доня моя ві мною? Господи Ісусе, яка ж вона гарна! Ти примусив мене чекати на неї п'ятнадцять років, все-благий боже, зате ти повертаєш її мені красунею... Значить, циганки не з'їли її! Хто ж це вигадав? Доню, доню, поцілуй мене. Хороші циганки! Люблю я циганок.. Це ти, безперечно. Не дурно ж кидалось мені серце щоразу, як ти минала мене. А я гадала, що це в ненависті! Прости мені, моя Аньес, прости мені. Ти мала мене за влюшу, чи не правда? Я люблю тебе... А родинка на шиї, чи вона в тебе і досі? Покажи! Так, в. О, яка ж ти красуня! То від мене у вас оці великі очі, панно. Поцілуй мене. Я люблю тебе. Тепер мені байдуже, що в інших матерів в діти; тепер це мене аніяк не обходить. Хай вони прийдуть. Ось і моя.

Ось її шия, її очі, її волосся, її рука. Знайдіть мені десь крашу за неї! О, ручуся вам, що в неї буде багато закоханих! Я проплакала п'ятнадцять років. Усі краса моя ув'яла, зате розквітнула її. Поцілуй же мене.

І вже беаліч подібних безав'язкових слів казала вона, особливо захоплюючись доччиною красою, то до такого беаладу доводячи вбрания на молодій дівчині, що та червоніла, то гладячи її шовкове волосся, то цілуючи її ноги, коліна, лоб, очі — і надпориваючись з усього. Молода дівчина давала пестити себе, від часу до часу несказанно ніжно шепочучи:

— Матусю!

— Ось що, доненько,— знов заговорила відлюдниця, уриваючи мову поцілунками,— ось що! Я любитиму тебе ревно. Ми підемо звідси. Ми будемо дуже щасливі. Я дісталася дещо у спадщину в Реймсі, на батьківщині. Чи пам'ятавши ти Реймс? Ах, де ж, пак, тобі його пам'ятати, ти була тоді надто маленька! Коли б ти знала, яка ти була гарненька, коли тобі було чотири місяці. Ніжки в тебе були такі малесенькі, що подивитися на них приходили з самого Епернею, що за сім львів від Реймса. В нас буде хатина, клаптик землі. Ти спатимеш в моїм ліжку. Боже мій, боже мій! І хто міг би це уявити? Моя доня зі мною!

— О, матусю! — промовила молода дівчина, перемігши, нарешті, своє хвилювання, — мені це провістила циганка. Була в нас одна така добра циганка, що померла торік і що завжди піклувалась про мене, як мамка. То вона й почепила мені на шию цю ладанку. Вона завжди казала мені: «Дівчинко, пильнуй цієї ладанки. Це скарб. Завдяки йому ти знайдеш свою матір. Ти носиш у себе на ший матір свою...» Вона це мені провістила, та циганка.

Мішечниця знову стисла в обіймах дочку.

— Дай я поцілує тебе! Як мило ти розповідаєш про це. Коли ми вернемося на батьківщину, ми пожертвуємо чревички до церкви, на статую немовляти - Ісуса. Ми повинні зробити це в ім'я святої милосердії діви. Боже мій! Який у тебе чарівний голос! Коли ти оце розпові-

дала мені, я слухала тебе, як музику. О, господи боже мій! Я знайшла своє дитятко! Та хіба це ймовірно? Хіба може вмерти від чогось людина, коли я не вмерла оце з радості?

І вона почала плескати в долоні, сміячися й кричачи:
— Ми будемо щасливі!

В цю хвилину в келіїці стало чути брязкіт зброї і тупотіння кінноти, що нібито, проскакавши мостом Собору Богоматері, тепер дедалі ближче сунула набережною. Циганка розpacчливо кинулася в обійми Гудули.

— Врятуйте мене! Врятуйте, матусю! Вони вже ідуть!
Відлюдниця ablідла.

— Леле мій! Що ти кажеш? Я ж забула! Тебе переслідують! Що ти зробила?

— Я не знаю,— відповіла небога,— але мене засудили на смерть.

— На смерть! — вигукнула Гудула, захитавшись, наче вражена громом.— На смерть! — знов проказала вона повільно, спинивши на дочці непорушний погляд.

— Так, матусю,— сторошіло відказала молода дівчина,— вони хочуть убити мене. Вони оце ідуть по мене. Цяшибениця для мене. Врятуйте мене! Врятуйте! Вони вже під їадять! Врятуйте мене!

Відлюдниця постояла непорушно, як скам'яніла, потім хитнула головою, немов би не ймучи віри, а тоді раптом зайшлася сміхом, але сміхом своїм, страшним, що знов до неї вернувся.

— О, о! Ніколи в світі! Це тобі тільки снилося так. Ні, щоб я втратила її, без якої була аж п'ятнадцять років, яку знайшла потім — і щоб це на одну тільки мить! І щоб її знову забрали в мене! І саме тепер, коли вона стала красунею, коли вона виросла, коли вона оце розмовляє зі мною, любить мене; саме тепер забрати її і з'їсти перед моїми очима, перед очима матері! О, ні, це щось неймовірне. Милосердий бог не попустить цього.

Тут кінний загін нібито зупинився і до них долинув чиєсь віддалений голос:

— Сюди, мессір Трістан! Священик каже, що ми знайдемо її коло Щурячої Нори.

І знов почувся кінський тупіт.

Відлюдниця зірвалась на рівні ноги і розпачливо скрикнула:

— Рятуйся! Рятуйся, дитяtko! Я все згадала. Твоя правда. Це смерть твоя! О жах! Прокляття! Рятуйся!

Вона висунула з віконця голову, але зараз же відсахнулася.

— Лишайсь! — прошепотіла вона уривчастим, хмурим голосом, конвульсійно стискаючи напівмертву циганчину руку. — Лишайсь і не дихай! Скрізь повно солдатів. Тобі не можна вийти. Вже надто розвиднилося.

Очі в неї були сухі і пекучі. Перш вона не казала нічого; вона тільки знай походжала собі широкою ходою по келійці і, від часу до часу зупиняючись, видирала в себе пасма свого волосся, а тоді роздирала щось зубами.

Раптом вона заговорила:

— Вони під'їдуть. Я поговорю з ними. Сховайся в отой куток. Вони тебе не побачать. Я скажу їм, що ти втекла, що я тебе не вдергала, — хай так.

Вона віднесла дочку, що її досі тримала на руках, у куток, де її не можна було бачити з надвору. Там вона посадила її, уважно оглянула, щоб десь не висовувалась на світло нога або рука, розпустила й розкидала її по білому вбранню волосся, щоб вона була менш притметна, поставила перед нею глек і камінь — усю, яка була в неї, обставу, — уявляючи собі, ніби цей глек і цей камень можуть її заховати. Скінчивши все це і трохи заспокоївшись, вона стала навколо лішки й почала молитися. Ще тільки займалось на день і в Щурячій Норі було досить темно.

В цю хвилину коло самої келійки почувся діавольський голос священика:

— Сюди, капітан Феб де - Шатошер!

Почувши цей голос, почувши це ім'я, Есмеральда, що причалася в своєму куточку, заворушилася.

— Не ворушись! — зауважила їй Гудула.

Не встигла вона доказати, як коло келійки почувся гомін, брязкіт мечей, тупотіння коней. Мати миттю схопилась і стала коло віконця, щоб заслонити його. Вона побачила великий загін озброєних людей — пішаків і кіннотників, що вистроювалися на Греськім майдані. Командир їхній скочив з коня і пішов до неї.

— Слухай, стара,— сказав цей чоловік, обличчя в якого було нелюдське,— ми шукаємо відьму, яку треба повісити; нам переказали, що вона в тебе.

Бідна мати посилювалась узяти на себе щонайбайдужіше лице.

— Я не розумію, про що ви мені кажете? — відказала вона.

— Казна — що,— промовив командир,— що ж це наплескав нам з переляку отої архідіакон. Де він?

— Він утік, монсеньйор, — сказав хтось із солдатів.

— Диви но, дурна баба, не бреши,— знову звернувшись до неї командир.— Тобі доручили стерегти відьму. Що ти зробила їй?

Не бажаючи в усім затинатися, щоб не збуджувати підо年之ри, відлюдниця пробурчала удавано щирим тоном:

— Коли ви масте на оці оту високу молоду дівчину, яку допіру хтось втиснув мені в руки, то мушу сказати вам, що вона вкусила мене і я її впустила. Та й годі. І дайте мені спокій.

Командир розчаровано скривився.

— Кинь брехати, стара марюка! — сказав він.— Я звуся Трістан л'Ерміт, я кум короля. Трістан л'Ерміт, чуєш ти? — I докинув, обвівши оком Греський майдан:— Тут чували це ім'я.

— Хай ви були б сам Сатана л'Ерміт, — відказала Гудула, до якої вернулась надія, — я й тоді б нічого вам більш не сказала і не злякалася б, вас.

— Лиха година побий! — сказав Трістан, — Ну й баба ж! Так, значить, відьма втекла! А куди ж вона побігла?

— Здається, вулицею Мутон, — байдужим голосом відповіла Гудула.

Трістан повернувся і подав своєму загонові знак лагодитись рушити далі.

Відлюдниця полегшено зітхнула.

— Монсеньйор,— раптом сказав один з лучників,— спітайте стару відьму, чому це такі поламані грати у неї в віконці.

Питання це знову стривожило серце нещасній матері. Проте, вона не втратила зовсім духу.

— Вони були такі завжди,— пробелькотала вона.

— Отакої!— вів далі лучник,— ще вчора вони мали святоблизкий вигляд гарного чорного хреста.

Трістан скоса подививсь на відлюдницю.

— Щось баба ніби забентежилася!

Нещасна почула, що все залежить від її поведінки, і хоч як стискав ій серце смертельний жах, почала сміягтись. Така сила бував часом у матерів.

— Ет,— сказала вона,— та він десь перехилив. Вже більш як рік тому якийсь віз із камінням вдарив задком у віконце і поламав мені грати. Ну й лаяла ж я тоді візника.

— Це правда,—зауважив інший лучник,— я був при тому.

Скрізь в такі люди, що бачили все на власні очі. Це несподіване свідчення підбадьорило відлюдницю, яка під час цього допиту почувала себе так, ніби переходила безодню по лезу ножа.

Та ій судилося, очевидно, ввесь час хитатися між надією і тривогою.

— Коли б це зробив віа,— знов зауважив перший солдат,— поламані гратини були б увігнуті всередину, тоді як насправді вони стирчать наоколо.

— Іч,— звернувся до нього Трістан,— та в тебе, бачу, нюх, як у слідчого із Шатле. Ану, стара, відповідай на те, що він каже.

— Боже мій!— мало не зомліваючи, скрикнула вона попри всі свої намагання повним сліз голосом,— присягаюся, монсеньйор, що то віз поламав ці грати. Отой же солдат навіть бачив, ви ж самі чули. Та й крім того — до чого ж тут циганка?

— Гм! — буркнув Трістан.

— Бач! — знову вкинув солдат, підлещений хвалою начальника, — а злам заліза зовсім ще свіжий.

Трістан хитнув головою. Вона зблідла.

— А коли це, ви кажете, наїхав той віз?

— Та місяць, а мабуть два тижні тому, монсеньйор. Я вже не пам'ятаю як слід.

— А перш казала, що більш як рік тому, — зауважив солдат.

— Щось воно підозріле, — докинув начальник.

— Монсеньйор! — вигукнула вона, не відходячи від віконця, боячись, як би підозра ця не спонукала їх просунути в нього голову й озирнути келійку, — монсеньйор, присягаюся вам, що то віз поламав оці гратеги. Присягаюся в тім всіма ангелами раю. Коли це не віз, хай я буду засуджена на муки довічні, хай мене відцурається бог.

— Щось занадто палко ти присягаєшся, — зауважив Трістан, скидаючи на неї своїм інквізиторським поглядом.

Нешасна жінка почувала, що дедалі більше втрачав самовладання. Вона починала давати маху і з жахом усвідомлювала, що каже не те, що треба.

Тут підбіг другий солдат, гукаючи:

— Монсеньйор, стара чародійка бреше. Відьма не могла втекти вулицею Мутон. Ця вулиця була переп'ята ланцюгом цілу ніч, і сторожа не бачила там никого.

Трістан, обличчя якому дедалі більше тьмарилось, звернувся до відлюдниці.

— Що ти скажеш на те?

Вона ще раз спробувала була не піддаватися цій новій перешкоді:

— Не знаю, монсеньйор; мабуть, я й помилилася. Здається, що й справді вона побігла до річки.

— Та це ж у протилежний бік, — сказав начальник. — Та й хіба ймовірно, щоб вона побігла назад у Сіте, де її шукають. Ти брешеш, стара.

— До того ж, — додав перший солдат, — ні на цьому, ні на тому березі немає човна.

— Вона могла й перепливти,— відказала відлюдниця, крок по кроці обстоюючи свою позицію.

— Хіба ж жінки вміють плавати? — зауважив солдат.

— Лиха година побий! Ти брешеш, брешеш, стара! — із серцем вигукнув Трістан.— Ану, як я облишу покищотую від'єму та заберу замість неї тебе. Чверть години допиту на муках, мабуть, розв'яжуть тобі язика. Гайда, йди за нами!

Вона жадібно вислухала ці слова.

— Ваша воля, монсеньйор. Робіть, як знасте. Хай на муках. Я згодна. Ведіть мене. Хутчій, хутчій! Ходім зараз же. «Атим часом,— додала вона на думці,— дочка моя втече».

— Ото лихол! — сказав начальник,— наче сама лізе на дібу. Не розумію цієї божевільної.

Тут із лав вийшов якийсь сивоволосий сержант.

— Вона й справді таки божевільна, монсеньйор,— сказав він, звертаючись до начальника.— Коли вона випустила циганку, вона тому не винна, бо вона не любить циганок. Ось уже п'ятнадцять років, як, ходячи нічним дозором, я щовечора чую, як вона кляне й на всі заставки лас циганок. Коли та, яку ми шукаємо, в ота сама танцівниця з козою, то стара її особливо ненавидить.

— Авжеж, цю особливо,— силкуючи себе, потакнула Гудула.

Слова старого сержанта одностайно ствердила вся варта. Бачачи, що од відлюдниці нічого не доможешся, Трістан л'Ерміт повернувся до неї спиною, і й аж серце завмерло, бачачи, як він повільно попростував до коня.

— Ідьмо,— промирив він крізь зуби,— шукаймо далі. Я не ляжу спати, доки циганка не буде повішена.

Однака він трохи був повагався, перш ніж сісти на коня. Гудула аж тремтіла вся, почуваючи себе між життям і смертю, поки він озирав майдан стурбованим поглядом мисливської собаки, що чув поблизу звіряче лігво і не хоче йти геть. Та ось він струхнув головою і скочив у сідло. Тяжко пригніченій досі Гудулі наче світ угору піднявся; скинувши поглядом на дочку свою, що на неї

вона не зважувалась глянути, відколи з'явився загін, вона прошептала:

— Ти врятована!

Бідна дівчина протягом усього того часу лишалася у себе в кутку, не дихаючи, не ворушачись, бачачи перед собою смерть. Вона чула всю розмову Гудули з Трістаном і кожне хвилювання її матері передавалося і їй. Вона чула раз - у - раз, як тріщить нитка, що на ній вона висіла над безоднєю; вона бачила не раз, як падає в цю безодню, і тепер починала, нарешті, дихати на повні груди і почувати під ногами твердий ґрунт. В цю хвилину їй почувся чийсь голос, що звертався до начальника:

— Ну їх к бісусу, пане! Не личить мені, військовій людині, вішати відьом. Чернь приборканя. Орудуйте далі сами. А мені дозвольте вернутися до загону, бо він лишився без начальника.

Голос цей належав Фебові де - Шатоперу. Не можна описати того, що відчула при цьому дівчина. Значить, він тут, її друг, її заступник, її відпора, її захист, її Феб! Вона підвелася і, поки мати встигла стати їй в тому на перекоді, кинулась до віконця, кричачи:

— Феб! До мене, мій Феб!

Феба вже не було. Він щойно чвалом проскакав за ріг вулиці Кутельфі. Зате Трістан був іще на майдані.

— Га! га! — скрикнув він, розреготавши їй вишкіривши всі зуби, від чого обличчя в нього зробилося зовсім вовче, — а в пастиці двоє мишей!

— Я так і гадав, — відшовів солдат.

— Е, та з тебе кіт хоч куди, — поплескав його по плечу Трістан. — Ходім, — додав він, — а де Анріє Кузен?

Із лав вийшла якась людина, ні з виду, ні одяжею не схожа на вояка. Вбранин на ній було напівсіре й напівкоричневе, із шкіряними рукавами, волосся прилизане, а в здоровених руках був пук мотузая. Людина ця невідхідно була при Трістані, що сам невідхідно був при Людовіку XI.

— Голубе, — звернувся до нього Трістан л'Ерміт, — я

гадаю, що то й є ота відьма, яку ми шукаємо. А ну бо повісь
її мені. Є в тебе драбина?

— Та є в камері Дому з колонами,—відповів той.—А чи
отут в акурат і оборудуємо ми це дільце?—додав він,
показуючи на кам'яну шибеницю.

— Авжеж.

— Го-го!—зареготав кат ще більш якось не по-люд-
ському, ніж начальник.—Не такий світ уже і йти.

— Мерцій!—сказав Трістан,—сміянимшися пізніше.

Тим часом, відколи Трістан помітив дівчину і у відлюд-
ниці згасла остання надія, вона не проказала ані слова.
Кинувши нещасну напівживу циганку в куток свого льоху,
вона знов стала коло віконця, наче кітятами, обіруч уп'яв-
шися в підвіконня. І стоячи отак, диким, божевільним по-
глядом безстрашно перебігала по солдатах. А коли Анріє
Кузен підійшов до її келійки, обличчя їй зробилось таке
страшне, що той аж подався назад.

— Монсеньйор,—спітав він, вертаючись до начальни-
ка,—яку треба взяти?

— Молоду.

— Воно й краще, бо зі старою, здається, важкенько
було б упоратись.

— Сердечна танцівниця з козою!—зітхнув старий сер-
жант.

Анріє Кузен знов підійшов до віконця. Та, побачивши
материні очі, він спустив погляд.

— Пані...—досить несміливо промовив він.

Вона перепинила його лютим шепотом:

— Що тобі треба?

— Та не вас,—сказав він,—а оту.

— Яку таку оту?

— Та молоду.

— Там нікого нема! Нікого! Нікого!—закричала вона,
хитаючи головою.

— А я кажу — є,—відказав їй кат,—і ви сами це знаєте
добре. Дайте ж мені забрати молоду. А вам я зла зовсім
не мислю.

— Ах, так ти не мислиш мені ала,— промовила вона з якимсь чудним глупливим смішком у голосі.

— Та ну бо пустіть мене забрати жінку, пані; так наказав мені пан начальник.

— Там нікого нема!— знову проказала вона, наче забожеволівши.

— А я вам кажу, що є!— відказав кат;— всі ми бачили, що вас було двое.

— Ану, роздивись краще!— посміхаючись сказала відлюдниця.— Просунь лише голову у віконце.

Кат подивився на її нігти і не зважився зазирнути.

— Швидше!— гукнув Трістан, що, півколом вистрівши загін перед Щурячою Норою, від'їхав конем до шибениці.

Украй запаморочений Анріє знов підійшов до начальника. Поклавши на землю мотузя, він почав збентежено мняти в руках шапку.

— Монсеньйор, а як же туди ввійти?

— А дверима.

— Дверей немає.

— Тоді вікном.

— Воно надто вузьке.

— Ну, так розшири його,— із серцем вигукнув Трістан.— Хіба в тебе немає мотики?

Тим часом мати пильно стежила за всім із свого лігва. Вона вже ні на що не сподівалася, не знала, чого ій бажати, вона тільки не хотіла, щоб у неї забрали дочку.

Анріє Кузен пішов до комори коло Дому з колонами по всяке катівське знаряддя, переховуване там у скрині. Він витяг також із неї подвійну драбину, яку зараз же притулів до шибениці. П'ятеро або шестero солдатів озброїлися мотиками та ломами і рушили, а Трістаном на чолі, до віконця.

— Гей, стара!— суворо промовив Трістан,— віддай нам дівчину з доброї волі.

Вона глянула на нього, наче нічого не розуміючи.

— Лихий тебе зна,— вів далі Трістан,— навіщо тобі

тільки заважати нам виконати наказ короля повісити цю відьму?

Бідолаха зайшлась своїм диким сміхом.

— Навіщо мені? Та це ж дочка моя!

Вираз голосу, з яким вона промовила це, примусив здригнутись аж самого Анріє Кузена.

— Шкода,— відказав Трістан,— але таке бажання короля.

— А мені що до твого короля?— скрикнула вона, ще дужче заходячись страшним своїм сміхом.— Я кажу тобі, що це моя дочка!

— Ламайте стіну,— звелів Трістан.

Щоб розширити отвір, досить було вибити кілька каменів під віконцем.

Почувши стукіт мотик та ломів, що підкопувалися під її фортецю, мати одчайдушно скрикнула; а тоді, наче дикий звір у клітці, взялась швидко - прудко кружляти круг келійки, як звикла до цього в своїм ув'язненні. Вона вже не казала нічого, тільки очі її пашли вогнем. Солдатам аж мороз пішов за плечима, дивлячися на неї.

Раптом вона скопила свою каменюку, зарекотала, а тоді обома руками кинула її в солдатів, що порались коло віконця. Та вона не влучила (бо руки в неї третіли), і камінь, нікого навіть не зачепивши, спинився коло ніг коня Трістана. Відлюдниця заскреготала зубами.

Тим часом, хоч сонце ще не зійшло, вже розвиднилося; чарівні рожеві відлиски вигравали на старих напівзруйнованих димарях Дому з колонами. Була година, коли на дахах весело розчиняються вікна городян, що перші прохідаються в великому місті. Від часу до часу Греським майданом почали переходити простолюдці й овочники, що їхали ослами на ринок; на мить вони спинялися перед гуртом солдатів, що збився коло Щурячої Нори, здивовано роздивлялись на нього, а тоді простували далі.

Відлюдниця сіла коло дочки, затуляючи її своїм тілом, пильно дивлячись перед себе і прислухаючись, як небога раз - у - раз шепче: «Феб! Феб!» Що далі солдати руйну-

вали віконце, то більше несвідомо відступалася мати, притискаючи молоду дівчину до стінки. Раптом відлюдниця побачила, що камінь (бо вона, як на чатах, не відвертала від нього погляду) захитався, і почула підбадьорливі вигуки Трістана. Тоді вона вийшла із отупіння, що охопило її перед тим, і почала так галасувати, що голос її то дер вуха, наче пила, то захлиновся, немов кваплячися вилити врає усі прокльони.

— О, о, о! Алеж це жахливо! Розбійники! Невже ви справді хочете відняти в мене дочку! Я ж вам кажу, що це дочка моя! О, негідники! О, лакузи, кати, падлючі нікчемні убійники! Рятуйте! Рятуйте! Пожежа! Та невже ж вони відберуть в мене дочку? Де ж тоді всеблагий бог?

А тоді, вся запінена, а блудними очима, ставши на четвереньки і наїжившись, наче пантера, звернулася до Трістана.

— Ану, підійди лишень уяти в мене дочку. Хіба ти не розуміеш, коли жінка каже тобі, що то її дочка? Чи знаєш ти, що значить мати дитину? Чи ти, вовк, ніколи не жив із своєю вовчицею? Ніколи не мав вовчения? А коли в тебе в діти, то невже тобі не здригається серце, коли вони виуть?

— Скидай камінь наниз,— сказав Трістан;— він уже не держиться.

Ломи трохи підважили важкий камінь. Як ми вже казали, це була остання твердиня матері. Вона кинулася була до нього, хотіла втримати його, вчепилася в нього нігтями, та важка каменюка винорснула в неї з рук і під нагнітом шістьох людей поволі сповзла на землю по заліznим ломам.

Побачивши, що стіну проламали, мати впала впоперек отвору, затулила його своїм тілом і, викручуючи руки й б'ючись головою о камні, загукала хрипким, ледве чутним в утомі голосом:

— Рятуйте! Пожежа! Пожежа!

— Ану бо, беріть дівчину,— як раніш, байдуже промовив Трістан.

Мати скинула на солдатів таким страшним поглядом, що вони, скорше, подалися назад, ніж посунулися вперед.

— Та ну бо! — промовив Трістан. — Ну, ну, Анріє Кузен! Ніхто не рухався.

— Лиха година побий! — вилаявся Трістан. — Ото ще вояки! Баби зляка ися?

— Монсеньйор, — зауважив Анріє, — та хіба ж це баба?

— В неї грива, як у лева, — докинув ще хтось.

— Ну! — вигукнув знов Трістан, — пролім досить широкий. Лізьте туди по три душі в ряд, як то було в Понтуазі. Пора скінчти, хай його черти візьмуть. Кожного, хто відступить, я розрубаю навспіл!

Опинившися між начальником і матір'ю, чуючи загрози від них обох, солдати повагалися, та, кінець - кінцем, наважились і рушили до Щурячої Нори.

Побачивши це, відлюдниця підвелась навколошки, відкинула з обличчя волосся і безсило впустила худі, подряпані руки. З очей в неї одна по одній покотились великі сльозини; вони текли ій по обличчю, наче потік по руслу, що його сам собі і прорив. Разом з тим вона заговорила знов, але таким благальним, таким лагідним, таким по-кірливим і жалісним голосом, що не один із старих суворих вояків, поруч Трістана, які, здавалося, здатні були і на людожерство, втер собі очі.

— Монсеньйори, панове сержанти, одне тільки слово! Я повинна вам розказати усе! Це моя доня, бачите? Моя люба доненка, яку я загубила. Вислухайте, це ціла історія. Адже я дуже добре знаю сержантів. Вони завжди були добрі до мене ще тоді, коли хлопчики кидали в мене камінням, бо я була розпушною жінкою. Я певна — ви залишите мені дочку, коли знатимете усе! Я була бідною повісю. Циганки викрали в мене дитину. П'ятнадцять років я берегла її черевичок. Ось він, подивіться! Така маленька була в неї ніжка! Це трапилося в Реймсі, на вулиці Фоль - Пен, у Шантфлері. Мабуть, ви чули про неї. То була я. То було за вашу молодість, за тих добрих часів, коли бувало так весело коротати дозвілля. Виглянетесь на мене, чи не так, монсеньйори? Циганки викрали її в мене,

Вони ховали її від мене п'ятнадцять років. Я мала її за померлу. П'ятнадцять років вибула я отут, в цьому льоху, не маючи взимку вогню. Важка це річ! Бідний, любий мій черевичок! Я так голосила, що милосердий бог почув мене. Сьогодні вночі він вернув мені мою доню. Це ж чудо милосердого бога. Вона не померла. Ви не відберете її в мене, я того цевна. Коли б ви хотіли взяти мене, я б не сперечалася; але її, дитину шістнадцяти років! Дайте її надивитись на сонце!.. Що вона вам зробила? Нічогісінько. Та і я теж. Коли б ви знали, що в мене нема нічого, крім неї, що я вже стара, що це мені благословення святої діви. До того ж ви всі люди добрі. Ви не знали, що вона моя дочка; тепер ви це знаєте. О, як я люблю її! Пане начальнику, хай краще роздеруть мені нутрощі, ніж їй подряпашуть пальця! У вас вигляд доброго вельможі. Вам досить моїх пояснень, чи не правда? О, у вас теж, напевне, є мати, монсеньйор; я дісталася клаптик поля від дядька свого Майє Прадона. Я не жебрачка. Мені не треба нічого, мені треба тільки мати свою дочку! Я хочу, щоб моя дитина була зі мною! Недурно ж її вернув мені господь бог милосердий! Король! Ви кажете — король! Хіба йому було б так присмно, коли б убили мою доненьку! До того ж король милостивий! Це ж моя донька! Це ж донька моя, моя! А не короля! А не ваша! Я хочу піти звідси геть! Ми хочемо піти звідси разом! Що вам до того — ідуть дві жінки, одна з них мати, а друга — дочка,— і хай собі йдуть! Пустіть нас звідси! Ми з Реймса. О, ви ж такі добрі, панове сержанті! Я всіх вас люблю. Ви не візьмете в мене мою любу дитинку, це річ неможлива! Чи ж не правда, це річ цілком неможлива? Дитятко! Дитятко!

Ми не беремося подати навіть уявлення про її рухи, вираз голосу, про те, як вона ковтала, говорячи, словоаз, як то схрещувала, то викручувала руки, як болісно усміхалася, як розплачливо дивилася, як стогнала, вітхала, якими жалісливими зворушливими вигуками перепиняла свої безладні, безглузді слова. Коли вона замовчала, Трістан л'Ерміт насупив брови; але зробив це тільки для того,

щоб затаїти слезину, яка набігла на його тигрячі очі. Однаке, він таки переміг цю легкодухість і уривчасто відказав:

— Так бажає король!

А тоді накинувся до Анріє Кузена і шепнув йому на вухо:

— Кінчай швидше!

Цей грізний прево, мабуть, боявся, що серце зрадить його,— навіть його.

Кат і сержанти увійшли в келійку. Мати не вчинила ім ніякого опору,— вона тільки підпovзла до дочки й навалилась на неї всім своїм тілом. Циганка побачила, що солдати підходять. Жах смерті знову розбуркав її.

— Матусю!— скрикнула вона повним невимовного розpacu голосом,— матусю! Вони йдуть! Відбороніть мене!

— Так, моя люба, я бороню тебе!— відповіла мати загаслим голосом, міцно стискаючи її в обіймах і вкриваючи поцілунками.

Бачачи їх обох, матір і дочку, що лежали отак на землі, не можна було не відчути жалю.

Анріє Кузен підхопив молоду дівчину впоперек, під гарними її плечима. Почувши дотик його рук, вона тільки вигукнула: «Ох!»— і зомліла. Кат, що в нього з очей одна по одній котились слезини, хотів підняти її. Він спробував відчепити від неї матір, що її руки, буквально, вузлом обв'язалися круг дочки, та вона так цупко тримала свою дитину, що ніяк було розійтні. Тоді Анріє Кузен поволік молоду дівчину з келійки, тягнучи разом обох. Очі в матері були заплющені, як і в дочки.

Вже сходило сонце, і на майдані скучився чималий гурт людей, що здаля дивились, як тягнуть когось по бруку до шибениці; такий бо звичай запровадив Трістан. Він суворо забороняв цікавим близько підходити до шибениці під час страт.

У вікнах не видно було нікого. Тільки ген - ген, на вершку тієї башти собору богоматері, що височила остронь над Гревським майданом, на ясному вранішньому небі

вимальовувалися дві чорні людські постаті, які нібито стежили за тим, що відбувалося на майдані.

Анріє Кузен спинився із своєю ношою коло лиховісної драбини і, важко дихаючи,— таким бо він почував себе зворушеним,— накинув зашморг на чарівну шийку молодій дівчині. Бідолаха почула страшний доторк мотузка. Вона розплющила очі і побачила простягнену над її головою немов кощаву руку камінної шибениці. Вона здригнулася і залементувала як не своя:

— Ні, ні! Я не хочу!

Мати, що її голова зовсім ховалася під доччиною одяжею, не промовила ані слова; тільки й знати було, як вона затремтіла всім тілом і почала ще нестяжніше цілувати свою дитину. Кат, скориставшись в нагоди, відчепив її руки, що стискали смертницю. Чи то з надмірної втоми, чи то з розпуки, вона не опиралася. Тоді він взяв дівчину собі на плечі, і її чарівне тіло граційно перехилилося над широкою його головою. Потому він поліз на драбину.

Аж тут мати, що навпочепки сиділа на бруку, широко розплющила очі. Не видаючи жодного звуку, вона скопилась на рівні ноги із страшним виразом на обличчі; а тоді, наче дикий звір на свою здобич, кинулась до ката й вкусила його за руку. Усе це — швидко, як блискавка. Кат аж заголосив з болю. Надбігли інші. Насилу відаволили йому закривальну руку із зубів матері. Мати не промовляла ні слова. Її досить сильно відштовхнули, і вона впала, важко вдарившись головою о брук. Її підвели, та вона впала знову. Вона була мертвa.

Кат, що так і не випустив з рук молодої дівчини, почав сходити по драбині.

II. LA CREATURA BELLA BIANCO VESTITA (ДАНТЕ)

Коли Квазімодо побачив, що в келіїці нікого нема, що циганка десь зникла, що, поки він її боронив, її вимкнули,— він обіруч вчепився собі у волосся і аж затупотів ногами

з подиву й розпачу; потім він кинувся шукати циганки, бігаючи по всій церкві, дико гукаючи по всіх закутках, засіваючи плити рудим волоссям. Було це саме тоді, коли і королівські лучники переможно вступили до собору почали шукати циганки. Глухий Квазімодо помагав їм шукати її; бідолаха й гадки не мав про їхні лихі наміри; за циганчиних бо ворогів він брав волоплюг. Він сам водив Трістана л'Ерміта скрізь, де тільки можна було сковатися, відчинаю йому потайні двері, вакамарки в алтарях та ризницях. Якби нещасна була ще десь у соборі,— саме він би її виявив.

Коли Трістанові надокучило шукати отак без ніякого наслідку,— а він був не з тих, що легко пристають у таких випадках,— Квазімодо шукав далі сам. Двадцять, сто раз він оббіг круг усієї церкви, вадовж і вперед, вгори й донизу, гасаючи по всіх сходах, біжачи, кликаючи, гукаючи, нюхаючи і зиркаючи на всі боки, нишпорячи, засуваючи голову в усі отвори, підносячи смолоскип під усі зводи, повний одчаю, збожеволілій. Жоден самець, загубивши свою самицю, не міг би рикати неспокійніше. Нарешті, цілком переконавшися, що в соборі її вже нема, що цьому кінець, що її в нього вкрали, він поволі подався нагору баштовими сходами, якими він у такім захваті і в таким тріумфом збігав того дня, коли її врятував. Він переходить ті самі місця мовчки, понуривши голову, не плачуучи, майже спинивши дух.

Собор знову спустів і поринув утишу. Лучники пішли в нього шукати відьми в Сіте. Лишившись насамоті в цьому просторому храмі, ще недавно повному буйного гуркоту бою, Квазімодо знов подався до келійки, де циганка спала стільки тижнів за його охороною. Підходячи до келійки, він уявляв собі, що, мабуть, оце знов знайде її там. Коли на повороті галереї, що виходила на покотисту покрівлю, він побачив вузеньку світличку з маленьким віконцем і дверцятами, яка прихистилася під височеною підпірною аркою, наче кубельце під галузкою, йому тіпнулося серце, і він притулився до коліна, щоб не впасті. Він

уявив собі, що вона, мабуть, знов туди вернулася, що якийсь добрий геній, напевне, привів її назад, що надто спокійна, безлечна і затишна ця келійка, щоб вона могла б кинути її зовсім, і не наважувався йти далі, боячись розвіяти цю ману.

— Еге ж,— казав він сам до себе,— вона, мабуть, спить або молиться. Не треба її турбувати.

Та нарешті він таки набрався духу, навипиньки підкрався до келійки, зазирнув у неї, ввійшов. Нікого! Як і раніш, нікого! Нешасний глушко повільно обійтися кімнату, трохи підняв постіль і глянув під неї, немовби циганка могла сковатися між нею і підлогою, а тоді хитнув головою і задубів. Та раптом він люто розтоптив ногами свій смолоскип і, не прорікши жодного слова, не вронивши жодного вітхання, розігнавсь, щосили вдарився головою у стіну і впав непритомний на плити.

Очунявшися, він кинувся на постіль і почав качатися по ній і нестяжно виціловувати теплувате ще місце, де спала молода дівчина, а тоді непорушно завмер, ніби конаючи; потім знов підвівся, весь обливаючись потом, васапаний, немов божевільний, і почав битися головою об стіну,— моторошно рівномірними, як у його давонів, ударами і вперто, як людина, що поклала розтрощити таки собі череп. Та, нарешті, вкрай знемігнися, він упав у друге; тоді він навколошках поплазував із келійки і сів там навпочеки, обличчям до дверей, у пої, що виявляла зчудовання. Він просидів більш як годину, ні разу не ворухнувшись, встремивши погляд у спустілу келійку, ще похмурніший, ще більш замислений, ніж мати між порожньою колискою і труною в дитиною. Він не промовляв ані слова; тільки вряди — годи все тіло його струшувалось від плачу, плачу без сліз, плачу, подібному до літньої безавучної близькавиці.

Мабуть, саме тоді, зайшовши в свої безпорядні думки про те, хто міг так несподівано вимкнути циганку, він згадав архієпископа. Пому спало на думку, що ключ від сходів, які провадили до келійки, був тільки в отця Фролло; він

пригадав його пічні замахи на молоду дівчину, першому в яких він, Квазімодо, сприяв, а другому перешкодив. Він пригадав беаліч усяких подробиць і незабаром уже не сумнівався, що то архідіакон викрав у нього циганку. Однаке шана до священика, прихильність, відданість, любов до цієї людини були такі великі, так укоренилися в нього в душі, що навіть тепер не давалися пазурям ревності і розпачу.

На думку, що це зробив архідіакон, та кривава смертельна злоба, яку б він відчув проти будького іншого, обертались в бідоласі на пекучіший біль.

Поринувши отаж у думки про священика, він побачив,— бо соборні верхи починали вже яснішати від ранішньої зорі,— що на горішньому поверсі собору, на завороті знадвірної галереї, яка тяглась навколо хорів, хтось іде. Постать посувалася в бік до нього. Він пізнав її. То був архідіакон. Він ішов повільною, поважною ходою. Йдучи, він не дивився перед себе; він простував до північної башти, але обличчя його звернене було вбік, до правого берега Сени, а голову він тримав високо, наче намагався роздивитися на щось поверх дахів. Таке криве око бував часом в сови. Вона летить прямо, а дивиться вбік. Так, не помітивши Квазімода, священик пройшов над його головою.

Глушко, що аж скам'янів з несподіванки, коли показався архідіакон, побачив, як він зник за дверима сходів, які провадили на північну башту. Читач пам'ятав, що в цієї башти видно було ратушу. Квазімодо підвівся і пішов слідом за архідіаконом баштовими сходами.

Він зробив це для того, щоб дізнатись, навіщо пішов туди Клод. Проте сердечний давонар наш не знав, що він має робити, сказати, чого він бажає. Він був повенлютій страху. В серці у нього стикалися образи архідіакона і циганки.

Дійшовши до верху башти, перш ніж вийти з темних сходів на платформу, Квазімодо обережно підгледів, де був священик. Священик стояв спиною до нього. Круг давниничної платформи йшла ажурна балюстра. Зато-

пивши погляд десь у місто, священик грудьми спирається на балюстраду — з того її боку, що звернений був до моста Собору богоматері.

Квазімодо, як вовк, підкрався до нього ззаду, щоб пристежити, куди він дивився. Увага священика була так захоплена чимсь іншим, що він навіть не почув коло себе кроків.

Чудове, чарівне видовище являє собою Париж, а налтожавляє Париж тодішній, з височини бапти собору богоматері при перших променях вранішньої літньої зорі. Тоді надходив липень. Небо було зовсім безхмарне. То там, то тут на ньому згасали кілька запізнілих зірок, а на сході, де воно було найяскініше, вигравала якась дуже яскрава зоря. Якраз мало сходити сонце. Париж починає ворушитися. При надзвичайно ясному чистому світі чітко позначалися на сході обриси нечисленних будинків. Велетенська тінь від давнини простягалася в даху на дах через усе велике місто. В деяких кварталах вже чулися гоміні і шум. Деесь прогудів давнін, деесь застукотів молот, деесь заторохтів віз. То там, то тут над усім цим безміром дахів звивалися з димарів, наче з неосяжного сірчаного покладу, клуби диму. Річка, дроблячи свої води об численні мостові підпори й роги островів, уся грає срібною брижею. А навколо міста, ген поза валами, погляд пірнав у велике коло клочкуватого туману, крізь який манячила безкрай лінія рівнин і граційні заломи горбів. Щонайрізноманітніші звуки кружляли над цим напівпробудженим від сну містом. На сході вранішній вітрець гнав по небу кілька білих клаптиків, відріваних од кошлатого туману на пагорках.

На папері дві якісь міщеночки із глечиками з молоком здивовано показували одна одній сліди дивної руйнації на головних соборних дверях і два свинцеві потоки, застиглі в щілинах між пісковиками. Це було все, що лишилося від нічної колотнечі. Богнище, яке розпалив Квазімодо між баштами, вже загасло. Щождо майдану, то Трістан наказав прибрati його, покидавши трупи у Сену. Королі,

подібні до Людовіка XI, завжди дбають про те, щоб зараз же змити кров з вулиці після різанини.

За балюстрадою, якраз під тим місцем, де спинився священик, була одна з тих камінних, химерно вирізьблених ринв, що ними завжди рясно обтикають готичні будови; в щілині тієї ринви, коливаючись і немов оживаючи під подувами вітерця, грайливо вклонялися одна одній дві гарненькі квітнючі левконії. А високо над баштами, десь ген - ген у небі, чулося щебетання пташок.

Та священик нічого того не слухав, ні на що з цього не дивився. Він належав до тих людей, для яких не існують ні ранки, ні пташки, ні квітки. У безмірі горизонта, що розгортається довкола стількома краєвидами, увагу його привертала одним - однією точкою.

Квазімодо страшенно кортіло спітати його, що він зробив Есмеральді; та архідіакон, здавалося, був тепер десь у потойбічному світі. Очевидно, він зазнавав однієї з тих тяжких хвилин, коли — провались під ногами земля — людина того не помітила б. Він стояв отак мовчки й непорушно, не відриваючи очей від якоїсь певної точки; і в цім мовчанні, і в цій непорушності було щось таке страшне, що навіть дикун - давонар торошів і не наважувався порушити їх. Сердега глушко тільки простежив очима, куди дивиться архідіакон, — єдиний спосіб, яким він міг дізнатись про щось у Клода, — і тоді погляд його спинився на Греськім майдані.

Він побачив, отже, куди дививсь архідіакон. До шибениці притулена була драбина. На майдані була невеличка купка людей і багато солдатів. Якийсь чоловік волік по бруку щось біле, до чого причеплене було щось чорне. Чоловік цей спинився під шибеницею. Що було далі — Квазімодо не міг добре розгледіти. І це не через те, що єдине око його втратило свою зіркість, а тому, що те, що там відбувалося, заслонив від нього чималий гурт солдатів. До того ж у цю хвилину показалося сонце, і зза обрію ринуло стільки світла, що всі парижькі шпилі, димарі й гребні дахів немов заразом запалали.

Тим часом чоловік почав лізти по драбині. Тоді Квазімодо знову виразно його побачив. Він ніс на плечі якусь жінку — молоду, одягнену у біле дівчину; на шиї в цієї дівчини був зашморг. Квазімодо пізнав її. То була вона.

Так чоловік дійшов до верху драбини. Тут він поправив зашморг. Священик, щоб краще бачити, став навколошки на балюстраді.

Раптом чоловік сильно відптовхнув ногою драбину; і Квазімодо, що вже кілька хвилин як спинив дух, побачив, як на кінці мотузи, в двох сажнях над бруком, захиталась сердечна дитина з чоловіком на плечах. Мотуз кілька разів перекрутися, і Квазімодо помітив, як вадовж тіла циганки перебігли страшні корчі. Священик і собі, випроставши шию, сильно затошивши вперед очі, споглядав цю жахливу групу — чоловіка і молодої дівчини, павука і мухи.

Але ось, у найстрашніший момент цієї сцени, демонічний сміх, — сміх, що ним може сміятися тільки людина, яка втратила вже людську подобу, — перекривив мертвого бліде священикове обличчя. Квазімодо не чув цього сміху, але він бачив його. Давонар трохи подався назад від архідіакона, а тоді раптом люто кинувсь до нього і обома дужими своїми руками штовхнув його в спину в безодню, що над нею стояв схиливши Клод.

— Прокляття! — скрикнув священик і шубовснув униз.

Ринва, над якою він стояв, затримала його падіння. Він розpacчливо скопився за неї руками і розтулив уже рот, щоб скрикнути вдруге, як побачив над головою край балюстради страшне й мстиве обличчя Квазімодо. І він амовчав.

Під ним була безодня. Більш як двісті футів — і брук. Хоч і яке страшне було це становище, архідіакон не промовив жодного слова, не видав жодного стогону. Він тільки звивався на ринві, докладаючи неймовірних зусиль, щоб якось видряпатися; та рукам його ні за що було зачепитися на камені, а ноги тільки черкали почорнілу стіну, не знайдячи точки опори. Хто бував на баштах собору паризької

богоматері, той знає, що якраз під балюстрадою є щось як камінний ріг. На цьому розі і силкувався втриматися нещасний архідіакон. Він висів не на вертикальній стіні, а на стіні скісній, що вислизала йому спід ніг.

Щоб витягти його з безодні, Квазімодо досить було подати йому руку; але давонар навіть не дивився на нього. Він дивився на Греський майдан. Дивився на шибеницю. Дивився на циганку. Він спирається на балюстраду саме там, де хвилину тому стояв архідіакон; і, не відриваючи погляду від того, що тільки й існувало тепер для нього у світі, стояв непорушний і німий, наче вражений громом, і з ока йому, з якого досі скотилася одна тільки слюзина, тепер беззвучно зливавсь цілий потік сліз.

Тим часом архідіакон важко дихав. Піт заливав йому лисий лоб, нігті кривавилися на камені, коліна здиралися об стіну. Він чув, як ряса його, що зачепилася за ринву, тріщала й дерлася по швам з кожним його рухом. Як на те, ринва викінчувалася свинцевою трубою, що нахилялася від ваги його тіла. Архідіакон почував, як вона поволі згиняється. Нешасний усвідомлював, що коли руки йому ослабнуть з утоми, коли ряса його геть подереться, коли ще більше зігнеться труба, він має впasti,— і нестяжний жах проймав його при цій думці. Вряди — годи його блукаючий погляд спинявся на маленькому виступі, що його утворювали в кілька десятох футах над ним якісь скульптурні оздоби, і в своїй охопленій розpacем душі благав небо дати йому зможу звікувати там вік свій, хоча б йому й судилося прожити сто років. Якось він глянув униз на майдан, у саму безодню; і коли підвів після цього голову, очі йому були заплющені, а волосся наїжене.

Було щось страшне в мовчанні обох цих людей. Тоді як архідіакон так жахливо боровся із смертю в кількох кроках від Квазімодо, той плакав, дивлячися на Греський майдан.

Бачачи, що всі вусилля його тільки розхитують його єдину й без того ненадійну точку опори, архідіакон вирішив не рухатись. Він висів отак, обхопивши ринву, ледве

дахаючи, не воруваючись, не роблячи інших рухів, крім конвуульсійного сіяння життя, як то бував уві сні, коли здається, що падаєш. Його непорушно розіплющені очі дивились якось хворобливо й здивовано. Та постійно - малу він втрачав під ногами підпору, його пальці сковзали по ринві; він чув, як дедалі слабішають його руки, як дедалі важчає тіло. Свинцева труба, що підтримувала його, все вигиналася, чимраз нижче схиляючись над безоднею. Він бачив під собою моторошне видовище — дах церкви Сен-Жан-ле-Рон, звідсіль маленький, як зігнута пополам карта. Він перебігав очима байдужі скульптурні фігури на башті, як і він, повислі над безоднею, та тільки без страху перед нею, без жалю до себе. Все довкола було кам'яне: перед очима його — потвори з роззявленими пащами; нанизу, — ген-ген на майдані, — брук; над головою — плачущий Квазімодо.

На Соборнім майдані купками стояли роззяви, які спокійнісінько міркували собі над тим, що воно там за безумець знайшов собі таку дивну розвагу. Голоси іхні долінали до священика дуже чітко й виразно, і він чув, як вони говорили:

— Та він же звернє собі в'язі!

А Квазімодо плакав.

Нарешті архідіакон, аж запінівшись з люті й жаху, зрозумів марність своїх силкувань. Проте він востаннє напружив усі сили, що ще лишалися в нього. Він уп'явся в ринву, відштовхнувся колінами од стінки, вчепився руками за щілину і отак видряпався щось на один фут; та від цього струсу раптом зовсім зігнулась свинцева труба, на якій він держався. Від того самого руху вкінець роадерлася і його ряса. Тоді, чуючи, що під ним уже нічого нема, що він держиться самими затерплими, занесиленими руками, нещасний заплюшив очі і випустив ринву. Він упав.

Квазімодо дививсь, як він падає.

Падіння з такої височини рідко бував вертикальне. Зірвавшись з ринви, архідіакон падав спочатку сторч головою, з випростаними руками, потім кілька разів переки-

нувся; вітер заніс його на дах якогось будинку, куди сперш і впав, розбившись, нещасний. Проте він був ще живий. Дзвонар бачив, як він силкувався вчепитись за гребінь нігтями: та дах був надто похилий, а він уже знемігся. Він почав швидко котитися по покрівлі, неначе відірвана од неї черепичина, аж поки не гепнувся на брук. Тут він уже не ворухнувся.

Тоді Квазімодо звів погляд на циганку, тіло якої, як бачив він, тіпалося під білим убраним на шибениці останніми передсмертними корчами, потім знов спустив його на архідіакона, що непорушно лежав під баштою і не мав уже людської подоби,— і промовив, захлинувшись риданням, яке вихопилось йому з глибини грудей:

— Оде ѿсе, що я любив!

ІІІ. ОДРУЖЕННЯ ФЕБА

Надвечір того самого дня, коли єпископські судові пристави прийшли підібрати в Соборного майдану скалічений труп архідіакона, Квазімодо десь зник із собору.

Багато було поговору з приводу цієї пригоди. Всі були певні, що то надійшов день, коли, у згоді з іхнім договором, Квазімодо, тобто діавол, мав забрати до себе Фролло, тобто чарівника. Гадали, що, беручи архідіаконову душу, він розбив його тіло, як мавпи розбивають шкаralупу, щоб з'сти горіх.

Через те його її не поховали в освяченій землі.

Людовік XI помер через рік, у серпні 1483 року.

Щождо П'єра Гренгуара, то він таки врятував козу і здобув собі слави як автор трагедії. Очевидччики, скуштували астрології, філософії, архітектури, герметики та всяких інших подібних дурниць, він вернувся, кінець - кінцем, до найбільшої з них — трагедії. Це те, що він називав трагічно кінчити. Ось що ми читамо в скарбових рахунках 1483 року з приводу його успіхів на драматичному полі: «Жанові Марпану й П'єрові Гренгуару, теслі й письменників, котрі уложили й виставили в Шатле в місті Парижі

містерію на честь в'їзду пана легата, на винагороду акторам та акторкам та за всіляке вбраних для них, яке тая містерія потребувала, а також за спорудження помостів, які були для неї потрібні, а всього разом сто ліврів».

Феб теж «трагічно кінчив»: він одружився.

IV. ОДРУЖЕННЯ КВАЗІМОДО

Ми оце сказали вже, що Квазімо зник із собору бого-матері того самого дня, як померли циганка й архідіакон. І справді, його ніхто вже більше не бачив; ніхто не знав, що таке йому сталося.

Наступної ночі після страти Есмеральди кати зняли її тіло з шибениці і заведеним звичаєм віднесли до монфоконського склепу.

Монфокон являв собою, мовляв Соваль, «найдавнішу і найпішнішу шибеницю в усім королівстві». Між передмістями Тампль і Сен - Мартен, приблизно сажнів за сто шістдесят від паризьких мурів, на кілька вистрілів від Куртілю, на вершку положистої, але досить високої горбовини, що її видно було на кілька лье кругом, здіймалась якась чудна формою споруда, схожа на кельтський кромлех, де теж правили людські жертви.

Уявіть собі на самій верховині вапnistого пагорка великий муріваний парапелепіпед, заввишки в п'ятнадцять, завширшки в тридцять і завдовжки в сорок футів, з дверима, з надвірними колонками й площадкою; на площадці цій шістнадцять велетенських стовпів з каменю-дикаря, заввишки у тридцять футів, вистросні в колонаду вздовж трьох боків чотирикутної споруди, що іх підтримує, і скріплені коло верхівок міцними перекладинами, на яких на певній віддалі один від одного висять ланцюги; на всіх ланцюгах—кістяки; поблизу, в степу — камінний хрест і дві другорядні шибеници — немов би парости головної; а над усім цим, у небі, вічно кружляє вороння: такий був отой Монфокон.

Наприкінці п'ятнадцятого віку страшна шибениця, споруджена ще 1328 року, була вже зовсім ветха; перекладини

поточила черва, ланцюги поржавіли, стовпи ввялися зеленою цвіллю; основа з тесаних каменів розповалась по сти-ках, і трава вибилась на площадку, куди не ступала вже людська нога. Жахнім обрисом вимальовувалась ця споруда на небі, а надто вночі, коли під блідим місячним промінням біліли на ній черепи або коли вітер ворушив і сту-котів у мороці ланцюгами й кістяками. Досить було самої цієї шибениці, щоб надати усій околіці лиховісного вигляду.

Камінна будова, що правила за основу цій клятій споруді, була всередині порожня. Там влаштували просторий склеп, із старими поламаними залізними гратами замість дверей, куди кидали не тільки шмаття людських тіл, що відривалися з ланцюгів монфоконської шибеници, ба навіть трупи всіх повішених на інших паризьких шибеницях. До цього глибокого льоху, де гнило разом стільки тліну й ало-чинів людських, один по одному приходили скласти кістки свої багато вельможних, багато безвинних людей — починаючи від Ангеррана де - Маріні, що перший зійшов на Монфокон і що був праведником, і кінчаючи адміралом де - Коліні, що зійшов на нього останній і що теж був пра-ведником.

Щодо таємничого зникнення Квазімода, то ось усе, що ми могли виявити.

Чи то два, чи то півтора роки після останніх описаних тут подій люди, які прийшли в монфоконський склеп по труп Олів'є ле - Дена, повішеного перед двома днями, а потімвшанованого ласкавим дозволом Людовіка XI бути похованним у кращому товаристві на Сен - Лоренському кладовищі,— знайшли у купі бридких людських решток два кістяки, що з них один якось чудно обіймав другий. На одному з них—жіночому—лишалися ще шматки білого вбрання, а на ший почеплене було намисто з якихось зернинок в маленькою шовковою ладанкою, оздобленою зеленими скельцями, розстібнutoю і порожньою. Речі ці були такі малоцінні, що кат, очевидно, на них не поза-прився. Другий кістяк, що стискав в обіймах жіночий, був чоловічий. Давалось пізнати, що хребет у нього був викрив-

лений, голова западала між пліч, а одна нога була коротша від другої. Проте в'язи в нього були цілі; з цього очевидно було, що він не був повішений. Отже, людина, якій належали ці рештки, прийшла сюди сама і тут же померла. Коли спробували були відчепити цей кістяк від того, що він обіймав,— він розпався на порох.

ПЕРЕКЛАД ІНШОМОВНИХ ТЕКСТІВ

До стор.

- 13 — Cornutus et hirsutus (лат.) — рогатий і коплатий.
16 — Tybalde aleator (лат.) — Тібо - годувальник.
» — Saturnalitias mittimus ecce nuces (лат.) — ці ось сатурнальні горішки посилаємо.
17 — Cum tunicis grisis (лат.) — в сірих туніках.
» — Seu de pellibus grisis fourratis (лат.) — або в сірих овечих футрах.
» — quattuor denarios aut unum bombum (лат.) — чотири динарії або один золотий.
» — Post equitem sedet atra cura (лат.) — позаду вершника сидить чорна турбота (Горацій).
20 — Nec deus intersit (лат.) — не слід приплітати сюди бога.
22 — Ewoe, Jupiter! Plaudite cives! (лат.) — ура, Юпітер! Аплодируйте, громадяни.
30 — Stare in dimidio regum (лат.) — додержувати середини речей.
32 — Bibamus papaliter (лат.) — пиймо по-папському.
34 — Cappa repleta mero (лат.) — каптур повний вина.
40 — Margaritam ante porcos (лат.) — перли перед свинями. Пріслів'я: «не мечіть бісеру перед свинями» (вільн. перекл.) кардинал пропонує перевернути: «А чи не краще буде так: porcos ante Margaritam (свиней перед бісером)», глувуючи в фланандців.
» — Vero incessu patuit dea (лат.) — «сама її хода виявила богиню». Слова Віргілія про Венеру, що з'являється перед Енеєм. «Енеїда» Віргілія, пісня I, вірш 405.
61 — Besos para golpes (лат.) — за удари поцілунки.

- 66 — Іспанська пісня: Відкрила на дні колодязя скриньку повну коштовностей. В ній були нові прапори, дики голі страховища, верхи на конях, нерухомі араби — в руках мечі й висять черезпліч самостріли.
- 79 — La buona mancia, signor! (італ.) — На чай, панел!
- 80 — Senor caballero, para comprar un pedaso de pan (ісп.) — пане кавалер, дайте бідному на шматок хліба.
- — Facitote caritatem (лат.) — вчиніть милостиню.
- 86 — Hombre, quita tu sombrero (ісп.) — чоловіче, здійми но капелюх!
- 90 — Omnia in philosophia, omnes in philosopho continentur (лат.) — все міститься в філософії, все у філософі.
- 96 — Facies non omnibus una, non diversa tamen, qualem (лат.) — у всіх не одно обличчя, але і не різнопідне...
- — Sui generis (лат.) — В свою роді.
- 109 — Tempus edax, homo edacior (лат.) — час прожерливий — людина прожерливіша.
- 410 — Quae mole sua terrorem incutit spectantibus — який своєю масою навіває жах глядачам.
- 116 — Pendent opera interrupta (лат.) — висять припинені роботи.
- 121 — Civibus fidelitas in reges, quae tamen aliquoties seditionibus interrupta, multa peperit privilegia (лат.) — вірність громадян владарям, що, проте іноді переривається повстаннями, привела до численних привілій.
- 128 — Epitaphium Ludovici Grossi (лат.) — епітафія Людовіка Товстого.
- 147 — Dare alapas et capillos laniare (лат.) — давати ляпаси і виривати волосся.
- — Azurini coloris et bruni (лат.) — блакитного і коричневого кольору.
- 450 — Altare pigrorum (лат.) — алтар лінивців.
- 451 — Immanis pecoris custos — immanior ipse (лат.) — лютой отарі ще лютіший пастир.
- 455 — Malus puer robustus (лат.) — сильний хлопчина — дужий.
- 458 — Rixa; prima causa: vinum optimum potatum (лат.) — бійка; перша причина: напились найкращого вина.
- 461 — Quasi classico excitati (лат.) — немов сурмою збуджені.

- 162 — Ubi defuit orbis (лат.) — де край світу.
 » — Fas i nefas (лат.) — дозволене і недозволене.
 » — Ad cupam nostrae dominae (лат.) — коло кунелі богородиці.
- 165 — Ad omnem tonum (лат.) — до всіх тонів.
- 166 — Aliquae magnatis mulieres, quae sine scandalo vitari non possunt (лат.) — деякі знатні жінки, що їх недопущення не можна уникнути, не викликаючи скандалу.
- 167 — Niche, nichel le diable est pris (франц.) — ховайся, ховайся! Діавола спіймано!
- » — Eia! Eia! Claudio! (лат.) — ура! Ура! Ось Клод, а в тим кривий!
- 168 — Abbas beati Martini (лат.) — абат блаженного Мартіна.
 » — De Praedestinatione et libero Arbitrio (лат.) — про передви-значення і свободну волю.
- 173 — Credo in Deum... dominum nostrum (лат.) — Вірюю в бога... господа нашого.
- 177 — Erras, amice Claudi (лат.) — помилюєшся,' друже Клод.
 » — Glossa in epistolas D. Pauli, Norimberga, Antonius Koburger (лат.) — Примітки до «Послань апостола Павла», Нюренберг, Антоній Кобургер.
- 178 — Abbas beati Martini i. t. d. (лат.) — абатом блаженного Мартіна, тобто король Франції, є ва звичаєм каноніком абатства і має частину прибутків від нього, як наступник св. Венанція і має сидіти на скарбничому кріслі.
- 236 — Surdus, absurdus (лат.) — глухий, безглуздий.
- 262 — Ale te ipsum (лат.) — годуй сам себе.
 » — Concedo (лат.) — візнаю.
- 266 — Solus cum Sola non cogitabuntur orare «pater noster» (лат.) — один з однією не вдумають читати «отче - наш».
- 270 — Quemadmodum et verum enim vero (лат.) — «яким чином», і «проте, однак» (реторичні формули).
- 271 — Veramente, queste rotisserie sono cosa stupenda! (мішанина італ. в франц.) — поправді, ці харчевні є річ дивна!
- 274 — Spira, spera (лат.) — дихай, надійся!
 » — Unde? Inde? (лат.) — звідки? Куди?
 » — Homo homini monstrum (лат.) — людина людині страхо-вище.

- 274 — Astra castra, nomen numen {лат.} — ворі, табори, ім'я, божество.
- » — Μέγας βίβλος γνώστης κακόν (грецьк.) — велика книга — велике лихо.
 - » — Sapere aude (лат.) — вважся розуміти.
 - » — Flat ubi wult (лат.) — віс де хоче.
 - » — Ανατροφατιά (грецьк.) — фатальне годування.
 - » — Coelestem dominum, terrestrem dicito domnum (лат.) — кажіть про небесного господа, але земного господина.
- 279 — Tunicam dechiraverunt (лат.) — розібрали сорочку.
- » — Tunicam a ne cappetam (лат.) — сорочку, а не капелюх.
 - » — Graecum est, non legitur (лат.) — це по-грецькому — це не читається.
- 280 — Quibusdam marmosetis (лат.) — якимнебудь хлопчиськом.
- 281 — Cum meo laquasio (лат.) — з моїм лакеєм.
- 282 — Qui non laborat non manducet (лат.) — хто працює, хай не йде.
- 285 — Advorsum stimulos, laminas, crucesque, compedesque.
 Nervos, catenas, carceres, numellas, pedicas, boias (лат.) —
 Проти вістря ременів, хрестів, кайданів,
 Жил, пут, в'язниць, рогаток, колодок, різок (Плавт).
- 286 — Per ipsum et cum ipso et in ipso (лат.) — через самого і в самим і в самому.
- 287 — Nudus vinctus, centum pondo es, quando pendes per pedes.
 (лат.) — голий, зв'язаний, ти важиш сто фунтів, коли тебе повішено за ноги (Плавт).
- 287 — Stryga vel masca (лат.) — відьма або оборотень.
- 289 — Dialogus de energia et operatione daemonum (лат.) — діалог про силу і діяльність демонів.
- 290 — Nullus enim locus sine genio est (лат.) — жодне бо місце без свого генія (Сервій, — коментар до Енеїди Біррілія).
- 291 — Sub conservatione formae specificae salva anima (лат.) —
 при збереженні специфічної форми душа залишається
 цілою.
- 295 — Les enfant de Petits - Carreaux.
 Se font perdre comme desveaux (франц.)
 — З вулиці Пти - Карро хлоп'ята.
 Гублять себе, як телята.

- 295 — Aux, Houls, saouls... (франц.) — п'яниці!
- 296 — Indignus, qui inter mala verba habitat (лат.) — негідник, хто живе в лихослів'ї.
- 297 — Parva boucheria (quasi - lat.) — маленька бійня.
- 298 — Olim truncus eram ficulnus (лат.) — колись я був обрубаним деревом.
- 299 — Confiteor (лат.) — сповідую.
- 312 — De figuris regularibus et irregularibus (лат.) — про правильні і неправильні фігури.
- » — Didascalon (лат.) — повчання.
- 328 — Ideo domni, coram stryga... і т. д. (лат.) Отже, панове, коли відьму викрито, коли злочин явний, коли намір злочину наявний, в ім'я святої церкви богородиці паризької, яка має право на всяке високе і низьке правосуддя на цьому давньому острові міста, ми в присутності всіх заявляємо, що ми вимагаємо, поперше, деякого грошового відшкодування, подруге, почесного каєття перед найбільшим порталом кафедральної церкви богородиці, потретє — вирону, силою якого оци відьма із своєю козою чи то на майдані, який зветься в народі «Гревським», чи то на краю острова в річці Сені коло кінця королівського саду були б страчені.
- 328 — Eheul Bassa latinitas (лат.) — ой, леле! Низька латина!
- Nego! (лат.) — заперечую.
- 330 — Lasciate ogni speranza voi ch'entrate (італ.) — покиньте всяку надію, ви — хто входить сюди (Данте «Пекло»).
- 359 — Non timebo... і т. д. (лат.) — не вбоюсь тисяч народа, що оточують мене. Устань, господи, спаси мене, господі!
- Спаси мене, господи, бо води ввійшли вщерть до самої душі моєї. Загруниув я в глибокій тварі і нема ґрунту...
- 360 — ... Хто чув мое слово і вірить тому, хто послав мене, має життя вічне, і на суд не прийде, а перейде від смерті до життя.
- ... З глибокої безодні зволав я і ти почув мій голос і вкинув мене в глибину морської безодні і вода огорнула мене.

- 362 — ... Іди тепер, сумнівна душа, і хай бог буде милостивий до тебе.
- — *Kyrie Eleison!* (грецьк.) — господи, помилуй.
 - — Всі безодні твої і всі волі твої пройшли наді мною.
- 371 — *Quod monachis... i t. d. (лат.)* — це була гідра для монахів святого Германа на лугах, бо клірики скрізь збуджували нові голови розбрату.
- 374 — *Fortunatè senex!* (лат.) — щасливий старець (Віргілій — Еклоги).
- 402 — *De cupa petrarum* (лат.) — про тесання каменів.³
- 403 — *Id est cibi, potus, somni, venus, omnia moderata sint* (лат.) — тобто їжа, питво, сон, кохання, — все має бути помірне.
- 403 — *Foris maritagium* (лат.) — фіктивний шлюб.
- 413 — *Cessat doctorum doctrina discipulorum disciplina* (лат.) — припиняється наука вчених, вчення учнів.
- — *Noli Joannes verberare Picardos* (лат.) — не бий, Жан, пікардійців.
 - — *Quasi asinus illiteratus* (лат.) — як неписьменний осел.
- 419 — *Populi debacchantis, populosa debacchantia* (лат.) — бенкетуючого народу — народний банкет.
- — *Quae cantical.. i t. d. (лат.)* — Які пісні! Які органи! Які кантилені! Які мелодії тут без кінця виспівуються! Ззвучать медові звуки гімнів, найсолідні мелодії англів, дивні пісні пісень.
- 420 — *Non cuiquam datum est habere nasum* (лат.) — не кожному дано мати ніс.
- — *Dimidiam domum in paradyso* (лат.) — половиною дому в раю.
- 422 — *Luxuriosa res vinum et tumultuosa ebrietas* (лат.) — вино — розпусна річ, а п'янство — галаслива.
- — *Vinum apostatare facit etiam sapientes* (лат.) — вино доводить до відступництва навіть мудрих.
- 438 — *Δεκαργόλος* (грецьк.) — десятикратно кидаючий.
- 448 — *Dapifero nullo, buticulario bullo* (лат.) — без ніякого кравчого, без ніякого виночерпія.

- 466 — *Pulsus creber, anhelans, crepitans, irregularis* (лат.) — пульс
частий, уривчастий, трепетний, неправильний.
- 478 — *Taurinum obsessor idem et obsessus* (лат.) — обложник
Турина — він же і обложений.
- 484 — *Ut apes geometriam* (лат.) — як бджоли геометрію.
- 485 — *Adversus avaritiam* (лат.) — проти скинарості.
- 514 — *La creatura bella bianco vestita* (італ.) — прекрасне ство-
ріння, одягнене в біле.
-

ЗМІСТ

Стор.

Від автора	3
Книга перша	
I. Велика вала	5
II. П'єр Гренгуар	20
III. Пан кардинал	30
IV. Жак Колленоль	36
V. Квазімодо	46
VI. Есмеральда	53
Книга друга	
I. Від Сцілли до Харібди	56
II. Греський майдан	59
III. Безов пара golpes	61
IV. Як невигідно ганятися ввечері по вулицях за гарненькою жінкою.	71
V. Знов невигоди	75
VI. Розбитий глечик	77
VII. Шлюбна ніч	97
Книга третя	
I. Собор богоматері	109
II. Париж в пташиного льоту	118
Книга четверта	
I. Добрі душі	143
II. Клод Фролло	146
III. <i>Immanis pecoris custos, immanior ipse</i>	151
IV. Собака і його господар	159
V. Далі про Клода Фролло	160
VI. Неслава	166
Книга п'ята	
I. <i>Abbas beati Martini</i>	168
II. Це уб'є те	179
Книга шоста	
I. Безсторонній погляд на колишню Магістратуру	195
II. Шуряча Нора	206
III. Історія одного кукурудзяного коржика	210

Стор.

IV. Сльова за краплю води	232
V. Кінець історії кукурудзяного коржика	241

Книга сьома

I. Про те, як небезпечно авірати кові свою тасмницю	243
II. Священик і філософ зовсім не те саме	258
III. Давони	267
IV. 'ANAГKИ	270
V. Двоє одягнених в чорне	284
VI. До чого можуть спричинитися сім сказаних на дворі крутих слівець	290
VII. Чорний монах	295
VIII. Про арчність вікон, що виходять на річку	303

Книга восьма

I. Екю, обернене в сухий листок	312
II. Далі про екю, обернене в сухий листок	322
III. Закінчення про екю, обернене в сухий листок	327
IV. Lasciate ogni speranza	330
V. Мати	345
VI. Три чоловічі серця, відмінно створені	349

Книга дев'ята

I. Гарячка	367
II. Горбатий, одноокий, кривий	378
III. Глухий	382
IV. Пісковник і Кристал	385
V. Ключ від червоних дверей	396
VI. Далі про ключ до червоних дверей	398

Книга десята

I. Ідучи вулицею Бернарден, Гренгуарові спало кілька слушних думок	402
II. Ставайте волоцюгою	413
III. Хай живе веселість	415
IV. Недоречно послужливий друг	423
V. Комірка, де читає свій молитовник Людовік, воладар Франції	443
VI. «Болотні півники в сочевиці»	476
VII. Шатопер, визволяй!	477

Книга одинадцята

I. Черевичок	480
II. La creatura bella bianco vestita (Данте)	514
III. Одруження Феба	523
IV. Одруження Квазімодо	524
Переказ іншомовних текстів	527

Надруковано з готових матриць
друкарні ВРШ ім. Петровського,
Харків. Друкарня ім. Фрунзе. Хар-
ків, Донець - Захаржевська, 6,
уповноважений Головліту № 4207.
Зам. № 1289. Тир. 25.000 16^{3/4}, други-
ми. Видання № 200. Папір 72×110—
— 48 кг. 8% пад. арк. 1 пап. арк.
133.000 літ. Здано в роботу 10/X —
34 р. Підписано до друку 9/XI —
1934 р.

Ціна 2 крб. 10 коп.
Папка 40 коп.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

"ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО"

Х. КІВ, БУД. ДЕРЖПРОМУ, 7-Й ПІД'ЇЗД,
6-І ВЕРХ

ДЕШЕВА БІБЛІОТЕКА

ХУДОЖНІ І СЛУЧАЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВИЙШІШІ ВИХОДЯТЬ З ДРУКУ

		ціна оправа
1. ГОГОЛІЙ М. Мертві душі. Пер. з рос. ЛІМ, 1934 р., ст. 532 . . .	1.50 — 40	
2. ГОГОЛЬ М. Нечая перед від'їздом. Оповідь, пер. Г. Маненка й М. Рильського. ЛІМ, 1934 р., стор 35 . . .	1.50 — 50	
3. ГОРЬКИЙ М. Мої університети. Пер. М. Пілінського, загальна ред. Й. Ганса. ЛІМ, 1934 р., стор. 143 . . .	1.00 — 35	
4. ГОРЬКИЙ М. Фома Гордеєв пер. з рос. ЛІМ 1934 р., стор. 308 . . .	1.50 — 40	
5. ГОРЬКИЙ М. Казки про Італію. Пер. з рос. ЛІМ 1934 р., стор. 156 . . .	1.00 — 35	
6. ГЮГС В. Собор Паризької богоматері Пер. з франц. за ред. З. Йоффе		
7. КОРОЛЕНКО В. Без Явіка. Пер. з рос. за ред. В. Давиденка . . .		
8. Н.-ПРІЄОЙ Цусіма, ч. II. ЛІМ, 1934 р., стор. 342 . . .	1.80 — 40	
9. ПАНФЬОРОВ Ф. Бруски. Роман, кн. II, з рос. мови, перек. з 20 вид. М. Лукін. ЛІМ, 1934 р., стор. 375 . . .	1.80 — 40	
10. ШОЛОХОВ М. Підліття цілком. пер. з російськ. Касьяновко. ЛІМ, 1934 р., стор. 378 . . .	1.50 — 40	

УСІ ЦІ КНИЖКИ МОЖНА ПРИДБАТИ ВО ВСІХ
КНИГАРНЯХ ТА КЮСЧАХ УКРНИКОТОРГУ,
ВУКОПНИКИМ, СОВІДРУКУ І КОГІЗ'У